

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 4, ТОМ 16, 2025

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 4, ТОМ 16, 2025

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 4, ТОМ 16, 2025

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4, VOL 16, 2025

Ғылыми журнал
Журнал 2022 жылдан
бері шығады

Құрылтайшы және
баспагер:

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

Редакция мен
баспагер мекен
жайы:

Занды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 4, ТОМ 16, 2025

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының
докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих),
қауымд. проф. (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институты бас директорының
стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі
орынбасары (Алматы, Қазақстан)

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№4, ТОМ 16, 2025**

Научный журнал

**Журнал издается с 2022
года**

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Курмангазы 29, 050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16 августа
2021 года, свидетельство
№KZ54VPY00039118**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук,
генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
кандидат исторических наук, PhD(История), асс. проф.
(Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель
генерального директора по стратегическому развитию и
международным связям Института востоковедения им. Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»

№ 4, VOL 16, 2025

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smağulov Bolat, Leading Researcher at the R.B.
Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical
Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty,
Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic
Development and International Relations of the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. проф. (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытайжәне Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джун-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабадхалықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадз, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф. (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусеитова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President of Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrbek Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз.....</i>	16
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Әмірбекова С.К., Мәсімханұлы Д., Бегімбаева А.К. <i>Мавераннахр және Хорезм араб географтарының еңбектерінде: батыс зерттеулеріндегі тарихнамалық талдау</i>	22
Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А. <i>Тоқтамыс хан мен оның ұрпақтарының Моғолстан билеушілерімен саяси әулеттік байланыстары.....</i>	39
Есбосынов Е.З. <i>Осман тіліндегі алғашқы оқулық: Каваид-и Османийе.....</i>	49
Дадабева Г.Р., Ковалева И.В., Портер Д. <i>Ғаламдық сауда және санкциялар зерттеулеріндегі Иран: библиометриялық талдау (2002–2026).....</i>	62
Ясын Н., Мионг Сун Ок, Абаган А. <i>Covid-19 пандемиясының Оңтүстік Кореядағы оқшау қалғандарға катализаторы ретінде тигізген әсері.....</i>	77
Құрмаш С.С., Надирова Г.Е. <i>Біріккен Араб Әмірліктерінде тұрақты ауыл шаруашылығын даму контекстіндегі су мен энергия ресурстарының өзара байланысы.....</i>	87
Ем Н.Б. <i>Оңтүстік Кореядағы көпмәдениетті отбасылардағы балалардың этникалық сәйкестігі мәселесі (орыс тілді мигрант әйелдердің мысалында).....</i>	101
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Ду Пэй Тао <i>Адами капиталды нығайтудағы цифрландыру және инновациялар: Қазақстан мен Қытайдың салыстырмалы талдауы.....</i>	114
Хуэй Синь <i>Қытай университеттеріндегі академиялық қызметкерлердің әл-ауқаты: әдістеме, бағалау және жақсарту механизмдері.....</i>	122
Дин Лэй <i>Қазақстан мен Қытайдағы бизнес-модельдерді басқарудағы ұйымдық мінез-құлықтың салыстырмалы талдау.....</i>	132
Жамашев А.Ш., Курманалиева А.Д., Елеусызбаева Н.М. <i>Малайзия – Қазақстан ғылыми сабақтастығы: Куала-Лумпур кітапханаларындағы Қазақ даласы ғалымдары шығармаларының ерекшеліктері.....</i>	142
Дүйсен Г.М., Юнусов Е.М. <i>Орталық Азиядағы азық-түлік қауіпсіздігі: Өзбекстан мен Қазақстанға салыстырмалы талдау.....</i>	159
Шарыпқазы Н., Нуржаева А.М. <i>Қазақстан-Қытай аграрлық серіктестігі: өзара толықтыру сипаты және даму перспективасы.....</i>	175

Шығыстық деректану және түркология

Муминов Ә.Қ., Дюсенов Б.Д.

Аз-Замахшаридің (1075 – 1144) «Мұқаддамат әл-Адаб» сөздігінің Жошы ұлысы кезеңіндегі нұсқалары..... 194

Бекеева Н.Ж., Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә.

Шығыс Түркістан аймағы географиялық атауларының батыстық зерттеу корпусындағы түркілік дереккөздік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясы..... 209

Ержан З.М., Масалимова А.Р.

Жапон империясының жаңа тарихнамасы және Жапон империясы мен КСРО-ны салыстырмалы зерттеу перспективалары..... 218

Исабеков Д.К.

Әл-Исбиджабидің әл-Джами ас-Сазирге берілген ескертпелер Орталық Азиядағы ханафи құқық әдебиеті ретінде..... 234

Тулибаева Ж.М., Каримова Н.Э., Тулибаев Т.Е.

XVII – XX ғасырдың басындағы шығыс нарративтік дереккөздеріндегі Орталық Азияның тарихи географиясы..... 247

Сұлтанбаева Н.Д., Шадкам З.

Шағатай қолжазбаларының дәстүрлері: кодикологиялық ерекшеліктерін зерттеу..... 260

Шығыс елдерінің дүниетанымы

Рымбекова А.Д.

Қытайдан келген қандастардың этникалық санасындағы ана тілінің рөлі..... 278

Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті

Искаков А.Н., Кожирова С.Б.

ШЫҰ аймақтық әскери жаттығулары: күштің теңгесіне әсері және өңірлік тұрақтылық («Бейбіт миссиясы», «Антитеррор» операциялары мысалында)..... 290

Ли Дунвей

Тиімділікті арттыру үшін корпоративтік мәдениетті жетілдіру әдістемесі мен стратегиялары: Қазақстан және шет елдер тәжірибесін талдау..... 298

Бекетова Д.Б., Эгамбердиев М. Ш.

Киелі орындардың қалыптасуы және олардың маңызы: болған ана мен Жұбан ана мазарлары..... 310

Ибрагимов М.Н., Тастемирова Г.А., Тілеужанова Г.Т.

Тимуридтер дәуіріндегі Орта Азиядағы этникалық үдерістер (XIV–XV ғғ.)..... 322

Қайполла Қ., Шадкам З.

Мәмлүк-қыпшақтардың «Китаб байтарат әл-Уадих» қолжазбасының зерттелуі және қазақ халқының дәстүрлі ветеринариясы..... 333

Ниномия Такаши

Алтын орда тарихын түсінуге бағытталған екі «Шыңғыс-нама» қолжазбасы негізіндегі шағатай тілі зерттеулеріне алғашқы зерттеу..... **Жомарт Е.,** 342

Әбиденқызы А., Қадыл Т.

XVIII–XIX ғасырда Іле өңірінде болған тарихи оқиғалар: Жетісу қазақтарының ілеге қоныс аударуы және патшалық Ресейдің Ілеге шабуыл жасауы..... 354

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	16
История и культура стран Востока	
Амирбекова С.К., Масимханулы Д., Бегимбаева А.К. Мавераннахр и Хорезм в трудах арабских географов: историографический анализ западных исследований.	22
Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А. Взаимоотношения Токтамыш хана и его потомков с правителями Могулистана.....	39
Есбосынов Е.З. Первые учебники на османском языке: «Каваид-и Османийе».....	49
Дадабева Г.Р., Ковалева И.В., Портер Д. Иран в глобальных исследованиях торговли и санкций: библиометрический анализ (2002–2026).....	62
Ясын Н., Мионг Сун Ок, Абаган А. Пандемия COVID-19 как катализатор рождения затворников в Южной Корее.....	77
Қурмаи С.С., Надирова Г.Е. Взаимосвязь водных и энергетических ресурсов в контексте устойчивого развития сельского хозяйства в Объединенных Арабских Эмиратах.....	87
Ем Н.Б. К постановке проблемы этнической идентичности детей в мультикультурных семьях в Южной Корее (на примере русскоязычных женщин-мигрантов).....	101
Страны Востока в международных отношениях	
Ду Пэй Тао Цифровизация и инновации в укреплении человеческого капитала: сравнительный анализ Казахстана и Китая.....	114
Хуэй Синь Благополучие академического персонала в китайских университетах: методология, оценка и механизмы улучшения.....	122
Дин Лэй Сравнительный анализ бизнес-моделей управления организационным поведением в Казахстане и Китае.....	132
А.Ш., Курманалиева А.Д., Елеусызбаева Н.М. Научная преемственность Малайзии и Казахстана: особенности работ ученых Казахской степи в библиотеках Куала-Лумпура.....	142
Г.М., Юнусов Е.М. Продовольственная безопасность в Центральной Азии: сравнительный анализ Узбекистана и Казахстана.....	159
Шарыпказы Н., Нуржаева А.М. Казахстанско-китайское аграрное партнёрство: характер взаимодополняемости и перспективы развития.....	175

Источниковедение Востока и тюркология

Муминов А.К., Дюсенов Б.Д. Списки словаря «МукаддаMAT ал-Адаб» аз-Замахшари (1075–1144) в эпоху Улуса Джучи.....	194
Бекеева Н.Ж., Нурдаулетова Б.И., Аймухамбет Ж.А. Репрезентация и научная интерпретация тюркских топонимов Восточного Туркестана в корпусе западных исследований.....	209
Ержан З.М., Масалимова А.Р. Новая историография Японской империи и перспективы сравнительного изучения Японской империи и СССР.....	218
Исабеков Д.К. Комментарии аль-Исбиджаби к аль-Джами ас-Сагиру как пример Ханафитской правовой литературы из Центральной Азии.....	234
Тулибаева Ж.М., Каримова Н.Э., Тулибаев Т.Е. Историческая география Центральной Азии в восточных нарративных источниках XVII – начала XX веков.....	247
Сұлтанбаева Н.Д., Шадкам З. Традиции чагатайских рукописей: исследование кодикологических особенностей.....	260

Мировоззрение стран Востока

Рымбекова А.Д. Роль родного языка в этническом сознании соотечественников из Китая	278

Страны Средней Азии: история и культура

Искаков А.Н., Кожирова С.Б. Региональные военные учения ШОС: влияние на баланс сил и региональную стабильность(на примере операций «Мирная миссия», «Антитеррор»).....	290
Ли Дунвей Методология и стратегии совершенствования корпоративной культуры для повышения эффективности: анализ казахстана и зарубежных стран.....	298
Бекетова Д.Б., Эгамбердиев М. Ш. Формирование священных мест и их значение: мавзолей Болган ана и Жубан ана.....	310
Ибрагимова М.Н., Тастемирова Г.А., Тилеужанова Г.Т. Этнические процессы в Средней Азии в эпоху Тимуридов (XIV–XV вв.).....	322
Кайполла К., Шадкам З. Исследование рукописи мамлюкско-кыпчакского труда «Китаб байтарат аль-Уадих» и традиционная ветеринария казахского народа.....	333
Ниномия Такаши Предварительное исследование для изучений чагатайского языка на основе двух рукописей «Чингиз-наме»: к пониманию истории Золотой орды.....	342
Жомарт Е., Абиденкызы А., Қадыл Т. Исторические события в Илийском регионе в XVIII–XIX веках: переселение жетысуйских казахов в Илийскую долину и наступление царской России на Иле.....	354

CONTENT

Foreward	16
History and culture of the Eastern countries	
Amirbekova S.K., Massimkhanuly D., Begimbayeva A.K. <i>Transoxiana and Khwarazm in the works of Arab geographers: a historiographic analysis of Western studies</i>	22
Suleimenova D.K., Zhumabaeva A.A. <i>Political and dynastic relations between Khan Tokhtamysh, his descendants and rulers of Moghulistan</i>	39
Yesbossynov Ye. <i>The first textbooks in the Ottoman language: «Kavaid-i Osmaniye»</i>	49
Dadabayeva G.R., Kovaleva I.V., Porter D. <i>Iran in global trade and sanction research: a bibliometric analysis (2002–2026)</i>	62
Yassyn N., Myong Soon-ok., Abagan A. <i>The Covid-19 pandemic as a catalyst for production of reclusive loners in South Korea</i>	77
Kurmash S.S., Nadirova G.E. <i>Interrorship of water and energy resources in the context of sustainable agricultural development in the United Arab Emirates</i> Yem N.B.	87
<i>Ethnic identity of children in multicultural families in South Korea: the case of Russian-speaking women migrants – towards a problem statement</i>	101
Eastern Countries in International Relations	
Du Pei Tao <i>Digitalization and innovation in strengthening human capital: a comparative analysis of Kazakhstan and China</i>	114
Hui Xin <i>The well-being of Academic Personnel in Chinese universities: methodology, assessment and improvement mechanisms</i>	122
Ding Lei <i>Comparative analysis of business models of organizational behavior management in Kazakhstan and China</i>	132
Zhamashev A.Sh., Kurmanaliyeva A.D., Yeleussybayeva N.M. <i>Malaysia-Kazakhstan scientific continuity: characteristics of Kazakh steppe scholars' works in Kuala Lumpur libraries</i>	142
Duisen G.M., Yunusov E.M. <i>Food security in central asia: the comparative analysis of Uzbekistan and Kazakhstan</i>	159
Sharypkazy N.,²Nurzhaeva A.M. <i>Kazakhstan–China agricultural partnership: complementarity and development prospects</i>	175

Source Studies of the East and Turkology

Muminov A.K., Dyussenov B.D. Versions of al-Zamakhshari's (1075–1144) Muqaddimat al-Adab during the Jochi ulus period.....	194
Bekeyeva N.Zh., Nurdauletova B.I., Aymukhambet Zh.A. Source-based representation and scholarly interpretation of Turkic toponyms of Eastern Turkestan in the Western research corpus.....	209
Yerzhan Z.M., Massalimova A.R. New historiography of the Japanese empire and prospects for comparative study of the Japanese empire and the USSR.....	218
Issabekov D.K. Al-Isbijabi's commentary on Al-jami' Al-saghir as an example of hanafi legal literature from Central Asia.....	234
Tulibayeva Zh.M., Karimova N.E., Tulibayev T.E. Historical geography of Central Asia in Oriental narrative sources of the 17th to the beginning of the 20th century.....	247
Sultanbayeva N.D., Shadkam Z. Traditions of Chaghatay manuscripts: a study of codicological features.....	260

Worldview of the Eastern countries

Rymbekova A.D. The role of the native language in the ethnic consciousness of compatriots from China	278

Central Asian countries: history and culture

Iskakov A.N., Kozhirova S.B. SCO regional military exercises: impact on the balance of power and regional stability (based on the examples of «peace mission», «antiterror»).....	Li 290
Dongwei Methodology and strategies for improving corporate culture to increase efficiency: analysis of Kazakhstan and foreign countries.....	298
Beketova D.B., Egamberdiye M.Sh. The formation of sacred sites and their significance: the mausoleums of Bolgan ana and Zhuban ana.....	310
Ibragimova M.N., Tastemirova G.A., Tileuzhanova G.T. Ethnic processes in Central Asia during the Timurid era (14th–15th centuries).....	322
Kaipolla K., Shadkam Z. The study of the Mamluk-Kipchak manuscript “Kitab Baytarat al-Wadih” and the traditional veterinary practices of the Kazakh people.....	333
Ninomiya Takashi Preliminary research for chaghatay language studies based on two manuscripts of the Chingiz-nama: toward understanding the history of Altyn Orda.....	342
Zhomart E., Abidenkyz A., Kadyl T. Historical events in the Ili region in the 18th–19th centuries: the resettlement of the Semirechye Kazakhs to Ili and the Russian Empire's advance on the Ili valley.....	354

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге ма- мандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Со- нымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024

жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими

учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher

Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor.

^{*1}Амирбекова С.К. ²Масимханулы Д. ³Бегимбаева А.К.

^{1,2} Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан

³Центральная научная библиотека РГП «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com,

³begimbaevaakmaral939@gmail.com

МАВЕРАННАХР И ХОРЕЗМ В ТРУДАХ АРАБСКИХ ГЕОГРАФОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. Основная цель статьи – исследовать, как труды и географические концепции арабских ученых и путешественников средневековья (IX-XV вв.) были восприняты, интерпретированы и интегрированы в географическую науку и картографию Западной Европы в период позднего средневековья и раннего нового времени, а также проследить их отражение в современной западной историографии географии. Исследование актуально, поскольку оно позволяет преодолеть европоцентричный подход в истории географии, подчеркивая фундаментальный вклад исламского мира в сохранение античного наследия и его дальнейшее развитие. Работы таких ученых, как аль-Идриси, Ибн Баттута, Ибн Хаукаль и Абуль Фида содержали наиболее точные и обширные описания известного мира для своего времени, что имело решающее значение для европейских великих географических открытий и становления современной картографии. Задачи исследования включили изучить один из трудов арабского географа Абуль Фида «Таквим аль-бульдан»; проанализировать характер и объем географических сведений (топонимика, картография, климатические зоны) на территориях Мавераннахр и Хорезм; оценить степень признания и цитирования арабских авторов в западных научных материалах разных исторических периодов; также исследовать эволюцию восприятия арабской географии в современной западной историографии. В исследовании используется историко-сравнительный метод для сопоставления арабских первоисточников с ранними европейскими картами и географическими трактатами. Применяется контент-анализ западной научной литературы для количественной и качественной оценки упоминаний и интерпретаций арабских географов. Использован биографический метод для изучения жизни и научного пути ключевых арабских и западных ученых. Ценные данные «Такуим аль Бульдан», а именно изучение описаний городов, селений и их местоположений на основе комплексных исследований письменных, археологических, устных и других источников создают основу для интерпретации разных сведений о средневековой истории Казахстана и Центральной Азии.

Благодарность: Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (ЖТН: BR24993132:).

Ключевые слова: арабские географы, ученые Запада, Абу аль-Фида, «Таквим аль-бульдан», Хорезм, Мавераннахр.

Введение

Историко-культурное развитие этносов Евразии на протяжении столетий протекало в условиях интенсивного цивилизационного взаимодействия с арабскими, иранскими,

тюркскими, китайскими и монгольскими политико-культурными системами. Древние и средневековые историко-географические письменные памятники рассматриваются как фундаментальные источники для проведения комплексного источниковедческого анализа. Эти материалы обладают высокой информативной ценностью для изучения географической конфигурации, топонимической номенклатуры, этимологического происхождения, а также этнополитической динамики территории Мавераннахра и Хорезма. Применение географического подхода к исследованию духовного наследия Азии, основанное на эмпирической базе конкретных исторических данных, позволяет осуществить комплексную научную реконструкцию. Такая междисциплинарная работа вносит существенный вклад в восстановление не только историко-географического ландшафта, но и культурного, исторического, религиозного и архитектурного комплекса наследия тюркских народов. Глубокое изучение арабских рукописных источников и архивных материалов имеет большое научное, археологическое, этнографическое, лингвистическое и практическое значение для правильного понимания средневековых исторических процессов, приобретает разработка проблем историко-культурных взаимосвязей народов с древности по настоящее время. Разработка многих проблем истории, культуры Казахстана и его взаимоотношений с соседними народами на обширной источниковой базе является весьма актуальной и сложной задачей (Сборник..., 2005:5).

Как известно, с проникновением и распространением в VII в. религии Ислам с нашествиями арабов в Центральную Азию начинаются интенсивные процессы взаимообщения и взаимообогащения культур, в результате чего события истории, географические, этнические материалы, быт, традиции и культуры стран Центральной Азии в определенной степени нашли свое отражение в арабоязычных источниках, среди них по средневековой истории тюркской цивилизации важное место принадлежит сочинения именно арабских географов и путешественников, содержащим немало уникальных сведений о землях Мавераннахра, Хорезм и отдельных ее городах. Изучение этих источников начали еще европейские и русские востоковеды прошлого века, однако, надо отметить, что и в наше время эта тема не утратило своей актуальности. В особенности это касается географических произведений XII—XVI вв., которые остаются мало или даже совершенно неизученными.

Бесспорно, что арабоязычные письменные материалы занимают особое место среди источников и являются наиболее информативным первоисточником сведений по истории стран Средней Азии, в том числе Казахстана XII—XVI веков. Они представляют один большой комплекс источников, на основании которых современная наука строит историческую, культурную, географическую картину для стран, входивших в круг влияния мусульманской культуры. Именно в период XII—XVI вв. в арабских письменных памятниках появляется свод сведений, отличающихся широкой осведомленностью и сравнительно высокой точностью сообщений о стран, о городов, о его народов, о их традиций и быта, и даже о флоре и фауне и т.д.

Материалы и методы исследования

Для всестороннего анализа влияния арабской географической традиции на западную науку используется комплекс междисциплинарных методов, включающих историографию, сравнительный анализ и контент-анализ. Основной метод историко-сравнительный, который позволяет сопоставить географические сведения, представленные в арабских и европейских источниках, для выявления прямых и косвенных заимствований. Контент-анализ западной научной литературы был использован для количественной и качественной оценки упоминаний и интерпретаций арабских географов. Биографический метод для изучения жизни и научного пути западных ученых и арабского географа Абуль Фиды.

Изучение западных материалов показывает, что арабские труды оказали значительное влияние на европейскую картографию. В современности наблюдается тенденция к переоценке роли арабской школы, с признанием того, что арабские географы не просто сохранили идеи Птолемея, но и развили их, внося вклад в точное измерение меридиана и детализацию территорий различных стран. Эти материалы и методы в совокупности позволяют создать многомерную картину взаимодействия и взаимовлияния двух великих географических традиций.

Обсуждение

Исследование и интеграция научных достижений арабских (или, более широко, исламских) ученых в западную научную традицию является фундаментальным аспектом истории науки. Средневековый арабский мир служил ключевым мостом, сохранившим и расширившим античное греческое и римское наследие, а также индийские и персидские знания. Западные ученые начали активно изучать, переводить и анализировать арабские тексты, начиная с эпохи Средневековья, что оказало значительное влияние на европейский Ренессанс и последующее развитие современной науки.

Настоящий обзор фокусируется на историографии западных исследований, посвященных конкретно достижениям арабских ученых, с акцентом на географическую науку, поскольку именно в этой области арабские авторы, такие как аль-Идриси, Ибн Баттута, Абуль Фида и другие, достигли выдающихся результатов, часто опережая европейских современников на несколько веков (Gibb, 1958).

Переводы арабских материалов и передача знаний началось в средние века. Первоначальный этап взаимодействия между арабской наукой и западным миром характеризовался массовыми переводами (XII-XIII вв.) в крупных центрах, таких как Толедо (Испания) и Сицилия. В этот период западные ученые, имена которых часто остаются менее известными, чем их арабские коллеги (например, Аверроэс/Ибн Рушд, Авиценна/Ибн Сина), работали над латинизацией ключевых текстов по астрономии, математике, медицине и географии.

Особенно важным было сотрудничество при дворе норманнского короля Сицилии Рожера II, который активно привлекал мусульманских ученых. Выдающимся примером является Мухаммад аль-Идриси, который создал для короля монументальный труд «*Нузхат аль-муштак*» (فاتشمالا ةهزن) («Развлечение истосковавшегося о странствии по областям») и знаменитую *Tabula Rogeriana* (انايروجور الوبات) (Карта Рожера) (Lagéographie..., 1967). Это был уникальный случай, когда арабский ученый работал непосредственно в европейском королевском дворе, а его труд стал одним из наиболее точных и полных географических описаний мира своего времени.

В эпоху Просвещения и XIX веке началось формирование востоковедения. Систематическое изучение арабских источников западными учеными в Новое время началось с развитием востоковедения. Работы арабских географов стали критически важными для европейских держав в период их колониальной экспансии и картографирования мира.

Одним из ключевых направлений стало издание и перевод арабских рукописей. Французские ученые Жозеф Туссен Рейно (M. Reinaud) и Ле Барон Мак Гакин де Слейн (Le Baron de Slane) внесли огромный вклад, опубликовав арабский текст и французский перевод географического труда Абуль Фиды «*Таквим аль-бульдан*» (Описание стран). Их работа, вышедшая в середине XIX века, предоставила европейским исследователям доступ к систематизированным арабским географическим знаниям.

Другой значимой фигурой был британский ученый Эдвард К. Захау (Edward C. Sachau), который перевел фундаментальные работы Аль-Бируни, включая «*Индию*». Эти переводы не просто знакомили Запад с фактами, но и демонстрировали высокий уровень научной

методологии арабских авторов (наблюдение, сбор данных через путешествия, анализ и синтез).

В XX веке западное научное сообщество перешло от простого перевода и компиляции к глубокому источниковедческому анализу и исторической критике арабских текстов. Появились ученые, которые специализировались на отдельных регионах или конкретных арабских географах. Андре Микель (André Miquel) – французский арабист, чья четырех-томная монография *«Человеческая география мусульманского мира до середины XI века»* стала классическим трудом (Miquel, 1967). Микель не просто использовал арабские источники как набор фактов, но анализировал саму концепцию географии в арабской культуре, разделяя ее на «астрономическую» и «описательную» ветви. Дж. К. Уилкинсон (J.C. Wilkinson) – исследователь, который использовал арабские географические и исторические источники для изучения истории Омана и Аравийского полуострова, демонстрируя, как местные арабские знания могут пересмотреть западные представления об истории региона. Фуат Сезгин (Fuat Sezgin) – современный турецко-немецкий историк науки, основавший Институт истории арабо-исламских наук во Франкфурте. Его монументальный труд *«История арабского письменного наследия»* (Geschichte des arabischen Schrifttums) (Sezgin, 1967) включает обширный том, посвященный исключительно арабской географии и картографии, став незаменимым библиографическим инструментом для исследователей.

Действительно арабские географические сочинения XII—XIV вв. содержат богатые данные по физической и этнополитической географии по арабским странам, по странам Европы, Востока и конечно Азии. Сведения о территории Мавереннахра и Хорезме составляют достаточно богатую часть от общего объема их пространственных сочинений. История стран и народов этих областей в арабских источниках включены извлечения из исторических сочинений, произведений историко-географической и историко-биографической литературы. В изданиях сообщаются важные сведения по географии, расположения городов, селений, гор, озер, рек, а также историко-культурной и духовно-интеллектуальной жизни. Многие материалы, составленные в жанрах «исторические хроники», «арабская историко-географическая литература», «записки путешественников» содержат наиболее ранние, достоверные сведения по истории Средней Азии в средневековый период. Среди авторов сочинений можно назвать – ибн Саида, Тамим ибн Бахр, аль-Калкашинди, аль-Кураши, Ибн Кутлубуг, аль-Кафауи, Йакут, ад-Димашки, Ибн Халдун, и многих других.

Важность и ценность этих источников состоит в разнообразии материала по политической, дипломатической, социально-экономической и культурной истории средневекового Центрально-Азиатского региона. Изучение проблемы географии того периода имеет большое значение, так как появление городов и селений имели важную часть исторического развития цивилизации, при этом еще раз подтверждается концепция историков о тесной связи между кочевой и оседлой зонами Центральной Азии и Казахстана, составляющими единое целое (Сборник..., 2005:7). Изучение географического положения, истории городов, народов Центральной Азии на основе комплексных исследований письменных, археологических, устных и других источников во всем их многообразии представляется весьма актуальным сегодня.

Научные результаты

В этой статье мы уделим внимание книге арабского географа Абу аль Фиды «Таквим аль-булдан» в переводе «Книга упорядочения стран», которая была написана между 1316 и 1321 годами. Это общая география состоящая из двадцати восьми глав разного объема с таблицами, которые описывают главные города мира. Для каждой местности указаны ее долгота, широта, описание климата, а затем наблюдения, большинство которых взяты у более ранних авторов. Эта работы были основаны на трудах его предшественников, включая

произведения, относящиеся главным образом к арабским переводам Птолемея, к написанной в X в. книге «Китаб ал-Атвал», к трудам аль-Бируни, Мухаммада аль-Идриси, ибн Хаукала и других ученых историков. Надо отметить, что много заимствований было из книги Ибн Са'ида ал-Магриби «Китаб б'ас аль-ард фи-сул уа'л-Сард», Абу аль-Фида'взял из нее информацию о путешествиях некоего Ибн Фатима, который подробно исследовал Атлантическое и западное средиземноморское побережье Африки. Эти две книги «Мухтахар та'рих аль-башар» и «Таквим аль-булдан» были местами отредактированы и дополнены новой информацией от Абу аль-Фиды. В свое время эти два труда «Мухтахар та'рих аль-башар» и «Таквим аль-булдан» были очень популярны в странах Ближнего Востока и Северной Африки, а также широко использовались европейскими востоковедами XVII-XIX веков до того, пока не стали доступны более ранние источники. Части произведения были опубликованы и переведены в Европе еще в 1650 году.

Первоначальная работа над изданием принадлежит французскому востоковеду Сильвестр де Саси, который был президентом Азиатского сообщества в 1834 г. именно он внес первое предложение по изданию этой книги. В то же время де Саси написал французскому ученому Хамакеру (Фида, 1850:564), президенту хранилища восточных рукописей Лейденской библиотеки, и благодаря сотрудничеству этих двух ученых мы обязаны появлению этой рукописи. По итогу совместного труда был издан «Таквим ал-булдан» в книжном переплете в Париже, в Королевской типографии (Société Asiatique à l'Imprimerie Royale). Сильвестр де Саси читал страницы рукописей в том виде, в каком они были собраны Абу аль-Фидой'. При этом он сделал дополнение более чем к 40 листам, таким образом он оставил после своей смерти большое наследие и труды по этой книге, над которой позже продолжали работать его ученики и последователи. Одним из первых таких последователей были Жозеф Туссен Рено и Мак Гукин де Слэн, они были наиболее выдающимися учениками Сильвестр де Саси. Они отредактировали и представили в 1829 году первое издание «Китаб Таквим аль-Булдан» с обширным критическим вступлением, основанное на рукописях автографического издания арабского манускрипта Королевской библиотеки в Париже. Критическое вступление состояло всего из 32 страниц. Подготовка издания Абу-л-Фиды' сопровождалась изучением истории арабской географии с того места, которое в мусульманской географической традиции занимало сочинение сирийского географа. В результате тома, содержащие арабский текст и перевод сочинения Абу-л-Фиды, Ж.Т.Рено предварил обширным исследованием по истории средневековой мусульманской географии, опубликованным в 1848 г. (Reinaud, 1840). Ж.Т.Рено впервые дал общий очерк развития средневековой мусульманской географии, это для того времени была чрезвычайно ценно, что стимулировала рост интереса к этой отрасли знания. Жозеф Туссен Рено считался ведущим востоковедом и переводил до своей смерти арабские тексты Абу аль-Фиды' с общим введением в восточную географию, а также написал подробную биографию Абу аль-Фиды'.

Несмотря на внушительный срок, прошедший с момента издания, «Таквим аль-булдан» продолжает оставаться непревзойденным пособием для читателей, интересующихся средневековой географией. Следует отметить, что вне этой среды сборник получил меньшее признание и известность. Здесь прежде всего необходимо назвать турецкий перевод осуществленный на основе арабских текстов сделанный Мухаммадом ибн 'Али по прозвищу Сипахизаде (Фида, 1850:571), сформировавший труд Абу аль-Фиды в виде словаря на турецком языке.

Кроме французских востоковедов эту книгу цитировали, переводили и исследовали многие ученые мира, в том числе итальянский географ, путешественник и писатель Джованни Баттиста Рамузио в 1550 году в своем трехтомнике «Навигация и путешествия» перевел отдельные части его книги. В 1580 году фламандский картограф Герард Меркатор писал своему другу и английскому коллеге о рукописи Абу аль-Фиды (Коновалова, 2005:

288-291). В 1633 году английский Джон Гривз работал в Лейденском университете Голландии с известным профессором арабистом Якубом Голиусом, с которым он перевел отдельные части книги «Таквим ал-бульдун». В 1770 г. впервые немецкий арабист Иоганн Якоб Рейске сделал перевод этой книги на латинский язык. А вот некоторые данные о русах и варягах вошли в собрание норвежского арабиста А.Зейпеля. Также над книгой работали и делали переводы отдельных разделов Генрих Кёлер - совершив путешествие в 1817-1819 гг по Германии, Франции, Италии и Крым изучал сочинение Абу аль-Фида по этим странам. В 1883 году перевод этой книги был завершён С.Гюйаром (Коновалова, 2005:30). В 1963 г. в Багдаде и в 1985 г. во Франкфурте на Майне появились репринты этого издания. За исключением этих имен большинство западных исследователей крайне редко обращаются к данному труду. Тут, вероятно, сыграли свою роль как невладение ими языком данной книги. Советские ученые Н.М.Карамзин опирался на латинский перевод Иоганна Якоба Рейске. Ж. Кюок и Т. Левицкий использовали географию Абу аль-Фиды, часть, которой посвящена истории Африки южнее Сахары, сделав впервые полный перевод на русский язык.

Рост и интерес к этому труду возросло и способствовала к публикации арабского текста и французского перевода «Таквим ал-булдан», что было вполне оправданно, так как наиболее важные и богатые сведения по истории стран содержатся в памятниках классической арабской географии (Коновалова, 2005:41). Конечно, существуют скептические мнения ученых относительно сочинения Абу аль-Фиды, которую считают, что этот труд «бедная компиляция более ранних источников» об этом говорили европейские ученые, например испано-арабский географ Ж.Т.Рено отметил, что тексты о странах в «Такуим ал-булдан» были составлены по материалам аль-Идриси и Ибн Са'ида. В доказательство он опубликовал отдельные фрагменты из сочинений Ибн Са'ида.

Наряду с учеными, которые скептически относились к труду Абу аль-Фиды существуют ученые считающие географическое сочинение «Такуим ал-булдан» капитальным трудом, сопоставимым по своему значению в арабской географической литературе с работой аль-Идриси, например, Г. Сартон говорит о нем как о «величайшем географе своего времени» (web.archive.org, 2021). Мы согласны с тем, что сочинение «Таквим ал-булдан» основано на исторических работах опубликованных ранее, об этом сам Абу аль-Фида критикует известные ему географические сочинения, включая труды Ибн Хаукала, аль-Идриси и Ибн Хордадбега, за отсутствие в них указаний на правильное произношение названий, а также долгот и широт. Он утверждает, что эти недочеты делают эти книги неполными и малополезными для читателя.

Те регионы, которые Абу аль-Фида не мог увидеть собственными глазами, он использовал труды и карты, которые составили его предшественники. Основными из этих трудов являются сочинения Ибн-Хаукала, географическое положение аль-Идриси, карты Ибн-Саида, «Канун» ал-Бируни, «Китаб ал-ансаб» («Книга относительных имен») ас-Самани, большего всего ссылок по землям Хорезма и Мауренахра были сделаны по сочинениям Канона и Атуала. Наконец, рукопись под названием «аль-Любаб» Ибн-Алатыря, которые до нас не дошли, также астрономические таблицы (*зиджи*) и «Книги долгот и широт» (Фида, 1850:586). Иногда Абу аль-Фида ссылается на свидетельства современных путешественников того времени, так в разделе об Индии он использовал сведения, предоставленную человеком, посетившим эту интересную страну и эта информация позволила ему дать краткое, но в целом точное описание этой страны. Арабская географическая литература развивалась с другими сериями произведений, связанных с описанием стран начиная стран Ближнего Востока, Северной и Южной Африки, Европы, Азии и т.д..

Характерной особенностью средневековой арабской историографии является метод компиляции, который имел широкое признание в ученых кругах того времени. Включение в свою книгу чужого сочинения никак не возбранялось, даже, наоборот, по крайней мере в

отдельных отраслях литературы, поощрялось и предписывалось (Халидов, 1985:75). Несомненно, у каждого автора был свой стиль, для своих сочинений они использовали сведения и информации о разных странах своих предшественников по своему усмотрению. На данный момент, исследование и изучение сочинение Абу аль-Фиды «Таквим аль-булдан» представляет специальный интерес для выяснения его метода и стилистики написания труда.

Известно, что существуют три рукописных издания «Таквим ал-булдан» первая рукопись находится в Париже, в Национальной библиотеке (Bibliothèque Nationale, Ancien fonds arabe 578). Сама рукопись представлена в старо-арабской рукописью с некоторыми дефектами, местами потрепана и края страниц оборваны. Автор делал спешные записи по краям страницы, написанное разобрать практически невозможно. Однако рукопись была перепечатана и хранится в Национальной библиотеке в архиве под № 679 (Фида, 1850:585). Эта рукопись была скопирована в 1665 году в Лейдене с рукописи, который в последствии была утеряна. В этой рукописи автор увеличил количество глав до двадцати девяти и посвятил отдельную главу Туркестану, которую впоследствии удалил. В нескольких местах мы замечаем более или менее длинные отрывки разных авторов, в основном Ибн-Саи'да, которые отсутствуют в других копиях. Похоже, что автор видел в этих отрывках повторы и даже ошибки и решил их удалить.

Вторая рукопись находится в богатой библиотеке Лейдена в виде трех копий. Лейденская копия «Таквим аль-булдан» под соответствующим № 678. В ней количество глав сокращены с двадцати девяти до двадцати восьми, видимо со временем идеи и мысли по поводу глав Абу аль Фиды немного изменились, были удалены какие то фрагменты и отрывки из текстов, а также были написаны новые заметки. Эта рукопись имеет неограниченное преимущество перед другими рукописями, так как был переписан, исправлен и дополнен самим Абу аль Фидой. Французские ученые считают, что Абу аль-Фида лично сделал окончательную редакцию в лейденскую рукописи. Дело в том, что в конкретных описаниях местностей копия под № 678 сильно отличается от двух предыдущих рукописей, в ней отсутствуют фрагменты, которые есть в двух других экземплярах. Видимо автор обнаружив несоответствие в таблицах первых экземпляров, решил изменить порядок, который, по его мнению более улучшил содержание книги. Известно, что Абу-аль-Фида работал над этой рукописью вплоть до самой смерти. Третья копия находится в Санкт-Петербурге (ИБ РАН 594; С 592). Различаются эти списки не большой редакцией текстов.

Принято считать, что еще до появления печатного станка типографии рукописные книги оставляли в том виде, в каком они первоначально вышли из рук автора. Однако, это не так, по идее, они собственноручно написанную рукопись передавали переписчикам, которые брали на себя ответственность переписывать ее для последующего распространения, но бывало так, что автор сам решал что то скорректировать или предоставить какие то новые факты, тогда он вносит изменения и делал редактирование текстов и по этой причине рукописи могут отличаться между собой.

«Такуим аль-булдан» представляет собой географический труд на арабском языке, книга в твердом темно-синем кожаном переплете, состоящая из двух огромных «қисм» مسق (частей), разные по своему значению, первая часть книги начинается с большого «муқад- дама» تمقدم (введения). В введении автор говорит о планете, об экваторе и семи «климатах», подробно описывая географическое положение каждой из них, говорит о разных регионах мира, описывает их размеры и границы, также приводит описание морей, озер, рек и гор. Очень ценна информация о Абу аль-Фиды освоенном видении мира. Например, он твердо утверждает, что три четверти земной поверхности покрыто водой, что в последующем подтвердилось по итогам многих морских экспедиций и в результате научных исследований.

Особо нужно отметить, что в первой части книги он впервые объяснил понятие «кругосветного мореплавателя», то есть о выигрыше или потере дня в зависимости от

направления, в котором человек движется вокруг Земли, а именно он утверждал, что человек, отправившийся в кругосветное путешествие на запад, будет считать на один день меньше, чем неподвижный наблюдатель, соответственно, путешествующий на восток, будет считать на один день больше. Это утверждение подтвердилось, когда в 1519 экспедиция испанских мореплавателей Фергана Магеллана и Хуана Себастьяна дель Каносо совершила первое кругосветное путешествие на запад из Испании. Когда участники экспедиции причалили в порту Кабо-Верде для пополнения запасов, были уверены в том, что датой того дня была среда 9 июля 1522 г., согласно записям судового журнала. Но на самом деле был это был четверг, 10 июля 1522 года.

Во второй главе Абу аль-Фида в следующем порядке описывает страны: Аравия, Египет, Магриб, Южные земли, Судан, Андалусия, острова Средиземного моря и Атлантического океана, Северные земли, Сирия, ал-Джазира (Месопотамия), Ирак, Хузистан, Персия, Кирман, Сиджистан, Синд (Пенджаб), Индия, Китай, острова Восточного моря, Рум (Малая Азия), Армения, Иран, Азербайджаном, Ирак, Табаристан с Мазандараном, Хорасан, Забулистан и Гур, Тохаристан, Бзахшан, Хорезм и Мавераннахр (Фида, 1850:528).

Во всех трех рукописях начало второй главы берет с арабских стран, после Аравии следует Египет и Магриб затем Испания. Центральная и южная Африка, находящаяся в одной главе, были написаны в конце главы. То же самое можно сказать о Европе, которая, вместо того чтобы следовать после Испании расположена после юга Африки. Французские ориенталисты **Ж.Рено и Гукэн де Слан** считали, что описанные в этих двух главах страны были расположены в таком порядке исходя от нахождения их относительно к экватору (Фида, 1850:583). В этом отношении арабские страны имеют право на дань уважения от автора, учитывая его происхождение, к тому же есть еще одна причина, которая могла побудить Абу аль-Фиду разместить преоритеты арабских стран в середину книги, так как арабы считают свою страну Атлантом, находящимся в центре мира, и с точки зрения ислама считается, что святыня Каабы является центром распространения суши, поэтому естественно, что Абу аль-Фида считал Аравию центром вселенной.

В книге Абу аль-Фиды сообщаются важные сведения не только по географии, но и историко-культурным наследием средневекового периода и духовно-интеллектуальной жизни Мавераннахра и Хорезма. Среди авторов, на которого были сделаны ссылки по этим двум разделам можно назвать Ибн Хаукала, Канона, Атвала, автора книги «ал-Любаб», автор книги «ал-Азизи, Йакина «аль-Муштарик» и Ибн Саида. Городам и местностям Хорезмы и Мавераннахра посвящены две отдельные главы размещенные в конце книги. Глава о Хорезме очень маленькая описательная часть уместена в одну страницу, далее следуют таблицы с семью городами: главные города Хорезма – Куркандж, находящийся у побережья Амударьи, Джурджания, Кас, Хазаросб, Даръан, Фарабр и тд. В главу о Мавераннахре вошли более сорока селений среди них Бухара, Самарканд, Исфиджаб, Тараз, Баласагун, Кашгар и тд. Исследование этих двух глав создают основу для интерпретации интересных сведений о средневековой географии современной территорий Казахстана и Центральной Азии. Несомненная ценность этих источников в отношении изучения социальной, экономической и культурной истории средневекового Центрально-Азиатского региона очень важна.

Перевод арабского текста о Хорезме и Мавераннахре с оригинального источника оказалась информативной и позволила внести корректировки и уточнения различного характера. Вообще же изучение географии Хорезма и Мавераннахре с недавних пор во многом продвинулась вперед, так как количество книг, сборников, пособий, знакомящих нас с ним, значительно увеличилось и качество многих появившихся материалов по этой части заметно улучшилось. Кроме Абу аль-Фиды о регионах Хорезмы и Мавераннахра писали многие арабские ученые, такие как Кашканди, ал-Джахиза (IX в.), ал-Балхи (X в.), Ибн Хаукала (X в.) и ал-Идриси (XIII в.), Тамима ибн Бахра (IX в.), Саллама ат-Тарджумана (IX в.), Абу

Дулафа (X в.), а также Джанаха ибн Хакана ал-Кимеки (X-XI вв.), ал-Идриси, Ибн Фадлан (X в.) и сочинение Махмуда ал-Кашгари (XI в.), чьи труды дают возможность обогатить наше представление о географии того периода. Именно арабские исторические и географические сочинения IX-XV вв. являются наиболее информативным источником сведений по истории и культуре Казахстана IX-XII вв. Они представляют один большой комплекс источников, на основании которых современная наука строит историческую картину для стран, входивших в круг влияния мусульманской культуры (Арабские..., 2010:24). При всем этом требуется еще немало предварительных работ разного рода, которые помогли бы будущему востоковеду, географу, историку изучить эту тему более детальнее, точнее и многостороннее.

Информационная база, собранная с арабоязычных источников начиная от Хорезмы и до Тараза вне зависимости от времени и места их создания, воспринималась средневековыми писателями как общее наследие и достояние. Тем самым создавалась преемственность в накоплении и передаче исторических знаний в нарративных памятниках (Жузбаева, 2023). Именно книга Абу аль-Фиды дает свод сведений, особо неотличающийся широкой осведомленностью, но сравнительно высокой точностью географических данных и написаний названий населенных пунктов, рек, гор, пустыней, сообщений о тюркских племенах и прилегающих землях: ак-гунов, тюрок и татар.

Части текста труда Абу аль-Фиды, дают основание полагать, что сирийский ученый курдского происхождения уделял внимание географическому жанру фада'ил, в котором давалась характеристика свойств крупных городов, стран и достоинств их жителей. Этот жанр особенно проявился в первом значительном этнографическом трактате ал-Джахиза, посвященном достоинствам тюрок, под названием «Рисала ила-л-Фатх ибн Хакан фи манакиб джунд ал-хилафа ва-фада'ил ал-атрак» (Послание ал-Фатху ибн Хакану о похвальных качествах халифского войска и достоинствах тюрок). О городе Исфиджаб говорится: «Исфиджаб – это большой город из стран восходящего солнца и является из пограничных областей тюрок, из которого вышло большое количество ученых. Сказал ибн Хаукал: а что же касается Исфиджаба, то это город, который по масштабу приходится на 1/3 часть Туркестана. В нем есть укрепленная цитадель, окрестность, в которой поселены люди, также в нем есть две стены, которые окружают эти окрестности на расстоянии 1-го фарсаха. В окрестностях есть реки, сады, также этот город находится на равнине местности. Расстояние между Исфиджабом и ближайшей горой около 1/3 фарсаха. Упомянул автор в «ал-Азизи»: «Исфиджаб – является великой землей Мавранахра» (Фида, 1850:516). В целом автор приводит сведения, позволяющие говорить о географическом положении этой местности, хозяйстве, архитектуре и духовной культуре тюрок, которых уверенно можно отнести к числу непосредственных предков казахского народа.

Заслуживают внимания собственные рассуждения Абу аль-Фиды о качествах тюрок, особенно он много говорит об обилии исламских ученых, которые были образованны и умны, разносторонны и известны в различных сферах и отраслях науки. Он писал о высокой научности и образованности жителей многих городов Хорезма и Мауреннахра. Например о городе Нахшаб пишется следующее: «Нахшаб – это город где много воды, плодов и фруктов, который находится в одной из сторон Мавранахра. Из него вышло много ученых в различных сферах и областях знаний, количество которых не сосчитать» (Фида, 1850:507). Есть сведения не только о ученых жителей различных городов, но и о конкретном ученом, например описывая город Тункат находящийся на территории Маверанахра можно прочесть следующее: «Из этого города вышло множество ученых личностей, среди которых был Абуль Фатх Наср ибн Тункатий, который взял путь на запад и переселился в Андалусию» (Фида, 1850:520). Еще об одной личности было написано при написании поселка

Замахшар, в котором родился и вырос выдающийся ученый Абуль Касм Махмуд аз-Замахшари. Также в табличной форме странице о Мавренахре в разделе города «Тараз» автор написав коротко о самом Таразе отмечает, что рядом с этим городом расположен тюркский городок Джикл, уроженцем которого был великий Хатиб Абу Мухаммад Абдуррахман ибн Яхья, в те времена он был проповедником в Самарканде во времена правления Кадырхана.

Интересно видеть, что при упоминании и описании тюркских городов в каждом случае указываются поразительные и удивительные стороны их жителей. Отмечается, что тюркские города многочисленны, они расположены вплоть до крайнего Востока. Имеющиеся мифологические и легендарные сюжеты основаны на устном предании, широко бытовавшем в тюркском и арабском обществах раннего средневековья. В основном Абу аль-Фида называет племена и жителей земель Хорезма и Мавренахра мусульманами и тюрками, когда другие средневековые арабские географы более расширенно писали о племенах тех времен: токузгузов, карлуков, кимеков, огузов, кипчаков, кыргызов, тюркешей и тд. Однако Абу аль-Фида приводит интересные сведения отатарях, описывая город Баласуган: «Баласагун – это город, который находится около границ туркских земель, позади реки Сырдарьи около Кашгара, и я привожу эти слова относительно этого города, а также других схожих с ним городов, что он является пограничной областью туркских стран. Это было во времена ас-Самъани, когда этот город принадлежал мусульманам, а в данное время он является городом, принадлежащий **татарам**» (Фида, 1850:516). Также в табличном разделе со слов ибн Саида о Каракуме, говорится, что этот город был столицей татаров, а вокруг него страны могуллов и они чистокровные татары. По поводу Баласуган в научной литературе по вопросу о местоположении города Баласагун высказаны два мнения. Одно из них утверждает, что развалинами Баласагуна являются руины, расположенные на территории Жамылской области Казахстана в городище Актобе на территории Шуского района, по второму мнению, а это мнение казахского историка Мухамеджан Тынышпаева, по его утверждению город находится на территории современной Чуйской области Киргизии (Тынышпаев, 1993:24).

В средневековые времена шел расцвет архитектурно-строительного возведения зданий, поэтому архитектура значительным образом преображалась, постройки характеризовались лаконичностью наружной отделки, основательностью и прочностью, массивностью стен и узкими проемами окон (Жузбаева, 2023). При этом сооружения идеально вписываются в окружающий ландшафт. Абу аль-Фида весьма интересные сведения приводит для характеристики архитектурной отделки двери в описании города Самарканд: «Самарканд – это город на юге от долины Сугда, также это главный город Сугда, который находится выше долины, а вокруг стен Самарканда есть ров, также есть река, текущая прямо в город. Упомянул ибн Хаукал: «Я видел одну из дверей Самарканда, которая называется дверью «Кашш», она сделана из железа и на ней есть маленькая надпись, жители предполагают что на Хамирийском языке, она была изготовлена по приказу Короля Йемена. Расстояние от Сонъа до Самарканда тысяча фарсахов и все это написано со времен Туббаъ. Также говорил, что со времен как они начали проживать появилась смута, в последствии чего дверь по-дожгли и исчезла надпись. Спустя время, Мухаммад ибн Лукман ибн Наср ибн Ахмад восстановил дверь, но не смог восстановить надпись. Возле города Самарканд есть маленькая гора, из которой люди добывают камни, также пути и дороги в городе сделаны и расстиланы из камней.» (Фида, 1850:516). Это истории написана со слов Ибн Хаукаля. Также про архитектурные строения рассказывается о городе Байканд, которая считалась одним из городов Мавранахра, со слов Ибн Хаукала сообщается о том, что около этого городка есть 1000 постоянных дворов, укрепленная стена и большая мечеть, структура и строение, которые в действительности достигла высокого уровня, также у мечети есть украшенная ниша, с которой не сравнится с ней ни одна другая ниша по структуре и красоте. И упо-

минается про изумительные достопримечательности, которые сохранились еще со времен доисламской войны в городище Уашджурд, который находился позади реки Амударья. Есть интересные данные о построениях крепостей и цитаделей в городе Бинкас: «Бинкас, у которого есть главная цитадель и она находится снаружи города, но только стены этого города и цитадель, являются единым целым. В городе есть окрестности, у каждой из них есть ограда. За этими оградями есть еще окрестность, а также сады, дома и у цитаделей есть две двери. Одна дверь направлена в сторону окрестностей, а другая к городу. Есть большая мечеть на стенах этой цитадели. Длина города составляет около 1 фарсаха, в этот город текут реки, также в окрестностях есть множество различных садов» (Фида, 1850:516).

В целом, известно, что раннее средневековые арабские ремесленники славились своей высококачественной, а часто даже высокохудожественной работой, умело возводили сложные строительные сооружения и т.д. Мастера этих стран владели методами производства дорогих тканей, одежды, ковров, покрывал, ювелирных изделий, оружия и т.д., товары которые сбывались по дороге Великому Шелковому пути.

В IX в. Земли Хорезмы, сопредельные с завоеванным арабами Мавераннахром, стали постепенно исламизироваться. Представителей торговых слоев общества мусульманского мира привлекали не только приграничные земли Южного Казахстана, но и отдаленные земли Центральной Азии, Восточной Европы и Дальнего Востока, как перспективные рынки сбыта своих товаров. Из арабских стран торговые пути тянулись в центры городов находящиеся вдоль Сырдарьи и распространяли не только товары, но и религия, культуру и науку. Эта торговая необходимость способствовала изучению территории, народов, быт и культуру Хорезма и Мавераннахра средневековыми арабскими учеными и путешественниками.

Значительный интерес представляют сведения о торговых маршрутах по Великому шелковому пути и его ответвлениях, ведущих в центры кочевых государств на Сырдарье, Иртыше, Итиле. На основании фактических материалов рисуется конкретная картина о различных торговых точках, называются целый ряд городов и населенных пунктов в пределах страны тюрок, такие как: Уашджурд, Хан-Балык, Куркандж, Тирмиз, Тараз и т.д. Например, говорится, что в Уашджурд находится позади реки Амударья, где цены на товары самые низкие и приемлемые, упоминая о городе Хан-Балыке, в первую очередь отмечают, что этот город славится большим рынком, известным среди торговцев.

Что касается данных о тюркских странах и племенах и их городах, расположенных к северу от Мавераннахра, о маршрутах и путях, пролежавших по землям Южного Казахстана, бассейну Сырдарьи и Таласской долины, Абу аль-Фида почти всецело зависит от Ибн Хаукаля, который в свою очередь взаимствовал от ал-Истахри. Ибн Хаукал приводит много названий городов, в особенности расположенных в долине Сырдарьи, причем некоторые из них описываются подробно.

В соленое Каспийское море, отмечает Ибн Хаукал, впадают с разных сторон реки с пресной водой. Из островов, находящихся в нем, выделяется Сийахкух (Мангышлак), где имелись источники воды, деревья, заросли и водились дикие животные. Самыми дорогими и лучшими рабами на Востоке считались тюркские, отличавшиеся хорошим нравом и темпераментом (Тынышпаев, 1993:22).

Абу аль-Фида несколько расширил объем сведений за счет данных, полученных от других авторов, которые в отличие от него побывали в различных районах Средней Азии. Так, в вводной части раздела Мавераннахра он обширно описал область Бухары, рассказал о количестве поселений превышающий число 15, и все они располагались внутри возведенной стены, а также снаружи были несколько городов и поселений таких как: Фарабр, Кабузанджакас, Сугд и др. Подробнее описывая местоположение и природные ресурсы он рассказывает о городе Сугд Самарканд. Этот город являлся одним из четырех мировых знаменитых мест того периода, если перечислить, то это: Сугд Самарканд, Долина Дамаск,

река Убулля у Басры и ущелье Баудан. Сугд Самарканда у Мавераннахра – это самоочистейший среди четырех вышеупомянутых мест. Автор говорит, что причина этому является то, что долина Сугд с границ Бухары протягивается до границ Бутам, расстояние которого около 8 дней пути, а также это место богата растительностью и садами. Каждое место покрыто зеленым покровом и сады омываются реками, которые их окружают, за этой растительности с двух сторон находятся поля для земледелия, а за полями находится пастбище для животных. Упомянул автор, что это один из чистейших городов и стран, сотворенным Аллахом, так как Аллах сам обогатил и украсил природу этого города и местности деревьями и садами. Автор приводит расстояние Самарканда, который простирается на долинах Сугда и расстояние первой долина Сугда от Самарканда больше чем на 20 фарсах, а когда долина Сугда превысила Самарканд на два уровня, тогда ему будет относиться и река Сугд. Кроме того, в этом разделе он вносит дополнительные сведения о природных ландшафтов, наличие богатейшей и разнообразной флоры и фауны в этом регионе описывая реки, которые протекают возле каждого города и поселения пока не заканчивают свое течение у границ Бухары. Важную информацию ибн Хаукала включил Абу аль Фида, по его словам воды Самарканда, Сугды и Бухары берет начало с гор Батм. Батм считается районом Мавераннахра, с высокими горами и поэтому значительное время года там преобладает холодный климат с низкой температурой воздуха, около него есть населенные деревни и поселки. Также в некоторых горах Батм расположены пещеры, где многие жители находят укрытие. Также есть любопытное сведение об этих горах, говорится, что из пещер выходит настолько густой пар, что ни один человек не осмелится войти в эту пещеру, даже для того чтобы взять себе оттуда золотую руду. Следует указать на ценные данные этих текстов, связанные с добычей полезных ископаемых, такие как серебро и золото. Описывая Фергану со слов Ибн Хаукала говорится, что в горах Ферганы есть месторождения золоты и серебра, а также в этих горах можно добыть нефть, бирюзу, металл, желтую медь и еще есть черные камни, которые горят и воспламеняются подобно углю. Также говорится, что в городах Хан-Балык и Иляк также есть месторождения золота и серебра, которые добываются в горах этих городов.

При исследовании исторической географии Хорезма и Мавераннахра очень важно учитывать топонимические данные. Лингвистическая характеристика тюрских языков Центральной Азии очень ценна как единое и общепонятное для них, что, несомненно, указывает на генетическое родство тюркских племен, а также на тесные коммуникационные связи между ними. Вторая часть книги Абу аль-Фиды по своей структуре является достаточно однородной и цельной. Подробно описываются города, названия которых во многом необычны. Указываются торговые пути и расстояния между городами и топонимическими объектами. Его описание сохраняет и традиционную информацию, выдержавшую переверку по источникам, аутентичность которых не подлежит сомнению. Однако работа аль-Фиды отличается от всех предшествующих письменных памятников географического характера высокой степенью оригинальности.

Заключение

Территории Хорезма и Мавераннахра в средневековые времена неоднократно упоминается в арабских, персидских и китайских письменных источниках XII–XVI вв. Описание городов носит трафаретный характер: пишут либо «город», либо «большой поселок». Информация о топонимике сопровождается данными о расстояниях между ними в арабской мере длины «фарсах», что и послужило определению этих источников как указатель путеводителя. Стоит отметить, что в настоящее время найти местоположение некоторых городов и идентификация их с археологическими памятниками на местности сопряжена с определенными трудностями. Выявление особых стилистических особенностей этих ука-

зателей как жанра письменного творчества своей эпохи позволило бы повысить информативную ценность их как исторического источника. И все же, мы считаем, что этот труд с самого первого появления завоевал всеобщее уважение на Востоке. Абу аль-Фида в своем труде собрал огромное количество письменных источников по географии, значительно больше, чем в других подобных трудах. Именно в этом качестве у него есть неоспоримое преимущество перед другими предшественниками и современниками, это новизна сведений по определенным областям и регионам, открывающие совершенно новые аспекты географических местностей.

В целом, исследования западных ученых об арабских географов прошли эволюцию от средневековых переводов, способствовавших европейскому Ренессансу, до формирования специализированной дисциплины востоковедения в XIX веке и, наконец, до современного критического, междисциплинарного академического анализа. Эти исследования подчеркивают не только роль арабских ученых как хранителей античного знания, но и их оригинальный вклад, который заложил основы для многих современных научных дисциплин, включая географию. Сегодня западная наука признает, что без этого интеллектуального обмена развитие мировой науки было бы невозможно.

Литература:

- Сборник... 2005 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем. Под редакцией: Б.Е.Куменова, А.К.Муминова. Алматы: Дайк-Пресс. 711с.
- Фида, 1850 – باب فور عملا رمع نب دمحم نب ليعمسا نيدلا دامع ديؤملا كلملا ناطلسلا فيلات نادلبلا ميوقت بحاص عادفلا
تسن ٧٣٢ فوتملا هامج
- Reinaud, 1840 – *Joseph Toussaint Reinaud, Le Baron Mac Guckin de Slane. Géographie d'Aboulféda, texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde.* // Imprimerie Royale. Paris, France. Том 1 в 1840 г.С.734; Том 2 в 1848 г.С. 650.
- Коновалова, 2005 – *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в арабской географии XII-XIV вв. [Электронный ресурс]: Дис. . д-ра ист. наук : 07.00.03 .-М.: РГБ (Из фондов Российской Государственной Библиотеки)
web.archive.org, 2021 – Об Абуль Фиде. URL: <https://web.archive.org/web/20060613024309> [Электронный ресурс] Дата обращения 20.09.2021.
- Халидов, 1985 – *Халидов А. Б.* Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М. С. 75.
- Арабские, 2010 – Арабские географы и путешественники IX-XII вв./Вступ.ст.,пер.с араб., коммент.,тексты и факсимиле Б.Е.Кумек, Р.Б.Кумекова. Отв.ред. А.К.Муминов. - История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX - XII вв. – Алматы: Дайк-Пресс,.Т.2. 328с.
- Тынышпаев, 1993 – *Тынышпаев М.Т.* Краснореченские развалины и город Баласагын // История казахского народа. Алма-Ата: Қазақ университеті. 224 с)
- Жузбаева, 2023 – *Жузбаева, У., Маргулан, А.* Историографический анализ произведения «Таквим Аль-Бульдана» Абу Аль-Фиды в системе философских взглядов ученых-востоковедов. Адам әлемі, 96(2), 48–55.<https://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5849.06>
- Жузбаева, 2023 – Жузбаева У. Маргулан А., ЧАГАТАЙСКИЙ ФРОНТИР В СОЧИНЕНИИ АБУ АЛЬ-ФИДЫ «ТАКВИМ АЛЬ-БУЛЬДАН» Отан тарихы Том 26 № 2: Отечественная история / История DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_2_206
- Miquel, 1967– *André Miquel.* La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. // Mouton & Co. (Paris, The Hague). Tome I. 420 pages.

Gibb, 1325–Gibb H. A. R. The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354. // Hakluyt Society. T.4. P.1500

La géographie..., 1967– La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The Human Geography of the Muslim World until the Middle of the 11th Century] Tome I. Mouton & Co. (Paris, The Hague). P.420

Sezgin, 1967 – Fuat Sezgin Geschichte des arabischen Schrifttums [History of Arabic Literature - a monumental bibliographic reference work] (Tome I E.J. Brill (Leiden) 515 pages.

Konrad, 1895– Konrad Miller Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten Verlag von Jos. Roth'schen (Stuttgart) 1895-1898. 159 p.

References:

Sbornik... 2005 – Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordyy. Tom 1. Izvlecheniya iz arabskikh sochinny, sobrannye V.G.Tizengauzenom. Pod redaktsiyey: B.E.Kumenova, A.K.Muminova. Almaty: Dayk-Press. 711s.(in Rus)

Fida, 1850 – Abu al Fida. Takuim al Buldan. Tipografiya Dar Sadr Beyrut. ناطلسلا فيلات نادلبلا ميوقت بحاص ءادفلا بباب فورعلا رمع نب دمحم نب ليعمسا نيدلا دامع ديؤملا كلملا
(in Arab) ٧٣٢ قئس فوتملا هامح

Reinaud, 1840 – Joseph Toussaint Reinaud, Le Baron Mac Guckin de Slane. Géographie d'Aboulféda, texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde [Geography of Abulfeda, Arabic text published from the manuscripts of Paris and Leiden] // Imprimerie Royale. Paris, France. Tom 1 v 1840 g. C. 734; Tom 2 v 1848 g. S. 650. (in Fran)

Konovalova, 2005 – Konovalova I. G. Vostochnaya Yevropa v arabskoy geografii XII-XIV vv. [Elektronnyy resurs]: Dis. . d-ra ist. nauk : 07.00.03 .-M.: RGB (Iz fondov Rossyskoy Gosudarstvennoy Biblioteki). (in Rus)

web.archive.org, 2021 – Ob Abul Fide. <https://web.archive.org/web/20060613024309/http://www.renaissance.com.pk/myletfor95.html> [Elektronnyy resurs] Data obrashcheniya 20.09.2021. (in Rus)

Khalidov, 1985 – Khalidov A. B. Arabskiye rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya. M. S. 75. (in Rus)

Arabskiye, 2010 – Arabskiye geografyy i puteshestvenniki IKh-KhII vv./Vstup.st.,per.s arab.,komment.,teksty i faksimile B.E.Kumekov, R.B.Kumekova. Otv.red. A.K.Muminov. -Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Arabskiye geografyy i puteshestvenniki IKh-KhIIvv. – Almaty: Dayk-Press.,T.2. 328s. (in Rus)

Tynyshpayev, 1993 – Tynyshpayev M.T. Krasnorechenskiye razvaliny i gorod Balasagyn // Istoriya kazakhskogo naroda. Alma-Ata: Kazak universiteti. 224 s). (in Kaz)

Zhuzbayeva, 2023 – Zhuzbayeva U., Margulan A. Istoriografichesky analiz proizvedeniya «Takvim Al-Buldan» Abu Al-Fidy v sisteme filosofskikh vzglyadov uchenykh-vostokovedov. Adam əlemi, 96(2), 48–55. <https://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5849.06>(in Rus)

Zhuzbayeva, 2023 – Zhuzbayeva U. Margulan A. ChAGATAYSKIY FRONTIR V SOCHINENII ABU AL-FIDY «TAKVIM AL-BULDAN» Otan tarikhy Tom 26 № 2: Otechestvennaya istoriya / Istoriya DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_2_206(in Rus)

Miquel, 1967 – André Miquel. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The human geography of the Muslim world up to the middle of the 11th century]// Mouton & Co. Tome I. (Paris, The Hague). 420 pages. (in Fran)

Gibb, 1325 –Gibb H. A. R. The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354. // Hakluyt Society. T.4. P.1500 (in Eng)

La géographie..., 1967 – La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle [The Human Geography of the Muslim World until the Middle of the 11th Century] Tome I. Mouton & Co. (Paris, The Hague). P.420. (in Fran)

Sezgin, 1967 – *Fuat Sezgin. Geschichte des arabischen Schrifttums* [History of Arabic Literature - a monumental bibliographic reference work] (Tome I E.J. Brill (Leiden) 515 p. (in Fran)

Konrad, 1895 – *Konrad Miller Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten* Verlag von Jos. Roth'schen (Stuttgart) 1895-1898 [The oldest world maps, published by Jos. Roth'schen (Stuttgart)]. 159 p.(in German)

¹Әмірбекова С.К. ²Мәсімханұлы Д. ³Бегімбаева А.К.

^{1,2} Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

³«Ғылым ордасы» РГП Орталық ғылыми кітапхана, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com,

³begimbaevaakmaral939@gmail.com

МАВЕРАННАХР ЖӘНЕ ХОРЕЗМ АРАБ ГЕОГРАФТАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ: БАТЫС ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – орта ғасырлардағы (IX-XV ғғ.) араб ғалымдары мен саяхатшыларының еңбектері мен географиялық тұжырымдамаларының кейінгі орта ғасырлар мен ерте заманауи кезеңдегі Батыс Еуропаның география ғылымы мен картографиясына қалай қабылданғанын, түсіндірілгенін және интеграцияланғанын зерттеу және олардың географияның қазіргі Батыс тарихнамасында көрінісін баяндау. Зерттеу өзекті, өйткені ол география тарихындағы еуроцентристік көзқарасты жеңуге мүмкіндік береді, ислам әлемінің ежелгі мұраны сақтауға және оны одан әрі дамытуға қосқан іргелі үлесін көрсетеді. Әл-Идриси, Ибн Баттута, Ибн Хаукал және Әбул Фида сияқты ғалымдардың ең- бектерінде еуропалық ұлы географиялық ашылулар мен заманауи картографияның қалып- тасуы үшін маңызды болған белгілі әлемнің ең дәл және кең сипаттамалары болды. Зерт- теудің міндеттеріне араб географы Әбул Фиданың «Тақуим әл-бүлдән» еңбегін қарастыру; Мавераннахр мен Хорезм аумақтарындағы географиялық мәліметтердің (топонимика, картография, климаттық аймақтар) сипаты мен көлемін талдау кірді; әр түрлі тарихи ке- зеңдердегі Батыс ғылыми материалдарындағы араб авторларының тану және дәйексөз дәрежесін бағалау; сонымен қатар қазіргі Батыс тарихнамасындағы араб географиясын қа- былдау эволюциясын зерттеу. Зерттеу араб дереккөздерін ерте еуропалық карталармен және географиялық трактаттармен салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы әдісті қолданады. Араб географтарының жазбалары мен интерпретацияларын сандық және сапалық бағалау үшін батыс ғылыми әдебиеттеріне контент-талдау қолданылады. Негізгі араб және батыс ғалым- дарының өмірі мен ғылыми жолын зерттеу үшін өмірбаяндық әдіс қолданылды. «Тақуим әл бүлдәнның» құнды деректері, атап айтқанда жазбаша, археологиялық, ауызша және басқа да дереккөздерді кешенді зерттеу негізінде қалалардың, ауылдардың және олардың орналасқан жерлерінің сипаттамаларын зерттеу Қазақстан мен Орталық Азияның ортағасырлық тарихы туралы әртүрлі мәліметтерді түсіндіруге негіз болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әле- мінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдар- ламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: араб географтары, батыс ғалымдары, Әбу әл-Фида, «Тақуим әл-бүлдән», Хорезм, Мавереннахр.

¹Amirbekova S.K. ²Massimkhanuly D. ³Begimbayeva A.K.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy», Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com,

³begimbaevaakmaral939@gmail.com

TRANSOXIANA AND KHWARAZM IN THE WORKS OF ARAB GEOGRAPHERS: A HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS OF WESTERN STUDIES

Abstract. The main objective of this article is to examine how the works and geographical concepts of Arab scholars and travelers of the Middle Ages (9th-15th centuries) were received, interpreted, and integrated into Western European geography and cartography during the late Middle Ages and early modern periods, as well as to trace their reflection in modern Western geographic historiography. This study is relevant because it helps overcome a Eurocentric approach to the history of geography, emphasizing the fundamental contribution of the Islamic world to the preservation of classical heritage and its further development. The works of scholars such as al- Idrisi, Ibn Battuta, Ibn Hawqal, and Abu al-Fida contained the most accurate and extensive descriptions of the known world of their time, which was crucial for the European Age of Discovery and the development of modern cartography. The objectives of this study include examining one of the works of the Arab geographer Abu al-Fida, *Taqwim al-Buldan*; analyzing the nature and scope of geographical information (toponymy, cartography, climatic zones) in the territories of Transoxiana and Khorezm; assessing the degree of recognition and citation of Arab authors in Western scholarly materials from different historical periods; and exploring the evolution of the perception of Arab geography in modern Western historiography. The study uses a historical- comparative method to compare Arabic primary sources with early European maps and geographical treatises. Content analysis of Western scholarly literature is applied to quantitatively and qualitatively evaluate references and interpretations of Arab geographers. A biographical method is used to study the lives and academic careers of key Arab and Western scholars. The valuable data of "*Taqwim al-Buldan*," namely the study of descriptions of cities, villages, and their locations based on comprehensive research of written, archaeological, oral, and other sources, provides a foundation for interpreting various accounts of the medieval history of Kazakhstan and Central Asia.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries" (Grant No. BR24993132).

Keywords: Arab geographers, Western scholars, Abu al-Fida, «*Taqwim al-Buldan*», Khorezm, Maverannahr.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Дүкен Мәсімханұлы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Ақмарал Каденқызы Бегімбаева, «Ғылым ордасы» РГП Орталық ғылыми кітапхананың Ақпараттық ресурстармен қамтамасыз ету және кітап қорын насихаттау бөлімінің басшысы.

Сведения об авторах:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан,

Масимханұлы Дукен, генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова КН МНВО РК, д.филол.н., Алматы, Казахстан.

Бегимбаева Акмарал Каденовна, начальник отдела обеспечения информационными ресурсами и пропаганда книжного фонда Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы».

Information about authors:

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Massimkhanuly Duken, the General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Kazakhstan, Almaty.

Begimbayeva Akmaral Kadenovna, Head of the Department for Information Resources Support and Promotion of the Book Collection of the Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy».

¹Suleimenova D.K. ²Zhumabaeva A.A.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Kazakhstan, Astana

E-mail: ¹Suleimenova911@gmail.com¹,

²Zhaygerm@gmail.com²

POLITICAL AND DYNASTIC RELATIONS BETWEEN KHAN TOKHTAMYSH, HIS DESCENDANTS AND RULERS OF MOGHULISTAN

Abstract. The article explores the political and dynastic relations between Khan Tokhtamysh and his descendants with the rulers of Moghulistan within the broader context of the crisis and transformation of Chinggisid power in the late 14th and 15th centuries. The study aims to identify Moghulistan's role within the post-Golden Horde political system and to define the nature of its interaction with the Tukay-Timurids during the fragmentation of the Golden Horde and the emergence of new Eurasian state formations. The research is relevant due to its contribution to understanding the mechanisms of political continuity that shaped the foundation of the Kazakh Khanate and transmitted the legitimizing principles of the Golden Horde tradition. The novelty of this research lies in clarifying the chronology and structure of Tokhtamysh's contacts with Moghulistan, particularly interpreting 1398 as a decisive turning point marked by the embassy of Edigü, Timur-Qutlug, and Khizr Khwaja to Timur, symbolizing Moghulistan's incorporation into Samarkand's sphere of influence. The methodological framework integrates comparative-historical, source-critical, and problem-chronological approaches. The study draws upon translations of Eastern and Arabic chronicles by Nizam al-Din Shami, Sharaf al-Din Yazdi, Mu'in al-Din Natanzi, Abd al-Razzaq Samarqandi, Ibn Taghribirdi, and Mirza Haydar Dughlat along with numismatic and epigraphic materials. The results demonstrate that Moghulistan evolved from a military ally of Tokhtamysh and Qamar al-Din in the late 14th century into a mediator and protector of his descendants in the 15th century. Moghulistan served as a political and territorial base for the formation of the Kazakh Khanate, where the Tukay-Timurid line acquired new legitimacy and continuity. The discussion highlights Moghulistan's pivotal role as an intermediary between Timurid Transoxiana and the Jochid steppe uluses, ensuring the preservation and transmission of Chinggisid principles of legitimate sovereignty and contributing to the reconfiguration of Central Asia's political landscape.

Acknowledgements: The research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (BR24992878). Project: Study of the ethnopolitical and socio-economic history of the Ulus of Jochi in the 13th–15th centuries

Keywords: Tokhtamysh, Moghulistan, Timur, Edigü, Tukay-Timurids, Kazakh Khanate, Golden Horde.

Introduction

The history of relations between the Golden Horde and Moghulistan in the late 14th–15th centuries represents one of the key aspects of the political development of Central Asia, closely linked to the disintegration of the Ulus of Jochi and the emergence of new states on its territory. This narrative is intertwined with the confrontation between Khan Tokhtamysh and Emir Timur, whose wars determined the subsequent redistribution of power between the western and eastern branches of the Chinggisid lineage.

A special place within this context is occupied by the relations of Tokhtamysh with the rulers of Moghulistan particularly Emir Qamar al-Din and Khan Khizr Khwaja as well as the contacts

maintained by his descendants, including Janibek, Girey, Barak, and others, with the Moghuls of the 15th century. These ties reveal a complex network of alliances, kinship relations, and political dependencies in which Moghulistan functioned as an intermediary between Timurid Transoxiana and the steppe uluses of the Jochids.

Eastern sources such as Mu‘in al-Din Natanzi, Nizam al-Din Shami’s and Sharaf al-Din Yazdi’s *Zafar-nama*, and Mirza Haydar Dughlat’s *Tarikh-i Rashidi*, together with Arabic chronicles Ibn Taghribirdi, Ibn Arabshah, make it possible to trace the dynamics of these relationships. According to Natanzi and Shami, after his defeat by Timur in the Caucasus Tokhtamysh sought allies in the person of Qamar al-Din, attempting to form an anti-Timurid coalition that also included the Ottoman sultan Bayezid and the Mamluk sultan Barquq.

At the same time, Timurid historiography indicates that by 1398 Moghulistan had entered into vassal dependence on Timur, reflecting a profound political transformation of the region. The embassy sent on behalf of Khan Khizr Khwaja to Timur’s court, mentioned in the *Zafar-nama*, symbolized Moghulistan’s subordination to Samarkand -an act that marked its final break with Tokhtamysh.

Thus, the study of the relations between Tokhtamysh and his descendants with the rulers of Moghulistan provides new insights into the mechanisms of political and diplomatic continuity amid the crisis of the Chinggisid order. The additional perspective of this article lies in redefining the role of Moghulistan: from Tokhtamysh’s brief eastern ally under Qamar al-Din to its integration into a synchronized system of loyalties centered on Samarkand in August 1398. The joint embassy to Timur from three political actors Timur-Qutlug, Edigü, and Khizr Khwaja, serves as an institutional marker of Moghulistan’s break with Tokhtamysh and its incorporation into the anti-Tokhtamysh political configuration of the late 1390s.

Materials and Methods

The research is based on the application of a comprehensive set of interdisciplinary methods, including the historical-comparative, source-critical, content analysis, and problem-chronological approaches. Comparative historical analysis was used to correlate data from Eastern, Arabic, and Persian chronicles, while the historiographical method served to trace the evolution of scholarly interpretations concerning the relations between Tokhtamysh and the rulers of Moghulistan. The principle of historicism made it possible to examine the events of the late 14th–15th centuries in their causal interconnections and within their broader cultural and political context.

The study relies primarily on translated Eastern and Arabic sources that contain information about the political contacts of Tokhtamysh and his descendants with the rulers of Moghulistan. Particular attention was paid to the works of Nizam al-Din Shami, Sharaf al-Din Yazdi, Mu‘in al-Din Natanzi, Abd al-Razzaq Samarqandi, Hafiz Abru, Ibn Arabshah, Ibn Taghribirdi, and Mirza Haydar Dughlat. These texts made it possible to trace the development of diplomatic relations and military alliances between the Golden Horde, the Timurids, and Moghulistan. The historiographical foundation of the research includes the works of I.M. Mirgaliev, Zh. M. Sabitov, Ya.V. Pilipchuk, A.V. Parunin, and other scholars who analyzed political conflicts and alliances among Sarai, Samarkand, and Moghulistan, which collectively shaped the post-Golden Horde political geography.

Methodologically, the study employs an analysis of translated primary sources reflecting the patterns of political alliances and vassalage across Eurasia. Comparative data from the diplomatic correspondence of the rulers of the Ulus of Jochi with the states of Eastern Europe and Central Asia were also used, illustrating the interaction of steppe dynasties with Timurid Transoxiana and Moghulistan.

Additionally, the research draws upon numismatic and epigraphic publications that record the processes of dynastic continuity among the descendants of Tukay-Timur and the legitimization of

their authority in Eastern Desht-i Qipchaq. The analysis of coin series and tamgas helped to clarify the territorial boundaries of the political influence of Tokhtamysh's descendants and to identify evidence of their interactions with the rulers of Moghulistan.

Discussion

The synthesis of historical sources and historiographical data has made it possible to identify new aspects of the political connections between Tokhtamysh and Moghulistan, as well as to refine their chronological and geographical frameworks. Particular attention was devoted to the chronological analysis of events, which demonstrated that the decisive turning point in their relations occurred in 1398, when Edigü, Timur-Qutlug, and Khizr Khwaja sent a joint embassy to Timur, thereby marking Moghulistan's entry into the political orbit of Samarkand's influence.

Source-critical verification of the data contained in the «Anonymous of Iskandar» has allowed for the correction of long-standing interpretations concerning the genealogical lines of the Tukay-Timurids and for a more accurate localization of the eastern frontier of the Ulus of Jochi. As a result, it was established that the «left wing» of the Jochid Ulus should not be regarded as an exclusively Ordaid domain, but rather as a zone of political interaction between the Tukay-Timurids and Moghulistan, encompassing the regions of Sighnaq and Kara-Nogay.

The comparison of Eastern chronicles with modern interpretations demonstrates that Moghulistan evolved from being an active military ally of Tokhtamysh into a mediator and patron of his descendants. This transformation reflects the broader trends of political decentralization and the gradual transformation of the Chinggisiid system of rule. The clarified chronology and the reconstructed network of diplomatic relations allow Moghulistan to be viewed as a key conduit for the transmission of the Golden Horde's legitimizing principles, ensuring the continuity of political tradition and becoming an essential factor in the emergence of the Kazakh Khanate.

Results of the Study

The relations between Khan Tokhtamysh and the rulers of Moghulistan were shaped within the broader context of the confrontation between the Golden Horde and the Timurid Empire during the 1380s–1390s. During this period, Tokhtamysh seeking to preserve the unity of the Ulus of Jochi and to counter the expansion of Samarkand actively searched for allies among the Muslim states of the East, including the rulers of Moghulistan.

According to the accounts of Mu'in al-Din Natanzi and Sharaf al-Din Yazdi, Tokhtamysh maintained contact with Emir Qamar al-Din, the de facto ruler of Moghulistan, and undertook steps to establish an anti-Timurid coalition. This alliance, which included Tokhtamysh, Qamar al-Din, the Ottoman Sultan Bayezid I, and the Mamluk Sultan Barquq of Egypt, was primarily political and military rather than ideological in nature, aimed at jointly restraining Timur's expansion across Central Asia and the steppe regions (Safargaliev, 1960:147).

Eastern chroniclers note that Sultan Husayn of Balkh feared a coordinated offensive against Timur's domains by Tokhtamysh and Qamar al-Din. Timurid historiography, as reflected in the works of Nizam al-Din Shami and Sharaf al-Din Yazdi, emphasizes that Tokhtamysh, anticipating a potential invasion by Timur, sought to strengthen his alliance with Moghulistan, viewing it as a strategic rear base for the coming conflict. Qamar al-Din, in turn, acted pragmatically, aiming to preserve his influence in the territories of Semirechye and the Uighur lands, which were under threat from Timur's campaigns.

In 1388, following his defeat in the Caucasus, Tokhtamysh fled to Moghulistan and concluded a formal alliance with Qamar al-Din. This episode, recorded in Arabic and Persian sources, is corroborated by the studies of Pilipchuk, Mirgaliev, and Sabitov. The alliance between Tokhtamysh and Qamar al-Din represented an attempt to establish a counterbalance to Timur's

power in the eastern regions and to restore the Golden Horde's lost positions in Central Asia (Pilipchuk, 2017:296).

However, by 1389–1390, the plans for joint action were disrupted. The sources indicate that internal strife among the Moghul aristocracy and the unstable position of Qamar al-Din prevented the realization of the planned military campaign. The collapse of the system of regional alliances and the rivalries among steppe leaders played a decisive role in Tokhtamysh's failure. Timur, for his part, took into account the unstable situation in Moghulistan and avoided direct conflict on its territory, limiting himself to consolidating his influence in the western regions of Transoxiana.

The key to dating the dissolution of Qamar al-Din's political line is not the defeat at the Terek River but the «Rubicon» of 1398. The joint embassy of Khizr Khwaja together with the Edigü–Timur–Qutlug alliance to Timur marked the institutional transition of Moghulistan from cooperation with Tokhtamysh to formalized loyalty to Samarkand. In this same group of reports, it is emphasized that Edigü had already become the «de facto ruler» of the steppe, through whom the new architecture of security and diplomacy was being established (Pilipchuk, 2017:297).

Subsequently, Moghulistan gradually fell into the political orbit of Samarkand. After Timur's victories over Tokhtamysh, envoys from the Moghul ruler Khizr Khwaja arrived at Timur's court bearing assurances of submission. This diplomatic act became a watershed event, symbolizing the final break of Moghulistan's previous alliance with Tokhtamysh (Pilipchuk, 2017; Mirgaliev, 2003).

The defeat of Tokhtamysh and his subsequent flight led to a profound shift in the political balance across the steppe zone from the Desht-i Qipchaq to Semirechye. Moghulistan, wary of renewed warfare along its borders, was compelled to distance itself from the Golden Horde and to acknowledge the supremacy of Samarkand. The reassessment of Timur's motivations must be viewed within the strategic context of his Indian campaign: the conflict with Tokhtamysh drained vital resources, prompting Timur to secure the steppe frontier through diplomacy and ritual gestures of loyalty rather than through prolonged military escalation. This explains why, instead of deepening the war on two fronts, Timur institutionalized a system of regional loyalties, including that of Moghulistan, thus freeing his forces for operations in his primary theater of conquest.

After Tokhtamysh's death, his political legacy continued to influence the balance of power in Central Asia. His descendants, representing the Tukay-Timurid line, operated in an environment of increasing fragmentation within the Ulus of Jochi, marked by the weakening of centralized authority and the rise of regional dynasties such as the Shibanids, the Mangyts, and the rulers of Moghulistan. During this period, the steppe zone became an arena of competition among several dynastic and regional centers, while Moghulistan functioned not merely as a neighboring state but as a significant political factor shaping the fate of Tokhtamysh's successors and the broader evolution of the Golden Horde's political legacy (Nagamine, 2023: 362).

Following the victory at the Vorskla River in 1399, the temnik Edigü effectively consolidated power within the Golden Horde and emerged as the principal architect of its foreign policy. He established control over much of the western regions of the ulus and actively intervened in the affairs of Central Asia. In the early 15th century, Edigü engaged in a protracted struggle with the Timurids over Khwarazm; in 1405–1406, his forces reached as far as Bukhara, temporarily subduing the region and upsetting the existing balance of power among the Central Asian centers. The internal conflicts among Timur's descendants, the incursions of the Oirats, and the activities of the Moghul rulers further exacerbated instability, while Moghulistan in this context served as a crucial element in the regional security system its territory often functioning as a corridor for diplomatic mediation between Sarai and Samarkand (Izmailov, 2024; Pilipchuk, 2017:300).

After Timur's death in 1405, power in Samarkand passed to his son Shahrukh, yet the ensuing internecine conflicts among the Timurids created new opportunities for intervention by the Jochids and Moghulistan. Edigü's incursions into Khwarazm and his attempts to establish control there

provoked counteractions from the Timurids, who sought to restore their influence along the northeastern frontiers of Transoxiana. It was during this period that the highest intensity of diplomatic missions between Samarkand, Sarai, and Almalyk is recorded, with Moghulistan frequently serving as the intermediary territory through which such contacts were conducted.

Between 1410 and 1415, amid the weakening of central authority in the Golden Horde, Moghul and Oirat raids intensified. According to Eastern sources, in 1414 the Moghuls supported one of the claimants to the Jochid throne Khan Ahmad, which prompted a retaliatory invasion of Moghulistan by the Timurid ruler Shahrukh in 1415. This campaign aimed to secure the frontiers of Transoxiana and demonstrated that the Timurids viewed Moghulistan as a key factor in maintaining control over the northeastern steppe frontier (Parunin, 2019).

In the account of Abd al-Razzaq, two key episodes are recorded: on March 17, 1416, news reached Samarkand of Jabbar-Berdi's accession to the throne, and on March 28, 1419, the fugitive Barak arrived there and was received by Ulugh Beg. Against this backdrop, in 1416 and 1419, Shahrukh was preparing for military action against Edigü, while simultaneous Turkmen incursions and Moghul activity prevented the Timurids from stabilizing Khwarazm. This shifts the perspective: after 1405, Moghulistan more often acted as a source of turbulence for the Timurids rather than as a rear base for Tokhtamysh's descendants.

The episode at Kundurcha, in which Edigü switched allegiance to Timur and was ceremonially received at Timur's court, represents an important prelude. It was this act of legitimation that elevated Edigü to the role of the «de facto ruler» of the steppe by 1398–1400, through whom new channels of interaction between Moghulistan and Samarkand were established (Pilipchuk, 2017; Sabitov, 2020:113).

In the first quarter of the 15th century, Tokhtamysh's legacy became the object of struggle among various factions within the Ulus of Jochi. Tokhtamysh's sons - Jalal al-Din, Karim-Berdi, Jabbar-Berdi, and Kepek sought to restore their family's authority, relying on the support of the Timurids and select steppe alliances. Against this background, Moghulistan retained its importance as both a potential ally and a temporary refuge for members of the Golden Horde elite who had suffered defeats in internal conflicts. According to Timurid chroniclers, by 1398–1400 Edigü had already consolidated his position as the principal agent of the Horde's foreign policy, while during the same period Moghulistan maintained a consistent distance from the Tokhtamyshids, redirecting its communication with the steppe through an Edigü-centered axis. This reconfiguration of loyalties explains the relative scarcity of direct Tokhtamyshid reliance on Moghulistan during the early decades of the 15th century (Pilipchuk, Sabitov, 2016:111–112).

The political situation in the region was complicated by the growing power of the temnik Edigü, who, after his victory at the Vorskla River in 1399, effectively established control over the Golden Horde. According to contemporary sources, he engaged in active campaigns against the Timurids for control of Khwarazm and other frontier territories. During this period, his forces invaded Transoxiana and reached Bukhara, disrupting the delicate balance among the states of Central Asia. The internecine struggles among Timur's descendants, the raids of the Oirats, and the constant interventions of the Moghul rulers made Moghulistan a significant factor in regional politics (Sabitov, 2017).

In the 1410s–1420s, Barak-Ogland, a descendant of Urus Khan and a member of the same Tukay-Timurid line as Tokhtamysh, emerged on the political scene. Barak Khan received support from the Timurid ruler Ulugh Beg in Samarkand, where he was recognized as the legitimate claimant to power in the steppe. In 1419–1420, he launched a campaign against Ulugh Muhammad, who also claimed the Jochid throne, and managed to seize control of Sarai for a brief period. However, his rule was short-lived: in 832 AH (1428–1429 CE), he was killed in a conflict with Edigü's sons - Sultan-Mahmud and Muhammad Ghazi.

The political career of Barak thus illustrates that the Tukay-Timurid claimants of the first half of the 15th century relied primarily on Timurid support, while their main opposition came from the Mangyt faction of Edigü rather than from the rulers of Moghulistan (Parunin, 2019:436–437).

In the mid-15th century, the descendants of Tukay-Timur, who continued the dynastic line of Tokhtamysh, once again entered into active interaction with the rulers of Moghulistan. Following the disintegration of the Golden Horde and the consolidation of Shibanid power under Abu'l-Khayr Khan, the sultans Kerei and Janibek were defeated in their struggle for authority in the Desht-i Qipchaq and were forced to seek refuge in the east. According to Mirza Haydar Dughlat, the author of *Tarikh-i Rashidi*, the ruler of Moghulistan, Isa-Bugha Khan, received them warmly, granting them pastures in the valleys of the Chu and Kuchi-Bashi rivers and employing them as a buffer force in his conflict with his brother Yunus Khan, who aligned himself with the Timurids (Alekseev, 2006:73).

The sojourn of Kerei and Janibek in Moghulistan marked an important stage in the formation of a new political structure in the territory of Eastern Desht-i Qipchaq. The lands of Moghulistan became a base for the consolidation of tribal groups dissatisfied with Abu'l-Khayr's rule; around Kerei and Janibek, a new political center gradually emerged one that historiography associates with the foundation of the Kazakh Khanate. The mutually beneficial nature of these relations is evident in that Moghulistan strengthened its northwestern borders, while the sultans gained political legitimacy and a territorial foothold for the establishment of their own state.

The Timurid invasions of Moghulistan under Shahrukh in 1415 were a response to the support offered by the Moghul rulers to the allies of Tokhtamysh and his descendants. These events demonstrate that Moghulistan was repeatedly drawn into conflicts between the heirs of the Golden Horde and the Timurids, acting alternately as a mediator or a temporary ally depending on the shifting political interests of the time (Pilipchuk, 2017:301–302).

After the death of Isa-Bugha Khan, internal conflicts between his descendants and Yunus Khan intensified, leading to the gradual weakening of Moghulistan. At the same time, the Kazakh Khanate, led by the descendants of Tukay-Timur, was consolidating its power and gradually assuming political initiative in the region. This process marked the transfer of the political center of the Tukay-Timurids from the southern and eastern territories to the northwest, representing one of the crucial stages in the history of the post-Golden Horde world. Mirza Haydar Dughlat, himself a descendant of Isa-Bugha, describes these events in his *Tarikh-i Rashidi* as the natural outcome of historical processes in which Moghulistan functioned as a mediator between the sedentary and nomadic cultures of Central Asia. In his interpretation, Kerei and Janibek, who relied on the support of the Moghuls, became the successors of the Golden Horde's political tradition in new institutional forms.

In the second half of the 15th century, the relations between the descendants of Tokhtamysh and the rulers of Moghulistan continued to retain the character of alliance and mutual influence. Direct military cooperation was gradually replaced by dynastic, cultural, and political ties that ensured the continuity of the Chinggisid tradition across the vast territories stretching from Semirechye to the Syr Darya.

Conclusion

The analysis of primary sources and historiographical data makes it possible to trace the evolution of the relations between Tokhtamysh and his descendants with the rulers of Moghulistan as a reflection of the deeper political transformations that occurred in Central Asia during the late 14th and 15th centuries. These interactions developed against the backdrop of the Golden Horde's disintegration and the emergence of a new system of states that inherited and reinterpreted the Chinggisid political tradition.

Tokhtamysh's alliance with Emir Qamar al-Din in the late 1380s formed part of a broad anti-Timurid coalition aimed at restraining Timur's expansion. Although short-lived, this alliance demonstrated a strategic convergence of interests among the steppe elites of Eastern Desht-i Qipchaq and Semirechye. However, Tokhtamysh's defeat and Timur's subsequent campaigns altered the geopolitical balance: by 1398, Moghulistan had lost its status as an ally of the Golden Horde and came under Samarkand's protection, as evidenced by the joint diplomatic mission of Edigü, Timur-Qutlug, and Khizr Khwaja to Timur.

In the first half of the 15th century, Tokhtamysh's descendants continued to maintain contact with the rulers of Moghulistan, though the nature of these relations evolved. Moghulistan transformed from an active military ally into a mediator and protectorate refuge where the Tukay-Timurid princes sought political support and legitimacy. This role was particularly evident in the mid-15th century, when Isa-Bugha Khan offered protection to Sultans Girey and Janibek, an act that contributed to the formation of the Kazakh Khanate and facilitated the transmission of Golden Horde principles of legitimacy into a new political framework.

Thus, the relations between the Jochids and the rulers of Moghulistan illustrate the broader transition from the era of Horde unity to the period of regional dynasties and successor states. Moghulistan emerged as a key intermediary between the nomadic and sedentary worlds of Central Asia, ensuring the continuity of political forms, diplomatic practices, and dynastic traditions rooted in the Golden Horde's legacy. Its participation in these processes established Moghulistan as a vital link within the post-Golden Horde world and as a custodian of the Chinggisid conception of legitimate sovereignty.

References:

Alekseev, 2006 – *Alekseev A.K.* Politicheskaya istoriya Tukay-Timuridov: po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya “Bakhr al-asrar” [Political history of the Tukay-Timurids: Based on the Persian historical treatise “Bahr al-Asrar”]. St. Petersburg: St. Petersburg University Press, 2006. 229 p. (in Rus.).

Gromenko, 2015 – *Gromenko S.V.* Timur, Tokhtamysh i Idegey v Krymu: istoriograficheskaya traditsiya i istoricheskaya real'nost' [Timur, Tokhtamysh, and Edigü in Crimea: Historiographical tradition and historical reality] // *Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]*. 2015. № 3. P. 43–60. (in Rus.).

Izmailov, 2024 – *Izmailov I.L.* Idegey: istoricheskaya lichnost' i ee otsenka v otechestvennoy istoriografii [Edigü: The historical figure and his assessment in Russian historiography] // *Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]*. 2024. Vol. 12, No. 4. P. 858–872. (in Rus.).

Kadirbaev, Suleimenov, 2021 – *Kadirbaev K.A., Suleimenov T.I.* Tukay-Timuridy, shibanidy i Krymskoe khanstvo v sochinenii Kadyr-Ali-beka: kak pozdnedzhuchidskie istochniki predstavlyali reorganizatsiyu Dzhuchieva Ulusa [Tukay-Timurids, Shibanids, and the Crimean Khanate in the work of Qadir Ali-bek: How late Jochid sources represented the reorganization of the Ulus of Jochi]. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University Press, 2021. 168 p. (in Rus.).

Kambarbekova, Sabitov, 2016 – *Kambarbekova G.A., Sabitov Zh.M.* Svedeniya Khondemira ob istorii vostochnoy chasti Ulusa Dzhuchi v 1460-kh godakh [Khondemir's data on the history of the eastern part of the Ulus of Jochi in the 1460s] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization]*. 2016. No. 9. P. 135–142. (in Rus.).

Kostyukov, 2007 – *Kostyukov V.P.* Ulus Dzhuchi i sindrom federalizma [The Ulus of Jochi and the syndrome of federalism] // *Srednie veka [The Middle Ages]*. 2007. No. 68. P. 453–466. (in Rus.).

Mirgaliev, 2003 – *Mirgaliev I.M.* Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordyy perioda pravleniya Toktamish-khana [The political history of the Golden Horde during the reign of Tokhtamysh Khan]. Kazan: Alma-Lit, 2003. 164 p. (in Rus.).

Nagamine, 2023 – *Nagamine H.* Tukai-Timuridy, Shibanidy i Krymskoe khanstvo v sochinenii Kadyr Ali-beka: kak pozdnedzhuchidskie istochniki predstavlyali reorganizatsiyu Dzhuchieva Ulusa [Tukay-Timurids, Shibanids, and the Crimean Khanate in the work of Qadir Ali-bek: How late Jochid sources represented the reorganization of the Ulus of Jochi] // *Zolotoordynskoe obozrenie* [Golden Horde Review]. 2023. Vol. 11, No. 2. P. 349–370. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.349-370. (in Rus.).

Parunin, 2019 – *Parunin A.V.* Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy v 1419–1427 gg. [The political history of the Golden Horde in 1419–1427]. Kazan: Institute of History named after Sh. Marjani, 2019. Vol. 7, No. 3 <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2019-7-3.434-460> (in Rus.).

Pilipchuk, 2017 – *Pilipchuk Ya.V.* Otnosheniya Idegeya s Timurom i Timuridami (po dannym pismennykh istochnikov) [Relations between Edigü, Timur, and the Timurids (based on written sources)] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. 2017. No. 10. P. 296–303. (in Rus.).

Pilipchuk, Sabitov, 2016 – *Pilipchuk Ya.V., Sabitov Zh.M.* Borba Toktamyshevichy za vlast' v 10–20-kh gg. XV v. [The struggle of Tokhtamysh's sons for power in the 1410s–1420s] // *Iz istorii i kultury narodov Srednego Povolzhya* [From the History and Culture of the Peoples of the Middle Volga]. No. 6. Kazan, 2016. P. 110–125. (in Rus.).

Polekhov, 2021 – *Polekhov S.V.* Yarlyk khana Toktamisha polskomu korolyu Vladislavu II Yagaylo 1393 goda: problema proiskhozhdeniya drevnerusskogo teksta [The yarlik of Khan Tokhtamysh to Polish King Władysław II Jagiełło (1393): On the origin of the Old Russian text] // *Zolotoordynskoe obozrenie* [Golden Horde Review]. 2021. Vol. 9, No. 2. P. 314–335. DOI: 10.22378/2313-6197.2021-9-2.314-335. (in Rus.).

Sabitov, 2017 – *Sabitov Zh.M.* Ulusy Tukay-Timura i Tukay-Timuridov v 1227–1359 godakh [The uluses of Tukay-Timur and the Tukay-Timurids in 1227–1359] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. 2017. No. 10. P. 256–260. (in Rus.).

Sabitov, 2020 – *Sabitov Zh.M.* “Anonym Iskendera” kak genealogicheskiy istochnik po istorii Zolotoy Ordy [“Anonymous of Iskandar” as a genealogical source on the history of the Golden Horde] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. 2020. No. 13. P. 76–95. (in Rus.).

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoy Ordy [The disintegration of the Golden Horde] // *Uchenye zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Proceedings of Mordovian State University]. Vol. 11. Saransk: Mordovian Book Publishing House, 1960. 276 p. + II appendix. (in Rus.).

Zainuddinov, Mirgaliev, 2019 – *Zainuddinov D.R., Mirgaliev I.M.* Toktamish-khan i Aksak Timur v biograficheskom sbornike Ibn Tagriberdy [Tokhtamysh Khan and Amir Timur in Ibn Taghribirdi's biographical collection] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. 2019. No. 12. P. 146–160. (in Rus.).

¹Сулейменова Д.К.²Жумабаева А.А.

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана

² Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты, Қазақстан, Астана

E-mail: ¹Suleimenova911@gmail.com

²Zhaygerm@gmail.com

ТОҚТАМЫС ХАН МЕН ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫНЫҢ МОҒОЛСТАН БИЛЕУШІЛЕРІМЕН САЯСИ ӘУЛЕТТІК БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа. Мақала XIV-XV ғасырлар тоғысында Шыңғыс хан әулетінің билігі дағдарысқа ұшырап, түрлену кезеңінде Тоқтамыс хан мен оның ұрпақтарының Моғолстан билеушілерімен саяси және әулеттік қатынастарын зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты - Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі жаңа мемлекеттер жүйесінде Моғолстанның орнын анықтау және Тұқай-Темір әулетімен өзара байланысының сипатын ашу. Зерттеу өзектілігі - Қазақ хандығының қалыптасуына әсер еткен саяси сабақтастық тетіктерін және Алтын Ордадан мұраланған билік легитимділігінің сақталу жолдарын айқындауда. Жұмыстың ғылыми жаңалығы Тоқтамыс пен Моғолстан арасындағы байланыстардың хронологиясы мен құрылымын нақтылау, әсіресе 1398 жылды шешуші бұрылыс кезеңі ретінде қарастыру. Сол жылы Идеге, Темір-Құтлық және Хызр-Хожа елшілігінің Әмір Темір сарайына баруы Моғолстанның Самарқан ықпалына өткенін көрсетеді. Әдіснамалық негізі - тарихи-салыстырмалы, деректанулық және проблемалық-хронологиялық тәсілдердің үйлесімі. Зерттеу барысында Низам ад-Дин Шами, Шараф ад-Дин Йазди, Муин ад-Дин Натанзи, Абд ар-Раззақ Самарқанди, Ибн Тагриберди және Мирза Хайдар Дулат еңбектерінің аудармалары, сондай-ақ нумизматикалық және эпиграфикалық деректер пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде Моғолстанның XIV ғасыр соңында Тоқтамыстың әскери одақтасынан XV ғасырда оның ұрпақтарының қамқоршысы мен делдалына айналғаны анықталды. Моғолстан Қазақ хандығының қалыптасуы мен Алтын Орда дәстүрінің жалғасуын қамтамасыз еткен маңызды буын ретінде сипатталады. Талқылау нәтижесінде Моғолстанның Шағатай ұрпақтары мен Дешті Қыпшақ билеушілері арасындағы делдалдық рөлі айқындалып, Шыңғыс хан әулетінің билік легитимдігі ұғымының жаңа саяси кеңістікке таралу үрдісі көрсетілді.

Кілт сөздер: Тоқтамыс, Моғолстан, Әмір Темір, Идеге, Камар-ад-дин, Тұқай-Тимур әулеті, Қазақ хандығы, Алтын Орда.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты негізінде қаржыландырылды (№ BR24992878). «XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу».

¹Сулейменова Д.К. ²Жумабаева А.А.

¹Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Казахстан, Астана

²Научный институт изучения Улуса Джучи, Казахстан, Астана

E-mail: ¹Suleimenova911@gmail.com

²Zhaygerm@gmail.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТОКТАМЫШ ХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ С ПРАВИТЕЛЯМИ МОГУЛИСТАНА

Аннотация. Статья посвящена исследованию политических и династических взаимоотношений хана Токтамыша и его потомков с правителями Могулистана в контексте кризиса и трансформации чингизидской власти в конце XIV - XV веков. Целью работы

является выявление роли Могулистана в системе постордынских государств и определение характера его взаимодействия с потомками Тукай-Тимура в условиях распада Золотой Орды и становления новых форм евразийской государственности. Актуальность темы обусловлена необходимостью переосмысления политических связей, определивших формирование Казахского ханства и механизмы передачи ордынских легитимационных принципов. Научная новизна заключается в уточнении хронологии и структуры контактов Токтамыша с Могулистаном, особенно в интерпретации 1398 года как поворотного момента, когда дипломатическая миссия Идегея, Тимур-Кутлуга и Хызр-Ходжи зафиксировала переход Могулистана в сферу влияния Самарканда. Исследование основано на междисциплинарной методологии, включающей историко-сравнительный, источниковедческий и проблемно-хронологический анализы. Используются переводы восточных и арабских хроник Низам ад-Дина Шами, Шараф ад-Дина Йазди, Муин ад-Дина Натанзи, Абд ар-Раззака Самарканди, Ибн Тагриберди и Мирзы Хайдара Дуглата, а также нумизматические и эпиграфические материалы. В результате проведенного анализа показано, что Могулистан эволюционировал от военного союзника Токтамыша и Камар-ад-дина в конце XIV века к посреднику и покровителю его потомков в XV столетии. Именно Могулистан стал пространством, где формировались предпосылки образования Казахского ханства, а династическая линия Тукай-Тимуридов обрела политическую преемственность. Обсуждение результатов показывает, что Могулистан выполнял уникальную роль связующего звена между Тимуридским Мавераннахром и степными улусами Джучидов, сохраняя принципы легитимности чингизидской власти и обеспечивая трансляцию ордынской традиции в новые политические структуры Центральной Азии.

Ключевые слова: Токтамыш, Могулистан, Тимур, Идегей, Тукай-Тимуриды, Казахское ханство, Золотая Орда.

Благодарность: Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (№BR24992878). Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках.

About the authors

Dinara Kaisarovna Suleimenova – Ph.D., doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan).

Aigerm Amirbekovna Zhumabayeva, PhD, Chief Researcher, Scientific Secretary of the Research Institute for the Study of Jochi Ulus (Astana, Kazakhstan). E-mail: Zhaygerm@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Динара Қайсарқызы Сулейменова, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ph.D докторанты (Астана, Қазақстан).

Әйгерм Әмірбекқызы Жұмабаева, PhD докторы, бас ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерттеу ҒЗИ ғылыми хатшысы (Астана, Қазақстан).

Информация об авторах:

Динара Кайсаровна Сулейменова - Ph.D., докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, (Астана, Республика Казахстан).

Айгерм Амырбековна Жумабаева, доктор PhD, главный научный сотрудник, ученый секретарь НИИ изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан).

FTAMP16.01.11

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.4.49](https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.49)

*Есбосынов Е.З.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com

ОСМАН ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ОҚУЛЫҚ: КАВАИД-И ОСМАНИЙЕ

Аңдатпа. Ғылымның қай саласы болмасын, оның пайда болуы, дамуы мен қалыптасу тарихы бар. Уақыт өте келе олардың бағыты мен мақсаты, тіпті өзіндік ғылыми мектебі қалыптасып, академиялық салт-дәстүрі пайда болатыны анық. Сондай іргелі де ауқымды ғылым салаларының бірі – шығыстану, оның құрамдас бөлігі османистика екендігі анық. Ал османистиканың негізгі бағыты Осман империясы мен төңірегіндегі зерттеулер болса, ілесе, қатпарласа жүретін осман тілі зерттеулерін айналып өту мүмкін емес. Себебі қазіргі түрік тілінің «атасы» болып табылатын осман тілі, – түркітану ғылымында ерекше орынға ие. Мұны түрік ғалымдары да назарда ұстап осман тілі оқулықтарының зерттеулеріне үлкен мән берген. Біз осы ретте қолға тиген деректер негізінде осман тілінің классикалық үлгіде жазылған тұңғыш оқулығы деп танылатын «Каваид-и османие» туралы мәліметтермен бөліспекшіміз. Кейбір ғалымдар бұл еңбекті жалпытүркілік жазба жәдігерлері болып табылатын «Диван-и лұғати-т түрк», «Кодекс Куманикус» немесе «Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» сияқты жазба ескерткіштермен қатар қоюға болмайтындығын ескертіп, оларды «оқулық емес» «грамматикалық комментарийлер жиынтығы» деп атап, сол дәуір шығармалардың дерлік барлығын «лексикографиялық еңбектер» деп атаған. Мұндай пікірді А.Н.Кононов та қолдап, «Каваид-и османие» - осман тілінің ең алғашқы грамматикалық оқулығы деп атаған. Еңбек, сол кезең баспа өнімдері сияқты құрылымы жағынан өзіндік ерекшелікке ие болып «мазмұны» графасымен жабдықталмаған. «Алғысөз» бөлігі ел басшысы, яғни Осман империясы сұлтаны Гази Сұлтан II Абдулхамит Ханға мадақтау сөзімен басталған. Мұнда сұлтанға ілтипат пен басыюшілік мазмұнды қаратпа сөздермен қоса «Алла-тағала атынан» тілек айту, дұға оқу сияқты ұлықтау сөздер молынан кездеседі. Аталмыш кітап *Türk Edebiyatı Tarihi* – Түрік әдебиеті тарихыэнциклопедиялық басылымның Ахмед Жевдет Паша деген графасында берген мәліметіне қарағанда 1850 ж. Стамбұлда шыққан. Сөйтіп, Ахмет Жевдет пен Кечежизаде Фуат Пашаның ортақтаса түзген осман тілі оқулығы өзінен кейінгі түрік тілі пәні оқулықтарының жазылуына, түрік грамматика мектебінің қалыптасуына ықпал етті. Ал Ахмет Жевдет, кейінірек, осы еңбегін толықтырып бірнеше мәрте қайта шығаруымен қатар, кейінірек қосымша өңдеп «Каваид-и Түркийе» деген атаумен 1875 ж. Стамбұлда жариялады. Осы еңбек аясында осман тілі грамматикасы мен жалпы тіл үйрету үдерісі бірізділікке түсіп европалық үлгідегі түрік грамматика мек- тебінің негізі нығая түсті.

Кілт сөздер: осман тілі, осман тілі грамматикасы, Каваид-и османие, Ахмет ЖевдетПаша, Стамбұл.

Кіріспе

Түрік лексикографиялық еңбектерінің бірінде қазақшадағы «білім алу, білім беру» дегенге саятын «егитим» сөзі мынадай анықтамамен берілген: *eğitim*: бала мен жасөспірімдердің қоғамдық өмірде өз орындарын таба білу үшін іске асырылатын іс-әрекет және осының төңірегіндегі компетенция; балалардың ой-саналарын орнықтыру үшін атқарыла- тын іс; мектеп іші немес мектеп тысында, ашық немесе жанама түрде бір-біріне қамқор, мейірімді болуға тәрбиелейтін үрдіс (*Türkçe Sözlük*, 2011: 761), дей келе *eğitim alanı* – *білім беру саласы*; *eğitim bilimi* – *білім беру ғылымы – методика*; , *eğitim dönemi* – *білім беру*

кезеңі; eğitim enstitüsü – *білім беру институты* деп 30 туынды сөз бен сөз тіркестерімен жалғасады. Осы сөздікте «кітап» лексемамасы мынадай анықтамамен жабдықталған: *kitap*: 1. Түптелген немесе түптелмеген, машинамен басылған немесе қолмен жазылған қағаз беттерінің бір жерге жиынтықтала тігілуі. Кітапқа қатысты туынды сөздердің 24 атауын берген: *kitap sarayı, kitap kurdu – кітапқұмар, кітап фанаты; ehli kitap – киелі кітап, baş ucu kitabı – оқырманның жастығы астында сақталатын кітабы* (Türkçe Sözlük, 2011: 1450 s.). Ал Абай тілімен айтсақ кітап дегеніміз: «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге, Артық ғылым *kiman*та, Ерінбей оқып көруге (Абай тілі сөздігі, 1968: 353).

Шағын мақаламызда түркиялық, қалаберді османдық білім беру үрдісі, оның ішінде балаларды оқыту, жазу-сызуға үйрету жүйесінде ерекше орын алатын кітап туралы айтпақшымыз. Ол – осман түріктерінің балаларға арнап шығарған ең алғашқы грамматикалық оқулығы *Каваид-и османийе*. Сол кезең османдық атқамінер мен зиялы қауымның ерен еңбегі нәтижесінде дүниеге келген шығарма, Осман империясының соңғы падишахтарының бірі Гази Сұлтан II Абдулхамит Ханның қолдауымен ашылған тұңғыш Ғылым академия- сының мақұлдауымен жарық көрген. Түрік Уикипедия мәліметіне қарағанда Француз ғылым академиясының құрылымдық негізін басшылыққа алған академия 1851 – 1862 жылдар арасында жұмыс атқарған. Назар аударарлық тұсы кітап, 1851 ж. европалық үлгідегі «Енжүмен-и Даниш-тің» (Ғылым академиясы) мақұлдауы бойынша елдің бүкіл бастауыш мектептеріндегі басты грамматикалық оқулық ретінде міндеттелген.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Түрік ғалымдарының осман тілі мен қазіргі түрік тілі тарихына қатысты еңбектерге аса мән беріп, ыждахатпен іздестіріп-сұрыптайтыны табиғи үдеріс болса керек. Бұл тұрғыда түрік тілші ғалымдарының жиған-топтаған, сұрыптаған және жүйелеген еңбектері аз емес. Сондай жүйелі ізденістер нәтижесінде түрік тілі тарихына одан әрі осман тілі төңірегінде қалыптасқан алғашқы грамматикалық нұсқаулықтар да зерттеу нысанына ілікті. Осы мазмұндағы еңбектер тізбесі бай және салалық бағдары мол. Бұл ретте түрік лексико-графиясы да іргелі зерттеулерді іске асырып түрік тілі тарихына қатысты көптеген ғылыми деректерді бірізділікке салуда жетекші рөл атқаруда. Мұны «Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat -*Осман тілі – түрік тілі энциклопедиялық сөздігі*» еңбегімен қатар “Örnekleriyle Türkçe Sözlük – *Мысалдарымен Түрікше Сөздік*” деп аталатын түсіндірме сөздіктерден де байқауға болады. Біз де тақырыптық бағыт аясында осы сөздікте орын алған «осман» лексемасының мән-мазмұндық варианттарын баяндаған бөлігін қазақшалағанды жөн көрдік: Osman. Ислам халифасы. Құранның осы уақытқа дейін шынайылығы мен ақиқатына күмән тудырмайтын кітап ретінде жетуінде үлкен рөл атқарды. Серілігі мығым, мәрт, мейірімді және жұмсақ мінезді тұлға деп танылады; Dört kitabı okuyan sinesı dolu Kurân, Okuyup ma’ni veren Hazret-i Osman yatur. – *Төрт кітапқа (Тәурат, Інжіл, Зәбұр, Құран. – Е.Е.) тең болған Құран(ды) оқып уағыз айтқан киелі Осман жатыр* (A.Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, 320); Osmanî. (I) Османдықтарға тиесілі. Османдықтарға қатысты. (II) Османдық қолбасшы II.Османның дәуірінде бастырылып шығып тұрған күміс ақша; *Osmanlı*. (I) Осман Гази (қажарман Осман. – Е.Е.) тарапынан 1299 ж. құрылған мемлекет және мемлекет басқару институттары. Avrupalılar Osmanlı’yı bizden daha iyi biliyorlar ve tanıdıkça sevgileri artıyor. – *Европалықтар османдықтарды бізден де жақсы біледі, таныған сайын бізге деген ынтызарлығы да арта түсуде* (M.Karlan. Büyük Türkiye rüyası., 207). (II) Ойын еш қобалжымай жайып салатын адам, қайратты, мәрт, батыл. (III).Османдық әйел; *Osmanlı İmparatorluğu (Devleti)* – Осман империясы (мемлекеті): Адамзат тарихындағы ең жоғарғы саяси және мәдени жетістіктердің бірі және түркі халықтарының тарихындағы, қай жағынан алып қараса да, ең ірі мемлекеттік құрылымы. Стамбұлды қолға алғаннан кейін (1453) империялық негізге ие бола бастады. XVII ғасырда шын мәніндегі «әлемдік деңгейдегі» сатыға көтерілді. Османдықтар өз елін ана

тілдерінде (осман тілінде. – Е.Е.) «Девлет-и алийе» – Ұлы мемлекет деп атады. Бұл атауды осы елді құрушы Османның есімімен байланыстырады. Türklerin yüzyıllarca kan ve emek vererek kurdukları Osmanlı İmparatorluğu, diğer imparatorluklar gibi sömürgeci bir imparatorluk değil, kendisine dahil her kavmin varlığına saygı duyan ve pek çok faydalar sağlayan bir kavmin topluluğuydu.. – *Түркілердің ғасырлар бойы қан мен жан беріп құрған Осман империясы мемлекеті, басқыншылық-колонизаторлық саясатты негізге алған басқа империяларға ұқсамады. Бұл ел өз халқымен қоса әрбір ұлты мен ұлысына құрметпен қарайтын, қорғайтын ел ретінде танылды* (М.Карпан. Büyük Türkiye Rüyası, 17). *Osmanlı* (II). I. Ертеректе әйел киімін тігуге жарамды деп танылған мақта қосылған жібек матаның бір түрі. II. Шығыстық үлгідегі буфеттердің бір түрі. III. Нарды ойынының бір түрі. *Osmanlıca* I. Батыс түркі тілінің Анадолы түркі тілінен бөлініп шыққан соң 2-ші дәуірі басталатын және бұл XV ғ. XX ғ. басына дейін жалғасын табатын түркі тілі. Бұл тіл әсіресе XV ғ. бастап арап және парсы тілдері ықпалында қалған. Осы жазба тілге *османлы* тілі деп айтады. II. Османдықтар меншігі. Османдарға тиесілі: тілі, салт-дәстүрі, жүріс-тұрысы. II. Османдық- тарға тән; *Osmanlılar*. Осман мемлекеті немесе осы елге қатыстылық. (Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2002: 2185). Кезінде кеңес одағы дәуірінде, қазақ зерттеушілері осман тіліне қатысты деректерге контекстік тұрғыда иллюстративтік мысал беріп отырған: Важную роль в усовершенствовании традиционной схемы распределения слов на части речи сыграли грамматики советского периода – *Сөздерді сөйлем мүшелеріне қарай жіктеудің дәстүрлі схемасын ұштап-жетілдіруде кеңестік грамматикер маңызды рөл атқарды* (Кажибеков, 1986: 19). Бұдан әрине, осман тіліне қатысты қандай да бір мәліметті байқау мүмкін емес. Біздің назар аударғанымыз кітап авторының А.Н.Самойловичтің «Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка» деген еңбегіне сілтеме жасағаны болды.

Зерттеу нысанымызға алған «Каваид-и османие» кітабын А.Н. Кононов *Грамматика современного турецкого языка* деген еңбегінің «Кіріспе» бөлігінде атап өткен: В 1851 г. в Самбуле турецкие ученые Фуад-эфенди и Жевдет-эфенди издали новую краткую грамматику *Каваид-и османие* «Правила османского языка». В дальнейшем эта работа неоднократно переиздавалась и стала образцом для авторов последующих грамматик, от большинства которых она все-таки выгодно отличалась как трактовкой отдельных положений, так и умеренным использованием арабской грамматической схемы. Эта работа по праву привлекла внимание европейских тюркологов и многими из них была использована при составлении грамматик турецкого языка– *1851 ж. Стамбұлда Фуад-эфенді мен Жевдет-эфенді сынды түрік оқымыстылары «Каваид-и османие» деп аталатын «Осман тілі ережелері» кітабын шығарды. Уақыт өте келе кітап бірнеше мәрте қайта басылып кейінгі авторларға үлгі болды. Мұнда жекелеген тақырыптық трактовкалар ұтымды көрінуімен қатар арапнегізді грамматикалық схемалар да күрделендірілмей оңтайлы жазылды. Осы ретте, бұл кітап, европалық зерттеушілердің де назарына ілігіп осман-түрік тілі грамматикасына қатысты өздері жазған еңбектеріне материал ретінде пайдаланылды* (Кононов, 1956: 12). Айта кету керек, Кононов бірнеше мәрте басылған кітаптың 1851 жылғысын айтып отыр.

Каваид-и османиенің авторы Ахмет Жевдет Паша өз заманы атқамінер-оқымыстыларының алдыңғы қатарында жүрген мемлекет қайраткері. Оның еңбегін замандастары да бағалап тұңғыш академияның құрылуын соның есімімен байланыстарған. Европалық үлгідегі ғылым орталығының құрылу сатысында империя падишахына өз атынан хат жазып академияның құрылуында шешуші рөл атқарған. Сөйтіп осман-түріктердің алғашқы Ғылым академиясы 26 мамыр, 1851 ж. сұлтан жарлығымен Стамбұлда құрылып «Енжүмен-и Даниш» деген атауға ие болды.

Ахмет Жевдет 1822 ж. қазіргі Болгария шекарасындағы Лофча ауылында туған. Жергілікті мешітте хат танығаннан кейін Стамбұлдың Чаршамба кварталындағы Пашаоглы

медресесіне келеді. Өзінің қызығушылығы бойынша медреседегі оқуы тысында жеке семинар, уағыздарға қатысып сауатын ашады, арап пен парсы әдебиетіне қызығушылық танытады. Осман-түрік әдебиетінің месневи-тасаввуф (суфизм. – *Е.Е.*) сияқты құрамдас бөлігіне етене жақындық танытады. Бұл қызығушылығы адами тұлғасына әсер етіп жеке басының этикасы мен эстетикасына әсер етеді. Сонымен қатар құқық, тарих және тілбілімі лекцияларын қызыға тыңдайды. Оқымысты ретінде қалыптаса келе гуманитарлық ғылымдардың білгірі атанады. Сол кезеңдерде Ахмет Жевдет есімінен гөрі, Жевдет Паша деген есіммен жиірек атала бастайды. Жевдет Паша Танзимат дәуіріндегі реформалардың жалғасына тұспа-тұс келген тұлға ретінде танылады. Ол османдық немесе анадогы түрік әдебиеті концептілерінің жақтаушысы болып, сол кезең түрік әдебиетін заманына қарай бейімдеуді қолдайды. Бұл тезис уақыт өте келе ұлттық реңк алып түрік ұлттық әдебиетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл тұрғыда Жевдет Пашаның жекелеген пікір мен ұсыныстары, принциптік көзқарастарының маңыздылығы арта түседі. Оның «түрік тілін түріктендіру» яғни тіл реформасын қолға алу көзқарасы, түрік әдебиетінің жекелеген теориялық концептілерін қайта қарау сияқты ғылыми постулаттары өз заманының ірі оқымысты-теоретиктер қатарынан көрінуіне себеп болады. Ол тілші, әдебиетші, құқықта-нушы, ақын болумен қатар ірі мемлекет қайраткері, осман елі үкіметінің, оның ішінде коммерция мен сыртқы сауда-саттық министрлігі сияқты ең жоғарғы лауазымын атқарған кәсіпші чиновник ретінде де танылады. Чиновниктік лауазымы кезінде түрлі заңдық актілер мен заңнамалық нормаларды жазуда, жетілдіруде және практикалық жұмыста қолдануда жетекші маман ретінде танылған.

Ахмет Жевдет Пашаның *Каваид-и османие* атты грамматикасынан басқа Осман империясының 1774 – 1825 ж. арасы тарихын қамтыған 12 томдық *Тарих-и Жевдет* (*Târîh-i Cevdet*); Ислам халифелерімен қоса Адемнен (*Âdem*) бастап Екінші Мұратқа (*İkinci Murad*) дейінгі османдық патша-хандардың өткен-кеткендері туралы және ағартушылық-педагогикалық тұсы басым түсетін *Қысас-ы Енбуа* (*Kısas-ı Enbiya*); өз заманының моральдық, рухани ахуалын екшеген *Тезакир-и Жевдет* (*Tezakir-i Cevdet*) сияқты құнды шығармалардың авторы.

Ірі ойшыл, әдебиетші, тарихшы, құқықтанушы, қоғам қайраткері Ахмет Жевдет Паша 1895 ж. Стамбұлдың Бебек (бөбек. – *Е.Е.*) кварталындағы үйінде 1895 ж. мамырда дүниеден озды. Қабірі 1463 – 1470 жылдары Осман билеушісі II Мехмет әмірімен салынған Фатих Медресесінің (*Fatih Camii*) бақшасынан орын тапты (*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (1998): 957).

Талқылау

Осман тіліне қатысты оқулықтар қазақтілді контенттерде, жекелеген шағын мақалалар мен тезитсердегі сілтеме я болмаса «атап өту» сияқты комментарийлер тысында, негізінен аз кездеседі. Бұған Е.З.Қажыбектің иллюстративті цитатасы мысал бола алады. Сілтеме жасаған кітабы А.Н. Самойловичтің «Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка – *Осман-түрік тілінің қысқаша оқулық грамматикасы*» деп аталады. Кітап 2002 ж. шыққан бірақ ішкі мұқаба беті «репринтное издание 1925 г. с дополнением и исправлениями – *1925 жылғы басылымының толықтырылған және өңделген репринттік басылымы*» деген ес-кертпемен берілген. Кітап сол кезең османтілді басылымдардың да көптеп жарияланған уақытына тұспа-тұс келгендіктен зерттеу нысанымыз болып отырған «Каваид-и османие» де үндес деп пайымдадық.

Кітаптың ішкі мұқаба бетінің аңдатпасы былай дейді: «Қазірде библиографиялық сирек кездесетін шығармаға айналған «Осман-түрік тілінің қысқаша оқулық грамматикасы» отандық танымал түркітанушылардың бірі А.Н. Самойлович тарапынан жазылды. Автор өз еңбегін «оқулық» деп атаған, ал грамаатика бөлігі XIX ғ. мен XX ғ. басы түрік грамматика

зерттеулерінің толыққанды жинағы болып табылады. Қазіргі кезде бұл кітапты ескі түрік жазба ескерткіштерінің нұсқаулығы деп атасақ та болады. Кітап, түрік тіліне қызығушылық танытушылар мен арапнегізді алфавитпен жазылған түркі мәтіндерін оқимын дегендерге арналады» (Самойлович, 1925: 8). Біз осы кітаптың II графасындағы «Общая характеристика османско-турецкого языка в связи с прочими турецкими – *Осман-түрік тілін басқа да түркі тілдерімен байланыстыра қарағандағы жалпы көрінісі*» деген тақырыпшасына назар аудардық: «Осман-түрік тілі, – әрине жалпылама немесе шартты атау. Егер ұзындау шолып айтсақ бірнеше Анатолиялық аумақтың (Анадолы. – *Е.Е.*) Сирияға кіріге жапсарласуы арқылы және Балқандық түркі диалектілері бар, бұларды – бұл *каба түркче* (қарабайыр түрік тілі. – *Е.Е.*) десе; мұнымен қоса «орта шептегі түрік әдеби тілі» деп айта аламыз, мұны *орта түркче* (орта түрік тілі – *Е.Е.*) деп айтса болады. Осы *орта түркчеде* негізінен сауатты астана және ірі қала тұрғындары сөйлейді; және «жоғарғы стильді әдеби тіл» - *фасых түркчеси* (ақсүйек-атқамінердердің түрік тілі. – *Е.Е.*) дегенді атай кеткен жөн, мұны қарапайым халықтың мұң-мұқтажынан бейхабар, ел-жұрттың проблемасы алабөтен толғандыра қой- майтын діни элита мен чиновниктер сөйлейді. Бұлар қашанда сұлтан сарайы мен шетелдік «жаңалыққа» қызығушылық танытатын ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан элиталық топтың тілі болып табылады. Осы оқулық «орта стиль» - *орта түркчени* негізге алды. Осы тіл әдеби нормаларды сақтап қалуымен ерекшеленеді және бұрынғы түрік астанасы Стамбұлдың сауатты халқы сөйлейтін тіл ретінде танылады. Кітабымызда арап және парсынегізді грамматикалық элементтерге көп тұрақтамаймыз. Себебі бұл тақырыпты оқырмандарымыз, тиісті маман иелерінен немесе мазмұндас кітап оқу арқылы білулеріне болады (Самойлович, 1925: 17). Самойловичтің осман-түрік тіліне қатысты *каба түркче*, *орта түркче* және *фасых түркче* деген классификациясын түрік ғалымдарының өздері де ішінара қолдағандарын айта аламыз. Түркітанушы ғалым Талат Текиннің пайымдауынша бұл классификацияны ең алғашқылардың бірі болып мажар оқымыстылары өндіріске енгізген. Бұл термин Түркия Республикасы құрылуы кезеңіне тұспа-тұс келгендіктен түрік тілінің түбегейлі реформасын бастаған Ататүріктің өзі естіп «каба түркче жоқ – бір ғана түрік тілі бар» деп наразылығын білдірген екен (Tekin, 1972: 29).

Зерттеу нәтижелері

«Каваид-и османие» қазіргі уақытта да түрік зерттеушілерінің назарында. Профессор Назым Полат «Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa – *Түрік тілін оқыту және Жевдет Паша*» деген мақаласында «Түрік тілі тарихын қаншама ескі, көне деп атасақ та осы тілдің оқытылуы мен үйретілуі сияқты келелі мәселелер өте «жас» көрінетіні хақ. Бұл «мәселенің» күн тәртібіне қойылуы қазіргі уақытқа дейін келіп 1851 ж. шыққан және Енжүмен-и Даништің салтанатты ашылу рәсіміне орайластырылып Сұлтан Абдулазизге ұсынылған «Каваид-и османие» кітабымен байланысты. Бұл кітап түрік тілінің ережелерін жинап-топтаған грамматикалық алғашқы оқулығымыз болып табылады. Ал бұдан бұрынғы дәуірлер дегенде төрт еңбекті айта аламыз: Махмұд Қашқаридің *Диван-и лұғати-т түрк* шығармасы (1074 ж.), Кониялық (Түркияның оңтүстігіндегі Кония қаласы. – *Е.Е.*) Халиб бин Мұхаммед бин Иусуфтың жазған *Китаб-ы межмү-і тержұман-ы түрк-и ве ажеми ве монголи ве фарси* (1343 ж.) кітабы және араптекті оқымысты Абу Хаиианның *Китаб әл- Идрак ли-Лисан әл-Атрак* жазба ескерткіші. Бұған Жемалүддин Әбу Мұхаммед Абдуллах әт-Түркидің *Китаб-ы булгати-л мүштак фи лұғати-т түрк ме-л Кыфчак* (1431 ж. бұрын)» жазба ескерткішін қоса аламыз. Алайда бұлар түркі тілдерінің лексикалық қорына акцент жасаған лексикографиялық еңбектер болғандығы сөзсіз» дей келе *Каваид-и османие* туралы, еңбектің екі авторы туралы былай деп жалғастырады: «Жевдет Әпенді мен Кечежизаде Фуат Әпенді (уақыт өте келе екеуі де *паша* атанады) Бурсаның сарқырама-бұлағында болған кездерінде, 1850 ж. *Каваид-и османие* грамматика кітабын Енжүмен-и Даништің ашылу

рәсімінде және осы академияның мақұлдауымен 18 шілде, 1851 ж., Сұлтан Абдулмәжитке табыстайды. Біздің ойымызша еңбектің бастапқы варианттарында Фуат Пашаның ынтасы және қалауымен сөз түрлері/таптары және тілдік ережелер сияқты мазмұндық тақырыпшалар француз грамматика мектебіне ұқсастық көрсеткен, ал түрік тілінің семантикасы мен есімдік-етістік жіктеу формалары сол кезде осман тілінде көріне қоймаған стильмен жазылған. Бұл өз кезегінде осман тілінің де осындай дәлдік пен мән-мағынаға ие бола алатын паш етіп, осман тілінің ғылыми граматика бағытына қарай қадам басуына жол ашқан. Жевдет Паша бұл кітапты үнемі назарда ұстап жетілдірумен болған. Уақыт өте келе осман тілі грамматикасының семантикасы мен морфологиясына қатысты графалармен толықтырғанын айтқан. Осы толықтырылған нұсқасы академияның рұқсатымен бүкіл елдің бастауыш мектептерінде оқытыла бастайды. Жевдет Пашаның сөзіне қарағанда осы нұсқаның қысқартылған нұсқасы *Медхал-и каваид* атауымен дайындалады. Бірақ бұл еңбегі бастауыш мектеп оқушылары үшін күрделілеу болғандықтан Маариф Незаретінде (Білім министрлігі. – Е.Е.) арнайы комиссия құрылып аталмыш кітапты жетілдіру жөнінде ұсыныс қабылдайды. Осыдан кейін *Каваид-и Түркийе* оқулығы дүниеге келеді. Осы уақыт аралығында үнемі тәжірибе жинақтап ізденісте болған Жевдет Паша бастапқы *Каваид-и османиесін* жетілдіріп *Тертиб-и жедид каваид-и османие* деп ат қойып жаңа бір оқулық жазып шығады. Яғни осы бастапқы үш кітаптың жетілдірілген, толықтырылып және өңделген соңғы варианты *Тертиб-и жедид...* деп аталады» (Polat, 2003: 447).

Түрік баспасында *Каваид-и османие* оқулығының екінші авторы Кечежизаде Мехмет Фуат Паша туралы мәліметтер молынан кездеседі. Ол 17 қаңтар, 1815 ж. Стамбұлда туған. Иззет молда есімді әкесі XIX ғ. басы түрік әдебиетінің танымал ақындарының бірі болған, анасы текті ақсүйектер Мерзифонлузаделер отбасынан шыққан.

Бала кезінде дәстүрлі молда-медресе маңайынан хат танығаннан кейін европалық үлгідегі білімге ден қояды. Стамбұл медицина мектебінде оқып 22 жасында диплом алып «ең жас доктор» деген атаққа ие болады. Өз еркімен француз, арап пен парсы тілдерін меңгергендіктен «Doktor Yüzbaşı - доктор-капитан» атағын иеленеді. Осы лақап атымен мемлекеттік органдардағы қызметіне бастайды. Оған өзінің «текті отбасынан шыққандығы» да әсер етеді. Ахмет Жевдет Пашамен бірлесе жазған осман тілі оқулығынан кейін Анадолының бірнеше жерінде мемлекеттік қызметте болып аянбай еңбек етеді. Осман елінің Сыртқы істер министрлігі тапсырмасымен Европа мен Крит аралында түрлі мемлекеттік лауазымда болады. Уақыт өте келе Стамбұлға келіп, дертке ұшырағанын сезе бастайды. Дәрігерлер мен әріптестері «Стамбұлда жүріп емделуге уақыт таппайсың» деп шетелге барып қайтуға кеңес береді. Сөйтіп Францияның жайлы Ницца қаласына тұрақтайды. Ниццада біршама тұрғаннан кейін османдықтар мен Греция арасында кикілжің басталғанын көріп халықаралық қатынастарға араласуға мәжбүр болады. Тағы матқапы жұмысқа кірісіп ел қамымен *talimatname* – *нұсқаулық* жазуға кіріседі. Фуад Паша 12 ақпан, 1869 ж. Сыртқы істер министрлігіндегі мемлекеттік лауазымын атқару барысында Ницца қаласында көз жұмады. Мәйіті Француз әскери кемесімен Стамбұлға жеткізіліп Сұлтанахмет квар-талындағы өзі бас көз боп салдырған Пейкхане даңғылындағы мешіт бақшасына жерленеді (Asar, 2020: 4).

1-сурет. «Каваид-и османие» кітабының титулдық беті

Ізденіс барысында *Каваид-и османиенің* электрондық ПДФ нұсқасын басты дерек ретінде көрдік. Кітап Түркия ұлы ұлттық мәжілісі – Түрік парламенті кітапханасының электрондық базасынан алынды. Еңбектің ішкі титулдық бетінен кейін екі екі шағын «Алғысөз» орын алған. Латынша транскрипциясы:

Bismillah Muhammed Resulullah

Malum-ı üdeba olduğı üzere kavaid-i Osmaniye ki lisan Osmaniye nin kavaid-i sarfiye ve nahviyesine dair en iptida yayılmış olan bir eserdir. Encümen-i Daniş tarafından be-tasdik-i mekatib-i umumiyede tedrisine başlamış ve mübtedilere medar-ı suhulet olmak üzere medhal-i kavaid namıyla onun bir muhtasarı yapıлып buna bazı kavaide dahi ilhak olunmuş idi. Lakin mübtedilere dahi medhal-i kavaidin dahi ağır geldiğı ehli hibre oaln muallimin tarafından haber verilmekle mekatib-i umummiye ders cedvellerinin tertibi için Maarif-i Umumiye Nezaretinde teşkil olunan ehll-i hibre komiyonunda mekatib-i iptidaiye şakirdanı için daha muhtasar ve müfid bir risalenin telifi ihtar ve teklif olunmakla Kavaid-i Türkiye namıyla bir risalecik kaleme alınmış idi. Қазақша аудармасы:

Бисмиллах Мухаммед Ресулуллах.

Айтылып жүргеніндей, «Кафайид-и османийе» осман тілінің грамматикасы мен стилистикасын жүйелеп-жинақтаған ең алғашқы және кең тараған еңбектердің бірі. Еңбек, Енжүмен-и Даништің мақұлдауымен жалпы білім беретін білім ошақтарына оқулық ретінде ұсынылған. Бастапқы сынып оқушыларын ынталандыру ниетімен «Медхал-и кавид» яғни «лингвистикаға кіріспе» атты қысқартылған, шағын графамен жабдықтаған. Алайда тәжірибелі оқытушылар атап өткеніндей аталмыш еңбек бастапқы сынып оқушыларына ауырлау, күрделі болды. Осыны қаперге алған Маариф-и умумие назария- тында (Білім беру министрлігінде) арнайы комиссия құрылып, бастауыш мектеп оқу- шылары үшін қысқа, шағын және пайдалы (оқушылардың пайымдауына қолайлы – Е.Е.) кітап жазу жөнінде ұсыныс қабылданды. Өстіп, «Кавайид-и Османийе» атты шағын оқулық дүниеге келді.

3-ші беттегішағын аңдатпа.

Латынша транскрипциясы: Nüşa-yı nefsiye-i şan ve şevket ve serlevha-i mecmua-i hilafet ve saltanat şaehriyar-ı muarifperin ve padişah-ı merahimküster hakan-ı bi-misl ve bi-müdani (essultan-ı gazi abdulhamid han-ı sani) efendimiz hazretlerinin..... Ve mücella-,i celail asarı olan asr muarif-i hasr hümayunlarında mevki-i intişare konulan bunca asarı cemileye bir lahika-i acizane ve naçizane olmak üzere bu kere kavaid-i Osmaniye bervech-i ati yeniden tertib olundu. Cenab-ı hak zat-ı ferişte-sıfat hümayünlerini daima tevfiakat-ı samedaniyesine makrun ve ömr-i şevket-i şahanelerini ruz-efzun buyursun. Amin.

Қазақша аудармасы: *Салтанат пен сый-сияпаттың үлгісі, халифатымыз бен елді басқарудың бас тәжі, ғылым мен білімге ынтызар батырларымыздың көшбасшысы, ізгілігімен халықтың қолдауына ие болған бас падишах, теңдесі жоқ, баламасы жоқ паишамыз Гази Сұлтан II Абдұлхамит Хан қазіретімізге және білім мен ғылым ғасырында теңдесі жоқ еңбектеріміздің бірі болған «Кавайид-и Османийе» кітабымыз қайта қаралып, өңделіп баспадан шықты.*

Ұлы Алла періште мінезді қасиетті падишахымызды қолдасын, Құдай Тағала қашанда білім мен ғылымға жетелесін, (Өміршіміздің) өмірі күн өткен сайын ұзай түсіп көп жасасын. Әумин (2-сурет).

2-сурет. Падишахқа мадақтау сөзі

Кітаптың титулдық бетінде орын алған жазбалардың латынша транскрипциясы және қазақша аудармасы (1-сурет):

Tertib-i Cedîd - редакцияланған нұсқасы

Kavaid-i Osmanîye - *Каваид-и османийе*

Eserhame-i Ahmed Cevdet - *авторы Ахмед Жевдет*

Mekatib-i İdadiyenin dördüncü senesinde tedrisi olunmak üzere Maarif-i Umumiye Nezareti celilesince kabul olunmuştur - *бастауыш мектептің төртінші жылында оқытылу үшін Білім беру министрлігі рұқсатымен (мақұлдауымен) басылып отыр.*

Nezaret- i müşarünileyhin 263 numara ve 9 Eylül sene 513 tarihli ruhsatnamesiyke tab edilmiştir –*министрліктің 263 нөмірлі және 9 қыркүйек 1851 жылғы рұқсатымен (мақұлдауымен) баспаға ұсынылған.*

Сол жақ тұстағы үлкен мөрдегі жазба:

Nezaret- i Maarif-i Milliye - *Білім беру министрлігі*

Matbaa-i Âmire - *Мемлекеттік баспа үйі*

Оң жақ тұстағы кіші мөрдегі жазба:

DÂRÜTTİBÂA AMİRE - *Осман империясының мемлекеттік баспа үйі*

Беттің төменгі тұсындағы жазбалар:

Maarif- Umumiye Nezaret- celilesiyle Matba-i Amirenin Bâlâ'daki mühürlerini hâvi olmayan nüshalar mekatipte kabul olunmaz - *Ресми мөр басылмаған жарияланымдар жарамсыз болып табылады.*

Darül Hilafetül Aliye - *Діни жоғары басқарма*

Matbuâ-i Âmire - *Мемлекеттік баспа үйі 7131*

Fiyatı 5 paradır - *бағасы 5 пара (Cevdet, 1867: 3).*

(пара - Осман елінің «ақша - акчеден» кейінгі ұлттық валюта атауы – Е.Е.)

«Каваид» сөзі «Осман тілі – түрік тілі энциклопедиялық сөздігінде» қағида, ереже, тәртіп деп берілсе (Devellioğlu, 2002: 496). Ал «Мысалдармен түрік тілі сөздігі» «қағида» дегенге “Dil bilgisi» kitabı” – *Тіл білімі кітабы* деп қосып осы оқулыққа сілтеме жасаған (Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2002: 1588).

Қорытынды

Ізденіс барысында байқағанымыздай Осман империясының соңғы уақыттарында шыққан османтілді еңбектер елімізде де бар. Солардың бірі осман-түрік тілі грамматикасына арналған. Сақтаулы тұрған жері: Қазақстан ұлттық кітапханасы, Алматы қаласы; Коллекциялық атауы: Сирек қолжазбалар қоры; Тіркеу нөмірі: 1554; Ескі тіркеу нөмірі: 62-38; Авторы: Хүсейін Жахид (Hüseyin Câhid); Еңбектің атауы: Türkçe Sarf ve Nahiv (Üçüncü sene) – Түрік тілі морфологиясы мен синтаксисі (Үшінші жыл-сынып); Тілі: түрік тілі – осман тілі; Том саны: 1; Датасы және орны: Хижра 1324, Стамбұл, Ахмед Ихсан баспа үйі; Бет саны: 334; Жол саны: тұрақты емес; Өлшемі: 174X110 – 150X85 mm. Бағасы: 300 теңге; Сипаттамасы: Қалың мұқаба бетпен қапталған. Кітаптың жарияланым уақыты 324 цифрымен беріліп сыртқы мұқабасына жазылған. Шығарма осман-түрік тілінің морфологиясы мен синтаксисін баяндау негізінде түзілген (Қабадайы, Шадкам, 2021: 102). Алматыда сақтаулы тұрған басылымға шығыстанушы ғалымдар мен түркологтар назар аударады деп үміттенеміз.

Соңғы уақыттардағы шығыстану, оның ішінде османистика саласына қатысты ізденістерді сараласақ қазақ тілінде көптеген еңбектердің жарияланып жатқандығын көруге болады. Бұлар әрине, көбінесе, саны мен сапалық жағынан академиялық еңбектер бола алмаса да осман тіліне қатысты зерттеулерді өзіндік форматта толықтырып отыр дей аламыз. Кейбір жарияланымдар, мысалы, «Осман тілі зерттеулерінің қазақ түркологиясындағы орны мен маңызы – проблематикалық тұстары» атты мақалада (Есбосынов, 2025: 4-17), Стамбұл қаласының түрік әдеби тілінің қалыптасуына ықпал етуінің әлеуметтік-тарихи аспектісі баяндалған. Сонымен қатар Анкара мен Стамбұл говорларын өзара салыстыру иіні ретінде «стамбұл түрікшесі», «түркия түрікшесі», «осман түрікшесі» дегенге саятын атау-терминдерді тілдік – тарихи тұрғыда талдаған еңбектерге шолу жасаған.

Түркі елдері тарихында өзіндік орны бар, ал қазақ шығыстануы мен түркологиялық зерттеулерінде үлкен маңызға ие ғылыми сала, – османистика және төңірегіндегі ізденістер екендігі сөзсіз. Ал тарихи жәдігерлер мен жазба ескерткіштер жайында деректермен бөлісу, – қашанда өзекті де маңызды істердің қатарынан көріне бермек.

Әдебиеттер:

- Acar, 2020 – *Acar Hasan*.Tanzimat Dönemi Siyasi Liderlerinden Biri Olarak Keçecizade Mehmet Fuad Paşa. Analytical Politics,cilt 1, sayı 1, 4 s.
- Cevdet, 1867 –*Cevdet Ahmed*. Nezaret-i Maarif-i Milliye. Istanbul. 131 s.
- Devellioğlu, 2012. – *Devellioğlu Ferid*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara. 1061 s.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük. 2002 – Örnekleriyle Türkçe Sözlük. II cilt. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul. 1835 s.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2002 – Örnekleriyle Türkçe Sözlük. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. III. 3337 s.
- Polat, 2003– *PolatNazım*.Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa.TÜBAR-XIII. Bahar. 447 s.
- Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, 1998– Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. II cilt, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara. 957 s.
- Tekin, 1972–*TekinTalat*.Atatürk ve Türk Dilinde Reform. Türk Dil Kurumu’nun 40.yılı. TDK Tanıtma Yayınları, Ankara. 350 s.
- Türkçe Sözlük, 2011 – Türkçe Sözlük. Türk Dili Kurumu Yayınları: 540. Ankara. S.2763.
- Абай тілі сөздігі, 1968 – *Абай тілі сөздігі*. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 1968. 735 б.
- Есбосынов, 2025 – *Есбосынов Е.* Осман тілі зерттеулерінің қазақ түркологиясындағы орны мен маңызы – проблематикалық тұстары // ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2025. Т. 113 № 2. 4 – 17 б.
- Kabadayı, Şadkam, 2021 – *Kabadayı O., Şadkam Z.**Kazakistan (Almatı)* Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu.Almatı:Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. 394 s.
- Кажибеков, 1986 –*Кажибеков Е.З.* Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках.Издательство «Наука» Казахской ССР. Алматы. 271 с.
- Кононов,1956 – *Кононов А.Н.*Грамматика современного турецкого литературного языка. Академия Наук СССР Институт Востоковедения. Москва-Ленинград. 540 с.
- Самойлович, 1925 –*СамойловичА.Н.* Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. Репр.изд. 1925 г. Москва, Вост.лит.: Муравей, 2002.

References:

- Acar, 2020 – *Acar Hasan*. Tanzimat Dönemi Siyasi Liderlerinden Biri Olarak Keçecizade Mehmet Fuad Paşa [Keçecizade Mehmet Fuad Pasha as One of the Political Leaders of the Tanzimat Period] Analytical Politics, cilt 1, sayı 1, 4 s.(in Tur)
- Cevdet, 1867 – *Cevdet Ahmed*. Nezaret-i Maarif-i Milliye [Ministry of National Education]. Istanbul. 131 s. (in Tur)
- Devellioğlu, 2012. – *Devellioğlu Ferid*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat [Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary]. Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara. 1061 s.(in Tur)
- Tekin, 1972 –*Tekin Talat*. Atatürk ve Türk Dilinde Reform [Atatürk and the Reform of the Turkish Language]. Türk Dil Kurumu’nun 40.yılı. TDK Tanıtma Yayınları, Ankara. 350 s.(in Tur)

- Örnekleriyle Türkçe Sözlük. 2002 – Örnekleriyle Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary with Examples]. II cilt. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul. 1835 s. (in Tur)
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2002 – Örnekleriyle Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary with Examples]. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. III. 3337 s. (in Tur)
- Polat, 2003 – *Polat Nazım*. Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa [Teaching Turkish and Ahmet Cevdet Pasha]. TÜBAR-XIII. Bahar. 447 s.(in Tur)
- Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, 1998 – Resimli Türk Edebiyatı Tarihi [Illustrated History of Turkish Literature]. II cilt, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara. 957 s.(in Tur)
- Türkçe Sözlük, 2011 – Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. Türk Dili Kurumu Yayınları: 540. Ankara. S.2763.(in Tur)
- Abay tili sozdigi, 1968 – Abay tili sozdigi [Abay Dictionary]. Almaty: Qazaq SSR-nin «Gylm» baspasy. 1968. 735 b.(in Kaz)
- Esbosynov, 2025 – *Yesbossynov Ye.* Osman tili zertteulerinin qazaq turkologiyasyndagy orny men manyzy – problematikalyq tustary [The place and significance of Ottoman language studies in Kazakh Turkology - problematic aspects] // QazUU Khabarshysy. Shygystanu seriyasy. 2025. T. 113 № 2. P. 255– 271. (in Kaz)
- Kabadayı, Şadkam, 2021 – *Kabadayı O., Şadkam Z.* Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu [Catalogue of Rare Works in Turkish with Arabic Letters in the National Library of Kazakhstan (Almaty)]. Almatı:Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. 394 s.(in Tur)
- Kazhibekov, 1986 – *Kazhibekov Ye.Z.* Glagolno-imennaya korrelyatsiya gomogennykh korney v tyurkskikh yazykakh [Verb-nominal correlation of homogeneous roots in Turkic languages]. Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoy SSR. Almaty. 271 s.(in Rus)
- Kononov, 1956 – *Kononov A.N.* Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Turkish literary language]. Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya. Moskva-Leningrad. 540 s.(in Rus)
- Samoylovich, 1925 – *Samoylovich A.N.* Kratkaya uchebnaya grammatika osmansko-turetskogo yazyka [A short educational grammar of the Ottoman-Turkish language]. Repr.izd. 1925 g. Moskva, Vost.lit.: Muravey, 2002. (in Rus)

Есбосынов Е.З.

*Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com*

ПЕРВЫЕ УЧЕБНИКИ НА ОСМАНСКОМ ЯЗЫКЕ: «КАВАИД-И ОСМАНИЙЕ»

Аннотация. Любая отрасль науки имеет собственную историю возникновения, развития и формирования. Со временем определяются её направления и цели, складываются научные школы и формируются академические традиции. Одной из таких фундаментальных и обширных областей знаний является востоковедение, составной частью которого выступает османистика. Основное направление османистики связано с исследованием Османской империи и её окружения; при этом невозможно обойти вниманием изучение османского языка, неразрывно связанное с данной научной областью. Поскольку османский язык, являющийся «предком» современного турецкого языка, занимает особое место в тюр-кологии, турецкие учёные уделяют значительное внимание исследованиям, посвящённым учебным пособиям по османскому языку. В данной работе мы намерены представить сведения о «Каваид-и османие» – первом учебнике по османскому языку, написанном в

классическом стиле, на основе доступных нам источников. Некоторые исследователи отмечают, что данное произведение нельзя ставить в один ряд с общетюркскими письменными памятниками, такими как «Диван лугат ат-тюрк» (Словарь тюркских наречий), «Кодекс Куманикус» (Куманский кодекс) или «Китаб эл-Идрак ли-Лисан эл-Атрак» (Книга постижения языка тюрков), поскольку они не являются учебниками в полном смысле слова, а представляют собой «собрания грамматических комментариев». Более того, большинство произведений того периода исследователи относят к категории «лексикографических трудов». Этой точки зрения придерживался и А. Н. Кононов, назвавший «Каваид-и османие» «первым грамматическим учебником османского языка». Подобно другим печатным изданиям того времени, данное произведение отличается своеобразием структуры и не содержит раздела, обозначенного как «содержание». Раздел «Предисловие» начинается с прославления главы государства – султана Османской империи Гази Султана Абдулхамита II. В этом разделе широко представлены обращения, выражающие почтение и преданность султану, а также слова благопожеланий и молитвенные обращения «от имени Всевышнего Аллаха», что придаёт тексту характер возвеличивания и почитания правителя. Примечательно, что книга была издана с разрешения первой турецкой Академии наук, основанной по указу султана и действовавшей по европейскому образцу под названием «Енжүмен-и Даниш» («Энджюмен-и Даниш»). Первое издание вышло в 1864 году. Таким образом, учебник османского языка, созданный Ахмедом Джевдетом и Кеджеджизаде Фуатом пашой совместно, оказал значительное влияние на последующее написание учебников по турецкому языку и способствовал формированию турецкой грамматической школы. Позднее Ахмед Джевдет дополнил и переработал данный труд, опубликовав его под названием «Каваид-и тюркийе» в 1876 году в Стамбуле. В рамках этой работы грамматика османского языка и процесс обучения языку были приведены к системности, что укрепило основу турецкой грамматической школы европейского образца.

Ключевые слова: османский язык, грамматика османского языка, «Каваид-и османие», Ахмед Джевдет-паша, Стамбул.

Yesbossynov Ye.

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ergaliesb@gmail.com

THE FIRST TEXTBOOKS IN THE OTTOMAN LANGUAGE: «KAVAID-I OSMANIYE»

Abstract. Every field of science has its own history of origin, development, and formation. Over time, its directions and objectives are defined, scientific schools emerge, and academic traditions take shape. One of such fundamental and extensive fields of knowledge is Oriental Studies, a constituent part of which is Ottoman Studies. The main focus of Ottoman Studies is the exploration of the Ottoman Empire and its surroundings; at the same time, it is impossible to ignore the study of the Ottoman language, which is inseparably linked with this scientific discipline. Since the Ottoman language, considered the "ancestor" of modern Turkish, holds a special place in Turkology, Turkish scholars devote considerable attention to research concerning textbooks on the Ottoman language. In this paper, we aim to present information about "Kavaid-i Osmaniye" – the first textbook on the Ottoman language written in a classical style, based on the available sources. Some researchers note that this work cannot be placed on the same level as the Common Turkic written monuments such as "Divan Lugat at-Turk" (The Dictionary of Turkic Dialects), "Codex Cumanicus" (The Cuman Code), or "Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak" (The Book of Comprehension

of the Language of the Turks), since these are not textbooks in the full sense of the word but rather "collections of grammatical commentaries." Moreover, most works of that period are classified by scholars as "lexicographic works." This point of view was also supported by A. N. Kononov, who referred to "Kavaid-i Osmaniye" as "the first grammatical textbook of the Ottoman language." Like other printed works of that time, this book is characterized by a distinctive structure and does not contain a section titled "Contents." The "Preface" section begins with the glorification of the head of state - Sultan of the Ottoman Empire, Ghazi Sultan Abdulhamid II. This section widely features expressions of respect and loyalty to the Sultan, as well as words of blessing and prayers "in the name of Almighty Allah," which gives the text a tone of exaltation and reverence for the ruler. It is noteworthy that the book was published with the permission of the first Turkish Academy of Sciences, established by the Sultan's decree and operating on the European model under the name "Encümen-i Daniş" ("Enjümen-i Danish"). The first edition was released in 1864. Thus, the Ottoman language textbook jointly created by Ahmed Cevdet and Kecici-zade Fuat Pasha had a significant influence on the subsequent writing of Turkish language textbooks and contributed to the formation of the Turkish grammatical school. Later, Ahmed Cevdet supplemented and revised this work, publishing it under the title "Kavaid-i Türkiyye" in 1876 in Istanbul. Within the framework of this work, the grammar of the Ottoman language and the process of teaching it were systematized, thereby strengthening the foundation of the Turkish grammatical school of the European type.

Keywords: Ottoman language, Ottoman grammar, "Kavaid-i Osmaniye", Ahmed Cevdet Pasha, Istanbul.

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ерғали Зияханұлы, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Есбосынов Ерғали Зияханович, к.филол.н., и.о. ассоциированный профессор, КазНПУ им.Абая. Алматы, Казахстан.

Information about author:

Yesbossynov Yergali, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, Kazakhstan.

MPHTI 06.73.31

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.4.62](https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.62)

¹Dadabayeva G.R. *¹Kovaleva I.V. ¹Porter D.

¹KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹dgulnara@kimep.kz, ¹i.kovaleva@kimep.kz, ¹dporter@kimep.kz

IRAN IN GLOBAL TRADE AND SANCTION RESEARCH: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS (2002–2026)

Annotation. The article aims to conduct a bibliometric analysis of global research on Iran's trade and sanctions between 2002 and 2026. The field has developed from its initial status as a specialized subject into interdisciplinary discipline which now belongs to international economics and global governance. The research presents its originality through creating the first complete bibliometric analysis of Iran sanctions and trade research which reveals organizational connections and dominant research centers and evolving subject areas. The research investigates publication patterns and identifies leading authors and countries while developing visual models to show author teamwork and keyword connections. The research draws its data from 919 Web of Science Core Collection records. The authors used VOSviewer to analyze co-authorship and co-occurrence and citation networks which showed the intellectual and geographical structure of the field. The research on sanctions has moved past economic studies to include investigations into public health and environmental and sustainability issues. Iran has become both the empirical and intellectual center of this scholarship while strengthening ties with Europe and Asia. The research establishes sanctions research as a new framework to analyze how economic restrictions affect resilience and global justice and sustainable development.

Keywords: Iran, sanctions, global trade, bibliometric analysis, sustainable development.

Introduction

The study of Iran's participation in global trade and impact of international sanctions represents a crucial area of inquiry within international economics and political economy. The United States, European Union and United Nations have imposed trade restrictions and financial sanctions on Iran during the last thirty years. The implemented measures have reshaped the country's export-import operations which in turn modified its international trade connections and altered the complete structure of Middle Eastern and global trading systems. Given the central role of Iran in energy exports and regional connectivity, examining how the sanctions regime affects its trade patterns is of growing academic and policy relevance.

Research evidence shows that economic sanctions imposed on Iran have produced multiple unanticipated effects in global trading operations. The research by Popova and Rasoulinezhad (2016) showed that sanctions cut EU-Iran trade volume in half while Asian economies experienced an 85% growth in trade with Iran thus leading to a "de-Europeanization" of its trade network. Ghodsi (2022) confirmed that general sanctions imposed by the European Union had a stronger negative impact on bilateral trade than targeted sanctions. The research by Haidar (2014) showed that sanctions resulted in major trade diversion because they required exporters to redirect their exports to markets outside of Western countries. The research by Heydarian et al. (2023) demonstrated that sanctions blocked the transportation of essential products which manufacturing facilities required. The study by Massol et al. (2024) confirmed that sanctions blocked essential production materials and capital equipment from entering the country. The research by Taleghani (2025) established that Iran faced problems with its global commodity market participation because

of methanol export sanctions and Taleghani (2025) found that Iran's oil supply chains suffered long-term damage.

Businesses have developed adaptive and resilient strategies because of sanctions that both individual firms and entire markets have had to implement. Cheratian et al. (2022) shows that Iran's export structure has become more diversified because of sanctions but this diversification has resulted in lower efficiency levels. The research by Kuznar (2024) has confirmed the diversification of the country's economic sector. Laudati and Pesaran (2023) highlighted how media coverage and expectations have amplified the economic effects of sanctions, reflecting the interaction between market sentiment and policy shocks. The last part demonstrates how sanctions have redirected Iran's trade activities toward its neighboring countries and unofficial trade routes which now serve as its primary economic connections.

Despite this substantial body of empirical research, no bibliometric study has yet systematized or visualized how scholarship on Iran's trade and sanctions has evolved over time. Previous bibliometric studies about Iran have studied different fields including health sciences (Poreau, 2017) and transport infrastructure (Azmi et al., 2024) - but none has addressed the interlinkage between sanctions, trade, and economic integration. Thus, the present study fills a clear analytical and methodological gap by providing a comprehensive bibliometric analysis of global research on Iran's trade and sanctions from 2002 to 2026.

The research has four primary objectives which include (a) tracking academic output development through time and (b) revealing leading authors and institutions and nations that advance the field and (c) displaying co-authorship relationships and (d) determining leading research subjects and new developments in the field. The research consolidation in the analysis provides scientific value to scholars and policymakers who focus on trade policy and international sanctions and regional economic resilience.

Materials and Methods

The research uses bibliometric analysis to track worldwide studies about Iranian trade and sanctions through quantitative data and network visualization from 2002 to 2026. The Web of Science Core Collection database served as a bibliometric record source because it contains complete standardized metadata. The first search query used the Topic field (TS) to search titles and abstracts and author keywords with the Boolean string TS = (Iran AND (Trade OR Export OR Import OR Sanction*)). The search produced 3,602 results which span across different academic fields. The manual review showed that multiple records lacked evidence of any international trade or sanctions operations involvement. To improve precision, the search was refined to the Title field (TI) using the expression TI = ((Iran OR Iranian) AND (Trade OR Export OR Import OR Sanction OR Embargo*)). The refined dataset which researchers obtained on September 27 2025 contained 956 records.

The researchers used a screening process to evaluate all titles and abstracts for their connection to the study. The research team used ChatGPT-assisted filtering and manual verification to eliminate 35 duplicate articles and 2 articles that were not relevant to the study which resulted in 919 unique publications. Each document was classified into four relevance categories based on its connection to Iran's trade or sanctions: 404 highly relevant, 130 moderately relevant, 422 low- relevance. The system proved to be correct in 100 randomly selected records. The bibliographic metadata contains author names and institutional affiliations and publication years and keywords and other relevant information. were then exported and cleaned in Microsoft Excel. The data cleaning process required several operations to achieve uniform institutional names and eliminate duplicate entries and transform "economic sanctions" into "sanctions" and "model" and "analysis" into detailed terms.

The cleaned dataset was imported into VOSviewer v1.6.20 for science mapping. The analysis of co-authorship and co-occurrence and citation networks used association-strength normalization as its method. The country-level co-authorship network required at least five documents per nation for analysis which resulted in 24 countries that formed six distinct clusters.

The author-level co-authorship analysis required authors to have at least three publications each for inclusion; 61 authors fulfilled this requirement and 26 of them joined four main collaborative groups.

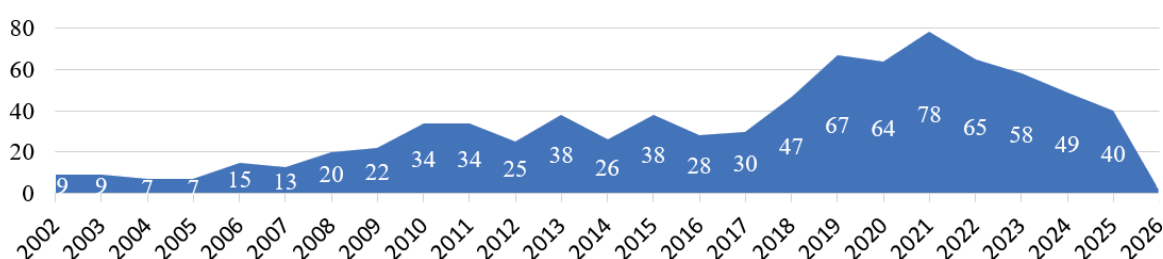
The keyword co-occurrence network with a threshold of nine occurrences found 3,488 unique keywords which organized into five thematic clusters through 35 key terms.

The researchers used Excel to create visualizations that presented publication patterns and citation metrics and author and institutional and country-based contributions. The research team conducted fractional counting for co-authorship and keyword networks to avoid duplicate counts yet they used full counting for both national and institutional statistics. The multi-step process resulted in 919 articles that provided a solid base to study Iran's trade and sanctions research through visual and quantitative methods across 35 years.

Discussion

1. Evolution and Composition of Research Output (2002–2026)

The academic field of bibliometric research on Iran's trade and sanctions developed from 2002 to 2026 into a systematic multidisciplinary discipline which elevated this peripheral subject (Picture 1). Scientists published fewer than 15 papers annually during the first period which ran from 2002 to 2008 thus resulting in low research output. The limited availability of data stemmed from two factors: the newness of sanctions as an academic field and the restricted Iranian trade data access during the late reformist period. The research of Popova and Rasoulenezhad (2016) encountered two main obstacles because of political limitations and the fragmented nature of Iranian statistical information. The initial research focused on descriptive and policy-based approaches instead of econometric methods because it studied sanctions through diplomatic and qualitative economic viewpoints.

Picture 1. Publication years

A turning point emerged after 2009, coinciding with the escalation of multilateral sanctions linked to Iran's nuclear program and the 2010 United Nations Security Council Resolution 1929. The number of annual publications increased dramatically from 20 in 2008 to 34 during 2010–2011 because researchers started using quantitative economic models instead of their previous reliance on geopolitical qualitative analysis. Research now focuses on macroeconomic indicators which include oil exports and inflation rates and exchange rates (Haidar, 2013; Shirazi, 2016; Farzanegan, 2019) because of improved international trade database availability. The 2013–2016-time span showed unstable trends because of the unclear status of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) diplomatic talks. The number of publications between 26 and 38 per year demonstrated how people alternated between positive and negative views about Iran's return to international trade. The research methods used in this period became more diverse because scientists applied gravity models

and computable general equilibrium frameworks and trade reorientation analyses to study Iran's Asian orientation (Popova & Rasoulinezhad, 2016; Shirazi, 2016; Massol et al. 2023). The research by Popova and Rasoulinezhad (2016) demonstrated through econometric methods that sanctions imposed on Iran decreased its trade activities while forcing the country to shift its exports toward Asian markets.

The field developed through its expansion phase from 2017 until 2021. The production numbers began at 30 units in 2017 before reaching their highest point of 78 units during 2021 which represented a 160% increase from 2017 to 2021. The following factors explain the recent increase in research about sanctions: Trump administration's 2018 sanctions renewal brought back academic interest in their economic and humanitarian effects (Cheratian et al. 2022). The research benefited from three key developments during 2022: the expansion of open-access trade and policy databases (WITS, IMF-DOTS) which provided more detailed empirical studies and COVID-19 pandemic which brought together researchers from different fields to study medical import analysis and healthcare system stability and crisis response (Ebrahimi et al. 2024).

The number of published records decreased after 2022 when researchers produced 65 records in 2022 but only 40 records in 2025 and one provisional record in 2026. The observed decrease in publications does not indicate decreasing interest because many 2024–2025 papers continue to appear as “Early Access” in bibliometric databases. The decline represents the main theme of the story which has become more defined. Academic researchers now dedicate their efforts to enhancing sanction effectiveness models and sectoral adaptation theories rather than discovering new subjects which indicates their progress toward theoretical maturity (Kuznar, 2024; Laudati & Pesaran, 2023). The research path followed Iran's geopolitical developments since 2010 when sanctions increased then decreased in 2015 before rising again in 2018 and creating humanitarian crises from 2020 to 2021.

The collection demonstrates development through various document types. The 919 total records show that peer-reviewed journal articles make up 73% of the entries with 668 entries. The field of economics policy briefs and regional studies has developed into a complete academic discipline. The second-largest formats—proceeding papers (53), editorial materials (50), and book chapters (41)—demonstrate the interdisciplinary and policy-oriented characteristics of the field. The researchers reached their peak publication output during two essential political events which spanned from 2013 to 2016 during JCPOA negotiations and from 2018 to 2021 when sanctions were re-imposed.

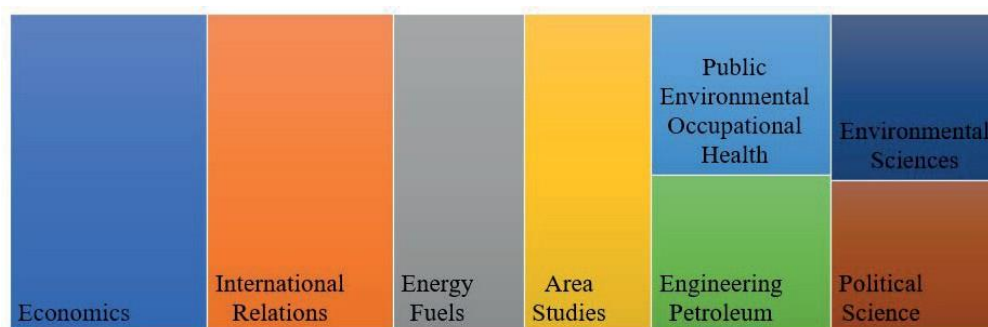
Review articles (26) started to appear in the early 2020s as evidence of growing maturity in the field. The study by Ghodsi (2022) demonstrated the implementation of meta-analytical methods. The three smallest categories consisting of letters (34) news items (33) and meeting abstracts (30) show sanctions discourse reaches outside academia to involve journalists, policymakers and practitioners during humanitarian crises (Ebrahimi et al. 2024; Cheratian et al., 2022). Even the 21 book reviews and 30 “other” categories contribute to the historiographical framing of Iran's international role, particularly through journals such as *Middle East Policy* and *Third World Quarterly*.

The time-based and organizational development of publication output indicates that sanctions research has achieved institutional maturity while broadening its interdisciplinary approach. Research output depends on geopolitical tension levels because researchers must dedicate their time to editorial work and conference activities when tensions rise but they can create systematic reviews and methodologically strong journal articles during periods of stability.

2. Disciplinary and Thematic Landscape

Research on Iran's trade and sanctions has evolved from a single economic focus into a diverse field which includes health, environmental and energy and governance aspects (Picture 2).

Analysis of the Web of Science subject categories reveals that the dominant domains are Economics (104 records) and International Relations (98)—together accounting for nearly one quarter of all publications. The field established its foundation through these prominent works which demonstrated its initial focus on economic modeling and diplomatic analysis for studying trade reorientation and sanction effectiveness and global integration. Haidar (2013) and Popova & Rasoulinezhad (2016) represent this initial stage through their research which demonstrates how Iran's export performance and its market direction toward Asia have evolved.

Picture 2. Web of Science Categories

A second tier of categories—Energy Fuels (69) and Area Studies (67)—reflects oil historical centrality in Iran's international relations. The publications combine energy economics with geopolitical studies that have influenced Iran's negotiating position (Massol et al., 2024). The two fields of Engineering Petroleum (47) and Environmental Sciences (47) demonstrate how recent research has become more technologically focused.

The Public, Environmental, and Occupational Health category (48) stands as a modern development which focuses on humanitarian and social aspects. Research studies from 2020 onward have analyzed how sanctions affect the import of medical supplies and their impact on healthcare services and pandemic control (Ebrahimi et al. 2024). The field of health-oriented publications shows focus on worldwide welfare systems.

The four traditional social sciences of Political Science (43), Law (28), History (30) and Management (30) make significant contributions to the field. The sections show how sanctions operate as historical tools of power and as systems of governance. Historians and political scientists have examined the cyclical nature of sanctions—how they both express and perpetuate global hierarchies of control (Farzanegan, 2019). The Business (29) and Development Studies (16) fields show how private sector and development policy perspectives are merging to study Iran's adaptation through its informal economic systems and local innovations and regional trade routes.

The sanctions create effects on food security and disease control and livelihoods through their influence on agriculture and medicine which represent small categories of macroeconomic sanctions. The distribution of knowledge between various academic disciplines proves sanctions create real-world impacts on people because it shows sanctions extend their influence past traditional economic measurements.

The evaluation of Iran's ability to maintain innovation and create new trade relationships under limited conditions appears in two smaller yet important connections between Industry, Innovation and Infrastructure (66) and Partnerships for the Goals (67). The two environmental goals Life on Land (56) and Affordable and Clean Energy (55) reflect Iran's position as a major energy exporter while also dealing with environmental risks.

The integration of disciplinary clusters demonstrates that Iran trade and sanctions research has evolved beyond its original emphasis on economic efficiency and political negotiation. This field has developed into a detailed investigation which studies sustainable development in areas with

limited geopolitical boundaries. Academic progress at present stems from worldwide educational development which started in the mid-2010s by integrating economic research with health and climate and governance studies. The Iranian sanctions debate functions as a small example of how social sciences have evolved in the twenty-first century by dissolving the previous distinctions between economic study and policy-making and human well-being.

Results

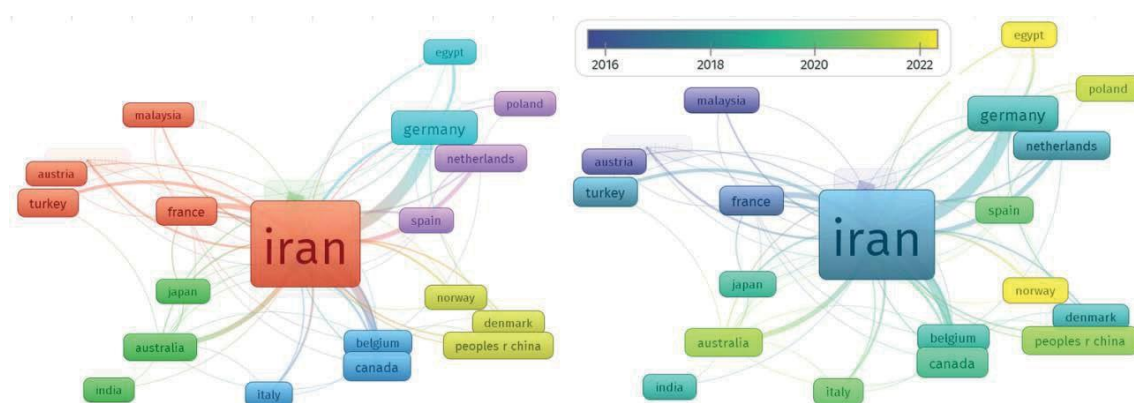
3. Institutional and Geographical Collaboration Patterns

Research studies about Iran's trade and sanctions activities show two main trends which include domestic research activities and increasing international research collaborations. The research field shows Iran as the leading country with 518 recorded publications which represent more than half of all available data. The research has an appropriate high presence because it examines Iran's economic system and policy framework but its size shows the academic power of Iranian scholars who work under restricted global funding and database access.

The institutional distribution pattern follows a distinct hierarchical arrangement. Islamic Azad University alone contributes 78 publications, followed by Ferdowsi University of Mashhad (29) and the Iran University of Medical Sciences (18). The Pasteur Network (15) and the Pasteur Institute of Iran (14) function as hybrid research nodes which unite biomedical and policy studies to demonstrate how sanctions receive growing analysis in terms of health security and pharmaceutical trade.

The research capabilities of the country have spread throughout the nation through the involvement of smaller institutions including Baqiyatallah University and Kharazmi University and regional medical universities. The inclusion of Amirkabir University of Technology and Gorgan University of Agricultural Sciences points to the diversification of methodological approaches—ranging from engineering and logistics to agriculture and environmental management.

Beyond Iran, a network of 24 collaborating countries has formed, as visualized through the VOSviewer co-authorship map (Picture 3). The threshold set at a minimum of five publications per country identifies six distinct clusters of international cooperation.

Picture 3. Co-authorship by countries

The cluster 1 group which focuses on Iran unites Austria with France and Malaysia and Switzerland and Turkey through their shared work in energy and agricultural and biotechnology projects between Europe and Asia. The trans-Pacific collaboration zone of Cluster 2 unites Australia with India and Japan and Sweden and the United States to work on global health and trade resilience and sanctions development. The cluster 3 group includes Belgium and Canada and England and Italy as the Western academic systems which focus on analytical and policy-oriented research about Iran. The northern Eurasian axis has emerged as a new geopolitical axis which

focuses on energy governance and sustainable transition according to Cluster 4 which includes Denmark, Norway, China and Russia since the late 2010s. The Netherlands and Poland and Spain form Cluster 5 which supports European research on sanctions impact through comparative studies and econometric modeling. The last cluster shows North-South development and health policy collaborations between Egypt and Germany.

Research collaboration expansion toward the east becomes evident through a time-based sequence which spans from 2016 to 2022. The academic networks from 2016 to 2018 were primarily made up of European institutions including France, Austria and Turkey but the networks from 2020 to 2022 show a shift toward China, India and Australia indicating Iran's academic shift toward Asia.

The United States (132 records) remains the most frequent external partner, despite political isolation, indicating that many co-authorships rely on diaspora scholars or indirect affiliations (e.g., joint doctoral supervision or temporary fellowships). England (58) and Germany (47) follow, reflecting their historical leadership in Middle Eastern and energy policy studies. The secondary group consisting of Canada (27), France (20), Turkey (17), Australia (16) and the Netherlands (16) demonstrates Western institutions that welcome collaborative work mainly for global health and energy transition purposes.

The research diplomacy of Iran extends its connections to China (12) and Italy (11) and Belgium (10) and Spain (10) which demonstrates its growing research ties with both European and Asian regions. The academic cooperation network expanded its connections with Russia and Sweden and Austria and Denmark and Egypt through smaller yet meaningful partnerships (8, 8, 7, 6, 6) which demonstrated its post-2018 shift toward multiple global centers of influence. The strategic shift of Iran toward Asia has led to new partnerships with Malaysia and India and China which unite economic and educational interests.

The collected information shows a core-periphery structure. The Iranian research community serves as the intellectual foundation which produces empirical data and contextual knowledge while Western and East Asian partners bring methodological expertise and international funding and global exposure to the project. The unequal distribution of knowledge production power between politically limited states and transnational academic networks reflects the global structure of knowledge production.

The elite Western institutions Harvard University and the Leibniz Association demonstrate that academic communication persists through professional and humanitarian networks despite current geopolitical tensions. The scientific collaboration between Iran and Germany and Canada and China shows how researchers from different political backgrounds work together on health and environmental research and sustainable development projects.

The two universities present Iran's diverse nature through their unique representation of different aspects of the country. The institutions located in Tehran handle macroeconomic and diplomatic matters but regional centers specialize in scientific fields which include health and energy and agriculture. The various fields of study involved in sanctions research in Iran function as a national unifying force which brings together economists and physicians and engineers and social scientists to study adaptation under restrictive conditions.

The system preserves stability by using institutions and geographical features while undergoing development. Academic research about sanctions continues to lead in Iran but the country develops new academic connections with Asian-Pacific and European institutions through rising participation. The research on sanctions gains enhanced empirical and theoretical depth through this transformation which positions Iran's experience as part of worldwide discussions about economic resilience and innovation and global economic inequality.

4. Journals, Publishers, and Research Funding Landscape

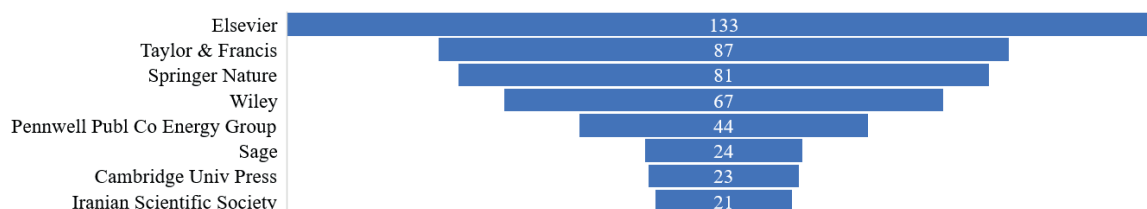
Academic research about Iran's trade and sanctions exists within a complex publication structure which shows various scholarly fields and shifting academic authority bases.

The Oil & Gas Journal appears most frequently in the corpus with 44 publications which demonstrates how energy resources remain fundamental to Iran's international relations and economic identity. The field includes two main areas of study which are Middle East Policy with 15 papers and Iranian Studies with 10 papers that focus on political and socio-historical aspects. They publish articles that study Iran's diplomatic methods and its institutional responses to sanctions and the economic effects of being isolated from the region.

The two publications *Acta Horticulturae* (12) and *Journal of Agricultural Science and Technology* (10) show how sanctions affect agricultural output and food security because these topics became more important after 2010 when U.S. and EU sanctions strengthened. The *Lancet* and *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* and *Journal of Arthropod-Borne Diseases* published research that demonstrates a biomedical focus through their studies of public health emergencies and medicine import limitations and disease management problems caused by supply chain disruptions.

Nature and Science and Scientific Reports among other high-impact generalist journals demonstrate global recognition although they make up only a small fraction of the total dataset. The sanctions question has evolved into a global testing ground for science diplomacy and innovation resilience and knowledge production ethics because these countries participate in the discussion.

In terms of publishing houses, according to Picture 4, the field is dominated by global academic conglomerates. Elsevier maintains the highest number of records at 133 followed by Taylor & Francis with 87 and Springer Nature with 81 and Wiley with 67. The distribution shows Iranian research integration into global publication channels yet it reveals ongoing difficulties with international collaboration and funding support. The control of these publishers demonstrates that Iranian scholars can access traditional peer-review systems through open-access platforms and academic collaborations with diaspora scholars despite facing sanctions.

Picture 4. Publishers

PennWell Publishing stands out as an exception because its Oil & Gas Journal operates within the technical-industrial sector which shows how engineering expertise meets political economic considerations (44). The dissemination of social science research shows SAGE (24) and Cambridge University Press (23) as key nodes that focus on trade policy research which links to international relations. The Iranian Scientific Society (21) and Tarbiat Modares University Press (10) show how domestic publishing organizations operate in distinct areas between Persian and English-language publications to serve both domestic readers and global readers.

Academic institutions in Iran join forces with Western elite presses to create a hybrid publishing system which enables Iranian research to stay within domestic borders while reaching global readers through international distribution networks.

The funding system demonstrates this dual character. The two domestic institutions Golestan University of Medical Sciences and Tehran University of Medical Sciences funded 15 which demonstrated their focus on studying humanitarian effects of sanctions through biomedical

research. Shiraz University of Medical Sciences (8) follows closely, while the Iran National Science Foundation (INSF) and the NIMAD National Institute for Medical Research Development (5 each) represent Iran's strategic effort to institutionalize competitive research grants despite fiscal restrictions.

The Islamic Azad University and Tarbiat Modares University and the Pasteur Institute of Iran provided smaller funding which shows how scientific funding works through various actors when international big programs do not exist. The dataset shows evidence of restricted foreign involvement through funding from the Russian Science Foundation (3 grants) and Carnegie Corporation of New York (2 grants) and FWO Belgium (2 grants) and World Health Organization (2 grants). International cooperation continues to exist through humanitarian and scientific diplomacy which operates without political interference according to the small yet meaningful examples.

The journal and publisher and funding analyses show how the field operates through its fundamental conflict between its independent and unified nature. The political system of Iran restricts knowledge production but scholars from Iran maintain active participation in worldwide discussions about trade and health and sustainability. Western publishers continue to dominate their market space as Iranian research institutions gain more prominence which shows that sanctions have developed a stronger and more diverse national research system.

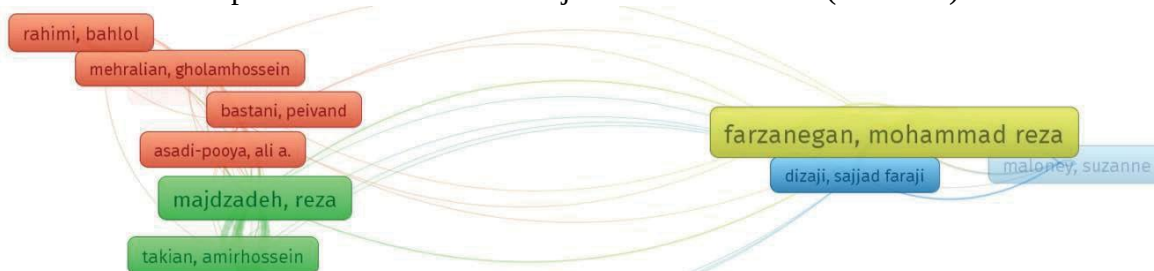
5. Author Productivity and Intellectual Collaboration Networks

The author-level analysis highlights the emergence of a distinct Iranian-led intellectual core within the global research on sanctions and trade, supported by smaller transnational clusters that connect health, economics, and policy perspectives. The research examined 2,283 authors who published at least three papers to discover 61 researchers who grouped into four main clusters and 26 active collaboration nodes.

The most prolific scholar is Mohammad Reza Farzanegan (13 publications), whose work at the intersection of political economy, sanctions, and development has defined much of the empirical research on Iran's macroeconomic performance under embargoes. His research which appears in Energy Policy and World Economy demonstrates how sanctions affect both public finances and price stability while developing methods to analyze Iran's situation relative to other countries with resource-based economies (Farzanegan, 2019; Farzanegan, 2025).

A second group of highly productive authors includes Xinxin Ma (8 publications) and Reza Majdzadeh (7), whose works expand the scope of sanctions research into international cooperation and public health. Majdzadeh and his colleagues have played a key role in evaluating the medical and epidemiological effects of sanctions through their analysis of how sanctions affect drug supply systems and national pandemic readiness. Watkins (7), Mohebbali (6) and Vatandoost (6) also represent the biomedical aspect as they show how Iranian and international researchers work together on the humanitarian effects of economic sanctions.

The co-authorship network reveals four major thematic clusters (Picture 5):

Picture 5. Citations by authors

The first cluster (8 authors) led by Rahimi Bahlol and Asadi-Pooya Ali A. includes research on clinical and epidemiological aspects which examines both the secondary health impacts of sanctions and their effects on disease management. The cluster 2 authors (7 authors) under Reza Majdzadeh and Amirhossein Takian leadership unite public health with policy analysis to generate highly cited research about healthcare equity and medicine accessibility during sanctions. The third cluster (6 authors) consisting of Sajjad Faraji Dizaji and Suzanne Maloney combines economic modeling with international policy analysis to study how sanctions affect Iranian inflation rates and energy markets and political economy. The research field gains value from Maloney's involvement because he stands as one of the few remaining American experts who maintain their work in this field despite political obstacles. The fourth cluster consists of five authors who focus on quantitative economics and energy-trade nexus through econometric modeling and global commodity flows under the leadership of Mohammad Reza Farzanegan and Omid Zamani and Esfandiyar Batman Ghelidj.

The research of sanctions needs knowledge from different academic fields which is demonstrated through the various clusters. The economic domain of Farzanegan and Dizaji remains prominent but Majdzadeh and Takian link their work between social medicine and public policy which gained importance starting from the mid-2010s.

The overlay visualization (Figure 3b) illustrates an evident chronological progression. The research networks from 2016 to 2018 focused on epidemiological and health-security studies according to Rahimi, Mehralian and Bastani but the post-2020 collaborations concentrated on governance and sustainable recovery according to Majdzadeh, Takian and Farzanegan. The research on sanctions expanded globally during 2022–2024 because Maloney and Ma joined as new nodes which enabled scholars to study how sanctions create effects between different economic systems across worldwide locations.

The time-based development shows how economic and health science fields now use their research approaches to study sanctions by studying their trade and economic growth effects and their health-related impacts. The academic world demonstrates its increasing partnership between these fields through their collaborative research output and their worldwide citation networks which show how scholars now study integrated resilience systems.

The author-level mapping demonstrates Iranian scholars maintain leadership in their field but the research network extends its connections to experts from every corner of the globe. The system demonstrates adaptive internationalization by showing researchers who use flexible collaboration methods and co-authorship and digital exchange to work through their limitations.

The research by Farzanegan and Majdzadeh about domestic productivity joins forces with external partnership studies by Maloney and Ma to establish a strong epistemic community that proves economic independence leads to humanitarian responsibilities. The intellectual development of Iran reflects its national effort to shift the sanctions story from being about limitations to becoming about creative solutions and combined knowledge fields.

6. Keyword Co-occurrence and Thematic Evolution

The keyword co-occurrence network in Picture 6 shows five interconnected thematic clusters which establish the intellectual framework of research about Iran's trade and sanctions. The research uses a minimum of nine keyword occurrences to identify 35 dominant terms which organize into five clusters representing major research areas including trade and development and health and humanitarian impact and biodiversity and environmental risk and energy and geopolitics and international policy frameworks.

frameworks. The research under this theme uses comparative and theoretical methods to connect Iran's situation with other sanctioned nations including Russia and Venezuela and North Korea. The policy cluster functions as a theoretical framework that connects national case studies to international relations theory which enables conceptual advancement in this field.

The overlay visualization shows the historical progression of thematic priorities through time. The first publications from 2017 to 2019 analyzed trade and food and growth because they studied economic-institutional aspects of production and export systems. The network began concentrating on sanctions and health and crisis matters in 2020 because researchers found the humanitarian impacts of COVID-19 to be more significant. The relationship between oil and JCPOA and China and economic sanctions developed into a hybrid discussion that combines macroeconomic factors with geopolitical elements and ethical aspects during 2022 (Massol et al., 2024). The research shows that trade sanctions create changes in both domestic and international markets which strengthen the worldwide economic ties including Iran.

The field of sanctions research has evolved from basic economic damage evaluation to comprehensive studies of resilience which link trade with health and environmental factors in worldwide systems. The international community studies the effectiveness of sanctions as foreign policy instruments through Iran which functions as a national example.

The keyword network demonstrates that the field now encompasses multiple disciplines and research scales which connect economic studies with medical research and ecological investigations and policy analysis. The co-occurrence map shows that economic sanctions, health and trade exist in close proximity to each other indicating that researchers view these concepts as connected elements of a single system.

Conclusion

The bibliometric study of 919 academic papers about Iran's trade and sanctions from 2002 to 2026 provides the most comprehensive evaluation to date of worldwide scholarly work in these subject areas. The research on Iran sanctions has evolved from being a fragmented policy-focused field into a unified interdisciplinary field to combine economic and political science with health and environmental studies.

The publication output of Iran follows the timeline of significant geopolitical events which include the 2010 UN sanctions and the 2015 Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) and the 2018 U.S. withdrawal and the COVID-19 pandemic. The political shocks led to separate waves of academic research because they directly influenced how scholars produced knowledge. The field demonstrates both conceptual growth and methodological progress because its 73% peer-reviewed journal articles and rising review paper output in the 2020s.

Academic research now studies sanctions as instruments of foreign policy and as multiple stressors which impact human welfare and technological development and environmental systems.

The research depends on Iran as its intellectual foundation and experimental site. The national scholarship system relies on Iran's domestic universities including Islamic Azad and Ferdowsi University but the country continues to build academic ties with Europe, North America and Asia. The coexistence of Western publishing dominance and the growing visibility of Iranian institutions signifies a hybrid structure of "dual circulation," where local research adapts to global dissemination frameworks despite constraints on funding and mobility.

The author-level analysis demonstrates how Farzanegan and Majdzadeh and Takian created linked clusters which combined economic and humanitarian perspectives. The analysis of keyword co-occurrence demonstrates that sanctions research has shifted from economic loss evaluation to study resilience-based system-level assessments which include trade and health and sustainability aspects.

The research demonstrates how Iran maintains complete adaptability through its academic work under sanctions by showing its intellectual strength and academic diversity despite restricted global access. The research field evolved from a national issue into a worldwide framework for studying economic coercion effects on human development through its connection to Sustainable Development Goals and new ideas about global justice and sustainable governance.

References:

Azmi, Khan, Ekstrom, 2024 – *Azmi S.N., Khan K.H., Ekstrom M.* INSTC and Chabahar port: systematic literature review and bibliometric analysis // *Journal of the Indian Ocean Region*. 2024. Vol. 20. № 2. P. 152–175. URL: <https://doi.org/10.1080/19480881.2025.2491143> (accessed: 24.11.2025).

Cheratian, Goltabar, Farzanegan, 2022 – *Cheratian I., Goltabar S., Farzanegan M.R.* Survival strategies under sanctions: Firm-level evidence from Iran. // *SSRN Working Paper*. 2022. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4033605> (accessed: 24.11.2025).

Ebrahimi et al., 2024 – *Ebrahimi F., Kraemer A., Mohamadi E., Kiani M.M., Majdzadeh R., Mohamadzade M., et al.* Study protocol for investigating the impact of economic sanctions on public health and healthcare systems in Iran: A national and sub-national analysis from 2000 to 2020 // *Journal of Health Scope*. 2024. Vol. 13. № 3. URL: <https://doi.org/10.5812/jhealthscope-134234> (accessed: 24.11.2025).

Farzanegan, 2019 – *Farzanegan M.R.* The effects of international sanctions on military spending of Iran: A synthetic control analysis // *CESifo Working Paper*. No. 7937. 2019. URL: <https://www.econstor.eu/handle/10419/214939> (accessed: 24.11.2025).

Farzanegan, Habibi, 2025 – *Farzanegan M.R., Habibi N.* The effect of international sanctions on the size of the middle class in Iran // *European Journal of Political Economy*. 2025. Vol. 90. Article 102749. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2025.102749> (accessed: 24.11.2025).

Ghodsi, Karamelikli, 2022 – *Ghodsi M., Karamelikli H.* The impact of sanctions imposed by the European Union against Iran on their bilateral trade: General versus targeted sanctions // *World Trade Review*. 2022. Vol. 21. № 1. P. 33–58. URL: <https://doi.org/10.1017/S1474745621000318> (accessed: 24.11.2025).

Haidar, 2014 – *Haidar J.I.* Sanctions and trade diversion: Exporter-level evidence from Iran // *ERF Annual Conference: Economic Development and Social Justice*. 2014. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/sanctions-and-trade-diversion-exporter-level-evidence-iran> (accessed: 24.11.2025).

Heydarian, Pahlavani, Mirjalili, 2023 – *Heydarian S., Pahlavani M., Mirjalili S.H.* Financial sanctions and the imports of intermediate and capital goods in Iran: DID method // *International Journal of Business and Development Studies*. 2023. Vol. 15. № 2. P. 101–134. URL: <https://doi.org/10.22111/ijbds.2024.47819.2090> (accessed: 24.11.2025).

Kuznar, Marczewski, 2024 – *Kuznar A., Marczewski K.* Economic sanctions: Iran's trade dynamics through Constant Markets Shares model lens // *SSRN Working Paper*. 2024. URL: <https://ssrn.com/abstract=4908366> (accessed: 24.11.2025).

Laudati, Pesaran, 2023 – *Laudati D., Pesaran M.H.* Identifying the effects of sanctions on the Iranian economy using newspaper coverage // *Journal of Applied Econometrics*. 2023. Vol. 38. № 3. P. 271–294. URL: <https://doi.org/10.1002/jae.2947> (accessed: 24.11.2025).

Massol, Hache, Banal-Estañol, 2024 – *Massol O., Hache E., Banal-Estañol A.* Trade sanctions and international market integration: Evidence from the sanctions on Iranian methanol exports // *The World Economy*. 2024. Vol. 47. № 2. P. 637–663. URL: <https://doi.org/10.1111/twec.13427> (accessed: 24.11.2025).

Popova, Rasoulinezhad, 2016 – *Popova L., Rasoulinezhad E.* Have sanctions modified Iran's trade policy? Evidence of Asianization and De-Europeanization through the gravity model //

Economies. 2016. Vol. 4. № 4. Article 24. URL: <https://doi.org/10.3390/economies 4040024> (accessed: 24.11.2025).

Poreau, 2017 – Poreau B. Scientometrics on public health research in Iran: Increase of area studies despite embargoes? A review article // Iranian Journal of Public Health. 2017. Vol. 46. № 3. P. 281–290. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5395522/> (accessed: 24.11.2025).

Shirazi, Azarbaieyani, Sameti, 2016 – Shirazi H., Azarbaieyani K., Sameti M. The effect of economic sanctions on Iran's exports // Iranian Economic Review. 2016. Vol. 20. № 1. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2717632> (accessed: 24.11.2025).

Taleghani, Sola, 2025 – Taleghani M., Sola M.J. A study of the impact of international sanctions on Iran's oil industry: From a supply chain perspective // Journals of Business & Management Studies. 2025. Vol. 1. № 2. P. 52–57. DOI: <https://doi.org/10.22271/27078221.2025.v6.i2b.87> (accessed: 24.11.2025).

¹ Дадабева Г.Р., ^{*2} Ковалева И.В., ³ Портер Д.

^{1,2,3} КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹dgulnara@kimep.kz, ²i.kovaleva@kimep.kz, ³dporter@kimep.kz

ҒАЛАМДЫҚ САУДА ЖӘНЕ САНКЦИЯЛАР ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ИРАН: БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ (2002–2026)

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – 2002–2026 жылдар аралығындағы Иранның жаһандық саудасы мен санкцияларына қатысты ғылыми жарияланымдардың дамуын библиометриялық тұрғыдан талдау. Зерттеу халықаралық экономикалық саясат пен жаһандық басқарудағы Иранның орнының эволюциясын көрсетеді. Жаңалығы – бұл тақырып бойынша алғаш рет кешенді библиометриялық карта жасалып, зерттеу бағыттарының динамикасы мен құрылымы сандық және желілік әдістер арқылы сипатталды. Зерттеу міндеттері – жарияланымдық белсенділіктің уақыттық өзгерісін талдау, жетекші авторлар мен ұйымдарды анықтау, елдер арасындағы ғылыми ынтымақтастықты бағалау және негізгі тақырыптық кластерлерді айқындау. Әдістемелік негіз ретінде Web of Science деректер базасындағы 919 жазбадан құралған деректер жиынтығы қолданылып, VOSviewer бағдарламасында авторлар, кілт сөздер және дәйексөздер желісі талданды. Нәтижелер көрсеткендей, Иранға қатысты санкциялар зерттеулері тар экономикалық бағыттан денсаулық сақтау, экология және тұрақты даму салаларына дейін кеңейді. Иран ұлттық зерттеушілік орталық ретінде қалыптасып, Еуропа және Азиямен академиялық байланыстарын күшейтті. Қорытындысында, санкциялар мен сауда жөніндегі зерттеулер тек экономикалық шектеулердің әсерін ғана емес, сонымен қатар адам әл-ауқаты мен жаһандық әділеттілікті талдаудың жаңа парадигмасын ұсынады.

Кілт сөздер: Иран, санкциялар, жаһандық сауда, библиометриялық талдау, тұрақты даму.

¹ Дадабева Г.Р., ^{*2} Ковалева И.В., ³ Портер Д.

^{1,2,3} КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹dgulnara@kimep.kz, ²i.kovaleva@kimep.kz, ³dporter@kimep.kz

ИРАН В ГЛОБАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ТОРГОВЛИ И САНКЦИЙ: БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (2002–2026)

Абстракт. Цель статьи – провести библиометрический анализ научных публикаций, посвящённых торговле и санкциям в отношении Ирана в 2002–2026 гг. Исследование показывает

эволюцию и институциональное оформление данного направления в мировой науке. Научная новизна заключается в создании первой комплексной библиометрической карты, отражающей динамику публикаций, структуру соавторств и тематических кластеров. Основные задачи – проанализировать эволюцию исследовательской активности, выявить ключевых авторов, организации и страны, определить направления международного сотрудничества и тематические тенденции. Методика основана на анализе 919 публикаций из базы Web of Science с использованием программного обеспечения VOSviewer для визуализации сетей соавторства, ключевых слов и цитирований. Результаты показали, что исследования санкций против Ирана трансформировались из узкоэкономической тематики в междисциплинарную область, охватывающую экономику, здравоохранение, экологию и устойчивое развитие. Иран выступает ядром научного сообщества, а его сотрудничество с Европой и Азией усиливается. Заключение: изучение санкций против Ирана стало частью глобальной научной повестки, отражая не только экономические ограничения, но и вопросы социальной устойчивости и глобальной справедливости.

Ключевые слова: Иран, санкции, мировая торговля, библиометрический анализ, устойчивое развитие.

Авторлар туралы мәлімет:

Гүлнара Рахимқызы Дадабаева, тарих ғылымдарының докторы (Тарих), КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

Ирина Викторовна Ковалева, PhD докторанты, КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

Дэвид Портер, PhD (Экономика), Джорджия университеті, Афин, Америка Құрама Штаттары (АҚШ)

Информация об авторах:

Дадабаева Гульнара Рахимовна, доктор исторических наук (История), Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

Ковалева Ирина Викторовна, PhD докторант, Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан.

Давид Портер, PhD (Экономика), Университет Джорджия, Атенс, США

Information about authors:

Gulnara Rakhimovna Dadabayeva, Doctor of Historical Sciences (History), KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

Irina Viktorovna Kovaleva, PhD student, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

David Porter, PhD (Economics), University of Georgia, Athens, USA

Ясын Н.¹ Мионг Сун Ок² Абаған А.³

^{1,2,3}Әл-Фабари атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
E-mail:¹nursauleel@gmail.com,²okmyong@gmail.com,³akerke83@gmail.com

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ ОҚШАУ ҚАЛҒАНДАРҒА КАТАЛИЗАТОРЫ РЕТІНДЕ ТІГІЗГЕН ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу Оңтүстік Кореядағы оқшауға қалғандарды және COVID-19 пандемиясының олардың пайда болуын қалай жылдамдатқанын зерттейді. Жаңалыққа келетін болсақ, бұл зерттеу эпидемиядан кейінгі дәуірдегі әлеуметтік алшақтауды түсінуге көмектеседі, жаһандық денсаулық дағдарысымен шиеленіскен зерттелмеген құбылысты көрсетеді. Зерттеу мақсаты пандемия кезінде оқшауланған адамдардың жеке тәжірибесін және әртүрлі әлеуметтік, психологиялық және экологиялық факторлардың олардың оқшауға қалуын қалай күшейткенін түсіну. Бұл зерттеу сонымен қатар осы топты қолдау үшін қо-ғаммен қайта араласу стратегиялары бойынша ұсыныстар береді. Бұл зерттеудің тап-сырмалпы - Оңтүстік Кореядағы адамдардың оқшаулануына әкелетін ықтимал факторларды зерттеу, пандемияның технологияны пайдалануға, әлеуметтік стресске және үкіметтің карантиндік саясатына әсеріне назар аудару. Барған сайын оқшауланған адамдардың тәжі-рибесін жинау үшін сапалы сұхбат пен онлайн сауалнаманы біріктіретін аралас әдістер қолданылды. Бұл тәсіл олардың технологиямен, қоғаммен және өздерінің әл-ауқатымен өзгертін қарым-қатынасы туралы терең түсінік береді. Нәтижесінде COVID-19 панде-миясының технологияға шамадан тыс тәуелділікті айтарлықтай жеделдетіп, жайлылық аймақтарынан шығу және жұмыс пен өмір динамикасын теңестіру қиындықтарына әкелгенін көрсетеді. Отбасының шектен тыс үміті мен әлеуметтік қысымдар жеке сәтсіздік сезімін күшейтеді, ал үкіметтің карантиндік саясаты адамдарды одан әрі оқшаулады. Осы қоры-тындыларға сүйене отырып, емдік туризм орталықтарын құруды, «эксперименттік білім беру үлгісін» енгізуді, жеке басына арнайы тұрақты даму жоспарларын құруды ұсынды.

Кілт сөздер: COVID-19 пандемиясы, Оңтүстік Корея, оқшауға қалғандар, жалғыз-сыздық, қоғамнан алшақтау, депрессия, буллинг, әлеуметтік мәселе, Хикикомори, оқшаулау саясаты, өзекті міселе, психикалық ауру, үмітсіздік, травма

Кіріспе

Оңтүстік Кореяда оқшау қалғандардың пайда болуы ерекше құбылыс болды. Бұл зерттеу әлеуметтік нормалар мен мінез-құлықты қайта құрып қана қоймай, сонымен қатар оқшауға қалғандардың күрт өсуіне ықпал еткен COVID-19 пандемиясын қарастырып, пан-демия адамдардың оқшаулануын және негізгі қоғамнан кетуін қалай жеделдеткенін зерт-тейді. Біз бұрын-соңды болмаған жаһандық дағдарыс кезінде оқшауланған адамдардың тәжірибесі мен перспективалары туралы жан-жақты түсінік беруді мақсат етіп отырмыз.

Оңтүстік Кореядағы оқшау қалғандар деп аталатын шеттелген адамдар тобының пайда болуы, әсіресе, дүние жүзілік ерекше қоғамдастықта алаңдататын мәселеге айналды. Пандемияға дейін де Оңтүстік Корея өзінің қоғамнан алыс жүргенін ұнататын жеке тұлға-лармен күресіп келген, алайда, бұл көрсеткіш пандемия басталғаннан кейін күрт өсіп қайта есептелді (Jeon, Lee, 2021:511-524).

COVID-19-ға дейін, Оңтүстік Корея халқының шамамен 1%-ы оқшау қалғандарды құрады, пандемияға дейін үкімет әлеуметтік оқшаудан шығудың әр түрлі дәрежелерін ұсынды, пандемия аясында бұл көрсеткіш күрт өсіп, соңғы сауалнамалар бойынша, оңтүстік

корейлық азаматтар арасында рецензияланған мінез-құлық жағдайының айтарлықтай көтерілуін білдірді. Яғни нақты дерекке қарайтын болсақ 19-39 жас арасындағы оқшауға қалғандардың саны 2016 жылы -560000 адам құраса, COVID-19 дан кейін 2019 жылы – 610000 адам, 2023 жылы - 1290000 адам санына жетті (Park, 2023: 2-14) Денсаулық сақтау министрлігі жүргізген зерттеу пандемия басталған сәттен бастап оқшау қалғандар ретінде өзін-өзі анықтайтын адамдар санының 20% -ға жеткенін айтып өтті (Lee, Choi, 2013: 193- 202) . 4 жыл ішінде 1% дан 20% ға жеткені Корея үкіметінің дабыл қағып отырғанның дәйекті екенін көрсетеді.

Осылайша, пандемия көптеген әлеуметтік өзгерістердің катализаторы болды, әсіресе адамдардың технологияға шектен тыс тәуелділігінің артуын көрсетті. Адамдар қашықтықтан жұмыс істеуге, оқуға және виртуалды өзара әрекеттесуге бейімделе отырып, технология арқылы үйден шықпай-ақ көптеген қажеттіліктерін қанағаттандырып отырды. пандемия аяқталып өздеріне жайлылық аймағынан шығып, адамдар күнделікті өміріне оралып, жұмыс пен жеке өмір арасындағы тепе-теңдікті сақтау қиын екендігін түсінді.

Жаһандану заманындағы қарқынды дамып келе жатқан қоғамда адамға қойылатын талаптар күшейудің себебінен қоғам өзара таптық жіпке бөлініп отыр. Кейбіреулер заман ағымына ілесе алмай, адамдардың идеалды өмірімен (мысалы: байлық, жоғары білімді, жалақысы жоғары жұмыс, бақытты отбасы, әлемге саяхаттау) және шынайы өмір (мысалы: мектептегі ауыр жүктеме, жұмыста үстеме жұмыспен жалақының аздығы, жұмыс табудағы қиындықтар, қанағаттанарлықсыз қарым-қатынастар) арасында тым үлкен алшақтық, сондай-ақ қоғамның жетістік стандарттарына сәйкес келу қысымы артып келе жатқанда, осы стандарттарға жете алмаған адамдардың үмітін үзіп, басып тастайды.

Пандемия кезінде үкіметтің мәжбүрлі болған карантиндік саясатың салдарынан оқшау қалған адамдарға «тасталған» деген таңба басылып, олар қоғамнан шеттетіле бастады. Бұл таңбалау қоғамнан кетумен күресіп жатқан адамдар арасындағы оқшаулану және маргинализация сезімін одан әрі күшейтеді.

Оңтүстік Кореядан бөлек, мұндай құбылыстар дүние жүзінде кең таралғанын мойындау керек. Мысалы, Қазақстанда оқшауға қалған адамдар байқалған, бірақ Оңтүстік Кореяға қарағанда аз. Дегенмен, уақыт өте келе, түрлі қысым мен мәдениеттердің жинақталуына байланысты бұл әлеуметтік құбылыс Қазақстанда да көбейе бастады. Мысалы, ELKZ сайтында жариаланған журналисттік зеріттеуде Қазақстан бойынша оқшауға қалу белгілері тұңғыш байқаған Рамиль атты 27 жастағы жігіттен сұхбат алынды (https://el.kz/ru/hikikomori_moda_ili_bolezn_39153/, 2019). Сұхбат барысында Рамильдің өзінің қоғамнан оқшау қалғанын мектепте буллингке ұшырағанын, және жұмыс ортасында бастығының кемсіткенінен кейін адамдармен араласуға қорқыныш пайда болғанын айтады. Осындай мысалдарды келтіре отырып біз осы мақаламызды мәселе шешімдерін ұсынып, бұл әлеуметтік құбылыстың әрі қарай таралуына жол бермеу және сонымен бірге Оңтүстік Корея мысалы арқылы Қазақстанда оқшауға қалғандардың көбеюіне жол бермеудің шешімдерін анықтаймыз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеу тақырыпқа қатысы бар әдебиеттер мен тәжірибеге толы деректерді жан-жақты талдауға негізделген. Яғни әдістеріне пандемияның психологиялық және социологиялық әсерін бағалайтын академиялық мақалаларға, есептер мен сұхбаттарға жүйелі шолу жасалған. Сонымен қатар, COVID-19 пандемиясы кезінде реклюзивті мінез-құлық танытқан адамдардың тікелей түсінігі мен тәжірибесін жинау үшін сапалы сұхбаттар мен онлайн сауалнама жүргізілді.

Бұл зерттеу пандемияның психологиялық және социологиялық әсерін жан жақты зерттеу үшін келесі әдебиеттерді қолданды:

1.윤철경(Yoon Cheol-kyung)нің «고립은청년바우처지원방안연구» атты зеріттеуін қолдандым, бұл зерттеуде автор 2021-жылы Сеул қаласындағы 19-39 жас аралығындағы қала тұрғындарын нысанға алып зерттеу жасаған, зерттеу 2017 – 2021 жылдар арасындағы оқшауға қалған адамдар тобының жағдайын зерттеген. Жәнеде үкіметтің оқшауда қалған адамдарға көмек беру үшін 400 миллион қаржы бөлгені, оқшауға қалған адамдардың қайта жұмысқа тұруын орналастыру, оқшауға қалған адамдар тобының пікірлерін қабылдап жұмыстану бағыттарын белгілеу тұралы, Сеулдағы ұйымдардың оқшауға қалған адамдарға жасаған көмектесу қызметтерінің қалай жүргізілгені тұралы және үкіметпен ұйымдардың осы оқшауға қалған адамдар тобына көрсеткен қолдау көмектерінің қазірге дейін жалғасып жатырма жоқ па деген сияқты мәселелер зеріттелген, дегенмен нақты көмек беру әдісі ойдағыдай іске аспағаны тұралы айтылған (Yoon, 2022:9-253).

2.Shin Kwang Yeong «The pandemic of the COVID-19 and its impacts on work and life in South Korea» атты мақаласын қолдандым, бұл зерттеу мақалада пандемиясы кезінде Оңтүстік Кория үкіметінің оқшаулау саясатының қалай жүргізілгені тұралы, пандемия кезінде оқшаулау саясатының себебінен халықтың әлеуметтік байланыстан алшақтап кеткені және осы алшақтаудың алып келген кері әсерлері, сонымен қатар оқшаулау саясаты салдарынан адамдар үйде қамалып отырып телефонға, интернет ойындарына қатты тәуелді болғанын және оқшаулау саясаты аяқталғаннан кейінде бұрынғы өмірлеріне қайта орылуларының қиынға соққаны тұралы жазылған (Shin, 2021:1-13).

3. Zhang Lingyin атты тайвань ұлттық университетінің докторының 2023-жылғы «A shift from a cultural phenomenon to a Global Health Issue: a scoping review on associated characteristics of Hikikomori» атты мақаласын қарастырдым. Бұл мақалада 2021- 2023 жылдар арасында жүргізген зерттеуі тұралы айтынған, зерттеу 24 мемлекеттегі 24-56жас аралығындағы адамдарға жүргізілген, зерттеу барысында оқшауға қалу себебінің ең жиі кездесетін мәселелері мысалға интернетке қатты тәуелді болу, қарым-қатынас мәселесі, депрессия, ата-ана мәселесі, сәтсіздік және алаңдаушылық, бала кездегі травмалар болған. Сондай ақ, осы себептерден психологиялық ауыруға шалдыққандарда аз емес, жалғаса келе қоғамнан алшақтау, қоғамның ережелерінен тыс іс әрекеттерді жасау, қоғамдағы қалыпты қарқыннан шығып кету сияқты нәтижелерге алып келгені анықталады, жіндеде бұл мәселенің тек Жапония, Оңтүстік Корияда ғана емес жалпы әлем бойынша ұшығып жатқа өзекті және салмақты мәселе екені айтылған (Zhang, 2023:2-15).

Осы әдебиеттерді зерттеп талдау жасау барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

Әдебиеттерді жүйелі шолу: ғылыми мақалалар, баяндамалар және сауалнамаларды мұқият тексеру арқылы COVID-19 дағдарысының адамның психологиялық пен әлеуметтік әлауқатына тигізген әсерін бағалау үшін жүргізілді. Бұл мақала осы қоғамдық мәселеге деген әр саладағы зерттеушілердің құнды түсініктері мен ақпараттарын алу үшін әртүрлі ғылыми көздерді талдайды.

Сапалы сұхбаттар: тереңдетілген сұхбаттар COVID-19 дағдарысы кезінде реклюзивті мінез-құлық танытқан адамдармен жүргізілді. Осы сұхбаттар арқылы автор реклюзивті мінез-құлықтардың психологиялық және социологиялық аспектілеріне қатысты тікелей түсініктер мен тәжірибе алуды мақсат етті. Сұхбаттар қатысушыларға пандемия және оның күнделікті өміріне әсері туралы өз ойларымен, сезімдерімен және жеке тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік беретін ашық түрде жасалды.

Онлайн сауалнама: COVID-19 дағдарысы кезінде реклюзивті мінез-құлық танытқан адамдардан қосымша деректерді жинау үшін онлайн сауалнамасы жүргізілді. Сауалнамаға қатысушылардың психологиялық және социологиялық әсерін бағалайтын нақты сұрақтарды қамту үшін мұқият әзірленген. Бұл жауаптар деректерді жинаудың қолжетімділігі мен жеңілдігін қамтамасыз ету үшін электронды түрде жиналды.

Талқылау

Бұл зерттеу COVID-19 пандемиясының жастардың мінез-құлқы мен нормаларының өзгеруіне, олардың әлеуметтік оқшаулануына әкелген факторларға, сондай-ақ осы жағдайға байланысты жастарға түсетін әлеуметтік қысымға, әлеуметтік жіктелудің тереңдеуіне және үкімет енгізген оқшаулау саясатына назар аударады.

2022 жылғы зерттеу (Cho et al., 2025) көрсеткендей, оқшауланған жасөспірімдер оқшауланбаған құрдастарына қарағанда әлеуметтік желілерінің тарылуы, экономикалық және психологиялық тұрақтылықтың төмендігі сияқты қиындықтарға жиірек тап болып, бұл олардың өмір сапасының нашарлауына әкеледі. 2017 жылдан 2021 жылға дейін 19 бен 39 жас аралығындағы Сеул тұрғындарына жүргізген Юн Чеол Кённың «Оқшаулау: Жастарды ваучерді қолдау жоспары» зерттеуіне сәйкес, Корея үкіметі бұл топқа экономикалық қолдау мен жұмыс берді, бірақ оның салдары аса маңызды болмады.

2013–2021 жылдардағы әлеуметтік зерттеулердің микродеректері (Social Survey microdata) негізінде жүргізілген зерттеуге сүйенсек (Kim et al., 2024), пандемия кезіндегі жастардың онлайн байланысы мен өзара әрекеттестігі белгілі бір деңгейде артқанымен, олардың әлеуметтік оқшаулануы одан әрі күшейіп, нәтижесінде олардың өміріне теріс әсер еткен. Юн Чхоль-гённың (2017-2021) зерттеуі әлеуметтік қолдау мен реинтеграциялық бағдарламалардың тиімділігіне бағытталса, Шин Кван-ённың (2021) еңбегі пандемия кезіндегі оқшаулану, технологияға шамадан тыс тәуелділік және локдаун саясатының туындатқан әлеуметтік үзілу мәселелеріне назар аударған.

Бұл зерттеулер пандемияның жасөспірімдер арасындағы әлеуметтік оқшаулануды күшейтіп, олардың өміріне теріс әсер ететінін көрсетеді. Бұл зерттеу пандемия кезінде барған сайын оқшауланған адамдардың ішкі өмірін, олардың технологияға шамадан тыс тәуелді болу себептерін, жастардың әлеуметтік үмітінің артуы оларды оқшаулауға қалай мәжбүр ететінін және үкіметтің карантиндік саясаты бұл оқшаулануды қалай күшейтетінін зерттейді. Бұл зерттеудің ғылыми негізі COVID-19 пандемиясының оқшауланған жасөспірімдерге әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар Қазақстандағы жағдаймен одан әрі салыстыру үшін негіз болады.

Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда көрсетілген әдебиеттерді және мақалаларды негізгі зерттеу құралы ретінде қолданып жәнеде басқа авторлардың зерттеуін қарастыра отырып оқшауға қалған адамдар тобының туады пайда болған мәселе емес екенін және қазіргі қоғамның қысымында жас өспірімдердің жүректеріне жарақат алып, мінез құлықтарының өзгеріп кететінін байқадым. Мысалға алып айтқанда, ең алдымен үйде ата анасының қарым-қатынасы баланың алғашқы мінезіне әсер етеді, өздеріне сенімсіздік сезімін жинап, қорқыныш пайда болады, жалғаса келе мектепте балалармен араласу кезінде тұйық мінезді характер қалыптасып өз ортасынан шеттетіле бастайды немесе буллингке ұшырап мектеп кезінен депрессеге ұшырайтын оқиғаларда аз емес.

Кейіннен жұмысқа шыққанда өзіне сенімсіз болғандықтан басқалардың ойына өте көп мән береді, алаңдаушылық сезімі ардайым жүрегінен кетпейді, адам аз ортаны қалайды, жұмыстан түсіп үйге келген сәтін бақытты сезінеді, жәнеде жылдам дамыған қоғамға ілесу де қиындай түскен кезеңде COVID-19 пандемиясының оқшаулау саясаты осы топтағы адамдар үшін үміттің жалыны ретінде көрінеді, алаңсыз өз үйінде отырып жұмыс жасайды, үстінен қарап бақылап қадағалап отыратын адам болмағандықтан прокрастинация әкеліп соғадыда жұмысты кейінге қалтырып интернет ойындарына басқада интернет желілерне тәуелдене бастайды.

Адамның нәпсісі деген барлық жанға айқын өзін бақытты сезіндіру үшін қолдан келген әдістердің бәрін істейді, және қанағаттанбай оданда көп талап етеді, осылайша үйдегі

ыңғайлы атмосфераға үйреніп қалған адам, сырттағы қорқынышты ойлап салыстырғанда үйде отыруды жөн көреді де әлеуметтік байланыстан мүлдем бас тартады.

Сонымен қатар әлеуметтік өзгерістерді, әлеуметтік қысымдарды және үкімет саясатын зерттей отырып, бұл зерттеу жаһандық пандемия кезінде барған сайын оқшауланған адамдардың тәжірибесін түсінуге бағытталды. Зерттеу сондай-ақ мұндай құбылыстардың бүкіл әлемде, соның ішінде Қазақстанда да оқшауға қалғандар пайда бола бастаған екенін айтты.

Бұл зерттеудің нәтижелері Оңтүстік Корея оқшауға қалғандар тобының мәселесін өзекті және салмақты мәселе деп есептеп шешу жолдарын, оқшауға қалған адамдар тодына көмек көрсету әдістерін қарастырып жатқаны айқын мысалға 400 миллион қаражат бөліп оқшауға ұалған адамдар тобын қайта жұмыстандыруға бағытталған жоспарларды құрып ынталандыруда, алайда бұл жоспарлары жүргізілгенмен сәтті, оң нәтиже алып келді деп айтуға келмейді. Себебі, нәтиженің көрсеткішіне қарағанда үйден шығып жұмыс жасап кеткен адамдар қте аз. Сонымен қатар, COVID-19 пандемиясының әлеуметтік динамикаға және жеке әл-ауқатқа айтарлықтай әсерін көрсетеді, әсіресе оқшауға қалғандардың пайда болуымен байланысты. Пандемия тудырған технологияға тәуелділік пандемиядан кейінгі жеке қарым-қатынасты қайта реттеуде қиындықтар туғызды, оқшаулану сезімін күшейтті және жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігін сақтау қиындықтарын тудырды. Сонымен қатар, әлеуметтік қысымдар мен үміттену сезімі, өсіп келе жатқан таптық жіктелумен бірге, жеке жеткіліксіздік сезімін және әлеуметтік қысымды күшейтіп, қоғамнан кері кетудің күшеюіне әкеледі.

Пандемия кезінде жүзеге асырылған үкіметтің оқшаулау саясаты жасырын белгілері бар адамдарды байқаусызда стигматизациялады, бұл бас тарту және оқшаулану сезімін сақтайтын белгі, зардап шеккен адамдардың психикалық денсаулығына қатысты қиындықтарды күшейтеді. Сонымен қатар, зерттеу Қазақстан сияқты елдерде пайда болғанын атап өтіп, бұл құбылыстың жаһандық сипатын көрсетеді.

Осы тұжырымдарға жауап ретінде менің зерттеуім ұсынатын шешу әдісі осы оқшауға қалған адамдардың негізгі себебінен бастап қолға алып, яғни олардың ішкі дүниесі жарақаттанған сондықтан алдымен ішкі дүниесін емдеу керек, үйге психолог жіберу, нәсихаттау арқылы сыртқа шығаруға ынталандыру керек, екінші кезекте психология орталығына барып кішкентай топ құрап бір-бірінің әңгімесін тыңдау арқылы бір-бірін емдеу керек деп ойлаймын.

Жұмысқа тұру бағытын қарастырғанда әр оқшауға қалған адамдардың армандаған жұмысына барынша мән беріп сол бағытта жұмысқа орналастыруға немесе мүмкіндік ашып беруге тырысу керек деп ойлаймын. Мысалға алып айтқанда оқшауға қалған адамдар көбінесе интернет ойындарына тәуелденген, ал интернет ойындарында қазір олимпиада ойындарының бірі болп саналған ойындар бар, сол бағытты мүмкіндігі бар адамға жұмыс рентінде жасатуға болады, жәнеде орталық жалғыз адамдық жеке кеңсе кәбинетін ашып, осы топтағы адамдардың үйде емес үйден шығып орталық жеке кеңсеге барып жұмыс жасауға рұхсат беру керек, осылай болғанда адамдар өз компанияларындағы өз мамандығында жұмыс жасай алады, және бақылауда қадағалауда болады, жұмысан түскен кездеде әлеу-меттік қоғамда адамдар арасында жүріп үйлесе бастайды.

Оқушыларға арнайы мектеп ашу керек жәнеде барынша абайлықпен, нәзіктікпен, ерекше көңіл бөліпу керек ұйткені нәзәк жүректері жараланған әлсіз мінезді балалр екенін ескеру керек. Жеке кәсіп орнын ашқысы келетін адамдардың мінез құлқына талабына байланысты жеңіл және жұмыс барысында өздерін емдей алатын жұмыс орнын ашып беруге тырысу керек, мысалға торт жасайтын дүкен, кітап оқитын орталық, гүл дүкені сияқты.

Зерттеу үкіметтердің оқшауланған адамдарға қолдау көрсету үшін белсенді шаралар қабылдауының маңыздылығын көрсетеді. Бұған үкіметтің, оқшауға қалғандарды сауықтыру

тәжірибесінің сарапшылары мен психологтарының «емдік туризм орталықтарын» құруы кіреді, өйткені туризм адамның денесі мен санасын босаңсытып демалдырады. Емдік туризм арқылы адамдар үйден шығып, ой-өрісін кеңейтіп, басқа адамдармен қарым-қатынас жасай алады. Осындай ортада өз құндылықтарын таба алады; Үкімет арнайы әзірленген «эксперименттік білім беру моделін» жүзеге асыра алады. Эксперименттік деп аталатын білім беру моделі дәстүрлі мектептегі оқыту әдісі сияқты емес, бірақ сол топтар үшін бірегей эксперименталды оқытуды дамытады, немесе олардың ерекше жақтары мен қалауларына негізделген даладағы ашық сыныптар, шығармашылықты дамыту, өз бетінше білім алу және олардың қоғамға қайта қосылуына және жеке өсу мен дамуына ықпал ететін басқа оқыту әдістері сияқты әдістер. Сонымен қатар, тұрақты дамудың дербестендірілген жоспарларын құру жеке адамдарға оқшаулану қиындықтарымен күресу үшін ұзақ мерзімді қолдауды қамтамасыз ете алады және оқшауға қалған адамдар үшін мамандықтары мен әлеуеті бар ортаны қамтамасыз ете алады, осылайша олар өздерінің таланттарын жүзеге асыра алады және өздерінің қоғамға қажет адамдар екенін тексере алады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, оқшауға қалған адамдар тобының ішкі жан дүниесінің өте нәзіктігін байқаймыз, бұл топтағы адамдарды жалпылама алып емдеуге келмейді, барынша нақты топтарға бөліп аздан аздан емдеу керек және ең алдымен психологиялық көмек көрсету керек, жараланған ішкі жан дүниелерін емдегеннен кейін, қоғамға үйлестіруге, үйретуге әрекет жасау керек. Сонымен қатар, оқшауға қалған адамдар тобына тек үкімет және қздері ғана көмек көрсете алады деген көзқарас қате деп айтуға болады, осы адамдардан тыс ата-анасы жақын жандары шыдамдылық, сабырлық танытып ұзақ уақыт қолдауы керектігін айта кеткім келеді. Бұл ұзақ процес екенін естен шығармауымыз керек, бұл зерттеу Оңтүстік Кореядағы жалғызбастылар құбылысына жарық түсірді және олардың жедел өсіп кетуінің катализаторы ретінде COVID-19 пандемиясының рөлін атап өтті. Сапалы сұхбаттар мен онлайн сауалнамаларды қамтитын аралас әдістерді қолдану арқылы біз осы жаһандық пандемия кезінде оқшауланып, тұйықталып бара жатқан адамдардың тәжірибесі мен перспективалары туралы құнды түсінік алдық.

Пандемия елеулі әлеуметтік өзгерістерге әкелді, соның ішінде технологияға шамадан тыс тәуелділік және қоғамдық стандарттарына сәйкес келу үшін әлеуметтік қысымды күшейтті. Үкіметтің карантиндік саясаты зардап шеккен адамдар арасындағы оқшаулану мен маргинализация сезімін одан әрі күшейтіп, стигматизация мен таңбалауға әкелді.

Осы тұжырымдарға жауап ретінде үкіметтер оқшауланған адамдарға қолдау көрсету үшін белсенді шаралар қабылдауы қажет. Бұл емдік туризм орталықтарын құруды қамтиды, онда жеке адамдар денелері мен ақыл-ойын босаңсыту, ой-өрісін кеңейту және қоғаммен қайта байланыс орнату әрекеттерімен айналыса алады. Сонымен қатар, жеке тұлғалардың күшті жақтары мен қалауларына бейімделген эксперименталды білім беру үлгісін енгізу олардың қоғамға қайта қосылуын жеңілдетіп, тұлғаның өсуі мен дамуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, тұрақты дамудың жекелендірілген жоспарларын құру оқшаулану қиындықтарымен күресетін адамдарға ұзақ мерзімді қолдау көрсете алады, олардың таланттарын жүзеге асыруға және қоғамға маңызды тұлға екенін сезінуге мүмкіндік береді. Постпандемиядан кейінгі қоғамдарда инклюзивтілік пен әл-ауқатқа жәрдемдесу арқылы бұл шаралар барлық адамдар үшін көбірек қолдау көрсететін және төзімді қоғамдастыққа ықпал ете алады.

Әдебиеттер:

Chong, Jia et al., 2021 – *Chong, K.C., Jia, K. et al.* Prioritized conceptual insights on COVID-19 cases and contact tracing for managing post-coronavirus-2021 // *JMIR Public Health and Surveillance*. 2023. №7. <https://doi.org/10.2196/30968> (Қаралған күні: 15.02.2024).

Cho et al., 2025 – *Cho U.Y., Kang, S.W. et al.* A Study on the Quality of Life of Hikikomori-Youth and those with Hikikomori Family Members: The Role of Social Networks, Economic Stability, and Psychological Well-Being *Journal of Future Society*. Vol. 16, №3. C. 51-68.

Jeon, Lee, 2021 – *Jeon, W., Lee, C.* Psychological effects of COVID-19 publications and changes in South Korea during the pandemic: A subjective study // *South Korea Psychology: General*. 2021.T. 40. № 3. C. 511–524.

Jin, Choi, 2023 – *Jin, Y J., Choi, H.M.* Association of game use with loneliness and social isolation: A nationwide Korean study // *Research Square*. 2023. C. 2–13.

Jo, Chang et al., 2021 – *Jo, W., Chang, D. et al.* COVID-19 effects and policy responses in South Korea: Insights from the survey // *Scientific Reports*. 2021. № 3.

Kim, Lee, 2021 – *Kim, Y., Lee, H.* The impact of COVID-19 on the significance of youth activities in South Korea // *South Korea Psychology*. 2021. № 89. C. 123–130.

Kim et al., 2024 – *Kim, S., Choi Y.J. et al.* The Dynamics and Consequences of Social Isolation amid the Pandemic // *Korean Society of Social Security*. 2021. Vol.40. №1. C.147-185.

Kwok, Wei et al., 2021 – *Kwok, K.O., Wei, W.I. et al.* Changes in public service activities from January to August 2020 due to COVID-19: A retrospective study // *Journal of Medical Internet Research*. 2021. № 23. e26645.

Lee, Kim, 2021 – *Lee, J., Kim, S.* COVID-19's influence on contagious diseases and the potential of political agendas in South Korea // *South Korea Psychology: General*. 2021.T. 25. № 2. C. 117–134.

Lee, Lee et al., 2013 – *Lee, Y.S., Lee, J.Y. et al.* Finding, preparing, and expanding programs for socially withdrawn youth in Korea // *Psychiatry and Clinical Neurosciences*. 2013. № 67. C. 193–202.

Park, 2023 – *Park, J.W.* Article on the impact of social isolation // *The Korea University Newspaper*.

Park, Choi, 2020 – *Park, S., Choi, E.* Psychological effects of the COVID-19 pandemic on South Koreans: A longitudinal study // *South Korea Psychology*. 2020. T. 31. № 3. C. 221–227.

Shin, 2021 – *Shin, K.Y.* The pandemic of COVID-19 and its impacts on work and life in South Korea. Seoul: Friedrich-Ebert-Stiftung Korea Office. 2021. C. 1–13.

Song, Park, 2020 – *Song, H., Park, J.* COVID-19 pandemic as a catalyst for social relationships through technology: A South Korean perspective // *International System Perspectives*. 2020. №14. C. 4725–4743.

Yoon, 2022. – *Yoon, C.K.* A study on support voucher policies for socially withdrawn youth. Seoul: Seoul Metropolitan Government Research Center. 2022. C. 9–253. (in Kor).

Zhang, 2023 – *Zhang, L.Y.* A shift from a cultural phenomenon to a global health issue: A scoping review on associated characteristics of hikikomori // *Airiti Library*. 2023. C. 2–15.

Хикомори: мода или болезнь? (Хикикомори: сән бе, әлде ауру ма?). 2019.https://el.kz/ru/hikikomori_moda_ili_bolezn_39153/ (Қаралған күні: 15.02.2024).

References:

Chong, Jia et al., 2021 – *Chong, K.C., Jia, K. et al.* Prioritized conceptual insights on COVID-19 cases and contact tracing for managing post-coronavirus-2021 // *JMIR Public Health and Surveillance*. 2023. №7. <https://doi.org/10.2196/30968> (Date accessed: 15.02.2024). (in Chin).

- Cho et al., 2025 – *Cho U.Y., Kang, S.W. et al.* A Study on the Quality of Life of Hikikomori-Youth and those with Hikikomori Family Members: The Role of Social Networks, Economic Stability, and Psychological Well-Being *Journal of Future Society*. Vol. 16, №3. C. 51-68. (in Kor).
- Jeon, Lee, 2021 – *Jeon, W., Lee, C.* Psychological effects of COVID-19 publications and changes in South Korea during the pandemic: A subjective study // *South Korea Psychology: General*. 2021. T. 40. № 3. C. 511–524. (in Kor).
- Jin, Choi, 2023 – *Jin, Y J., Choi, H.M.* Association of game use with loneliness and social isolation: A nationwide Korean study // *Research Square*. 2023. C. 2–13. (in Kor).
- Jo, Chang et al., 2021 – *Jo, W., Chang, D. et al.* COVID-19 effects and policy responses in South Korea: Insights from the survey // *Scientific Reports*. 2021. № 3. (in Kor).
- Kim, Lee, 2021 – *Kim, Y., Lee, H.* The impact of COVID-19 on the significance of youth activities in South Korea // *South Korea Psychology*. 2021. № 89. C. 123–130. (in Kor).
- Kim et al., 2024 – *Kim, S., Choi Y.J. et al.* The Dynamics and Consequences of Social Isolation amid the Pandemic // *Korean Society of Social Security*. 2021. Vol.40. №1. C.147-185.
- Kwok, Wei et al., 2021 – *Kwok, K.O., Wei, W.I. et al.* Changes in public service activities from January to August 2020 due to COVID-19: A retrospective study // *Journal of Medical Internet Research*. 2021. № 23. e26645. (in Chin).
- Lee, Kim, 2021 – *Lee, J., Kim, S.* COVID-19's influence on contagious diseases and the potential of political agendas in South Korea // *South Korea Psychology: General*. 2021. T. 25. № 2. C. 117–134. (in Kor).
- Lee, Lee et al., 2013 – *Lee, Y.S., Lee, J.Y. et al.* Finding, preparing, and expanding programs for socially withdrawn youth in Korea // *Psychiatry and Clinical Neurosciences*. 2013. № 67. C. 193–202. (in Kor).
- Park, 2023 – *Park, J.W.* Article on the impact of social isolation // *The Korea University Newspaper*. (in Korean).
- Park, Choi, 2020 – *Park, S., Choi, E.* Psychological effects of the COVID-19 pandemic on South Koreans: A longitudinal study // *South Korea Psychology*. 2020. T. 31. № 3. C. 221–227. (in Kor).
- Shin, 2021 – *Shin, K.Y.* The pandemic of COVID-19 and its impacts on work and life in South Korea. Seoul: Friedrich-Ebert-Stiftung Korea Office. 2021. C. 1–13. (in Korean).
- Song, Park, 2020 – *Song, H., Park, J.* COVID-19 pandemic as a catalyst for social relationships through technology: A South Korean perspective // *International System Perspectives*. 2020. №14. C. 4725–4743. (in Kor).
- Yoon, 2022. – *Yoon, C.K.* A study on support voucher policies for socially withdrawn youth. Seoul: Seoul Metropolitan Government Research Center. 2022. C. 9–253. (in Kor).
- Zhang, 2023 – *Zhang, L.Y.* A shift from a cultural phenomenon to a global health issue: A scoping review on associated characteristics of hikikomori // *Airiti Library*. 2023. C. 2–15. (in Chin).
- Хикомори: мода или болезнь? (Хикикомори: сән бе, әлде ауру ма?). 2019. https://el.kz/ru/hikikomori_moda_ili_bolezn_39153/ (Date accessed: 15.02.2024). (in Rus).

¹Ясын Н., ²Мионг Сун Ок, ³Абаған А.

^{1,2,3} *Казахский Национальный Университет Имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,*
E-mail: ¹nursauleel@gmail.com, ²okmyong@gmail.com, ³akerke83@gmail.com

ПАНДЕМИЯ COVID-19 КАК КАТАЛИЗАТОР РОЖДЕНИЯ ЗАТВОРНИКОВ В ЮЖНОЙ КОРЕЕ

Аннотация. Это исследование изучает феномен отшельников в Южной Корее и то, как пандемия COVID-19 ускорила их появление. В плане новизны это исследование помогает понять социальную изоляцию в постпандемическую эпоху, выявляя не исследованное явление, усугубленное глобальным кризисом здравоохранения. Цель исследования – понять личный опыт людей, которые стали изолированными во время пандемии, и как различные социальные, психологические и экологические факторы усилили их изоляцию. Это исследование также дает рекомендации по стратегиям реинтеграции для поддержки этой группы. Задача исследования – исследовать возможные факторы, приводящие к изоляции в Южной Корее, с акцентом на влияние пандемии на использование технологий, социальный стресс и карантинные меры правительства. Для сбора данных использовался смешанный метод, включая качественные интервью и онлайн-опросы, чтобы собрать опыт все более изолированных людей. Этот подход предоставил глубокое понимание их изменяющихся отношений с технологиями, обществом и их собственным благополучием. Результаты показывают, что пандемия COVID-19 значительно ускорила зависимость от технологий, что привело к трудностям в выходе из зоны комфорта и балансировании работы и жизни. Чрезмерные семейные ожидания и социальное давление усилили чувства неудачи, а карантинные меры правительства еще больше изолировали людей. Основываясь на этих выводах, авторы рекомендуют создать терапевтические туристические центры, внедрить «экспериментальную образовательную модель» и разработать индивидуальные устойчивые планы развития.

Ключевые слова: Пандемия COVID-19, Южной Корее, затворники, одиночество, социальная изоляция, депрессия, буллингб социальная проблема, Хикикомори, политика изоляции, актуальная проблема, психическое заболевание, безысходность, травма.

¹Yassyn N. ²Myong Soon-ok, ³Abagan A.

^{1,2,3} *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*
E-mail: ¹nursauleel@gmail.com, ²okmyong@gmail.com, ³akerke83@gmail.com

THE COVID-19 PANDEMIC AS A CATALYST FOR PRODUCTION OF RECLUSIVE LONERS IN SOUTH KOREA

Abstract. This study examines reclusive loners in South Korea and how the COVID-19 pandemic has accelerated their emergence. In terms of novelty, this research helps understand social isolation in the post-pandemic era, highlighting an underexplored phenomenon exacerbated by a global health crisis. The purpose of the study is to understand the personal experiences of individuals who became isolated during the pandemic and how various social, psychological, and environmental factors have intensified their isolation. This study also offers recommendations for reintegration strategies to support this group. The task of the research is to examine the potential factors leading to isolation in South Korea, focusing on the pandemic's influence on technology use, social stress, and government quarantine policies. A mixed-methods approach was used, combining qualitative interviews and online surveys to gather the experiences of increasingly isolated individuals. This approach provided in-depth insights into their changing relationships with

technology, society, and their own well-being. The results show that the COVID-19 pandemic significantly accelerated over-reliance on technology, leading to difficulties in stepping out of comfort zones and balancing work-life dynamics. Excessive family expectations and social pressures intensified feelings of failure, while government quarantine policies further isolated individuals. Based on these findings, the authors recommend establishing therapeutic tourism centers, introducing an "experimental education model," and creating personalized sustainable development plans.

Key words: COVID-19 pandemic, South Korea, reclusive loners, loneliness, social isolation, depression, bullying, social issue, Hikikomori, isoation policy, current issue, mental illness, hopelessness, trauma.

Авторлар туралы мәлімет:

Ясын Нұрсәуле, Шығыстану Кореитану мамандығының магистранті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мионг Сун Ок, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің қиыр шығыс кафедрасының PhD Доценті, Алматы, Қазақстан.

Абаған Ақерке, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі, доцент м.а., аға оқытушы, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторх:

Ясын Нұрсәуле, магистрант специальности "Востоковедение, корееведение" Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мионг Сун Ок, PhD, доцент кафедры Дальнего Востока Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Абаған Акерке, заведующая кафедрой, старший преподаватель, доцент (и.о.) Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Yassyn Nursuale, Master's student in Oriental Studies specializing in Korean Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Myong Soon-ok, PhD Associate Professor of the Department of Far Eastern Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Abagan Akerke, Acting Associate Professor, Senior Lecturer, Head of the Department at Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

¹Құрмаш С.С. ²Надирова Г.Е.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹qurmash.syrym@gmail.com, ²gulnarermuratovna@gmail.com

БІРІККЕН АРАБ ӘМІРЛІКТЕРІНДЕ ТҰРАҚТЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУ КОНТЕКСТІНДЕГІ СУ МЕН ЭНЕРГИЯ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Құрғақ климатта тұрақты ауыл шаруашылығын дамыту су және энергетикалық ресурстарды пайдалануға кешенді тәсілді қажет етеді. Біріккен Араб Әмірліктері (БАӘ) сияқты Парсы шығанағы елдерінде су және энергия тиімділігі мәселелері азық-түлік қауіпсіздігін және ауыл шаруашылығы секторының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Жұмыстың басты мақсаты – Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы контекстінде су және энергетикалық ресурстар арасындағы өзара тәуелділікті анықтау болып табылады. Зерттеу әдістері – жүйелік, салыстырмалы және талдау элементтерін қамтитын кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) су және энергетикалық ресурстарын бірыңғай ресурстық жүйенің өзара тәуелді компоненттері ретінде қарастыруға және олардың ауыл- шаруашылық өндірісінің тұрақтылығына әсерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеудің жаңалығы – аймақтың табиғи-климаттық, экономикалық және технологиялық жағдайларының ерекшелігін ескере отырып, Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) ауыл шаруашылығындағы су және энергетикалық ресурстардың өзара байланысын талдаудың кешенді тәсілін әзірлеу және ғылыми негіздеу болып табылады. Бұған дейін жүргізілген зерттеулер негізінен су немесе энергетика аспектілерінің біріне ғана бағытталған, ал бұл зерттеу жұмысы оларды аграрлық сектордың орнықтылығын анықтайтын негізгі факторларды нақтылауды көздейді. Міндеттерге зерттеу аясында Біріккен Араб Әмірліктерінің аграрлық секторындағы су және энергетика ресурстарының өзара іс-қимылын жан-жақты қарауға бағытталу арқылы БАӘ ауыл шаруашылығындағы 2015-2024 жылдардағы су және энергия тұтынудың ағымдағы тенденцияларын талдау, ресурстарды тұтынудың өсуіне әсер ететін негізгі факторларды және олардың өзара тәуелділігін анықтау жатады. Сондай-ақ жаңартылатын энергия көздерін (күн, жел, биогаз) енгізудің ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өндірістік тиімділігіне, сондай-ақ аграрлық сектордың көміртегі қалдығын азайтуға әсерін бағалау және үздік тәжірибелерін белгілеу қажет. Зерттеу нәтижелерінде БАӘ-дегі ауыл шаруашылығындағы су-энергетикалық өзара тәуелділік бойынша қолданыстағы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау ауылдық жерлердегі су ресурстары электр энергиясына қарағанда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Себебі сумен жабдықтау құрғақ климатта егіншіліктің орындылығын тікелей анықтайды, ал сумен жабдықтаудағы үзілістер электр қуатымен жабдықтаудағы үзілістерге қарағанда өндірістік процестерге маңыздырақ әсер етеді.

Кілт сөздер: тұрақты ауыл шаруашылығы, су-энергетикалық интеграция, жаңартылатын энергия, суару, суды қайта пайдалану, суды басқаруды автоматтандыру, құрғақ аймақтар, әлеуметтік-экономикалық факторлар, тұрақты даму, Біріккен Араб Әмірліктері.

Кіріспе

Қазіргі әлемде азық-түлік қауіпсіздігі су және энергетикалық ресурстарды тиімді пайдаланумен тығыз байланысты. БАӘ, Марокко және Иордания сияқты құрғақ климаты бар елдерде ауыл шаруашылығы шектеулі су ресурстарына, жоғары энергия шығындарына және

экожүйелерді сақтау қажеттілігіне тап болуда. FAO мәліметтері бойынша, ауыл шаруашылығы әлемдегі тұщы судың ең ірі тұтынушысы болып саналады, әлемдегі жалпы судың шамамен 70%-ын тұтынады, ал кейбір Таяу Шығыс елдерінде бұл көрсеткіш 92%-ға жетеді.

БАӘ-де су ресурстарының шектеулі болуына қарамастан, ауыл шаруашылығы өркендеуді жалғастыруда. Дегенмен, FAO мәліметтері бойынша, 2020 жылы БАӘ-дегі ауыл шаруашылығы су ресурстарының 77%-дан астамын пайдаланды, бұл елдің жаңартылатын су қорынан асып түсті. Бұл жер асты сулы қабаттарының шамадан тыс пайдаланылуына және жер асты су деңгейінің төмендеуіне әкеледі, бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің ұзақ мерзімді тұрақтылығына қауіп төндіреді. Осы қиындықтарға жауап ретінде БАӘ су және энергетикалық ресурстарды басқарудың инновациялық технологиялар мен әдістерін белсенді түрде енгізуде. Атап айтқанда, 2020 жылы FAO ресурстары шектеулі елдерде тұрақты ауыл шаруашылығын дамытудың тиімді стратегияларын әзірлеу мақсатында БАӘ ауыл шаруашылығында энергия мен суды пайдалануды талдайтын зерттеу жүргізді. Осылайша, су мен энергияны тиімді басқару сумен шектеулі елдерде азық-түлік қауіпсіздігін және тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуды қамтамасыз етудің кілті болып табылады.

БАӘ-дегі орнықты ауыл шаруашылығы саласында су-энергетикалық байланыс ретінде қазіргі зерттеулер бірнеше негізгі ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді. Осы орайда су тапшылығы жағдайында интеграцияланған ресурстарды басқару қажеттілігін негіздейтін «Араб аймағындағы су-энергетика-азық-түлік байланысы» (2019) атты маңызды мақаланың авторлары Әл-Саиди А. және Салиба С. бар. Мохтар Р. және Дахер Б. Парсы шығанағындағы ресурстық жүйелерді талдау үшін кеңінен қолданылатын «Су-энергетика-азық-түлік байланысы шеңбері: ғылым мен саясатты біріктіруге қарай» (2016) атты тұжырымдамалық негізді әзірлеген маңызды әдіснамалық үлес қосты. Аймақтың энергетикалық болашағын Л. Эль-Катири «Парсы шығанағы аймағындағы энергетикалық тұрақтылық» (2014) және «Парсы шығанағы ынтымақтастық кеңесі елдеріндегі энергетикалық саясатқа шолу» (2017) атты зерттеудің авторы С. Гриффитс егжей-тегжейлі талдап, энергетикалық стратегиялар мен азық-түлік қауіпсіздігі арасындағы байланысты атап өткен. Ауыл шаруашылығы саласында маңызды зерттеулерге Әл Шруф, М., әсіресе оның өндіріс жүйелерінде су тұтынуды азайтуға бағытталған «Гидропоника, аэропоника және аквапоника: ақылды егіншілік әдістерінің салыстырмалы зерттеуі» (2016) мақаласы және жергілікті ауыл шаруашылығының экономикалық және экологиялық аспектілерін талдайтын «БАӘ ауыл шаруашылығындағы тұрақтылық мәселелері» (2020) басылымында ұсынылған Эриксон, Э. және Әл Шехи, Х. жұмыстары кіреді. Бұл жұмыстар бірге БАӘ-нің су-энергетика-ауыл шаруашылығы кешенін түсінудің ғылыми негізін құрайды және технологиялық және саяси ауысудың қажеттілігін көрсетеді. Су және энергетикалық ресурстарды біріктіру ерекше маңызды. Зерттеулер суды тиімді басқару энергия тұтынумен тікелей байланысты екенін көрсетеді, себебі су жинау, тасымалдау және суару айтарлықтай энергия шығындарын қажет. Дегенмен, БАӘ ауыл шаруашылығы секторында әзірге су-энергетикалық байланыс пен оның тиімділігіне әсер ететін факторларды кешенді бағалау жетіспейді.

Бұл жұмыстың маңыздылығы оның қолда бар деректер мен зерттеулерді жүйелеуінде, сондай-ақ Марокко мен Иордания сияқты басқа құрғақ елдермен салыстырмалы талдауында жатыр. Бұл тұрақты ауыл шаруашылығын дамытудың аймақтық сипаттамалары мен жалпы үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Су ресурстары шектеулі елдер ретінде Марокко мен Иордания су тиімділігін арттыру және құрғақ аймақтарда тұрақты ауыл шаруашылығын қамтамасыз ету үшін кешенді стратегияларды жүзеге асыруда. Марокко дәстүрлі әдістермен салыстырғанда су тұтынуды 30-50 пайызға азайтатын тамшылатып және микро суаруды қоса алғанда, заманауи суару әдістеріне ерекше мән беруде. Сонымен қатар, энергия шығындарын азайтатын және жабдықтардың тиімділігін арттыратын суару үшін күн сорғыларын және

автоматтандырылған суды басқару жүйелерін пайдалану сияқты энергия үнемдеу шаралары жүзеге асырылуда.

Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы контекстінде су және энергетикалық ресурстар арасындағы өзара тәуелділікті анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысы су мен энергияны ұтымды басқару құрғақ климат пен табиғи ресурстардың шектеулілігі жағдайында ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыруға қалай ықпал ететінін анықтауға бағытталған. Сонымен қатар су-энергетикалық байланыстарды аграрлық сектордың экологиялық және экономикалық тұрақтылығының негізгі факторы ретінде жүйелі түрде қарастыру арқылы су мен энергия жеке элементтер ретінде емес, БАӘ-нің Ұлттық тұрақты даму стратегиясында жұмыс істейтін бірыңғай ресурстық жүйенің өзара тәуелді компоненттері ретінде талдауды көздеген.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында жүйелік, салыстырмалы және талдау элементтерін қамтитын кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) су және энергетикалық ресурстарын бірыңғай ресурстық жүйенің өзара тәуелді компоненттері ретінде қарастыруға және олардың ауылшаруашылық өндірісінің тұрақтылығына әсерін жан- жақты бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық негізін 2015-2024 жылдардағы ресми статистикалық және халықаралық деректер құрады. Ақпараттың негізгі көздері БАӘ-нің климаттың өзгеруі және Қоршаған орта министрлігінің жылдық есептері, жаңартылатын энергия көздері жөніндегі халықаралық агенттіктің (IRENA), БҰҰ Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының (FAO) материалдары және су-энергетика және ауыл шаруашылығы секторларына арналған ғылыми басылымдар мен ұлттық стратегиялық құжаттар болды. Бұл алынған нәтижелердің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз етті.

Жүйелік талдау су және энергетикалық ресурстар арасындағы байланысты анықтауға, сондай-ақ олардың ауылшаруашылық өндірісінің экологиялық және экономикалық тұрақтылығына әсерін анықтауға бағытталған. Бұл тәсіл су мен энергияны оқшауланбай, ресурстық саясаттың өзара тәуелді элементтері ретінде қарастыруға, олардың интеграцияланған басқару тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы талдау БАӘ тәжірибесін ұқсас климаттық жағдайлары бар басқа елдермен (Марокко және Иордания) салыстыру негізінде жүргізілді. Бұл су-энергетикалық теңгерімді басқарудың тиімді тәжірибелерін анықтауға және БАӘ жағдайында қолданылатын оңтайлы шешімдерді анықтауға мүмкіндік берді.

Аналитикалық талдау шеңберінде ауыл шаруашылығындағы су мен энергияны тұтыну динамикасы, теңіз суын тұщыландыру технологияларын енгізу және жаңартылатын энергия көздерін пайдалану деңгейі бағаланды. Сандық деректерді өңдеу үшін корреляциялық және трендтік талдау қолданылды. Пирсонның корреляция коэффициенті арқылы суды тұтыну көлемі, энергия шығындары және ауылшаруашылық өнімінің өнімділігі арасында статистикалық байланыс орнатылды. Трендтік талдау уақыт бойынша көрсеткіштердің өзгеру динамикасын анықтауға және тұрақты даму бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді.

Алынған нәтижелерді көрнекі түрде көрсету үшін графикалық және диаграммалық бейнелеу әдістері пайдаланылды. Бұл тенденциялардың, ресурстар арасындағы өзара тәуелділіктің және ауыл шаруашылығының дамуына әсерінің айқын көрінісін қамтамасыз етті. Сонымен қоса, зерттеу БАӘ су-энергетикалық кешенінің күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ оның тұрақтылық тұрғысынан мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтауға бағытталған SWOT талдауын қолданды. Сонымен қатар, нақты практикалық мысалдарды (мысалы, Әл- Айн аймағындағы фермерлік жобалар) зерттейтін кейс-талдау қолданылды, олардың нәтижелері зерттеудің жалпы нәтижелерімен салыстырылды.

Жалпы, қолданылған әдістердің жиынтығы су және энергетикалық ресурстардың өзара тәуелділігін жан-жақты бағалауға, ауыл шаруашылығының тұрақтылығын қамтамасыз етудің тиімді стратегияларын анықтауға және БАӘ тәжірибесін аймақтық деңгейде бейімдеу мүмкіндіктерін ғылыми негіздеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

БАӘ-дегі орнықты ауыл шаруашылығы саласында су-энергетикалық байланыс ретінде қазіргі зерттеулер бірнеше негізгі ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді. Осы орайда су тапшылығы жағдайында интеграцияланған ресурстарды басқару қажеттілігін негіздейтін «Араб аймағындағы су-энергетика-азық-түлік байланысы» (2019) атты маңызды мақаланың авторлары Әл-Саиди А. және Салиба С. бар. Мохтар Р. және Дахер Б. Парсы шығанағындағы ресурстық жүйелерді талдау үшін кеңінен қолданылатын «Су-энергетика-азық-түлік байланысы шеңбері: ғылым мен саясатты біріктіруге қарай» (2016) атты тұжырымдамалық негізді әзірлеген маңызды әдіснамалық үлес қосты. Аймақтың энергетикалық болашағын Л.Эль-Катири «Парсы шығанағы аймағындағы энергетикалық тұрақтылық» (2014) және «Парсы шығанағы ынтымақтастық кеңесі елдеріндегі энергетикалық саясатқа шолу» (2017) атты зерттеудің авторы С. Гриффитс егжей-тегжейлі талдап, энергетикалық стратегиялар мен азық-түлік қауіпсіздігі арасындағы байланысты атап өткен. Ауыл шаруашылығы саласында маңызды зерттеулерге Әл Шруф, М., әсіресе оның өндіріс жүйелерінде су тұтынуды азайтуға бағытталған «Гидропоника, аэропоника және аквапоника: ақылды егіншілік әдістерінің салыстырмалы зерттеуі» (2016) мақаласы және жергілікті ауыл шаруашылығының экономикалық және экологиялық аспектілерін талдайтын «БАӘ ауыл шаруашылығындағы тұрақтылық мәселелері» (2020) басылымында ұсынылған Эриксон, Э. және Әл Шехи, Х. жұмыстары кіреді. Бұл жұмыстар бірге БАӘ-нің су-энергетика-ауыл шаруашылығы кешенін түсінудің ғылыми негізін құрайды және технологиялық және саяси ауысудың қажеттілігін көрсетеді. Су және энергетикалық ресурстарды біріктіру ерекше маңызды. Зерттеулер суды тиімді басқару энергия тұтынумен тікелей байланысты екенін көрсетеді, себебі су жинау, тасымалдау және суару айтарлықтай энергия шығындарын қажет. Дегенмен, БАӘ ауыл шаруашылығы секторында әзірге су-энергетикалық байланыс пен оның тиімділігіне әсер ететін факторларды кешенді бағалау жетіспейді.

Иорданияда тұрақты ауыл шаруашылығы су және энергетикалық жүйелерді біріктіруге негізделген. Күн және жел энергиясы жүйелері суару, суды тазарту және ағынды суларды қайта өңдеу үшін пайдаланылады, бұл пайдалану шығындарын және импортталатын электр энергиясына тәуелділікті азайтады. Елде қайта өңделген ағынды сулар ауыл шаруашылығы егістіктерін суаруға бағытталатын суды қайта пайдалану жүйелері белсенді түрде дамып келеді, бұл шектеулі тұщы су ресурстарына түсетін қысымды төмендетеді. Ақылды суаруды басқару жүйелері су жүйелерін автоматтандыру және цифрландыру арқылы климаттық жағдайларға және топырақ жағдайларына негізделген су тұтынуды оңтайландырады (Абдул Салам, Шреста, Пандей, Анал, 2017: 54). Сонымен қатар, Иордания су ресурстарын жоспарлауға көп деңгейлі тәсілді қолданады, фермерлердің табысы, еңбек шығындары және технологияның қолжетімділігі сияқты әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторларды ескере отырып, жергілікті жағдайларға бейімделген тұрақты тәжірибелерді енгізуді қамтамасыз ету өзектілігі байқалады.

Марокко мен Иорданияның тәжірибесін талдау су мен энергетикалық ресурстарды кешенді интеграциялау табиғи ресурстар шектеулі және климаты жоғары температура мен төмен ылғалдылықпен сипатталатын құрғақ аймақтарда тұрақты ауыл шаруашылығының кілті екенін көрсетеді. Бұл елдерде суару және энергия тұтыну тығыз байланысты. Бұл өз кезегінде, суды тиімсіз пайдалану энергия тұтынудың артуына әкеледі, себебі қосымша су көлемі сорғылар мен басқа да инфрақұрылымды көбірек пайдалануды талап етеді, ал

энергияны шамадан тыс тұтыну ауыл шаруашылығының экономикалық және экологиялық тұрғыдан тиімділігін төмендетеді. Тамшылатып суаруды қоса алғанда, заманауи суару әдістерін енгізу арқылы су тиімділігін арттыру дәстүрлі әдістермен салыстырғанда су тұтынуды 30-50%-ға азайтуға мүмкіндік береді, сонымен бірге энергия шығындарын төмендетеді және қолданыстағы энергетикалық инфрақұрылымға түсетін жүктемені азайтады (Мутху, 2021: 45). Күн сорғыларын және басқа да жаңартылатын энергия көздерін пайдалану импортталатын электр энергиясына тәуелділікті азайтуға және ауыл шаруашылығы өндірісінің көміртегі ізін азайтуға ықпал етеді, бұл жаһандық тұрақты даму мақсаттары тұрғысынан маңызды.

Автоматтандырылған суды басқару жүйелерін және интеллектуалды су мен энергияны бақылау платформаларын енгізу суаруды дақыл түріне, топырақ жағдайына, микроклиматқа және болжамды ауа райы жағдайларына негізделген оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар құрғақ аймақтардың тұрақтылығы үшін маңызды болып табылатын шаруашылық деңгейінде және аймақтық сумен жабдықтау жүйелерінде хабардар басқару шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық факторлар инновациялық технологияларды сәтті енгізуге айтарлықтай әсер етеді. Мысалы, жалақы деңгейі, қызметкерлердің саны мен білік-тілігі, сондай-ақ ынталандыру және білім беру бағдарламаларының қолжетімділігі фермерлердің заманауи су және энергетикалық ресурстарды басқару әдістеріне бейімделу жылдамдығын анықтайды (Теодор, Дюпон, 2022: 67). Бұл факторларды ескермесе, технологиялардың тиімділігі жоғары техникалық әлеуетке қарамастан айтарлықтай төмендеуі мүмкін.

Сонымен қатар, суды жүйелі түрде қайта пайдалану және ағынды суларды қайта өңдеу шектеулі тұщы су көздеріне түсетін қысымды азайтуға, тапшылық кезеңінде тұрақты сумен жабдықтауды қамтамасыз етуге және ауыл шаруашылығы өндірісінің икемділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл энергетикалық жүйелермен біріктірілген тұйық сумен жабдықтау циклдерін құру арқылы пайдалану шығындарын азайтуға және қоршаған ортаға әсерді азайтуға көмектеседі. Марокко мен Иорданияның тәжірибесі құрғақ климатта және ресурстармен шектеулі ортада тұрақты ауыл шаруашылығы тек әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және экологиялық аспектілерді ескере отырып, су және энергетика жүйелерін кешенді интеграциялау арқылы ғана мүмкін екенін анық көрсетеді. Тек осындай кешенді, көп деңгейлі тәсіл ғана ауыл шаруашылығы өнімділігін бір уақытта арттыра алады, пайдалану шығындарын азайта және ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ете алады және құрғақ аймақтарда ауыл шаруашылығы секторының ұзақ мерзімді тұрақтылығы үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Иордания мен Марокконьң тәжірибесіне анализ жасау арқылы су мен энергетикалық жүйені қосу құрғақ климат жағдайында және табиғи негізгі ресурстардың шектеулігі уақытында ауыл шаруашылығының орнықты дамуын қамтамасыз етуге бағытталғанын көрсетеді. Осы секілді тәсіл тек экономикалық емес, экологиялық жақтан да тиімді болып саналады (Эль-Дессоуки, Эттуни, 2002: 34). Өйткені ауыл шаруашылығы индустриясының сыртқы энергия келуіне тәуелділігін азайтуға, су жоғалтуларын төмендетуге және аграрлық сектордың көміртектік шығындарын қысқартуға мүмкіндік береді. Осы тәжірибе аясында БАӘ жағдайымен де параллельдер жүргізуге болады. Себебі бұл елде де шамалас климаттық және ресурсқа байланысты шектеулер бар және инновациялық шешімдерді кіргізу қажеттілігі пайда болып тұр.

БАӘ-де су мен энергияны дұрыс пайдалану мәселелері өзекті маңызға ие. Елдің су қорының 80 пайыздан астамы теңіз суын тұщыландыру арқылы қамтамасыз етіледі. Ал энергетикалық жүйе көп уақыт бойы негізінен қазбалы отынға иек артып келген. Соңғы уақытта елде жаңартылатын энергия көздерін енгізу және су қолданудың тиімділігін арттыру бағытында белсенді жобалар жүзеге асырылуда. Әсіресе ауыл шаруашылығы бағытында

«ақылды фермалар» дамып келеді, күн панельдері арқылы тамшылатып суару, климатты қадағалау және суды тазарту жүйелері энергиямен қамтамасыз етіледі (Дасберг, Ор, 1999: 100). Мұндай үлгі жаңартылатын қуат мен қазіргі заманғы су басқару әдістерін қоса отырып, қолдану шығындарды азайтуға және ауыл шаруашылығының климаттық өзгерістерге икемделу қабілетін жоғарлатуға мүмкіндік береді.

Сонымен қоса, тұрмыстық және индустриалдық ағынды суларды кері пайдалану технологияларын кіргізу су тапшылығымен күрестің негізгі құралына айналуға. Иорданиядағы сияқты БАӘ-де де тазартылған ағынды суларды қолдану жөніндегі жобалар белсенді дамып келеді. Бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығында айналымды экономика ережелерін қалыптастыруға ықпал етеді. Осы тұрғыда судың тазарту сапасы мен санитарлық талаптарға келуі аса маңызды. Себебі азық-түлік қауіпсіздігі тұрақты ауыл шаруашылығының басты қағидаты болып саналады. Заманауи тазарту құралдары мен цифрлық қадағалау жүйелеріне инвестиция салу судың сапасын тексеру кезеңінде қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Тұрақты ауылшаруашылық өндірістің негізгі элементтерінің бірі – қуат тиімділігі. Күн насосы мен шағын жаңартылатын қуат генераторларын пайдалану шаруашылықтардың орталықтандырылған электр желілеріне тәуелділігін айтарлықтай және қуат шығындарын төмендетеді (Кумар, Прашак, 2019: 267). Бұл әсіресе үлкен энергетикалық инфрақұрылымнан алыс орналасқан кіші және орта шаруашылықтарға маңызды. Сонымен қатар, жаңартылатын энергияны қолдану парниктік газдар шығарындыларын төмендетіп, экологиялық қауіпсіздікті күшейтеді. Сондықтан ауылшаруашылығының энергетикалық тәуелсіздігін көбейту елдің азық-түлік және қор қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде қарастыруға болады.

Дейтұрғанмен, су және қуат жүйелерін ауылшаруашылығында кіріктіру процесі кейбір қиындықтармен де жүзбе-жүз келеді. Біріншіден, бұл – заманауи технологияларды кіргізудің жоғары құны мен фермерлердің қаржы қорының шектеулі болуы. Бұл сұрақты шешу үшін мемлекет жақтан субсидиялар, салықтық жеңілдіктер және тиімді несиелеу жобалары қажет. Мұндай көмек жеке сектордың «жасыл» технологияларға инвестициялауға ынтық етеді. Сонымен бірге, кадрлық әлеуетті дамыту қажет. Себебі су және қуат көзін басқару жүйелерін тиімді пайдалану үшін цифрлық технологиялар, агроинженерия және экология салаларында білікті мамандар керек. Осы бағытта шаруаларға арналған біліктілікті арттыру және даярлау бағдарламаларына тұрақты түрде ауыл шаруашылығын дамытудың маңызды бөлшегіне айналуы қажет.

Құрылымдық және құқықтық база да айтарлықтай рөл атқарады. Су және энергия жүйелерін кіріктіру бағдарламаларын қолайлы іске асыру мақсатында инновациялық шешімдерді енгізу мен қорларды ұтымды қолдануды ынталандыратын керекті игеру механизмдерді қажеттілік туындауда. БАӘ-де бұл салада «Vision 2030» және «National Water and Energy Strategy 2050» секілді стратегиялық құжаттар енгізген, сол арқылы ресурс тиімділігін көбейту мен көміртектік шығындыларды азайту көзделген (Дриоли, 2011: 34). Дегенмен алдағы жылдары жемісті нәтижеге қол жеткізу үшін мемлекеттік органдар арасындағы өзара әрекеттестікті нығайту, стандарттарды сәйкестеу және жеке сектордың қатысуын барынша арттыру қажет.

Иордания, Марокко және БАӘ бар тәжірибелерін өзара салыстыру арқылы негізгі қағидаттарды айқындауға болады деп ойлаймын. Біріншіден, су және энергия жүйелерін интеграциялаудың табысы технологиялық қамтамасыз етілу дәрежесіне және жаңартылатын энергия көздерінің қолжетімділігіне байланысты; екіншіден, құрылымдық және қаржылық демеу механизмдері шешуші рөл атқарады деп айтуға болады; үшіншіден, әлеуметтік және білім беру факторлары ауыл шаруашылығы өндірушілерінің инновациялық үлгілерге бейімделу деңгейін белгілейді.

Зерттеу нәтижелері

Біріккен Араб Әмірліктері жағдайында су ресурстарының шектеулілігіне, тұщыландыруға арналған жоғары энергия шығындарына және аймақтың климаттық жағдайларына байланысты тұрақты ауыл шаруашылығын дамыту мәселелері ерекше маңызды. Ауыл шаруашылығы дәстүрлі және жаңартылған суару жүйелерінің үйлесіміне негізделген Марокко мен Иорданиядан айырмашылығы, БАӘ су ресурстары үшін тұщыландыру саласына қатты тәуелді, ал сумен жабдықтау мен суаруға арналған энергия шығындары өте жоғары болып қала береді (Гебель, Юдже, 2018: 90). Сонымен қатар, жалақы деңгейі, персоналдың саны мен біліктілігі, сондай-ақ ауылшаруашылығының құрылымы сияқты әлеуметтік-экономикалық факторлар су және энергетика жүйелерінің тиімділігіне және тұрақты тәжірибелерді енгізу мүмкіндігіне айтарлықтай әсер етеді.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарын талдау арқылы Марокко мен Иорданиядағыдай, БАӘ-де ауыл шаруашылығында су тиімділігі мен энергия тұтыну арасында тікелей корреляция бар екенін көрсетеді. Суды пайдалануды оңтайландыру, автоматтандырылған суару жүйелерін енгізу және заманауи технологияларды пайдалану бір уақытта су тұтыну мен энергия тұтынуды азайта алады. БАӘ сонымен қатар қалпына келтірілетін энергия көздерін, соның ішінде сорғылар мен суару жүйелеріне арналған күн энергиясын пайдалануды зерттеп жатыр, бұл қазба отынына тәуелділікті азайтып, пайдалану шығындарын төмендетуі мүмкін.

Әмірліктердің Марокко мен Иорданияның тәжірибесінен айырмашылығы, онда суды қайта пайдалану және ағынды суларды қайта өңдеу тұрақты ауыл шаруашылығының маңызды құрамдас бөлігіне айналды. БАӘ-де бұл тәжірибе технологиялық тәуелділіктің жоғары деңгейіне және жерінің ерекше сипаттамаларына байланысты енгізудің алғашқы сатысында екендігін көреміз (Стернберг, 2019: 78). Соған қарамастан, бұл елдердің тәжірибесі әлеуметтік-экономикалық факторларды ескере отырып, су және энергетикалық ресурстарды кешенді интеграциялау тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға қол жеткізудің басты кілті екенін көрсетеді.

Салыстырмалы талдау құрғақ аймақтарда тұрақты ауыл шаруашылығы жүйелеріне көшу кезінде бірнеше негізгі аспектілерді ескеру қажет екенін көрсетеді. Біріншіден, су мен энергетикалық ресурстарды интеграциялау кешенді болуы керек, сонда су тұтынуды азайту автоматты түрде энергия үнемдеуге көмектеседі. Екіншіден, автоматтандырылған суаруды басқару, күн сорғылары және топырақ пен климатты бақылау жүйелері сияқты заманауи технологиялық шешімдерді енгізу ресурстардың тиімділігін арттырып, пайдалану шығындарын азайта алады. Үшіншіден, фермерлердің табысы, жалақы деңгейі және қызметкерлердің біліктілігі сияқты әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жаңа технологиялар мен тәжірибелерді сәтті енгізу әлеуетін анықтайды (Уоллер, Йитайеу, 2016: 82). Төртіншіден, суды қайта пайдалану және қайта өңдеу табиғи су көздеріне түсетін жүктемені азайту және ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін стратегиялық маңызды шаралар болып саналады.

Марокко, Иордания және БАӘ тәжірибелерін салыстыру құрғақ аймақтарда тұрақты ауыл шаруашылығы тек технологиялық инновацияларды, су және энергетика ресурстарын ұтымды басқаруды және әлеуметтік-экономикалық факторларды ескеруді біріктіретін кешенді тәсілмен ғана мүмкін екенін көрсетеді. Бұл қағидаттарды қолдану ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар табиғи ресурстарға түсетін ауыртпалықты азайтып, аймақтың ұзақ мерзімді тұрақты дамуына негіз жасайды.

БАӘ ауылшаруашылық фермаларында су мен энергия тиімділігіне әсер ететін факторларды талдау фермерлер мен жұмысшылардың демографиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Ферма иесінің жасы олардың ресурстарды пайдалануға деген көзқарасына әсер етеді: жас фермерлер заманауи

технологияларды қабылдауға бейім және автоматтандырылған суару жүйелері мен энергия үнемдейтін шешімдерді пайдалануға дайын, ал тәжірибелі иелері дәстүрлі ферманы басқару әдістеріне сүйенеді.

Қызметкерлердің жалақысы су мен энергия тұтынуды анықтайтын тағы бір маңызды фактор болып табылады. Жоғары жалақы ресурстарды тиімді басқаруға, жабдықтарды күтіп ұстауға және су мен энергия тиімділігі бойынша нұсқауларды орындауға қабілетті білікті қызметкерлерді тартады (Сингх, Кумар, 2025: 76). Сонымен қатар, жалақы қызметкерлердің тұрақты тәжірибелерді қабылдауға, соның ішінде суару кезінде суды мұқият пайдалануға және энергияны үнемдеу ережелерін сақтауға ынталандыруымен тікелей байланысты.

Ферма иелерінің келу жиілігі ресурстарды тұтынуға да әсер етеді. Ферма иелерінің жиірек келуі су мен энергияны тұтынуды қатаң бақылауға, суару жүйелері мен жабдықтарын уақтылы тексеруге және ресурстарды тиімді пайдалану тәжірибелерін енгізуге ықпал етеді. Сирек келулер фермерлерді жұмысшыларының әдеттеріне сүйенуге мәжбүр етуі мүмкін, бұл әрқашан ресурстарды тұрақты пайдалану қағидаттарына сәйкес келмеуі мүмкін. Сондай-ақ ферманың құрылымы, соның ішінде ғимараттар мен кеңістіктер саны су мен энергия тиімділігіне де әсер етеді. Көбірек ғимараттар тұрмыстық және өндірістік қажеттіліктер үшін қосымша су мен энергия тұтынуды талап етеді, бұл ферманың жалпы ресурстарды пайдалану көлемін арттырады. Сонымен қатар, жабдықтарға, құралдарға және тыңайтқыштарға арналған арнайы қоймалар өндірістік процестерді оңтайландырады, су мен энергия шығындарын азайтады және ресурстардың тиімділігін арттырады (Амер, Адеел, Бөр, Салех, 2017: 23).

Егіннің түрі мен мөлшеріне, сонымен бірге фермадағы жануарлардың болуына ерекше назар аударылады. Әр түрлі дақылдар әртүрлі мөлшерде су мен суару қарқындылығын қажет етеді, ал мал шаруашылығы нысандары желдету, азықтандыру және жануарларды күту үшін қосымша су мен электр энергиясына қажеттіліктер тудырады. Сондықтан, осы факторларды ескере отырып, дұрыс жоспарлау және ресурстарды бөлу жалпы су мен энергия тұтынуды азайтуға көмектеседі, бұл өз кезегінде тұрақты егіншілікті қамтамасыз етеді.

Тағы бір маңызды аспект - фермерлер мен жұмысшылардың заманауи технологиялар мен тұрақты даму қағидаттары туралы білімі мен хабардарлығы деңгейі. Тиісті түрде дайындалған қызметкерлері бар шаруашылықтар ресурстарды тиімді пайдаланудың жоғары деңгейін және халықаралық тұрақты ауыл шаруашылығы стандарттарына жақсы сәйкестікті көрсетеді. Оқыту мен кәсіби дамуға инвестициялар инновациялық тәжірибелерді енгізуге және жалпы өндіріс тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Осылайша, БАӘ фермаларындағы су мен энергия тиімділігі иелерінің демографиялық сипаттамалары, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, шаруашылық құрылымы, дақылдардың ерекшеліктері және қызметкерлерді оқытуды қоса алғанда, өзара байланысты факторлардың күрделі жиынтығымен анықталады. Бұл факторларды ескеруге кешенді тәсіл ресурстарды тиімді пайдалану стратегияларын әзірлеуге, технологиялық инновацияларды енгізуге және аймақтың шектеулі су және энергетикалық ресурстарында ауыл шаруашылығын тұрақты дамытуға мүмкіндік береді. Талдау жұмысын жүргізу арқылы БАӘ-де ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы су және энергетикалық ресурстарды басқаруға кешенді тәсілсіз мүмкін емес екенін көрсетеді. Елдің ауыл шаруашылығы кәсіпорындары шектеулі сумен және жоғары энергияға тәуелділікпен жұмыс істейді, бұл осы ресурстарды тиімді пайдалануды жақсарту шараларын ерекше маңызды етеді (Кумар, Басси, Нараянамурти, 2019: 87). Зерттеу су мен энергия тиімділігіне әсер ететін негізгі факторларға фермерлер мен жұмысшылардың әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары, иелерінің демографиялық сипаттамалары, шаруашылық құрылымы, дақылдардың ерекшеліктері және қызметкерлерді оқыту кіретінін көрсетеді.

Марокко мен Иордания сияқты су ресурстары шектеулі елдерде жүзеге асырылатын су және энергетика жүйелерін біріктіру шаралары өте маңызды. Суару және суды қайта өңдеу

үшін күн және жел энергиясын қоса алғанда, жаңартылатын энергия көздері пайдалану шығындарын және импортталатын электр энергиясына тәуелділікті азайтады. Суды қайта пайдалану, ағынды суларды қайта өңдеу және ақылды суаруды басқару жүйелерін енгізу ресурстарды тиімдірек бөлуді және тұщы су көздеріне түсетін қысымды азайтуды төмендетеді. Әлеуметтік-экономикалық факторлар ауыл шаруашылығының тиімділігіне де айтарлықтай әсер етеді. Қызметкерлердің жалақысы, біліктілігі және ынтасы олардың жабдықтарды күтіп ұстау және энергияны үнемдеу және суды тиімді пайдалану тәжірибелерін ұстану қабілетін анықтайды. Ферма иелерінің келу жиілігі және олардың ферманы басқаруға қатысу деңгейі ресурстарды басқарумен және инновациялық егіншілік әдістерін енгізумен тікелей байланысты.

Анықталған үлгілерге сүйене отырып, БАӘ-де ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы үшін бірқатар практикалық ұсыныстар жасауға болады. Біріншіден, автоматтандырылған суару жүйелерін, тамшылатып суаруды, күн сорғыларын және ресурстарды бақылау жүйелерін қоса алғанда, су және энергия тиімділігі технологияларын кешенді енгізуді ілгерілету қажет. Екіншіден, фермерлер мен жұмысшылар үшін ресурстарды тиімді басқара алатын және тұрақты тәжірибелерді енгізе алатындай етіп оқыту және кәсіби дамуды қамтамасыз ету қажет. Үшіншіден, ауыл шаруашылығы саясаты фермерлердің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын, соның ішінде жалақыны, жұмысшылардың саны мен дағдыларын және шаруашылық құрылымының ерекшеліктерін ескеруі керек.

Сонымен қатар, Марокко мен Иордания сияқты басқа құрғақ елдердің тәжірибесі тұрақты ауыл шаруашылығы тек жергілікті климаттық, әлеуметтік-экономикалық және технологиялық факторларды ескере отырып, су және энергетикалық ресурстарды біріктіру арқылы ғана мүмкін екенін көрсетеді (Бабу, Чари, 2020: 56). Фермерлердің табысын, технологияның қолжетімділігін және су көздерінің жағдайын бағалауды қоса алғанда, ресурстарды жоспарлауға көп деңгейлі тәсілді қолдану тиімді басқару стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді және аймаққа экологиялық қысымды азайтады.

Фермерлер мен жұмысшылардың әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары ресурстарды тұтынуға айтарлықтай әсер етеді. Мысалы, жұмысшылардың жалақысы су мен энергия тиімділігімен тікелей байланысты: білікті және ынталы қызметкерлер ресурстарды тиімді пайдалана алады, жабдықтарды күтіп ұстай алады және заманауи суару әдістерін енгізе алады. Ғимараттардың, бөлмелердің, жануарлардың және дақылдардың санын, сондай-ақ иелерінің келу жиілігін қоса алғанда, ферма құрылымы су мен энергияны тұтыну қарқындылығына әсер ететіні анықталды. Бұл деректер тұрақты ауыл шаруашылығы тек техникалық шараларды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық реттеуді де қамтитын кешенді тәсілді қажет ететінін растайды.

Марокко және Иордания сияқты құрғақ елдермен салыстырмалы талдау су және энергетика жүйелерін кешенді интеграциялау ауыл шаруашылығы тиімділігін арттыруда маңызды фактор екенін көрсетті. Мароккода тамшылатып және микросуаруды, күн сорғыларын және автоматтандырылған суды басқару жүйелерін енгізу су тұтынуды 30-50%-ға азайтуға және энергия шығындарын төмендетуге мүмкіндік береді. Иорданияда маңызды элемент - әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторларды ескеретін, тіпті табиғи ресурстар шектеулі болған жағдайда да ауыл шаруашылығы жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін су ресурстарын жоспарлаудың көп деңгейлі тәсілі.

Қорытынды

БАӘ-де ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін тамшылатып және микросуаруды қоса алғанда, заманауи суару әдістерін, сондай-ақ автоматтандырылған суаруды басқару жүйелерін және күн сорғыларын енгізу қажет. Бұл технологиялар дақыл түріне, климаттық жағдайларға және топырақ жағдайларына байланысты су тұтынуды

оңтайландырады, сонымен бірге энергия тұтынуды азайтып, өнімділікті арттырады. Тұрақты суды пайдаланудың негізгі элементі - ауыл шаруашылығы жерлерін суаруға арналған су айналымы жүйелерін құру, бұл тұщы су көздеріне түсетін қысымды азайтады және шаруашылықтардың сумен жабдықтаудағы маусымдық ауытқуларға төзімділігін арттырады. Әлеуметтік-экономикалық факторлар да маңызды рөл атқарады: жалақы деңгейі, жұмысшылардың біліктілігі және фермерлердің тиімді тәжірибелерді енгізуге ынтасы ресурстарды тиімді пайдалануға тікелей әсер етеді. Қызметкерлерді су мен энергияны үнемдеудің заманауи технологиялар мен әдістеріне оқыту шаруашылықтың жалпы тиімділігіне ықпал етеді.

Су шығындарын, энергия тұтынуды және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді ескеретін су және энергия тиімділігі бойынша кешенді мемлекеттік саясатты әзірлеу де маңызды. Бұл тәсіл фермерлер үшін дәл ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді және тұрақты тәжірибелерді қабылдауға ынталандырады. Сонымен қатар, су және энергия тұтынуды бақылаудың ақылды жүйелерін, ресурстарды тұтыну деректерін талдауға арналған цифрлық платформаларды енгізу және фермалардың қажеттіліктерін болжау жоспарлауды оңтайландырады, шығындарды азайтады және ауыл шаруашылығының тұрақтылығын арттырады. Марокко мен Иорданияның тәжірибесі тұрақты ауыл шаруашылығы тек жергілікті жағдайларды ескере отырып, су және энергетикалық ресурстарды біріктіру арқылы ғана мүмкін екенін растайды. Табысты ресурстарды басқару стратегиясы климаттық, әлеуметтік және экономикалық факторларды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді, бұл ауыл шаруашылығы жүйелерінің ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етеді және шектеулі табиғи ресурстармен олардың өнімділігін арттырады.

Сондықтан БАӘ-де тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға қол жеткізу үшін технологиялық инновацияларды, әлеуметтік-экономикалық қолдауды және су мен энергетикалық ресурстарды ұтымды жоспарлауды біріктіретін кешенді тәсіл қажет. Ұсынылған шараларды іске асыру пайдалану шығындарын азайтады, ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырады және елдің ауылдық жерлерін ұзақ мерзімді дамытудың негізгі шарттары болып табылатын шектеулі табиғи ресурстарды тұрақты пайдалануды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

Абдул Салам, Шреста, Пандей, Анал, 2017 – *Абдул Салам П., Шреста С., Пандей В. П., Анал А. К.* Су–Энергия–Азық-түлік байланысы: қағидаттар мен тәжірибелер. Хобокен: Вилей – Американдық Геофизикалық Одақ, 2017. 342 б.

Мутху, 2021 – *Мутху С.* Су–Энергия–Азық-түлік байланысы: тұжырымдамалар мен бағалау. Сингапур: Спрингер, 2021. 290 б.

Теодор, Дюпон, 2022 – *Теодор Л., Дюпон Р.Р.* Тұщыландыруға кіріспе: қағидаттар, процестер және есептеулер. Хобокен: Вилей, 2022. 412 б.

Эль-Дессоуки, Эттуни, 2002 – *Эль-Дессоуки Х. Т., Эттуни Х. М.* Тұзды суды тұщыландырудың негіздері. Амстердам: Эльсевир, 2002. 690 б.

Дасберг, Ор, 1999 – *Дасберг С., Ор Д.* Тамшылатып суару. Берлин: Спрингер, 1999. 162 б.

Кумар, Прашак, 2019 – *Кумар А., Прашак О.* Күн энергиясымен тұщыландыру технологиясы: экология және тұрақтылық. Сингапур: Спрингер, 2019. 356 б.

Дриоли, 2011 – *Дриоли Е.* Мембраналық тұщыландыру: біріктірілген тәсіл. Лондон: Эдсевир, 2011. 328 б.

Гебель, Юдже, 2018 – *Гебель Й., Юдже С.* Инженерге арналған теңіз суын тұщыландыру жөніндегі нұсқаулық. Штутгарт: Техникал пресс, 2018. 275 б.

Стернберг, 2019 – *Стернберг Т.* Құрғақ жерлер жүйесі: ғылым және қоғам. Чам: Спрингер, 2019. 410 б.

Уоллер, Йитайеу, 2016 – *Уоллер П., Йитайеу М.* Суару және дренаж инженериясы. Чам: Спрингер, 2016. 523 б.

Сингх, Кумар, 2025 – *Сингх А. К., Кумар П., Сингх С. С.* Жартылай құрғақ климаттағы тұрақты ауыл шаруашылығын басқару. Сингапур: Спрингер, 2025. 480 б.

Амер, Адеел, Бөр, Салех, 2017 – *Амер К., Адеел З., Бөр Б., Салех В.* Араб аймағындағы су, энергия және азық-түлік қауіпсіздігі байланысы. Чам: Спрингер, 2017. 356 б.

Кумар, Басси, Нараянамурти, 2019 – *Кумар М. Д., Басси Н., Нараянамурти А.* Су, энергия және азық-түлік қауіпсіздігі байланысы: Үндістан тәжірибесінен алынған сабақ- тар. Лондон: Роутледге, 2019. 294 б.

Бабу, Чари, 2020 – *Бабу Р., Чари К.* Тұрақты ауыл шаруашылығы мен ауылдық дамуға арналған интеграцияланған жерді пайдалану жоспарлау. Лондон: Роутледге, 2020. 338 б.

References:

Abdul Salam, Shrestha, Pandey, Anal, 2017 – *Abdul Salam P., Shrestha S., Pandey V. P., Anal A. K.* Water–Energy–Food Nexus: Principles and Practices. Hoboken: Wiley – American Geophysical Union, 2017. 342 p.

Muthu, 2021 – *Muthu S.* The Water–Energy–Food Nexus: Concept and Assessments. Singapore: Springer, 2021. 290 p.

Theodore, DuPont, 2022 – *Theodore L., DuPont R. R.* Introduction to Desalination: Principles, Processes, and Calculations. Hoboken: Wiley, 2022. 412 p.

El-Dessouky, Ettouney, 2002 – *El-Dessouky H. T., Ettouney H. M.* Fundamentals of Salt Water Desalination. Amsterdam: Elsevier, 2002. 690 p.

Dasberg, Or, 1999 – *Dasberg S., Or D.* Drip Irrigation. Berlin: Springer, 1999. 162 p.

Kumar, Prakash, 2019 – *Kumar A., Prakash O.* Solar Desalination Technology: Environment and Sustainability. Singapore: Springer, 2019. 356 p.

Drioli, 2011 – *Drioli E.* Membrane-Based Desalination: An Integrated Approach. London: IWA Publishing / Elsevier, 2011. 328 p.

Gebel, Yüce, 2018 – *Gebel J., Yüce S.* An Engineer's Guide to Seawater Desalination. Stuttgart: Technical Press, 2018. 275 p.

Sternberg, 2019 – *Sternberg T.* Arid Land Systems: Sciences and Societies. Cham: Springer, 2019. 410 p.

Waller, Yitayew, 2016 – *Waller P., Yitayew M.* Irrigation and Drainage Engineering. Cham: Springer, 2016. 523 p.

Singh, Kumar, Singh, 2025 – *Singh A. K., Kumar P., Singh S. S.* Sustainable Agriculture Management in Semi-Arid Climates. Vol. 1–2. Singapore: Springer, 2025. 480 p.

Amer, Adeel, Böer, Saleh, 2017 – *Amer K., Adeel Z., Böer B., Saleh W.* The Water, Energy and Food Security Nexus in the Arab Region. Cham: Springer, 2017. 356 p.

Kumar, Bassi, Narayanamoorthy, 2019 – *Kumar M. D., Bassi N., Narayanamoorthy A.* The Water, Energy and Food Security Nexus: Lessons from India for Development. London: Routledge, 2019. 294 p.

Babu, Chary, 2020 – *Babu R., Chary C.* Integrated Land Use Planning for Sustainable Agriculture and Rural Development. London: Routledge, 2020. 338 p.

¹Курмаш С.С. ²Надинова Г.Е.

^{1,2}Факультет Востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹qurmash.syrym@gmail.com, ²gulnarermuratovna@gmail.com

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВОДНЫХ И ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ОБЪЕДИНЕННЫХ АРАБСКИХ ЭМИРАТАХ

Аннотация. Устойчивое развитие сельского хозяйства в условиях засушливого климата требует комплексного подхода к использованию водных и энергетических ресурсов. В странах Персидского залива, таких как Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ), вопросы водо- и энергосбережения имеют решающее значение для обеспечения продовольственной безопасности и устойчивого развития аграрного сектора. Основной целью работы является выявление взаимозависимости водных и энергетических ресурсов в контексте устойчивого развития сельского хозяйства в Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ). Методы исследования – использован комплексный методологический подход, включающий системный, сравнительный и аналитический элементы. Данный подход позволил рассмотреть водные и энергетические ресурсы Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) как взаимозависимые компоненты единой ресурсной системы и всесторонне оценить их влияние на устойчивость сельскохозяйственного производства. Новизна исследования заключается в разработке и научном обосновании комплексного подхода к анализу взаимозависимости водных и энергетических ресурсов в сельском хозяйстве Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) с учетом специфики природно-климатических, экономических и технологических условий региона. Предыдущие исследования были сосредоточены в основном на одном аспекте воды или энергии, в то время как это исследование направлено на выяснение основных факторов, определяющих устойчивость сельскохозяйственного сектора. Цели исследования – проанализировать текущие тенденции потребления воды и энергии в сельском хозяйстве ОАЭ за 2015-2024 годы, сосредоточив внимание на всестороннем обзоре взаимодействия водных и энергетических ресурсов в сельскохозяйственном секторе Объединенных Арабских Эмиратов, выявить основные факторы, влияющие на рост потребления ресурсов и их взаимозависимость. Также необходимо оценить влияние внедрения возобновляемых источников энергии (солнечная энергия, ветер, биогаз) на эффективность производства сельскохозяйственных предприятий, а также на сокращение углеродного следа сельскохозяйственного сектора и выявить передовой опыт. Результаты исследования показали, что анализ существующих исследований и публикаций по взаимозависимости воды и энергии в сельском хозяйстве ОАЭ показал, что водные ресурсы в сельской местности играют более важную роль, чем электроэнергия. Это связано с тем, что водоснабжение напрямую определяет возможность ведения сельского хозяйства в засушливом климате, а перебои с водоснабжением оказывают более существенное влияние на производственные процессы, чем перебои с электроснабжением.

Ключевые слова: Устойчивое сельское хозяйство, интеграция водных и энергетических ресурсов, возобновляемые источники энергии, орошение, повторное орошение, автоматизированное орошение, особо охраняемые природные территории, социально-экономические факторы, устойчивое развитие, Объединенные Арабские Эмираты.

¹ Kurmash S.S., ² Nadirova G.E.

^{1,2} Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹qurmash.syrym@gmail.com, ²gulnarermuratovna@gmail.com

INTERRORSHIP OF WATER AND ENERGY RESOURCES IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE UNITED ARAB EMIRATES

Abstract. Sustainable agricultural development in arid climates requires an integrated approach to the use of water and energy resources. In Gulf countries such as the United Arab Emirates (UAE), water and energy efficiency issues are crucial for ensuring food security and sustainable development of the agricultural sector. The main objective of the work is to identify the interdependence between water and energy resources in the context of sustainable development of agriculture in the United Arab Emirates (UAE). Research methods - a comprehensive methodological approach was used, including systematic, comparative and analytical elements. This approach allowed us to consider the water and energy resources of the United Arab Emirates (UAE) as interdependent components of a single resource system and to comprehensively assess their impact on the sustainability of agricultural production. The novelty of the study is the development and scientific substantiation of a comprehensive approach to analyzing the interdependence of water and energy resources in agriculture in the United Arab Emirates (UAE), taking into account the specifics of the natural-climatic, economic and technological conditions of the region. Previous studies have focused mainly on one aspect of water or energy, while this study aims to clarify the main factors that determine the sustainability of the agricultural sector. The objectives of the study are to analyze the current trends in water and energy consumption in the UAE agriculture for 2015- 2024, by focusing on a comprehensive review of the interaction of water and energy resources in the agricultural sector of the United Arab Emirates, to identify the main factors affecting the growth of resource consumption and their interdependence. It is also necessary to assess the impact of the introduction of renewable energy sources (solar, wind, biogas) on the production efficiency of agricultural enterprises, as well as on reducing the carbon footprint of the agricultural sector, and to identify best practices. The results of the study showed that an analysis of existing studies and publications on water-energy interdependence in agriculture in the UAE showed that water resources in rural areas play a more important role than electricity. This is because water supply directly determines the feasibility of farming in arid climates, and interruptions in water supply have a more significant impact on production processes than interruptions in electricity supply.

Keywords: Sustainable agriculture, water and energy integration, renewable energy, irrigation, re-irrigation, automated irrigation, protected areas, socioeconomic factors, sustainable development, United Arab Emirates.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрмаш Сырым Сейсенғалиұлы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультетінің 1-курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Надинова Гульнар Ермуратовна, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филол.ғ.д.

Информация об авторах:

Курмаш Сырым Сейсенғалийұлы, докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, факультет Востоковедения, Алматы, Казахстан.

Надинова Гульнар Ермуратовна, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор филологических наук.

Author information:

Kurmash Syrym Seysengaliyuly, 1st year doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Gulnar Ermuratovna Nadirova, Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philological Sciences.

*Ем Н.Б.

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Казахстан, Алматы
E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ДЕТЕЙ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ СЕМЬЯХ В ЮЖНОЙ КОРЕЕ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЖЕНЩИН-МИГРАНТОВ)

Аннотация. В условиях глобализации и роста числа международных браков в Южной Корее формируется новая социальная категория – дети из мультикультурных семей. Несмотря на возрастающий интерес исследователей к этой теме, остаётся недостаточно изученной группа детей, чьи матери являются русскоязычными мигрантками из стран СНГ. Настоящее исследование направлено на выявление особенностей формирования этнической идентичности детей в таких семьях. Эмпирической базой послужат материалы полевого исследования, проведённого автором в Сеуле и других регионах Южной Кореи в 2013 году (анкетирование и полуструктурированные интервью с русскоязычными матерями и их детьми), а также планируемое повторное исследование в 2025 году. Теоретическую основу работы составляют теория социальной идентичности (Тэджфел), концепция аккультурации (Берри), а также транснациональный подход, позволяющий рассматривать идентичность как гибридную и изменчивую. В статье формулируются гипотезы о динамике этнической идентичности: предполагается, что дети, воспитывающиеся в русскоязычных семьях, сталкиваются с противоречием между доминирующей идеологией моноэтничности в корейском обществе и культурным наследием семьи; при этом они проявляют стратегии гибридизации, культурного выбора и символического самоконструирования. Научная новизна исследования заключается в обращении к редко изученной группе русскоязычных семей и использовании лонгитюдного подхода. Полученные результаты могут способствовать более глубокому пониманию процессов интеграции мультикультурных детей в Южной Корее и формированию инклюзивной образовательной и социальной политики.

Ключевые слова: этническая идентичность, мультикультурная семья, русскоязычные женщины, брачные мигранты, Южная Корея.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках исследования в Институте Кюджангак Сеульского национального университета (at the Kyujanggak Institute for Korean Studies, Seoul National University) при финансовой поддержке Fellowship Grant of the Korea Foundation 2025-FFR-INV-1881.

Введение

Моноэтническая Корея является площадкой, где можно обозреть этапы стремительного роста межэтнических браков за последние десятилетие. Феномен межэтнических браков в Южной Корее стал проявляться в конце 1990-х годов, постепенно занимая более видимые позиции как на государственном, так и повседневном уровне (таблица 1).

Таблица 1 Статус международного брака¹

¹ Статус международного брака. 국제결혼현황 // Источник: KOSIS, Ministry of Gender Equality and Family. https://www.index.go.kr/unity/potal/main/EachDtlPageDetail.do?idx_cd=2430

Партнер	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Иностранная женщина	14 822	14 869	16 608	17 687	11 100	8 985	12 007	14 710	15 624
Иностранн ый мужчина	5769	5966	6090	5956	4241	4117	4659	5007	5135
Всего МНБ	20591	29835	22698	23643	15341	13 102	16666	19717	20759

Одним из последствий межэтнических браков, как правило южнокорейских мужчин и иностранных женщин, стало появление растущего количества детей от этих мультикультурных браков. Постепенно корейское общество стало осознавать, что мультикультурные дети требуют особого подхода в организации их социальной жизни, в том числе и образовательной системы. Трудности адаптации матерей стали сопровождаться сложностями в адаптации с корейскими сверстниками детей от иностранных жен. В первую очередь, на фоне дискриминации и стигматизации присутствие межкультурных детей во все еще моноэтническом южнокорейском обществе ставило вопросы этнической идентичности как со стороны самих детей, так и со стороны их матерей и корейского общества.

В этой связи особое значение приобретает теоретическое осмысление процессов формирования этнической идентичности у детей мультикультурных семей. Для анализа данного феномена в статье используются четыре исследовательские перспективы: теория социальной идентичности Г. Тэджфела (Tajfel, 1981), модель аккультурации Дж. Берри (Berry, 1997), классическая теория ассимиляции Р. Парка и Э. Бургесса (Park, Burgess, 1921), а также концепция транснационализма (Vertovec, 2009). Эти подходы позволяют рассматривать идентичность не как статичное явление, а как динамичный процесс, формирующийся на пересечении культурных традиций семьи, ожиданий принимающего общества и глобальных транснациональных практик.

Материалы и методы исследования

Исследование опирается на несколько ключевых теоретических подходов, позволяющих рассмотреть процессы формирования этнической идентичности у детей из мультикультурных семей в Южной Корее.

Прежде всего, важное значение имеет теория социальной идентичности Г. Тэджфела (Tajfel, 1981). Согласно этому подходу, идентичность личности формируется не только на основе индивидуальных характеристик, но и через принадлежность к определённым социальным группам. Для детей из международных семей проблема самоопределения обостряется, так как они одновременно включены в несколько социальных и культурных контекстов. Теория Тэджфела помогает объяснить, каким образом дети балансируют между идентичностью «корейца» и идентичностью, связанной с этническим наследием их родителей-мигрантов.

Не менее значимой является концепция аккультурации Дж. Берри (Berry, 1997), которая выделяет четыре возможные стратегии взаимодействия индивида с принимающим обществом: ассимиляция, сепарация, интеграция и маргинализация. Применение этой модели позволяет выявить, какие стратегии выбирают дети русскоязычных матерей в условиях корейской образовательной системы и общества, сохраняющего моноэтнический дискурс.

Вместе с тем, обращение к классической теории ассимиляции Р. Парка и Э. Бургесса (Park, Burgess, 1921) важно для понимания долгосрочных социальных процессов. Их концепция «растворения» меньшинств в доминирующем обществе через стадии контакта, конфликта, приспособления и ассимиляции позволяет выявить, насколько применимы эти

идеи в современной Южной Корее, где политика мультикультурализма официально декларируется, но фактически сталкивается с барьерами.

Наконец, значительную эвристическую ценность имеет теория транснационализма (Vertovec, 2009), рассматривающая идентичность как гибридную, динамичную и формируемую в транснациональных социальных полях. Дети в мультикультурных семьях, особенно при наличии трансграничных связей (язык, медиа, родственные сети), становятся носителями транснациональных идентичностей, выходящих за рамки традиционных этнических категорий.

Таким образом, синтез этих теоретических перспектив позволяет рассматривать этническую идентичность детей из мультикультурных семей в Южной Корее как результат сложного взаимодействия факторов: социальных категорий и групповой принадлежности (Тэджфел), стратегий культурного выбора (Берри), долгосрочных тенденций адаптации (Парк и Бургесс), а также транснациональных практик и дискурсов (Вертовек).

На взгляд автора, по прошествии десяти лет в южнокорейском обществе произошли изменения в государственной политике, социальных программах и в целом, отношении социума к иностранным матерям и их мультикультурным детям.

Эмпирической базой исследования послужат материалы, собранные автором в 2013 году в Южной Корее, включавшие анкетирование и полуструктурированные интервью с русскоязычными матерями, состоящими в международных браках, и их детьми. Продолжение исследования планируется в сентябре–октябре 2025 года в формате лонгитюдного дизайна.

В первую очередь будет предпринята попытка установить контакт с женщинами, участвовавшими в исследовании 2013 года. После получения информированного согласия (подписания соответствующего документа) респонденткам будет предложено заполнить онлайн-анкету, размещённую на платформе Google Forms, что является удобным инструментом для сбора и систематизации данных (Evans, Mathur, 2005). Анкета позволит выявить базовые социально-демографические характеристики, а также особенности воспитания детей и их адаптации в школе и обществе.

Следующим этапом станут полуструктурированные интервью, в ходе которых респондентки будут приглашены к беседе о жизненном опыте и особенностях воспитания детей в мультикультурных семьях. Данный метод позволяет сочетать направленность исследования с открытостью к личным нарративам и новым темам, которые поднимают участницы (Kvale, 2007). Все интервью будут проводиться с соблюдением принципов исследовательской этики: гарантируется конфиденциальность, обезличивание данных (кодирование или использование псевдонимов), информированное согласие и право на отказ от участия на любом этапе (Silverman, 2016). Полученные данные будут транскрибированы, закодированы и проанализированы с использованием качественного контент-анализа.

В случае, если количество участниц, повторно включённых в исследование, окажется ограниченным, планируется использование метода «снежного кома» (snowball sampling) для привлечения новых респонденток из числа матерей, воспитывающих мультикультурных детей в Корее (Biernacki, Waldorf, 1981). Предполагаемый объём выборки составляет от 20 до 40 человек. Планируется либо охватить респонденток из разных регионов Южной Кореи, либо сосредоточиться на жительницах Сеула и его пригородов для более глубокого анализа локального контекста.

Обсуждение

Постепенно в академической литературе стали появляться работы, уделяющие внимание вопросам этнической идентичности в мультикультурных семьях. В первые годы появления контингента иностранных детей в южнокорейском обществе в результате

миграции трудовых мигрантов, брачных мигрантов и северокорейских беженцев стали обращать внимание на трудности взаимодействия с корейским социумом на примере организаций дошкольного образования. Среди вопросов, когда «родители выражали беспокойство относительно издевательств и непонимания своих детей со стороны сверстников», а также «желания со стороны родителей желание скрыть этническое происхождение детей в образовательной среде» в центре оставался вопрос трудностей мультикультурного образования. Исследования выявили, что «южнокорейские педагоги часто настаивают на «нашем» или «южнокорейском» пути для родителей и поэтому часто сталкиваются с трудностями в общении со школьной системой» (Lee Yoon H. Yoo Seon Bang, 2012).

Исследователи ставили вопросы дискриминации детей из мультикультурных семей в Южной Корее предметом исследования во многих работах. Сначала внимание уделялось детям трудовых мигрантов, но большее внимание привлекали случаи мультикультурных семей, численность которых стремительно увеличивалась в последнее десятилетие. (Brannen, 2014).

Позже этническая идентичность мультикультурных детей изучалась в контексте социальной идентичности, формирующейся под влиянием структурных факторов, таких, как, бедность, языковой барьер, изоляция родителей. Исследователи делают вывод, что «дети в таких семьях растут в условиях, где родители находятся в состоянии изоляции, что влияет на формирование идентичности и чувство принадлежности» (Kim, A., 2018: 63).

Обстоятельные этнографические исследования межэтнических отношений среди учеников из моно и мультикультурных семей в Южной Корее стали проводиться позже. Так, было получено, что «для большинства моноэтнических детей вопрос культурного различия мало значим, а многоэтнические дети ощущают препятствия в достижении уровня эмоционального единства». Также, эмоциональное измерение принадлежности играет ключевую роль: принадлежность проявляется в повседневных практиках близости – дружбе, совместных занятиях. (Walton, 2018:93-115).

Другое этнографическое исследование также выявило «культурное и этническое гражданство, особенно в контексте их материнской иммигрантской принадлежности». Исследователь представил теорию «этнизированного гражданства» матери, в качестве повседневной практики социального включения и исключения. Автор показала, что «повседневный опыт этих детей структурируется не столько юридическим статусом, сколько восприятием происхождения их родителей» (Lee, 2020:2376-2394).

В последние годы вопросы мультикультурных детей рассматривались в контексте «процесса трансформации Южной Кореи из этнически однородного общества в мультикультурное». Идентичность детей от международных браков становится «новой зоной напряженности и трансформации» (Guneu, 2023).

Фокусируясь на политике мультикультурализма в Южной Корее, последние исследования подчеркивают, что «несмотря на официальную риторику о культурной открытости, практика остается ассимиляционной и направлена на воспроизводство этнонациональной однородности» (Lee, Govindasamy, Tan, 2025).

Таким образом, дискурс по вопросам идентичности мультикультурных детей может быть рассмотрен в контексте изучения разрыва между декларативной и реальной инклюзией, а также как пример структурной маргинализации по этнокультурному признаку.

Результаты исследования

Примечательным могут быть примеры исследований, как корейские иммигрантские семьи с детьми младшего возраста формируют этническую идентичность в США (Yu, 2017: 51-61). Данный кейс демонстрирует, что вопреки стереотипам «дети и родители по-разному переживают идентичность». В то время, когда родители создавали для себя нестигматизи-

зированной и позитивную идентичность, например, «другой кореец» или «нетипичный кореец», (Yu, 2017: 58), дети демонстрируют более устойчивую и позитивную этническую идентичность (Yu, 2017). Это опыт может быть противопоставлен опыту идентичности детей в мультикультурных семьях в Корее.

Каким образом государство решает вопросы мультикультурных детей на примере Тайваня, другого направления брачной миграции в Азии, было примечательно для сравнения политики в отношении матерей и их мультикультурных детей в обеих странах. Матери-иммигранты рассматриваются одновременно как «демографическое решение» и «социальная угроза качеству населения путем рождения мультикультурных детей», что отражалось на адаптации и идентификации детей (Lan Pei-Chia, 2019: 318-333).

Опыт мультикультурных семей выявил примеры неравенства в мультикультурных семьях. Авторы анализируют, как государственная политика, экономические факторы и социальные иерархии, формируют неравенства, исследуя «феномен трансграничных браков между мужчинами из Восточной Азии (Южная Корея, Тайвань, Япония) и женщинами из менее развитых стран Юго-Восточной Азии (Lu, Yeung, 2021:879-910).

Таким образом, формирование этнической идентичности детей из мультикультурных семей происходит в условиях системного неравенства. «Дети в мультикультурных семьях часто растут в такой среде, где культура их матери игнорируется или считается неважной. Из-за этого им сложно почувствовать себя частью этой культуры, и их этническая идентичность развивается в условиях, где часть их происхождения оказывается вытесненной или подавленной» (Lu, Yeung, 2021:879-910).

Этническая идентичность детей в мультикультурных семьях в Южной Корее рассматривались и в зависимости от страны происхождения матери. Так, примеры, где иностранной матерью детей являлись женщины из Японии (Nayoung Neo, 2018. pp.2750- 2769). Влияние этнической принадлежности мексиканских матерей на формирование идентичности детей было изучено, в результате получен вывод, что мультикультурные дети «не только результат мультикультурного слияния, но и продукт социального восприятия их родителей в обществе» (Freeman, 2011: 63–87). Интервью вьетнамских женщин в браке в Южной Корее также проливают свет на некоторые вопросы государственной политики в отношении брачных мигрантов и их семей (Bui, 2022:421-452). Другое исследование показало на примере вьетнамских матерей динамику языковых идеологий во времени, когда стратегические решения родителей по отношению к языку матери обуславливались социальными и экономическими реалиями во времени (Park, and Lee, 2024:1114–1127). Примечателен опыт этнографического исследования, когда корейская женщина приняла ислам и вышла замуж за пакистанца, и ее дети подвергались системной дискриминации и социальной изоляции из-за религиозной и расовой стигматизации, несмотря на корейское происхождение матери. В статье демонстрируется двойное давление, с которым сталкиваются дети в межэтнических мусульманских семьях в Южной Корее: с одной стороны, этническая инаковость (пакистанское происхождение), с другой – религиозная (исламская идентичность) (Sheikh, 2021: 233-257).

Таким образом, в исследованиях демонстрируется, что идентичность детей в мультикультурных семьях формируется под давлением общественных стереотипов. Кроме того, следует отметить, что целенаправленных исследований русскоязычных мультикультурных детей в Южной Корее не было замечено в англоязычной литературе.

В современной российской историографии вопросы этнической идентичности детей в межнациональных семьях в последнее время поднимаются все чаще в связи с ростом числа межэтнических браков. Так, авторы исследуют стратегии родителей в повседневной жизни, такие как, язык общения, участие в праздниках, что и определяет тип складывающейся этнической идентичности у детей. Авторы определили, что «у детей из межэтнических семей

этническая самоидентификация будет формироваться в трех основных вариантах: моноэтническая идентичность как результат принятия идентичности одного из родителей, биэтническая идентичность – принятие идентичности обоих родителей, этническая индифферентность – отказ от этнической идентичности того и другого родителя.» (Безрукова, 2023:119) В результате, «наиболее благоприятной для формирования устойчивой этнической идентичности является интегративная стратегия, при которой оба родителя активно транслируют элементы своих этнокультурных традиций».

В российской научной традиции внимание к этнической идентификации детей из межатнических семей связано с анализом ассимиляционных процессов в условиях полиэтнических регионов. Так, в условиях таких регионов была зафиксирована устойчивая тенденция к отказу от этнической идентичности у значительной доли подростков, особенно в межнациональных семьях (Ахметов и др., 2020). Подобные феномены на постсоветском пространстве связаны с изменениями в государственной политике и общественных нормах в результате чего, это как часть более широкой трансформации идентичности в сторону гражданской нации.

Если в русскоязычных странах постсоветского пространства происходило размывание этнической идентичности у детей из межнациональных семей, то интересным был бы тот факт, что русскоязычные женщины в браке в южнокорейском контексте оказывались в ситуации, где сохраняется давление на матерей и их детей в мультикультурных семьях с целью их «включения в корейскую этничность» через язык, образование и административные категории (Ахметов и др., 2020). В этом сравнении очевидно, что этническая идентификация детей в мультикультурных семьях в Южной Корее более институционализирована и менее вариативна, чем в условиях, откуда вышли русскоязычные брачные мигранты.

В данной статье автор делает попытку представить основные теоретические гипотезы в рамках изучения вопроса этнической идентичности детей в мультикультурных семьях русскоязычных матерей в Южной Корее. В 2013 году автором данной работы было проведено полевое исследование с целью изучения проблем адаптации и аккультурации в международном браке в Южной Корее. Одними из результатов, касающихся вопросов адаптации и этнической идентификации детей, были получены следующие выводы. На основе анализа государственной политики и полевых интервью с матерями рассматриваются реальные трудности в образовании, социальной интеграции и восприятии детьми себя в корейском обществе. Предыдущее исследование продемонстрировало, что, несмотря на наличие развитой государственной инфраструктуры поддержки «мультикультурных семей», сохранялись языковые, культурные и психологические барьеры, а также стигматизация и дискриминация (Yem, 2020).

Так, выдвигались следующие положения. Во-первых, государственная политика с середины 2000-х перешла от поддержки трудовых мигрантов к поддержке мультикультурных семей, включая законы 2007 и 2008 гг., создание центров помощи и образовательных программ. Одними из ярких позитивных новшеств было признано внедрение в школьные программы разделов о мультикультурализме, развитие сети Центров поддержки мультикультурных семей, которых в 2010 году было определено более 170 центров. В то же время, среди недостатков реализации было признано ограниченное пользование услугами центров женщинами из Центральной Азии, а также тот факт, что помощь чаще касалась языка и трудоустройства, а не комплексной адаптации детей.

В исследовании среди проблем детей были выявлены: языковой барьер и отставание в учебе; дискриминация и буллинг со стороны сверстников; сегрегация в «специальных» классах, ведущая к стигматизации; высокий уровень «отсева» из школ по сравнению с корейскими детьми. Все это формировало опасение будущих социальных последствий таких,

как риск отчуждения, формирование чувства непринадлежности, снижение перспектив на будущее. Исследование делало вывод, что при сохранении институциональной поддержки требуется пересмотр подхода для устранения стигматизации и создания условий для полноценной этнокультурной интеграции.

Так, на основе этих выводов ставятся задачи проверить гипотезы, по каждой из которых были проработаны вопросы открытого и закрытого характера. Рассмотрим каждую из них.

Гипотеза 1. За 10–12 лет уровень социальной интеграции детей из международных браков женщин из СНГ в Южной Корее повысился, но при этом сохраняются формы скрытой дискриминации. Такие вопросы, как «сталкивался ли ребенок с насмешками и дискриминацией в школе?»; «Как он ощущает себя среди корейских сверстников?», а также вопросы по выявлению изменений в отношении социума к детям в международных браках позволяют проверить динамику открытой и скрытой дискриминации. Эта гипотеза напрямую связана с теорией социальной идентичности Тэджфела (1981), объясняющей механизмы разделения на «своих» и «чужих» (ingroup vs. outgroup). Она также перекликается с исследованиями корейских авторов (Shin, 2019; Lee, 2016), отмечающих сохранение скрытых форм исключения в школьной среде.

Гипотеза 2. Языковая компетенция в корейском у этих детей достигла уровня сверстников, однако владение языком матери снизилось, что может вести к частичной ассимиляции. Вопросы о языке общения и об отношении к языку матери и интересу к нему выявят баланс между корейским и родным языком. Здесь ключевой является модель аккультурации Дж. Берри (1997): снижение владения родным языком при сохранении корейского указывает на преобладание стратегии ассимиляции. В то же время исследования о билингвизме мультикультурных детей в Корее показывают, что школьная система редко поддерживает сохранение «материнских языков».

Гипотеза 3. Выбор этнической идентичности детей зависит от семейной стратегии и культурной активности матери (сохранение языка, праздников, поездок на родину). Вопросы о самоидентификации себя самим ребенком со слов матери, а также семейные практики в сохранении традиций и кухни, а также вопросы, выявляющие роль отца в воспитании этнической культуры дадут данные о связи идентичности и семейных практик. Этот вывод подтверждается исследованиями о передаче этничности через семейные практики и соответствует транснациональному подходу (Vertovec, 2009), где именно поддержание «каналов памяти» (язык, праздники, путешествия) формирует гибридную идентичность.

Гипотеза 4. Политика мультикультурализма в школах улучшила институциональную поддержку, но сегрегация в виде отдельных программ продолжает стигматизировать детей. Вопросы, выявляющие наличие друзей из числа корейцев или представителей страны матерей или других мультикультурных детей позволяют проверить, осталась ли сегрегация. Эта гипотеза соотносится с классической теорией ассимиляции Парка и Бургесса (1921), где выделены стадии контакта, конфликта, адаптации и ассимиляции. Современные исследования показывают, что специальные программы для «мультикультурных детей» нередко закрепляют стигму, а не снимают её (Kim, 2018).

Гипотеза 5. Влияние отца и родственников по линии отца на этническую идентичность ребёнка усиливает корейский компонент идентичности, особенно в семьях, где мать меньше передаёт язык и культуру. Вопросы «Какую роль в воспитании играет отец?» и другие помогут проверить эту связь. Эта гипотеза отражает специфику корейской патрилинейной системы: «корейскость» традиционно передаётся через отцовскую линию. Здесь также можно использовать подход gender studies, показывающий различия в роли матери и отца в формировании идентичности.

Гипотеза 6. Дети из этих браков имеют более высокую вероятность построения транснациональной идентичности, если они сохраняют язык и культурные связи с родиной матери, что расширяет их карьерные возможности. Вопросы «Какие планы у вашего ребенка? Какова роль таких детей в будущем корейского общества?» помогут выявить влияние идентичности на карьеру и планы. Эта гипотеза связана с концепцией транснационализма (Vertovec, 2009), где акцент делается на множественные принадлежности и расширенные социальные ресурсы. Она отражает растущее значение «транснационального капитала» в карьерных траекториях мультикультурной молодежи.

Заключение

Данное лонгитюдное исследование планируется выстроить с позиции видения со стороны матерей из СНГ. Их роль как «культурных медиаторов» важна, но их влияние зависит от уровня владения корейским языком, поддержки со стороны мужа и доступа к образовательным ресурсам. Нарративы, что автор планирует собрать в 2025 году, позволяют увидеть две стороны трансформации ситуации за 10 лет. С одной стороны, как изменились дети (язык, идентичность, адаптация), с другой стороны – как изменилась среда (школа, общество, государственная политика). В результате мы планируем получить ответ – остаётся ли формальный подход к мультикультурализму и интеграции, или корейское общество переступило кризисный этап и создало условия реальной инклюзии в отношении к мультикультурным детям на примере кейса русскоязычных матерей.

Таким образом, автор данной работы определил основные географические границы исследования, основную выборку респондентов и методы исследования, получив одобрение на проведение социологического исследования в Локальном этическом комитете Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Вместе с тем значимость данного проекта выходит за рамки методологического описания. Возвращение к респонденткам спустя более десяти лет позволяет увидеть динамику изменений не в абстрактных цифрах, а в конкретных судьбах. Такой подход важен как для академического понимания процессов аккультурации, так и для практической выработки более гибкой образовательной и социальной политики.

Автор надеется, что исследование внесёт вклад в дискуссию о будущем мультикультурной Кореи и станет дополнительным ресурсом для тех, кто работает с семьями и детьми мигрантов. В конечном счёте речь идёт не только о статистике и теориях, но и о реальной жизни людей, которые формируют новое поколение южнокорейского общества.

Литература:

Ахметов, Святоха, Филимонова, 2020 – *Ахметов Р. Ш., Святоха Н. Ю., Филимонова И. Ю.* Этническая самоидентификация детей в межнациональных семьях (на примере Оренбургской области) // *Геополитика и экогеодинамика регионов.* 6(3). pp. 324-331

Безрукова, Самойлова, 2019 – *Безрукова О.Н., Самойлова В.А.* Этническая идентичность детей в межэтнических семьях в контексте культуры родительства // *Журнал социологии и социальной антропологии.* 22(3). 2019. С.113-140

Berry, 1997 – *Berry J. W.* Acculturation and Adaptation: A General Framework // *Applied Psychology: An International Review.* – 1997. – Vol. 46, № 1. P. 5-68.

Biernacki, Waldorf, Biernacki, Waldorf, 1981 – *Biernacki P., Waldorf D. Biernacki P., Waldorf D.* Snowball sampling: Problems and techniques of chain referral sampling // *Sociological Methods & Research.* Vol. 10 (2). P. 141–163.

Brannen, McLellan, 2014 – *A Brannen F., McLellan D.* A Perspective of Cultural Change in Korea and Its Impact on Children from Multicultural Families // *IOSR Journal of Humanities and Social Science.* Vol.19. № 6. pp. 19-30

- Bui, 2022 – *Bui Thi My Hang*. The Marriage Migration Regime of Vietnamese Women in South Korea: Evolving Roles of Governments, Matchmakers, and Migrants // *아시아리뷰*. Vol.12. №1. 2022. pp.421-452
- Evans, Mathur, 2020 – *Evans J. R., Mathur A.* The value of online surveys // *Internet Research*. – 2005. – Vol. 15 (2). – P. 195–219.
- Freeman, 2011 – *Freeman C.* Mexican Female Marriage Migrants in South Korea: Creating Homeland in a Homogenous Hostland // *Asian and Pacific Migration Journal*. Vol.20. №1. 63–87
- Guney, Köroğlu, 2023 – *Guney B., Köroğlu Türközü H.* Transformation of South Korea from a Homogeneous Society to a Multicultural Society: Main Factors of Transition // *Journal of Cultural Studies*. Vol.17. №1. 2023. pp. 223-246
- Kvale, 2007 – *Kvale S.* Doing Interviews. – London: SAGE, 2007. – 160 p.
- Kim, 2018 – *Kim A.* Social Exclusion of Multicultural Families in Korea // *Social Sciences*. Vol.7. №4. p. 63
- Lan, 2019 – *Lan Pei-Chia*. From Reproductive Assimilation to Neoliberal Multiculturalism: Framing and Regulating Immigrant Mothers and Children in Taiwan // *Journal of Intercultural Studies*. Vol.40. №3. pp. 318-333
- Lee – *Lee C. S.* Contested Everyday Cultural Citizenship: ‘Mixed Race’ Children and Their Ethnicized Citizenship in South Korea // *Ethnic and Racial Studies*. Vol.43. №13: 2020. pp.2376-2394
- Lee, Govindasamy, Tan, 2025– *Lee M., Govindasamy G., Tan S. K.* Korean Multiculturalism and the Emergence of Foreign Brides in South Korea // *WILAYAH: The International Journal of East Asian Studies*. Vol.14. №1. 2025. pp.83-96
- Lee, Yoo, 2012 – *Lee Yoon H., Yoo Seon Bang*. Becoming Multicultural in South Korea: Listening to the Voices of Multicultural Parents in Early Childhood Schools // *International Journal of Early Childhood Education*. Vol. 18. №1. 2012. pp.95-119
- Lu, Yeung, 2021– *Lu S., Yeung W. J. J.* The Rise in Cross-national Marriages and the Emergent Inequalities in East and Southeast Asia // *Population and Development Review*. Vol.47. № 4. pp.879-910
- Nayoung, 2018 – *Nayoung Heo*. “We are not simply ‘multicultural’”: intersecting ethnic and religious identities of Japanese-Korean young adults in South Korea // *Ethnic and Racial Studies*. Vol.41. №15. pp.2750-2769
- Park, Burgess, Park, Burgess, 1921 – *Park R. E., Burgess E. W. Park R. E., Burgess E. W.* Introduction to the Science of Sociology. – Chicago: University of Chicago Press, P.1040.
- Park, Lee, 2024 – *Park Mi Yung, and Lee Jin Choi*. Changing Attitudes Toward Heritage Language Education: A Longitudinal Study of Marriage-Migrant Mothers in South Korea. // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Vol. 27, № 8. 2024. pp. 1114–1127
- Sheikh, 2021 – *Sheikh F.* Feminist Ethnography in South Korea: Documenting Conversion to Islam in “Multicultural” Korea and the Gendered Struggle for Belonging. // *European Journal of Korean Studies*. Vol.21. №1. 2021. pp. 233-257
- Silverman, 2016–*Silverman D.* Interpreting Qualitative Data. – London: SAGE, 448 p.
- Tajfel, 1981 – *Tajfel H.* Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology. – Cambridge: Cambridge University Press, 544 p.
- Vertovec, 2009 – *Vertovec S.* Transnationalism. – London; New York: Routledge, 194 p.
- Walton, 2018 – *Walton J.* ‘I am Korean’: contested belonging in a ‘multicultural’ Korea. In Halse, C (ed), *Interrogating belonging for young people in schools*, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland, 2018. pp.93-115

Yem, 2016 – Yem, N. Social adaptation of children in married women of Central Asia in South Korea in 2000 // Journal of Oriental Studies. Vol.65. №4. Retrieved from <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/4767> (Accessed: 25.08.2025)

Yu, 2017 – Yu H.M. Negotiating Identities and Communities: Unheard Voices of Korean Immigrant Parents and Young Children // Global Studies of Childhood. Vol.7, №1. 2017. pp. 51-61

References:

Akhmetov, Svyatokha, Filimonova, 2020 – Akhmetov R. Sh., Svyatokha N. Yu., Filimonova I. Yu. Etnicheskaya samoidentifikatsiya detey v mezhnatsionalnykh semyakh (na primere Orenburgskoy oblasti) [Ethnic self-identification of children in international families (on the example of the Orenburg region) // Geopolitics and eco-geodynamics of regions] // Geopolitika i ekogeodinamika regionov. 6(3). pp. 324-331(in Rus).

Bezrukova, Samoylova, 2019 – Bezrukova O.N., Samoylova V.A. Etnicheskaya identichnost detey v mezhetnicheskikh semyakh v kontekste kultury roditelstva [Ethnic identity of children in interethnic families in the context of parental culture // Journal of sociology and social anthropology] // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. 22(3). 2019. C.113-140(in Rus).

Berry, 1997 – Berry J. W. Acculturation and Adaptation: A General Framework // Applied Psychology: An International Review. – 1997. – Vol. 46, № 1. P. 5-68. (in Eng).

Biernacki, Waldorf, Biernacki, Waldorf, 1981 – Biernacki P., Waldorf D. Biernacki P., Waldorf D. Snowball sampling: Problems and techniques of chain referral sampling // Sociological Methods & Research. Vol. 10 (2). P. 141–163. (in Eng).

Brannen, McLellan, 2014 – A Brannen F., McLellan D. A Perspective of Cultural Change in Korea and Its Impact on Children from Multicultural Families // IOSR Journal of Humanities and Social Science. Vol.19. № 6. pp. 19-30. (in Eng).

Bui, 2022 – Bui Thi My Hang. The Marriage Migration Regime of Vietnamese Women in South Korea: Evolving Roles of Governments, Matchmakers, and Migrants // 아시아리뷰. Vol.12. №1. 2022. pp.421-452. (in Eng).

Evans, Mathur, 2020 – Evans J. R., Mathur A. The value of online surveys // Internet Research. – 2005. – Vol. 15 (2). – P. 195–219. (in Eng).

Freeman, 2011 – Freeman C. Mexican Female Marriage Migrants in South Korea: Creating Homeland in a Homogenous Hostland // Asian and Pacific Migration Journal. Vol.20. №1. 63–87. (in Eng).

Guney, Köroğlu, 2023 – Guney B., Köroğlu Türközü H. Transformation of South Korea from a Homogeneous Society to a Multicultural Society: Main Factors of Transition // Journal of Cultural Studies. Vol.17. №1. 2023. pp. 223-246. (in Eng).

Kvale, 2007 – Kvale S. Doing Interviews. – London: SAGE, 2007. – 160 p.

Kim, 2018 – Kim A. Social Exclusion of Multicultural Families in Korea // Social Sciences. Vol.7. №4. p. 63. (in Eng).

Lan, 2019 – Lan Pei-Chia. From Reproductive Assimilation to Neoliberal Multiculturalism: Framing and Regulating Immigrant Mothers and Children in Taiwan // Journal of Intercultural Studies. Vol.40. №3. pp. 318-333. (in Eng).

Lee – Lee C. S. Contested Everyday Cultural Citizenship: ‘Mixed Race’ Children and Their Ethnicized Citizenship in South Korea // Ethnic and Racial Studies. Vol.43. №13: 2020. pp.2376-2394. (in Eng).

Lee, Govindasamy, Tan, 2025 – Lee M., Govindasamy G., Tan S. K. Korean Multiculturalism and the Emergence of Foreign Brides in South Korea // WILAYAH: The International Journal of East Asian Studies. Vol.14. №1. 2025. pp.83-96. (in Eng).

Lee, Yoo, 2012 – Lee Yoon H., Yoo Seon Bang. Becoming Multicultural in South Korea: Listening to the Voices of Multicultural Parents in Early Childhood Schools // International Journal of Early Childhood Education. Vol. 18. №1. 2012. pp.95-119. (in Eng).

Lu, Yeung, 2021 – Lu S., Yeung W. J. J. The Rise in Cross-national Marriages and the Emergent Inequalities in East and Southeast Asia // Population and Development Review. Vol.47. № 4. pp.879-910. (in Eng).

Nayoung, 2018 – Nayoung Heo. “We are not simply ‘multicultural’”: intersecting ethnic and religious identities of Japanese-Korean young adults in South Korea // Ethnic and Racial Studies. Vol.41. №15. pp.2750-2769.

Park, Burgess, Park, Burgess, 1921 – Park R. E., Burgess E. W. Park R. E., Burgess E. W. Introduction to the Science of Sociology. – Chicago: University of Chicago Press, R.1040.

Park, Lee, 2024 – Park Mi Yung, and Lee Jin Choi. Changing Attitudes Toward Heritage Language Education: A Longitudinal Study of Marriage-Migrant Mothers in South Korea. // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, Vol. 27, № 8. 2024. pp. 1114–1127.

Sheikh, 2021 – Sheikh F. Feminist Ethnography in South Korea: Documenting Conversion to Islam in “Multicultural” Korea and the Gendered Struggle for Belonging. // European Journal of Korean Studies. Vol.21. №1. 2021. pp. 233-257.

Silverman, 2016 – Silverman D. Interpreting Qualitative Data. – London: SAGE, 448 p.

Tajfel, 1981 – Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology. – Cambridge: Cambridge University Press, 544 p.

Vertovec, 2009 – Vertovec S. Transnationalism. – London; New York: Routledge, 194 p. (in Eng).

Walton, 2018 – Walton J. ‘I am Korean’: contested belonging in a ‘multicultural’ Korea. In Halse, C (ed), Interrogating belonging for young people in schools, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland, 2018. pp.93-115.

Yem, 2016 – Yem, N. Social adaptation of children in married women of Central Asia in South Korea in 2000 // Journal of Oriental Studies. Vol.65. №4. Retrieved from <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/476> (Accessed: 25.08.2025) (

Yu, 2017 – Yu H.M. Negotiating Identities and Communities: Unheard Voices of Korean Immigrant Parents and Young Children // Global Studies of Childhood. Vol.7, №1. 2017. pp. 51-61.

Ем Н.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Аңдатпа. Жаһандану және халықаралық неке санының өсуі барысында Оңтүстік Кореяда жаңа әлеуметтік категория – көп мәдениетті отбасылардан шыққан балалар қалыптасуда. Зерттеушілердің осы тақырыпқа деген қызығушылығының артуына қарамастан, аналары ТМД елдерінен орыс тілді мигранттар болып табылатын балалар тобы жеткіліксіз зерттелген. Осы зерттеу осындай отбасылардағы балалардың этникалық сәйкестігін қалыптастыру ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Автордың 2013 жылы Сеулде және Оңтүстік Кореяның басқа аймақтарында жүргізген далалық зерттеу материалдары (орыс тілді аналармен және олардың балаларымен сауалнама жүргізу және жартылай құрылымдалған сұхбаттар), сондай-ақ 2025 жылы жоспарланған қайта зерттеу эмпирикалық негіз болады. Жұмыстың теориялық негізі-әлеуметтік сәйкестілік теориясы (Таджфель), аккумуляция тұжырымдамасы (Берри), сондай-ақ сәйкестікті гибриді және өзгермелі деп санауға мүмкіндік беретін трансұлттық тәсіл қолданды. Мақалада этникалық сәйкестілік динамикасы туралы гипотезалар тұжырымдалған: орыс тілді отбасыларда тәрбиеленетін

балалар корей қоғамындағы моноэтностық идеология мен отбасының мәдени мұрасы арасындағы қайшылыққа тап болады деп болжануда; сонымен бірге олар будандастыру, мәдени таңдау және символдық өзін-өзі құру стратегияларын көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – орыс тілді отбасылардың сирек зерттелген тобына қарастыру. Нәтижесінде Оңтүстік Кореядағы көпмәдениетті балалардың интеграция процестерін тереңірек түсінуге және инклюзивті білім беру және әлеуметтік саясатты қалыптастыруға ықпал ететіні айқындалды.

Кілт сөздер: этникалық сәйкестілік, көп мәдениетті отбасы, орыс тілді әйелдер, неке мигранттары, Оңтүстік Корея.

Алғыс: бұл мақала Сеул ұлттық университетінің Кюжангак институтында (at the Kyujanggak Institute for Korean Studies, Seoul National University) Fellowship Grant of The Korea Foundation 2025-FFR-INV-1881 ғылыми жобасын орында аясында жазылған.

Yem N.B.

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz*

ETHNIC IDENTITY OF CHILDREN IN MULTICULTURAL FAMILIES IN SOUTH KOREA: THE CASE OF RUSSIAN-SPEAKING WOMEN MIGRANTS – TOWARDS A PROBLEM STATEMENT

Abstract. In the context of globalization and the growing number of international marriages in South Korea, a new social category has emerged – children from multicultural families. While academic interest in this subject is increasing, children of Russian-speaking migrant mothers from the CIS countries remain understudied. This study aims to explore the construction of ethnic identity among these children. The empirical basis includes fieldwork conducted by the author in Seoul and other regions of South Korea in 2013 (questionnaires and semi-structured interviews with Russian-speaking mothers and their children) as well as a planned follow-up study in 2025. The theoretical framework draws on Social Identity Theory (Tajfel), Berry's model of acculturation, and transnational approaches that conceptualize identity as hybrid and fluid. The article formulates hypotheses concerning the dynamics of ethnic identity: children raised in Russian-speaking families are expected to experience a tension between the dominant ideology of monoethnicity in Korean society and the cultural heritage of their families. At the same time, they demonstrate strategies of hybridization, cultural choice, and symbolic self-construction. The novelty of this research lies in its focus on a rarely studied group – Russian-speaking families in South Korea – and in the application of a longitudinal approach. The findings are expected to provide deeper insights into the integration processes of multicultural children in South Korea and to contribute to the development of inclusive educational and social policies.

Keywords: ethnic identity, multicultural families, Russian-speaking women, marriage migrants, South Korea

Acknowledgment: This article was prepared as part of a research project at the Kyujanggak Institute for Korean Studies, Seoul National University, with financial support from Fellowship Grant of the Korea Foundation 2025-FFR-INV-1881

Автор туралы мәлімет:

Ем Наталья Борисовна – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қиыр Шығыс кафедрасының доценті (Алматы, Қазақстан, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz)

Информация об авторе:

Ем Наталья Борисовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры Дальнего Востока КазНУ им. аль-Фараби (г. Алматы Казахстан, эл.почта: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz)

Information about authors:

Yem Natalya – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Far East Studies, al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz)

IRSTI 06.52.25

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.4.114](https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.114)

Du Peitao

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: lixian92@mail.ru

DIGITALIZATION AND INNOVATION IN STRENGTHENING HUMAN CAPITAL: A COMPARATIVE ANALYSIS OF KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. The article examines the important role of digitalization and innovation potential in the development of human capital in entrepreneurial ecosystems. The main purpose of the study is to compare the experience of Kazakhstan and China in using digital and innovative tools to increase the level of human capital. The relevance of this work is due to the increasing role of the digital economy and the need to adapt the workforce to new technological challenges. The methodological basis of the research includes comparative, system and content analysis, as well as statistical data and regulatory sources. The article analyzes key indicators such as the human capital index, innovation activity, the level of development of digital entrepreneurship and digital education. The results of the study demonstrated that China is implementing a comprehensive digital policy that promotes the formation of flexible and competitive human capital. There is also a positive trend in Kazakhstan, but there are problems of digital inequality and insufficient development of innovation infrastructure. The scientific novelty of the study is a comparative analysis of the digital and innovative development of the two countries, with a special focus on their impact on human capital. The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their application for strategic planning of educational and entrepreneurial initiatives in the digital economy.

Keywords: Human capital, innovation, digitalization, entrepreneurial ecosystem, Kazakhstan, sustainable development, China, digital economy, startups

Introduction

In the era of rapid digital transformation and the shift towards a knowledge-based economy, the significance of human capital as a crucial driver for sustainable development and enhanced national competitiveness is growing (Mohamed B. H., 2021: 13750). Digitalization and innovation are emerging as powerful instruments for fostering new skills, enhancing educational quality, and enhancing workforce adaptability. It is particularly pertinent to examine these processes in the context of developing nations, where digital technologies can significantly expedite the modernization of the economy and business environment.

Kazakhstan and China have distinct approaches to digital transformation, yet both nations are committed to integrating innovative solutions into their systems for personnel training, knowledge management, and entrepreneurial support (Toimbek D., 2022: 1099). In this context, there is a growing need for a comparative analysis of the implemented digitalization strategies and their influence on the enhancement of human capital. By comprehending these differences and similarities, we can develop more effective government policies in this field and foster the sustainable development of entrepreneurial ecosystems.

The significance of this research is underscored by the necessity to discover efficient strategies for the integration of digitalization, innovation, and human capital development in the context of the emergence of a new digital world.

The obstacles posed by the lack of skilled professionals, digital disparities, and insufficient innovation infrastructure necessitate a comprehensive approach and the sharing of international expertise, particularly between nations with robust digital strategies, such as China and Kazakhstan.

The scientific significance of this research is rooted in the exploration of the interplay between digital and innovation processes and the evolution of human capital in entrepreneurial ecosystems. A comparative examination of the strategies employed in Kazakhstan and China not only provides a comprehensive overview of international practices but also contributes to the expansion of the theoretical and methodological frameworks for human resource management in the digital era. The findings of this study can be applied to enhance digital development strategies and foster an environment that fosters the growth of human potential.

The objective of this research is to examine the influence of digitalization and innovation potential on the advancement and enhancement of human capital in the entrepreneurial environments of Kazakhstan and China. To achieve this goal, it is essential to explore the theoretical frameworks and contemporary approaches to the development of human capital in the digital economy and to conduct a comparative analysis of the practices implemented by Kazakhstan and China in the implementation of digital and innovative solutions aimed at fostering human capital in the business sector. The successful implementation of digital technologies and innovations not only promotes professional growth but also facilitates the emergence of new employment opportunities, the cultivation of entrepreneurial endeavors, and the strengthening of business connections, scientific endeavors, and educational pursuits.. In this regard, it is crucial to examine the processes through which governments establish policies to foster digital proficiency, encourage innovation, and develop digital infrastructure, thereby laying the groundwork for the sustained enhancement of human capital.

Materials and methods

During the research, a variety of general scientific and specialized techniques were employed to comprehensively examine the influence of digitalization and innovation on the advancement of human capital within the entrepreneurial environments of Kazakhstan and China. The methodological framework consisted of the comparative approach, systematic analysis, content analysis of regulatory and strategic documents, and techniques for statistical analysis and data integration.

The comparative approach allowed us to pinpoint the similarities and differences in the digital transformations of the two countries, to discern the peculiarities of the development of innovation infrastructure, and to evaluate the effectiveness of human capital policies. A structured approach was employed to view digitalization as a multifaceted socio-economic phenomenon encompassing education, the labor market, entrepreneurship, and government regulation. The study employed content analysis to examine digital development strategies, national programs, and reports that reflect key areas of government policy in the realm of digitalization and innovation.

The theoretical framework for this study is grounded in the works of scholars who have contributed to the fields of digital economy, human resource management, innovation, and entrepreneurship. These include Klaus Schwab's concept of the Fourth Industrial Revolution, Peter Drucker's theory of human capital (Yudina T.N.,2019) [Electronic resource] <https://cyberleninka.ru/article/n/digital-segment-of-the-real-economy-digital-economy-in-the-context-of-analog-economy>, Manuel Castells' concept of the information society(Wijayanto E.,2023:227), and the insights of contemporary Kazakhstani and Chinese experts in the area of digital transformation.

Particular emphasis was placed on the examination of international instruments that govern digital advancement and rights in the domains of education and employment. These instruments include the United Nations Digital Agenda, the United Nations Global Compact, UNESCO's Recommendations on Digital Skills, the World Economic Forum's documents. Additionally, a comprehensive analysis was conducted of the national legislation of Kazakhstan and China in relation to digitalization strategies, education, science, technology, and innovation. The Digital Kazakhstan Program, the Made in China 2025 Industrialization Strategy, the Internet Plus State

Program of the People's Republic of China, and regulations governing the development of human capital in the digital environment were among the key documents examined.

The examination of statistical information was conducted using publicly available sources, including databases provided by the World Bank, the National Bureau of Statistics of China, the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, and the Ministries of Digital Development. Additionally, international indices such as the Global Innovation Index, Human Capital Index, and Digital Economy and Society Index (DESI) were consulted.

Furthermore, reports from consulting firms (McKinsey, PwC, Deloitte) and research studies conducted by research centers in Kazakhstan and China on the effects of digitalization on the labor market, education, and the growth of entrepreneurial ventures in the digital economy were also utilized as empirical material.

Consequently, the utilization of a diverse array of sources and approaches enabled a thorough examination of the factors influencing digitalization and innovation in the context of human capital development, enabling the formulation of well-informed conclusions regarding strategic avenues for enhancing the effectiveness of entrepreneurial ecosystems in both Kazakhstan and China.

Discussions

The relationship between digitalization, innovation, and human capital development is a subject of active investigation by both international and local scholars. Numerous studies highlight the significance of digital technologies in the transformation of educational systems, professional advancement, and the cultivation of digital skills. Nevertheless, despite the importance of this subject, existing research often fails to offer a comprehensive perspective on the multifaceted influence of digitalization on human capital, particularly in the context of emerging economies and entrepreneurial environments.

Therefore, Klaus Schwab, in his work «The Fourth Industrial Revolution», points out that digitalization fundamentally alters the nature of work, necessitating new abilities from employees and creating a demand for creativity, critical thinking, and the capacity for continuous learning (Schwab K., 2024:30). He correctly emphasizes the need to adapt educational and personnel management systems to the new realities, but his analysis does not sufficiently consider the disparities in the digital development of nations with varying levels of economic growth, such as Kazakhstan and China.

Manuel Castells, in his exploration of the information society, underscores the pivotal role of knowledge and information in the development of human capital, emphasizing the significance of the network economy (Tabar I. A., Cilliers E. J., 2024:10005). His perspective enables us to comprehend the importance of digital infrastructure and networking, yet his theory is not well-suited for analyzing specific public policy instruments in the realm of digitalizing human capital.

Peter Drucker, a renowned figure in the field of management theory, argued in his writings that human capital is becoming the primary resource, and knowledge is the key driver of productivity (Faugoo D., 2024:618). He was one of the pioneers in recognizing the shift towards a knowledge-based society, but in the context of the contemporary digital economy, his insights require a fresh perspective, considering the rapid advancements in technology and the emergence of digital platforms.

In their analysis of China's digital transformation, C. Wang and L. Si, highlight the significance of government initiatives like the Internet Plus strategy in fostering digital literacy and innovation among the population (Wang C., Si L., 2024:1878). However, their research falls short in addressing the issue of social disparities and regional disparities in access to digital resources, which is particularly crucial in the context of China's multi-tiered economic structure.

Among the local scholars, it is worth noting Y. Turganbayev, who examined the implementation of the Digital Kazakhstan program in the context of human capital development

(Turganbayev Y., 2023:390). The author rightly emphasizes the significance of government backing for digital learning and the incorporation of ICT into educational systems. However, his work lacks a comparative perspective and undervalues the significance of the innovation ecosystem and entrepreneurial endeavors as a setting for the advancement of human capital.

A review of the aforementioned works reveals that, on the whole, the scholarly community acknowledges the pivotal role of digitalization in fostering human capital. Nevertheless, there are several areas that require further exploration:

Firstly, there are not enough comprehensive cross-country comparisons that encompass nations with varying degrees of digital advancement.

Secondly, there is a scarcity of research that specifically focuses on entrepreneurial ecosystems as a crucial component in digital development.

Thirdly, many studies tend to be dominated by theoretical frameworks, with empirical data often taking a backseat.

The present study fills in these gaps by conducting a comparative examination of the approaches taken by Kazakhstan and China, drawing on international sources, legal frameworks, statistical data, and strategic documents. The key importance of this study lies in its ability to shed light on how digitalization and innovation in practice shape and enhance human capital in an entrepreneurial setting. This is particularly relevant in the context of sustainable development, where it is the individual – the repository of knowledge, abilities, and innovative solutions – who becomes the primary asset of a thriving economy.

Results

The comparative study of the digitalization and innovation progress in Kazakhstan and China, with a focus on the development of human capital in entrepreneurial ecosystems, has yielded valuable insights.

To begin with, the statistical data revealed a notable disparity in the level of digital and innovative advancement between the two nations. For a clearer understanding, we have provided a table showcasing the key metrics that reflect the state of digitalization, innovation potential, and human capital development (Table 1).

Table 1 – A comparative analysis of digital and innovation progress in Kazakhstan and China.

Indicators	Kazakhstan	China
Human Capital Index (HCI)	0.63	0.65
Global Innovation Index (GII)	37.6	55.3
Digital Competitiveness Index	54.3	75.6
R&D Investment (% of GDP)	0.17	2.4
Number of Digital Startups per 1 Million Population	42	128

As the table demonstrates, China has a substantial lead over Kazakhstan in most areas. The disparity in investment in research and development is particularly striking, which directly impacts the innovative capacity of the economy and the ability to cultivate human capital with advanced digital skills.

This comparison provides a clearer picture of the focus on digital and innovative progress in both nations.

Furthermore, the regulatory assessment revealed that China exhibits a strong level of collaboration between government and private entities, fostering the holistic growth of the digital environment. Initiatives like "Made in China 2025" and the "National Plan for the Development of the Digital Economy" enable the government to effectively steer the evolution of the workforce and encourage public involvement in digital endeavors.

Kazakhstan has also made significant progress in the realm of e-government and digital services through the Digital Kazakhstan program (Sheryazdanova G. R., 2024:71). However, the level of private sector involvement in digital transformation remains uneven.

The challenges of digital inequality, particularly in rural areas, and the shortage of skilled personnel in the field of digital technologies hinder the effectiveness of the strategy.

Based on the analysis of literature and empirical data, we have identified and summarized effective mechanisms for integrating digitalization and innovation into the processes of human capital development:

- Active implementation of online learning and retraining programs.
- Creation of digital clusters and innovation hubs.
- Encouraging entrepreneurship through startup platforms and accelerators.
- Developing digital competencies at all levels of education.
- Strengthening international cooperation in the field of digital technology and knowledge exchange.

Consequently, the originality of this research is that it provides a thorough examination of the digitalization and human capital of Kazakhstan and China, with a particular focus on the entrepreneurial landscape. The findings of this study can be applied to strategic planning, the design of educational programs, the enhancement of government digital policies, and the fostering of resilient entrepreneurial ecosystems.

A review of international sources and evaluations by rating agencies has revealed that China's advanced digital maturity is also a result of a more developed data transmission network, the proliferation of 5G, widespread availability of big data, and the integration of artificial intelligence into daily business operations (Attaran M., 2023:5988). These factors create a conducive atmosphere for the flourishing of digital entrepreneurs and boost the need for highly skilled human resources, which in turn fosters a self-sustaining innovation cycle within the economy.

In Kazakhstan, this cycle is still in its nascent stage and requires sustained support from the government, business, and the educational sector (Özcan G. B., 2021:232).

A further outcome was the recognition of the substantial influence of digital transformation on the horizontal development of human capital — that is, on individuals' capacity to swiftly adjust to new circumstances, acquire related abilities, and engage in entrepreneurial endeavors (Kılıç C., Atilla G., 2024:3145). In China, this process is facilitated by widespread digital literacy initiatives, specialized learning platforms (such as MOOCs and corporate EdTech services), and the integration of innovative subjects into higher education curricula (Ren Y., Zheng X., Xu G., 2023:2900).

In contrast, Kazakhstan currently predominantly follows a vertical approach, emphasizing formal education and insufficiently embracing continuous digital learning, which hinders the adaptability of human capital in the digital economy.

Conclusions

The research validated the fundamental assumption that digitalization and innovation capacity are crucial for enhancing human capital, particularly in the context of fostering sustainable entrepreneurial ecosystems. A comparative examination revealed that China has attained a superior level of digital and innovative advancement, thanks to comprehensive governmental support, substantial investments in research and development, active participation of the private sector, and

widespread implementation of digital educational technologies. This lays the groundwork for the development of a resilient, adaptable, and entrepreneurial-oriented human capital.

Simultaneously, Kazakhstan is demonstrating positive progress in the realm of digital transformation. However, it is essential to enhance innovative mechanisms, broaden access to digital education, and establish a comprehensive strategy for fostering digital proficiency among the population. The cultivation of digital startups, the implementation of contemporary learning paradigms, the promotion of innovation, and the refinement of regulatory frameworks are pivotal areas that, when executed, will enable Kazakhstan to align with the best international practices (Smagulova G., Gonçalves M., 2024:4).

The findings of this study possess not only theoretical value but also practical relevance. They can be applied in the formulation of public policy, the design of educational programs, and the strategic management of the business environment in the digital economy.

References

Mohamed B. H., 2021 – *Mohamed B. H.* Strategizing human development for a country in transition from a resource-based to a knowledge-based economy //Sustainability. 2021. T. 13. №. 24. P. 13750.

Toimbek D., 2022 – *Toimbek D.* Problems and perspectives of transition to the knowledge-based economy in Kazakhstan //Journal of the Knowledge Economy. 2022. T. 13. №. 2. P. 1088-1125.

Yudina T.N., 2019 – *Yudina T.N.* Digital segment of the real economy: digital economy in the context of analog economy //π-Economy. 2019. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/digital-segment-of-the-real-economy-digital-economy-in-the-context-of-analog-economy> (date of request: 26.05.2025).

Wijayanto E., 2023 – *Wijayanto E.* Technoculture as a “Culture Revolution” in Network Society A Philosophical Study of Manuel Castells' Thinking //Proceedings of the fourth Asia-Pacific Research in Social Sciences and Humanities, Arts and Humanities Stream (AHS-APRISH 2019). 2023. T. 753. P. 227.

Schwab K., 2024 – *Schwab K.* The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond //Handbook of research on strategic leadership in the Fourth Industrial Revolution. Edward Elgar Publishing, 2024. P. 29-34.

Tabar I. A., Cilliers E. J., 2024 – *Tabar I. A., Cilliers E. J.* Conceptualizing an Informational Paradigm in the Pursuit of Sustainable Cities and Communities //Rural and Regional Development. 2024. T. 2. №. 1. P. 10005.

Faugoo D., 2024 – *Faugoo D.* Human Capital as Strategic Valued Assets: Core drivers of Organizational Success in the Modern-Day Workplace //International Journal of Business and Technology Management. 2024. T. 6. №. 3. P. 617-628.

Wang C., Si L., 2024 – *Wang C., Si L.* The intersection of public policy and public access: Digital inclusion, digital literacy education, and libraries //Sustainability. 2024. T. 16. – №. 5. P. 1878.

Turganbayev Y., 2023 – *Turganbayev Y.* The effect of human capital on economic growth: Evidence from Kazakh Regions //The economy of the region. 2023. T. 19. №. 2. P. 385-396.

Sheryazdanova G. R., 2024 – *Sheryazdanova G. R.* Impact of digitalization and e-government on good governance: achievements and challenges in Kazakhstan //Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. 2024. T. 146. №. 1. P. 70-81.

Attaran M., 2023 – *Attaran M.* The impact of 5G on the evolution of intelligent automation and industry digitization //Journal of ambient intelligence and humanized computing. 2023. T. 14. №. 5. P. 5977-5993.

Özcan G. B., 2021 – Özcan G. B. Entrepreneurial growth strategies in Central Asia: a mid-transition typology of 4S //International Journal of Entrepreneurship and Small Business. 2021. Т. 42. №. 1-2. P. 232-258.

Kılıç C., Atilla G., 2024 – Kılıç C., Atilla G., 2024 Industry 4.0 and sustainable business models: An intercontinental sample //Business Strategy and the Environment. 2024. Т. 33. №. 4. P. 3142-3166.

Ren Y., Zheng X., Xu G., 2023 – Ren Y., Zheng X., Xu G. The Innovative Influence of Technologies on Education in China: Ongoing and Outlook //Learning, Design, and Technology: An International Compendium of Theory, Research, Practice, and Policy. – Cham: Springer International Publishing, 2023. P. 2897-2911.

Smagulova G., Gonçalves M., 2024 – Smagulova G., Gonçalves M. Thriving Amidst Challenges: The Future of Venture Capital in Kazakhstan //2024 IEEE International Conference on Engineering, Technology, and Innovation (ICE/ITMC). IEEE, 2024. P. 1-9.

Ду Пэйтао

Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный университет
им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: lixian92@mail.ru

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ИННОВАЦИИ В УКРЕПЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И КИТАЯ

Аннотация. В статье рассматривается важная роль цифровизации и инновационного потенциала в развитии человеческого капитала в предпринимательских экосистемах. Основная цель исследования заключается в сравнении опыта Казахстана и Китая в использовании цифровых и инновационных инструментов для повышения уровня человеческого капитала. Актуальность данной работы обусловлена возрастающей ролью цифровой экономики и необходимостью адаптации трудовых ресурсов к новым технологическим вызовам. Методологическая основа исследования включает сравнительный, системный и контент-анализ, а также данные статистики и нормативные источники. В статье проанализированы ключевые индикаторы, такие как индекс человеческого капитала, инновационная активность, уровень развития цифрового предпринимательства и цифрового образования. Результаты исследования продемонстрировали, что в Китае осуществляется комплексная цифровая политика, которая способствует формированию гибкого и конкурентоспособного человеческого капитала. В Казахстане также наблюдается положительная динамика, однако существуют проблемы цифрового неравенства и недостаточного развития инновационной инфраструктуры. Научная новизна исследования заключается в сравнительном анализе цифрового и инновационного развития двух стран, с особым акцентом на их влияние на человеческий капитал. Практическая значимость полученных результатов заключается в возможности их применения для стратегического планирования образовательных и предпринимательских инициатив в условиях цифровой экономики.

Ключевые слова: Человеческий капитал, инновации, цифровизация, предпринимательская экосистема, Казахстан, устойчивое развитие, Китай, Цифровая экономика, стартапы

Ду Пэйтао

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: lixian92@mail.ru

АДАМИ КАПИТАЛДЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР: ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аннотация. Мақалада кәсіпкерлік экожүйелердегі адами капиталды дамытудағы цифрландыру мен инновациялық әлеуеттің маңызды рөлі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты адами капитал деңгейін арттыру үшін цифрлық және инновациялық құралдарды пайдаланудағы Қазақстан мен Қытайдың тәжірибесін салыстыру болып табылады. Бұл жұмыстың өзектілігі ретінде цифрлық экономика рөлінің артуы және еңбек ресурстарын жаңа технологиялық сын-қатерлерге бейімдеу қажеттілігі болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы, жүйелік және мазмұнды талдауды, сондай-ақ статистикалық мәліметтер мен нормативтік дереккөздерді қамтиды. Мақалада адами капитал индексі, инновациялық белсенділік, цифрлық кәсіпкерліктің даму деңгейі және цифрлық білім беру сияқты негізгі индикаторлар талданып қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Қытайда икемді және бәсекеге қабілетті адами капиталды қалыптастыруға ықпал ететін кешенді цифрлық саясат жүргізіліп жатқанын айқындап көрсетеді. Қазақстанда да оң динамика байқалады, алайда цифрлық теңсіздік және инновациялық инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы проблемаларының барлығын көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы екі елдің цифрлық және инновациялық дамуын салыстырмалы талдау болып табылады, олардың адами капиталға әсеріне ерекше назар аударылады. Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығы оларды цифрлық экономика жағдайында білім беру және кәсіпкерлік бастамаларды Стратегиялық жоспарлау үшін қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Кілт сөздер: Адами капитал, инновациялар, цифрландыру, кәсіпкерлік экожүйе, Қазақстан, тұрақты даму, Қытай, цифрлық экономика, стартаптар

Автор туралы мәлімет:

Ду Пэйтао – Әл-Фараби бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Du Peitao – 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Информация об авторе:

Ду Пэйтао – докторант 2 курса Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

IRSTI 06.52.13

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.4.122](https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.122)

Hui Xin

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: yan.yuxin@mail.ru

THE WELL-BEING OF ACADEMIC PERSONNEL IN CHINESE UNIVERSITIES: METHODOLOGY, ASSESSMENT, AND IMPROVEMENT MECHANISMS

Abstract. The purpose of this study is to analyze the well-being of the teaching staff at Chinese universities, evaluate existing mechanisms for its provision, and develop recommendations for improving the working conditions of teachers and researchers. The relevance of the research is determined by the growing competition in the field of higher education, the digitalization of the academic environment, the growing demands on scientific productivity and their impact on the psycho-emotional state of staff. The scientific novelty lies in the proposal of a comprehensive methodology for assessing changes in the teaching staff, combining qualitative and quantitative approaches, taking into account the cultural and institutional specifics of China, as well as developing practice-oriented mechanisms for improving working conditions. Key research objectives include the analysis of theoretical approaches, identification of the main factors affecting the well-being of the teaching staff, development of an assessment methodology, assessment of current conditions and the proposal of modern improvement tools, including digital solutions and personnel policy. The methodology included surveys, comparative analysis, and content analysis of institutional documents. The results show that the well-being of the teaching staff is influenced by workload, access to resources, organizational environment and institutional support. The practical significance lies in providing practical recommendations for improving working conditions, motivation systems and sustainable professional development of the university's teaching staff.

Keywords: Chinese universities, academic staff, workload, working conditions, career growth, social support, psychological well-being, university policy

Introduction

In the context of the rapid development of higher education in China, the issues of changing academic staff are becoming strategically important. Chinese universities are experiencing a period of fierce competition, digitalization of the educational environment, increasing demands on scientific productivity and global educational programs (Shen S., Yang H., Zhou Q., 2023:126). These processes increase the burden on teachers and take into account that this directly affects their professional status, motivation, psycho-emotional state and labor productivity. In connection with this study, the behavior of academic staff is becoming a key factor that affects the development of universities, improving the quality of education and the competitiveness of Chinese higher education.

The relevance of the topic is determined by the increasing stage of the formation of a comprehensive teacher support system capable of providing optimal working conditions, balancing professional and personal workload, and creating a favorable academic environment. Despite the gradual advancement of Chinese universities in the world rankings, the problem of emotional burnout, occupational stress and lack of employee satisfaction continues to be one of the most persistent. In addition, there is a lack of comprehensive research in the scientific literature that combines methodological approaches to climate change, a systematic assessment of environmental factors and the development of practical methods to improve it.

The scientific significance of the study lies in the conclusion of a holistic view of successful academic staff as a multidimensional phenomenon, including psychological, professional, social

and organizational aspects. The study of key factors affecting the state of professors, as well as the development of methodological approaches to addiction, allows us to maintain the conditions of the transforming educational environment in China. Practical innovation is the basis for development that can be implemented by universities to improve the quality of working conditions, improve motivation systems, and create a sustainable professional development environment.

Scientific novelty is presented in the proposal of a comprehensive methodology for assessing changes in academic staff, which selects qualitative and qualitative approaches; adaptation and refinement of indicators take into account the peculiarities of the Chinese cultural and institutional context; as well as in the development of comprehensive improvement methods focused on digital support tools, institutional reforms and modernization of the personnel management system.

The purpose of this study is to analyze the well-being of the teaching staff of Chinese universities, including an assessment of existing mechanisms for its provision and the development of recommendations for improving the working conditions of teachers and researchers.

To achieve this goal, it is necessary to solve the following research tasks:

To analyze theoretical approaches and modern scientific concepts related to the well-being of academic staff.

To identify the key factors influencing teachers' well-being and supervision at Chinese universities.

To develop a methodology and tools for comprehensive assessment, taking into account the cultural and organizational specifics of China.

To assess the current level of existence of academic staff using the analysis method.

To propose modern mechanisms and models for improving change, including digital solutions, institutional practices, and university HR policies.

To substantiate recommendations for the implementation of the developed principles in the management practice of higher education institutions in China.

The scientific novelty consists of a comprehensive analysis of the teaching staff of Chinese universities, taking into account modern requirements for the academic environment and organizational transformations. For the first time, the main factors influencing the well-being of teachers have been systematized and clarified, and a methodology for assessing it adapted to the Chinese context has been proposed. The novelty also lies in the development of practice-oriented recommendations for improving working conditions, principles of support and management decisions aimed at improving the professional and psychological development of academic staff.

Materials and methods

As part of the study of the impact of academic staff in Chinese universities, a set of methodological approaches is used to ensure a comprehensive study of the phenomenon under consideration. One of the key methods is a sociological survey, which allows obtaining a large amount of data on various aspects of participants' participation: satisfaction with working conditions, professional management, access to resources, systematization and support from the university. The survey ensures the representativeness of the data, the manifestation of typical appeals and appeals between managers.

For a deeper analysis, a comparative method was used in which scientists compared approaches to changing academic staff at various Chinese universities, as well as differences between categories of teachers – young scientists, associate professors, professors and researchers. This method makes it possible to track differences in working conditions, workload levels, access to specific resources, systemic motivation, and career opportunities. The comparative analysis allows us to identify the institutional models that most effectively support the professional and psychological development of academic staff, as well as demonstrate the weaknesses of university practice that need to be addressed.

The third method is a content analysis of institutional documents aimed at studying the regulatory framework governing the working conditions of academic staff. The provisions of universities, load-sharing regulations, development strategy, teacher support program, efficiency documents, and academic mobility regulations are analyzed. This allows you to compare the declared mechanisms that ensure the change with the actual conditions, the indicator of nonconformity and the determination of the direction for occurrence.

The research materials led to empirical data collected during surveys among the teaching staff of leading universities in China; definitions of documents of higher education institutions reflecting personnel policy, motivation system and organizational requirements; as well as scientific publications on life, organizational culture, academic work and professional burnout.

Discussions

Research of scientific personnel occupies an important place in modern scientific literature, since in the context of the global transformation of higher education teachers, problems arise with increasing demands and professional risks. Many foreign authors emphasize that stress at work and emotional burnout are key factors affecting the quality of life and professionalism of teachers. So, Wang X. et al. shows in his fundamental works that emotional burnout is caused by high workload, lack of autonomy and constant pressure on the result, which reduces professional satisfaction and negatively affects motivation (Wang X. et al., 2024:10). Studies conducted in the USA and Australia for example, the work of authors show that academic workers often create a deficit in work-life balance, as well as limited opportunities for career growth, which increases stress levels and low productivity (Khan T., Siriwardhane P., 2021:6255).

An important contribution to the analysis of organizational factors influencing Soegiarto I., Sihite M., Usmany P., who notes that a strong organizational culture that supports academic autonomy and transparent mechanisms for measuring work plays an important role in reducing stress levels and reducing high job satisfaction (Soegiarto I., Sihite M., Usmany P., 2024:1580). The researchers emphasize that a favorable academic environment is able to compensate for many negative stress factors, ensuring sustainable professional development and a lower decline in well-being.

The peculiarities of the development of higher education in China represent a unique context that distinguishes the situation in Chinese universities from Western models. According to the research of authors, China's academic system is characterized by high competitiveness, strict control system and constant expectations regarding scientific productivity and teaching activities (Gu J., Levin J. S., 2021:900). Teachers and researchers at Chinese universities face difficulties related to insufficient academic training, lack of time for scientific work and family responsibilities, which, as a result, leads to professional stress and emotional exhaustion. The problems are reinforced by cultural peculiarities, which imply a high degree of responsibility and a focus on achieving a collective result, despite the significant opportunities available, modern research shows that Chinese universities are actively developing and implementing executive support mechanisms (Ruan J., Cai Y., Stensaker B., 2024:710). For example, Duan H., Zhao W's work points to the expansion of professional development programs, the introduction of digital platforms to optimize academic workload, as well as the creation of psychological support systems for teachers (Duan H., Zhao W., 2024:58). These measures are aimed at improving the quality of the academic environment, reducing emotional burnout and maintaining professional health at work. Thus, an analysis of the literature shows that the problems of changing academic staff in Chinese universities are caused by a combination of organizational, cultural and professional factors. At the same time, there is a tendency in modern higher education to actively reform the support system, which creates opportunities for developing effective recommendations and is aimed at improving their behavior within the framework of these.

Results

Within the framework of this research, the key method is a sociological survey, which allows obtaining a large amount of data on satisfaction with working conditions, professional management, access to resources, systematization and support from the university (in the figure 1).

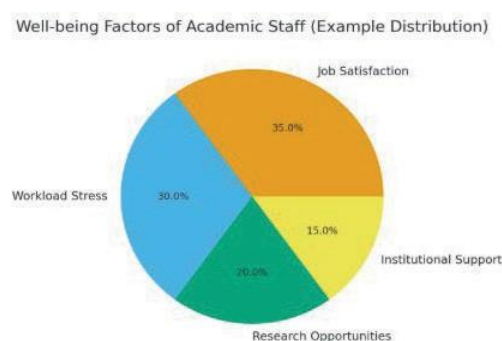

Figure 1 – Well-being factors of Academic Staff

The results of the study revealed several important patterns characterizing the well-being of Chinese university professors. Quantitative survey data indicate that the majority of respondents (professors, teachers) experience moderate or high levels of stress associated with heavy teaching workload, administrative responsibilities, and pressure related to research activities. Approximately one third of the participants noted that stress from work load is the dominant factor negatively affecting their well-being. This result is consistent with the results of earlier international studies, however, in the Chinese context, academic expectations look even higher due to the competitive institutional culture and results-based assessment systems.

At the same time, job satisfaction turned out to be a relatively strong positive component of well-being. Many scientists expressed satisfaction with the social prestige associated with their profession, the opportunities for intellectual growth and the dynamic academic environment. However, they also stressed the need for a more balanced workload distribution and strengthened institutional support mechanisms. Research opportunities formed a significant part of the respondents' well-being, while researchers starting their careers reported more serious difficulties in obtaining funding, access to laboratories, and mentoring. These difficulties often led to increased stress and decreased professional motivation.

Institutional support was identified as the least influential, but still a significant component of overall well-being (Lee S.,2022:11). Respondents noted improvements in recent university initiatives, including mental health services, digital workload management platforms, and professional development programs. However, many scientists have noted that these initiatives are not yet sufficiently integrated into everyday academic practice and require further improvement. Comparative data on universities show significant differences in support mechanisms: leading universities are implementing more comprehensive well-being support programs compared to regional and small universities.

In general, the results of the study emphasize the multidimensional nature of academic well-being and the need for systemic reforms aimed at harmonizing the academic load, strengthening the support infrastructure and expanding research opportunities. The results also indicate that Chinese universities are in a period of transition, when rapid development and rising expectations are gradually balanced by emerging policies in the field of academic well-being.

Using the comparative method, the differences between the categories of teachers – young scientists, associate professors, professors and researchers - were provided(in table 1).

Table 1. Key research findings on academic staff

№	Indicator / Factor	Key Findings	Most Characteristic For	Notes
1	Workload	High workload; limited time for research	Young lecturers, associate professors	Main source of stress and emotional strain
2	Job Satisfaction	Medium and above medium; high significance of professional outcomes	Professors, experienced researchers	Satisfaction increases with experience and academic advancement
3	Research Opportunities	Insufficient resources and grants at early career stages	Young researchers	Hinders development of scientific productivity
4	Institutional Support	Support exists, but implementation is episodic	All groups	Lack of systematic psycho-social support programs
5	Competitive Environment	Very high; pressure from publications and ranking competition	All groups, especially young staff	Increases stress and risk of burnout
6	Work–Life Balance	Low; most time devoted to academic activities	Young lecturers, researchers with family	One of the adverse factors affecting climate (organizational)
7	University Comparison	National top universities implement support programs; regional universities have limited opportunities	Depends on level of recovery	Higher-ranked universities offer better conditions

The results show that the well-being of academic staff at Chinese universities is influenced by workload, access to resources, the nature of the organizational environment, and the level of institutional support. The purpose of the study – to evaluate possible regulatory mechanisms and develop recommendations in accordance with accepted working conditions – was achieved by identifying the most vulnerable areas: teacher overload, insufficient research opportunities, weak program support and highly competitive academic environment. Based on the comparative analysis, it became obvious that universities demonstrate the effectiveness of support, the most successful practices with systematic management, the expansion of professional growth opportunities and the development of psychological and social support for staff. These results relate to the formation of targeted guidelines for compliance and surveillance at Chinese universities.

The analysis revealed that the strategic organization of institutional support and ensuring a balanced workload are key factors influencing the reduction of the risk of professional burnout and increase academic productivity. The introduction of comprehensive programs of psychological and social support, systematic grant and research support, as well as increasing the transparency of career growth creates conditions for the development of academic staff and the competitiveness of universities (Nicholls H. et al., 2022:3). These measures can not only improve the individual well-being of teachers, but also increase the efficiency of educational institutions (Hammoudi Halat D. et al., 2023:4425).

The use of the content analysis method has made it possible to comprehensively study the regulatory and strategic documents of Chinese universities related to working conditions, workload

distribution, teacher support programs, academic mobility regulations, and development strategies. The analysis showed that university declarations on academic staff support are often formalized and presented as strategic initiatives, but their actual implementation varies depending on the rating and status of the institution.

Key results identified by this method:

Discrepancy between declarations and actual practice:

University documents on the distribution of academic and research workload often provide flexibility and the ability to reduce the workload for young teachers and researchers, but in practice the distribution remains uneven, and young scientists continue to experience overload. Teacher support programs are formulated in development strategies and personnel regulations, but their implementation is sporadic, which limits their effectiveness (Xue E. et al., 2021:883).

Insufficient consistency of motivation and career advancement:

The documents reflect the availability of incentives for publication activity and participation in grant programs, but in fact these incentives are not always available to all categories of staff, especially for novice researchers. Recommendations on academic mobility and career growth exist, but they often require additional resources and administrative support, which creates barriers for young scientists (Shi D., Liu W., Wang Y., 2023:64).

Organizational culture and psychological support:

Regulations emphasize the importance of psychological and social support and the creation of a supportive work environment, but analysis shows that formal provisions are not always accompanied by practical tools, such as regular training, coaching, or mentoring programs.

The high competitiveness of the academic environment, reflected in the documents, is combined with limited measures to prevent burnout and maintain work-life balance (Wei C., Ye J. H., 2022:2234).

Consistency and effectiveness of strategies:

The national top universities demonstrate more clearly structured and integrated HR support strategies, including grant provision, development of research centers and incentives for publications. Regional universities have limited resources and a less systematic approach to the implementation of personnel initiatives, which is confirmed by empirical survey data and focus groups (Fang B., Zhang P., Kim S., 2023:184).

A content analysis of institutional documents has confirmed that formal strategies and regulations of universities aimed at supporting academic staff exist, but their practical implementation differs significantly between different categories of teachers and university levels. The main vulnerable areas include an unbalanced workload, limited research opportunities, occasional institutional support, and a high level of academic competitiveness. The results make it possible to develop recommendations for improving the consistency of personnel programs, more efficient load sharing, strengthening mentoring and psychological and social programs, as well as ensuring transparency and accessibility of career opportunities for all categories of academic staff.

Overall, the findings of the research underscore the multifaceted nature of academic well-being and the necessity for comprehensive reforms to balance the academic workload, enhance support systems, and expand research opportunities. The findings also suggest that Chinese universities are in a phase of transition, where rapid progress and growing expectations are gradually being met by emerging policies in the area of academic well-being.

Conclusions

As part of the research on the well-being of academic staff at Chinese universities, a comprehensive methodological strategy was applied aimed at a comprehensive assessment of working conditions, psychological state and institutional support for teachers. The methodology included three complementary approaches: questionnaires and surveys, comparative analysis, and

content analysis of institutional documents. This integrated approach made it possible not only to quantify the perception of workload, stress levels, and professional burnout, but also to better understand the causes of these phenomena, identify systemic problems, and evaluate the effectiveness of existing support mechanisms.

Questionnaires and surveys provided the collection of quantitative data on the perception of workload, job satisfaction, opportunities for professional growth and work-life balance. Based on the comparative analysis, it became obvious that universities demonstrate the effectiveness of support, the most successful practices with systematic management, the expansion of professional growth opportunities and the development of psychological and social support for staff.

The content analysis of the universities' regulatory and strategic documents supplemented empirical data by providing information on workload sharing, career advancement, teacher support programs, and educational development strategies. A comparison of the formalized documents with the actual working conditions revealed key inconsistencies and identified areas for improving personnel policy and mechanisms for improving the well-being of academic staff.

The complex application of these methods provided a systematic and multifaceted analysis of the phenomenon under study, made it possible to identify the most vulnerable areas, including teacher overload, limited research opportunities, episodic institutional support and a high level of competitiveness. The results obtained became the basis for the formation of recommendations on improving professional well-being, improving working conditions and sustainability of academic staff at Chinese universities, which is directly related to the purpose of the study: the development of mechanisms for improving well-being and evaluating their effectiveness. The study showed that the well-being of academic staff at Chinese universities is a multidimensional phenomenon that is influenced by workload, access to resources, organizational culture, and institutional support. The effectiveness of support programs directly depends on the consistency of their implementation, the level of resources and transparency of career mechanisms. Universities that provide comprehensive development strategies that stimulate professional growth and provide psychological and social support demonstrate higher staff satisfaction and a reduced risk of professional burnout. Thus, the formation of sustainable mechanisms for improving the well-being of teachers is becoming a key condition for improving the efficiency and competitiveness of higher education institutions in China.

References

Shen S., Yang H., Zhou Q., 2023 – *Shen S., Yang H., Zhou Q.* Development of academic programs In the digital age: Practice from China //Handbook of educational reform through blended learning. Singapore : Springer Nature Singapore, 2023. P. 125-157.

Wang X. et al., 2024 – *Wang X. et al* Understanding teacher emotional exhaustion: exploring the role of teaching motivation, perceived autonomy, and teacher–student relationships //Frontiers in psychology. 2024. T. 14. P. 1-12.

Khan T., Siriwardhane P., 2021 – *Khan T., Siriwardhane P.* Barriers to career progression in the higher education sector: Perceptions of Australian academics //Sustainability. 2021. T. 13. №. 11. P. 6255.

Soegiarto I., Sihite M., Usmany P., 2024 – *Soegiarto I., Sihite M., Usmany P.* The influence of training and development programs, job autonomy, and organizational culture on employee job satisfaction and performance //International Journal of Business, Law, and Education. 2024. T. 5. №. 2. P. 1577-1583.

Gu J., Levin J. S., 2021 – *Gu J., Levin J. S.* Tournament in academia: a comparative analysis of faculty evaluation systems in research universities in China and the USA //Higher Education. 2021. T. 81. №. 5. P. 897-915.

Ruan J., Cai Y., Stensaker B., 2024 – *Ruan J., Cai Y., Stensaker B.* University managers or institutional leaders? An exploration of top-level leadership in Chinese universities //Higher Education. 2024. T. 87. №. 3. P. 703-719.

Duan H., Zhao W., 2024 – *Duan H., Zhao W.* The effects of educational artificial intelligence-powered applications on teachers' perceived autonomy, professional development for online teaching, and digital burnout //International Review of Research in Open and Distributed Learning. 2024. T. 25. №. 3. P. 57-76.

Lee S., 2022 – *Lee S.*, Subjective well-being and mental health during the pandemic outbreak: Exploring the role of institutional trust //Research on Aging. 2022. T. 44. №. 1. P. 10-21.

Nicholls H. et al., 2022 – *Nicholls H. et al* The impact of working in academia on researchers' mental health and well-being: A systematic review and qualitative meta-synthesis //PloS one. 2022. T. 17. №. 5. P.1-10

Hammoudi Halat D. et al., 2023 – *Hammoudi Halat D. et al.* Understanding and fostering mental health and well-being among university faculty: A narrative review //Journal of clinical medicine. 2023. T. 12. №. 13. P. 4425.

Xue E. et al., 2021 – *Xue E. et al.*, China's education response to COVID-19: A perspective of policy analysis //Educational Philosophy and Theory. 2021. T. 53. №. 9. P. 881-893.

Shi D., Liu W., Wang Y., 2023 – *Shi D., Liu W., Wang Y.*, Has China's Young Thousand Talents program been successful in recruiting and nurturing top-caliber scientists? //Science. 2023. T. 379. №. 6627. P. 62-65.

Wei C., Ye J. H., 2022 – *Wei C., Ye J. H.*, The impacts of work-life balance on the emotional exhaustion and well-being of college teachers in China //Healthcare. MDPI, 2022. T. 10. №. 11. P. 2234.

Fang B., Zhang P., Kim S., 2023 – *Fang B., Zhang P., Kim S.* National human resource development in China: government–industry–university relations and roles //European Journal of Training and Development. 2023. T. 47. №. 1/2. P. 183-202.

Хуэй Синь

*Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: yan.yuxin@mail.ru*

ҚЫТАЙ УНИВЕРСИТЕТТЕРІНДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ӘЛ-АУҚАТЫ: ӘДІСТЕМЕ, БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЖАҚСARTУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты Қытай университеттеріндегі профессор-оқытушылар құрамының әл-ауқатын талдау, оны қамтамасыз етудің қолданыстағы тетіктерін бағалау және оқытушылар мен зерттеушілердің еңбек жағдайларын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеудің өзектілігі жоғары білім саласындағы бәсекелестіктің артуымен, академиялық ортаны цифрландырумен, ғылыми өнімділікке қойылатын талап-тардың өсуімен және олардың қызметкерлердің психоэмоционалды жағдайына әсерімен анықталады. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде сапалық және сандық тәсілдерді біріктіретін, Қытайдың мәдени және институционалды ерекшеліктерін ескеретін, сондай-ақ еңбек жағдайларын жақсартудың тәжірибеге бағытталған тетіктерін әзірлейтін профессор-оқытушылар құрамындағы өзгерістерді бағалаудың кешенді әдіснамасын ұсыну болып табылады. Зерттеудің негізгі міндеттеріне теориялық тәсілдерді талдау, профессорлық-оқытушылық құрамның әл-ауқатына әсер ететін негізгі факторларды анықтау, бағалау

әдістемесін әзірлеу, ағымдағы жағдайларды бағалау және цифрлық шешімдер мен кадр саясатын қоса алғанда, жетілдірудің заманауи құралдарын ұсыну кіреді. Әдістемеге сауалнамалар, салыстырмалы талдау және институционалдық құжаттарды мазмұнды талдау кірді. Зерттеудің нәтижелері профессорлық-оқытушылық құрамның әл-ауқатына жұмыс жүктемесі, ресурстарға қол жетімділік, ұйымдық орта және институционалдық қолдау әсер ететінін көрсетеді. Практикалық маңыздылығыретінде еңбек жағдайларын, мотивация жүйелерін жақсарту және университеттің профессорлық-оқытушылық құрамын тұрақты кәсіби дамыту бойынша практикалық ұсыныстар беру саналады.

Кілт сөздер: Қытай университеттері, профессорлық-оқытушылық құрам, жүктеме, еңбек жағдайлары, мансаптық өсу, әлеуметтік қолдау, психологиялық әл-ауқат, университет саясаты.

Хуэй Синь

*Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный
университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: yan.yuxin@mail.ru*

БЛАГОПОЛУЧИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА В КИТАЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ: МЕТОДОЛОГИЯ, ОЦЕНКА И МЕХАНИЗМЫ УЛУЧШЕНИЯ

Аннотация. Целью данного исследования является анализ благосостояния профессорско-преподавательского состава в китайских университетах, оценка существующих механизмов его обеспечения и разработка рекомендаций по улучшению условий труда преподавателей и исследователей. Актуальность исследования определяется растущей конкуренцией в сфере высшего образования, цифровизацией академической среды, растущими требованиями к научной продуктивности и их влиянием на психоэмоциональное состояние персонала. Научная новизна заключается в предложении комплексной методологии оценки изменений в профессорско-преподавательском составе, объединяющей качественный и количественный подходы, учитывающей культурную и институциональную специфику Китая, а также разрабатывающей практико-ориентированные механизмы улучшения условий труда. Ключевые задачи исследования включают анализ теоретических подходов, выявление основных факторов, влияющих на благополучие профессорско-преподавательского состава, разработку методологии оценки, оценку текущих условий и предложение современных инструментов улучшения, включая цифровые решения и кадровую политику. Методология включала опросы, сравнительный анализ и контент-анализ институциональных документов. Результаты показывают, что на благополучие профессорско-преподавательского состава влияют рабочая нагрузка, доступ к ресурсам, организационная среда и институциональная поддержка. Практическая значимость заключается в предоставлении практических рекомендаций по улучшению условий труда, систем мотивации и устойчивому профессиональному развитию профессорско-преподавательского состава университета.

Ключевые слова: Китайские университеты, профессорско-преподавательский состав, нагрузка, условия труда, карьерный рост, социальная поддержка, психологическое благополучие, политика университета.

Автор туралы мәлімет:

Хуэй Синь – Әл-Фараби бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Hui Xin – 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Информация об авторе:

Хуэй Синь – докторант 2 курса Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

IRSTI 06.52.17

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.4.132](https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.132)

Ding Lei

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: zdongdong@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF BUSINESS MODELS OF ORGANIZATIONAL BEHAVIOR MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. In the context of deepening digitalization, globalization and the growth of intercultural interactions, effective management of organizational behavior is becoming an essential factor in increasing the sustainability and competitiveness of companies. This study is aimed at a comparative analysis of business models of organizational behavior management in Kazakhstan and China, which has significant practical and scientific significance for the development of cross-border cooperation. The novelty of the research lies in a comprehensive study of the influence of cultural, institutional and economic factors on management models in the two countries, as well as in identifying complementary approaches applicable in a transformational economy. Scientific tasks include: analyzing existing organizational behavior management models in Kazakhstan and China; determining the impact of cultural and institutional characteristics on employee behavior; comparing motivation strategies and corporate culture; developing recommendations for adapting effective models for intercultural projects. The research methodology is based on comparative analysis, case study, and an analytical review of the literature. The main results show that the Chinese management model is characterized by a high degree of centralization, collectivism and an emphasis on hierarchy, while the Kazakh system is characterized by hybridity, a combination of Western approaches and national characteristics. In conclusion, it is emphasized that the mutual adaptation of successful management practices contributes to improving the effectiveness of international projects, strengthening corporate culture and the formation of competitive business models.

Keywords: Business models, organizational behavior, personnel management, comparative analysis, China, Kazakhstan, corporate culture, motivation.

Introduction

In the context of globalization, digital transformations and rapid changes in the labor market, effective management of organizational behavior is becoming a key factor driving the development of companies (Trenerry B. et al., 2021:3). Modern research considers employee behavior as policies and actions shaped by internal and external factors. The company's ability to adapt, innovate, and retain staff within its chosen management business model.

The relevance of the topic is due to the fact that there are no universal solutions in the management of organizational behavior, and it is necessary to adapt management models to the cultural, economic and institutional conditions of a particular country. Despite the growing interest in organizational behavior, the scientific literature does not sufficiently cover the specifics of national approaches and approaches that influence the attitude of managers and managerial decisions in organizations. Of particular interest is the comparative analysis of Kazakhstan and China: Kazakhstan is a country with a transitional economy and an emerging management system, while China combines the traditions of centralized management.

The purpose of the study is to compare business models of organizational behavior management in Kazakhstan and China, identify keywords and similarities in management approaches, as well as identify the most effective practices applicable in a transformational economy and cross-cultural environment.

To achieve this goal, the following tasks were formulated: to consider the possibility of conducting business models of organizational behavior management in Kazakhstan and China; the influence of cultural, institutional and economic factors on organizational behavior in these countries; compliance with approaches to personnel management and corporate culture, identification of best practices for adaptation and stability; develop recommendations for optimizing business processes. organizational behavior management models in multinational companies

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive comparative approach to the analysis of national business models of organizational behavior management in Kazakhstan and China, with an emphasis on cultural and institutional features that affect the effectiveness of management decisions. The work also contributes to the development of the theory of organizational behavior in the twentieth transformational and intercultural economies, and provides practical recommendations for adapting successful management models.

Given the growing cooperation, both in Kazakhstan and China, especially in the framework of large transnational projects and Belt and Road initiatives, the harmonization of management approaches and the development of effective organizational behavior models is becoming strategically important (Lee J. T., Lo W. Y. W., Abdrasheva D., 2021, 238). Understanding the aspects of human resources management in our countries helps to reduce constraints, increase the effectiveness of teamwork and create a sustainable corporate culture. Thus, a comparative analysis of business models of organizational behavior management is important for making informed management decisions and developing successful strategies for interaction between partners from different countries.

Materials and methods

The research employed a combination of theoretical and empirical approaches. The theoretical framework was established through a comprehensive review of scholarly literature, encompassing the work of domestic and international researchers in the domains of strategic planning and organizational behavior management. The works of renowned authors such as I. Ansoff (Puyt R. W., Antoniou P. H., Caputo A., 2024:513), H. Zhang (Zhang H. et al., 2022:1), T. Haaker (Haaker T. et al., 2021:126) and contemporary studies on the distinctive characteristics of governance in nations with diverse economic models were scrutinized. The analysis of the literature allowed for the identification of pivotal strategies in management and the elucidation of the factors that impact their efficacy in organizational settings.

The comparative analysis and the case study approach were employed as empirical methods. The comparative analysis allowed for a comparison of approaches to strategic planning and organizational behavior management in Kazakhstan and China, identifying similarities and differences, as well as the validity of certain models. The case study method was applied to examine the practices of specific companies – Kaspi.kz, Air Astana (Kazakhstan), and Huawei, Haier (China). The characteristics of their strategic approach, the mechanisms employed, and the outcomes achieved were analyzed. Additionally, methods of content analysis of strategic documents, corporate reports, and expert publications were utilized. This enabled an objective evaluation of the applied management models and the formulation of well-reasoned conclusions.

Discussions

In recent years, the literature has increasingly focused on how organizational culture and appropriate management models affect employee motivation, employee engagement, company effectiveness, and the ability to adapt to change. This is especially true in emerging economies, where comparing national approaches can provide practical value.

The paper analyzes the corporate culture on the example of a Kazakhstani enterprise in the oil and gas industry. The authors note that the development of corporate culture through unity and

motivational measures is a key mechanism for improving the company's efficiency (Beisembayev G., Akhmetkyzy A., 2025:18). And some authors claim that the methods and theories developed by domestic experts remain insufficient, which makes it difficult to manage the development of corporate culture and solve problems related to its change and improvement (Leso B. H., Cortimiglia M. N., Ghezzi A., 2023:152). The article "The Impact of organizational culture on employee Motivation and its economic implications for business Performance" attempts to determine how organizational culture affects employee motivation (Taizhanov L. T., Zhetibaev Zh.K., Mutalieva A. A., 2025:461). Through empirical analysis, the authors come to the conclusion that culture is not just a background, but one of the key factors shaping motivation, which in turn affects economic results.

One of the recent studies – "The Explore of Knowledge Management Dynamic Capabilities, AI-Driven Knowledge Sharing, Knowledge-Based Organizational Support, and Organizational Learning on Job Performance: Evidence from Chinese Technological Companies" – examines how organizational support, knowledge sharing through AI, organizational learning, and dynamic knowledge management abilities influence labor productivity in Chinese technology companies (Cui J., 2025:4). This indicates that in modern Chinese firms, organizational behavior and culture are increasingly intertwined with digital, technological, and cognitive aspects.

In Kazakhstan, corporate/organizational culture and its impact on employee behavior are increasingly being explored in the business sector and the public service. The main problems are: insufficient theoretical base, weak institutionalization, lack of adapted cultural assessment tools. However, research has already confirmed that culture influences a company's motivation, cohesion, sustainability, and adaptability. In the Chinese context, along with traditional approaches, there is a trend towards digitalization, knowledge management and the use of AI, which expands the traditional framework of organizational culture and introduces new factors (technological maturity, training, knowledge exchange). This indicates the flexibility and dynamism of Chinese companies, their ability to integrate cultural traditions and modern business technologies. Comparative analysis (Kazakhstan–China) shows: There are no universal models.; Successful management of organizational behavior depends on the ability to adapt the model to national and industry specifics, to take into account cultural, institutional and technological factors.

Results

Through a comparative analysis of the organizational behavior management approaches in Kazakhstan and China, it has become evident that there are both similarities and differences due to the historical, cultural, and institutional backgrounds of these two countries. The analysis revealed that China predominantly employs centralized management models characterized by hierarchy, discipline, collective responsibility, and Confucian values. In contrast, Kazakhstani companies tend to adopt hybrid approaches that blend elements of the Soviet administrative system, Western management practices, and local traditions.

The case study approach demonstrated that Chinese enterprises extensively employ standardized employee conduct, rigorous adherence to internal policies, and a robust managerial oversight. This approach helps to minimize ambiguity, but it can also restrict employee autonomy. In contrast, Kazakh businesses often adopt a more flexible approach to regulations and standards, which, while fostering adaptability and individualized treatment for employees, can also lead to a decline in discipline and control.

The comparative study revealed that the methods employed in managing organizational conduct in Kazakhstan and China diverge considerably in a variety of aspects, such as leadership style, employee incentives, the essence of organizational culture, and the extent of national values' impact. These disparities are not solely attributable to cultural and historical factors, but also to the level of business maturity and the strategic objectives of the organizations.

To further explore this topic, specific examples of prominent companies in both countries. In China, Huawei Technologies Co., Ltd. serves as a prime illustration of a centralized management model, characterized by a strict hierarchy, a system of shared responsibility, and a highly regulated code of conduct for employees(Hong J. F. L., Snell R. S., 2021:1045).

On the other hand, Haier Group is implementing a novel approach that combines the presence of autonomous teams with the maintenance of overall corporate oversight[8]. This unique organizational approach fosters a unique style of behavior that seamlessly blends control and self-direction.

In contrast, in Kazakhstan, there is a trend towards more flexibility and individualization. The company Kaspi.kz, for instance, adopts a decentralized approach, emphasizing freedom of decision-making, personal initiative, and a flat management structure(Nichkasova Y., 2024:570). This fosters an open and innovative work culture.

Another example is Air Astana, which combines standardized processes required in the aviation industry with personalized development programs and mentorship, promoting employee loyalty and proactivity (Mızrak F., 2023:83).

Therefore, organizational behavior management practices in China and Kazakhstan vary from strictly hierarchical to flexible and adaptive models. This highlights the importance of considering national and industry-specific factors when developing effective business strategies. The comparison demonstrates that there is no one-size-fits-all approach – each model must be tailored to the unique socio-cultural context.

The findings demonstrated that Chinese companies prioritize teamwork, corporate allegiance, and internal harmony, whereas in Kazakhstan, individual motivation, financial incentives, and career advancement take precedence. This divergence influences the selection of business models: in China, vertically integrated structures with a strong corporate culture are more prevalent, whereas in Kazakhstan, many organizations opt for decentralization and horizontal distribution of authority(in table1).

Table 1. Comparative analysis of organizational behavior management models in Kazakhstan and China

Comparison Parameters	Kazakhstan	China
Management approach	Hybrid, with elements of Western management	Centralized, hierarchical
Employee motivation	Individual, materially oriented	Collective, based on loyalty
Corporate culture	Multi-level, adaptive	Stable, Confucian, conservative
Influence of national values	Moderate	High
Managerial flexibility	Medium to high	Low to medium
Teamwork	Developing, but not dominant	Key priority

A comparison with previous studies conducted by various scientists shows that the identified differences are confirmed by a variety of scientific sources.However, this work enhances our comprehension by specifically contrasting behavioral patterns and personnel management practices in real-world scenarios.

The inclusion of case studies from organizations operating in a cross-border environment adds to the practical significance of the findings.

The analysis has confirmed that national characteristics significantly influence the selection and efficacy of business models for managing organizational behavior. In the context of globalization and the deepening collaboration between Kazakhstan and China, it is crucial to consider these differences when developing joint projects, implementing management decisions, and formulating personnel strategies.

Beyond the fundamental aspects of business models, the research delved into the specific instruments and methods employed by managers to govern organizational conduct in companies operating in Kazakhstan and China. This examination not only revealed distinct national preferences but also uncovered universal trends(table 2).

Table 2. Tools and practices for managing organizational behavior

Management Tool	Kazakhstan	China
Motivation System	Bonuses, incentives, flexible schedule, career advancement	Group rewards, moral incentives, performance evaluation systems
Corporate Training	Skill upgrading, external training programs	In-house academies, mentorship-based learning
Organizational Communication	Open meetings, HR feedback channels	Vertical communication, limited direct criticism
Conflict Management	Negotiations, informal meetings, mediators	Conflict avoidance, reliance on hierarchical authority
Employee Behavior Control	Supervision by mid-level managers	Strict reporting, digital monitoring systems
Loyalty Formation	Corporate events, symbols, personalized approach	Collective ideology, “family-style” corporate model
Influence of Cultural Traditions	Moderate (Western cultural adaptation observed)	Strong (Confucian values, respect for hierarchy)

As the table, in Kazakhstan, there is a preference for personalized methods of motivation and more adaptable approaches to learning and communication, while in China, collectivism, formalized control methods, and hierarchical management remain central. This underscores the idea that organizational behavior is shaped not only by external factors but also by cultural attitudes. The use of these tools has varying impacts on employee motivation, organizational identity, and team resilience. This is reflected in diagram 1(in Figure 1):

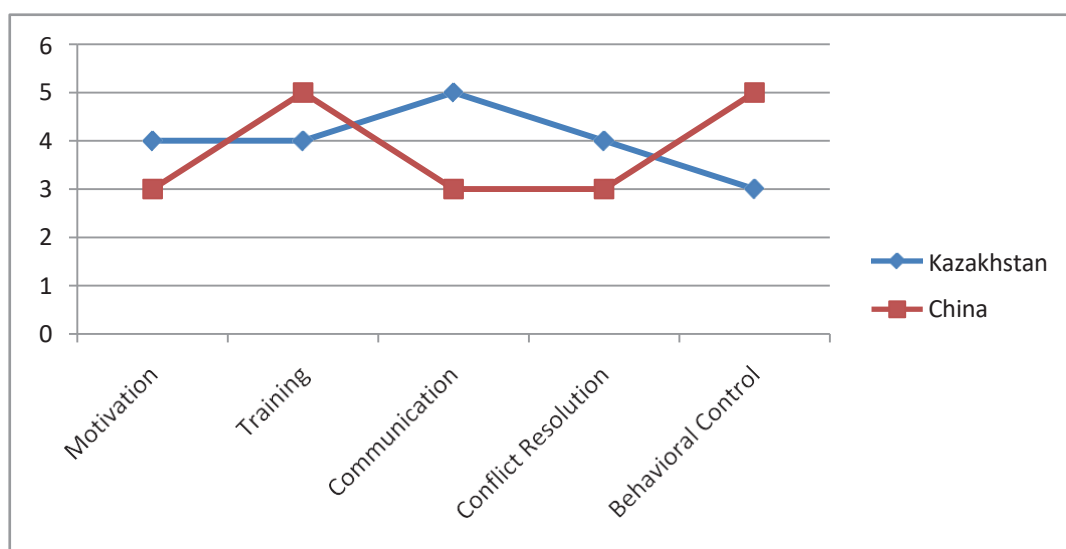

Figure 1. – Key Management Aspects in Kazakhstan vs China

Therefore, the practices outlined in the table highlight the significance of a holistic approach to selecting a business model for managing organizational behavior, particularly in a multinational or cross-cultural setting.

The findings of the research indicate that the approaches to managing organizational behavior in Kazakhstan and China differ significantly, both in terms of structure and meaning (in figure 2). In China, a centralized management style based on hierarchy, strict adherence to rules, and collective values is prevalent. This is evident in companies like Huawei and Haier, where formalized procedures, digital monitoring, and a strong emphasis on corporate culture dominate. This approach ensures stability and predictability in employee behavior, but it can also hinder innovation and creativity.

In contrast, Kazakhstani enterprises adopt more agile management styles, prioritizing employee motivation, horizontal communication, and individual accountability. Kaspi.kz and Air Astana, for instance, employ practices that foster employee engagement, encourage open dialogue, and cultivate loyalty through personalized approaches. This approach enhances the organizations' adaptability to external changes, but it necessitates a sophisticated management culture and substantial investments in human capital development. Consequently, the comparative analysis underscores the significance of considering national, industry-specific, and corporate factors when selecting an effective management model for organizational behavior.

Figure 2. – Comparison of Organizational Behavior: China vs. Kazakhstan

Each segment of the chart (25% each) represents one of four key aspects of organizational behavior, with two segments from each country. This even distribution helps visually compare the approaches of China and Kazakhstan, without taking into account quantitative differences, for simplicity and clarity. The organizational behavior of companies in these two countries demonstrates two different, but effective, management approaches that reflect their cultural and economic characteristics.

In China, centralized and hierarchical management is prevalent, as exemplified by companies like Huawei and Haier. These companies emphasize strict adherence to rules and formal procedures, ensuring a clear structure and stability. A strong corporate culture and digital control are also notable, allowing companies to maintain high levels of discipline and consistent standards of behavior. Stability, manageability, and predictability of employee actions are the main goals.

In contrast, companies like Kaspi.kz and Air Astana in Kazakhstan adopt a more flexible and decentralized management approach. These companies focus on employee motivation, development of personal initiative, horizontal communication, and open dialogue between management levels. This promotes personalized interaction, engagement, and loyalty among employees.

Thus, China relies on control, discipline, and uniformity, while Kazakhstan focuses on trust, adaptability, and the human factor. These strategies are not mutually exclusive - on the contrary, each one can be effective depending on the context and the company's goals.

Conclusion

The research demonstrated that strategic planning frameworks are instrumental in enhancing the efficiency of organizational governance. They enable the systematic formulation of objectives and targets, guiding the efforts of all departments towards achieving shared strategic priorities, and adapting to shifts in the external environment. Efficient strategic planning fosters collaboration, resource optimization, and contributes to the long-term success of the company.

The examination of literary sources has demonstrated the significance of incorporating strategic planning into the governance framework of enterprises across diverse sectors and sizes. The authors emphasize that the utilization of contemporary techniques for strategic analysis and forecasting can enhance the quality of managerial decisions and reduce the likelihood of risks. However, the successful execution of strategic planning necessitates not only adherence to formal procedures but also a shift in organizational culture, a focus on innovation, and ongoing employee development.

In practice, the research demonstrated that companies that employ integrated strategic planning models outperform their competitors. Case studies from Kazakhstan and China demonstrate that adapting strategic approaches to national contexts, industry demands, and internal resources can lead to sustainable success. Furthermore, the active participation of management and employees in the planning and execution of the strategy is crucial.

However, the study also highlighted some challenges in implementing strategic planning. These include inadequate training for staff, resistance to change, limited access to information, and difficulties in aligning strategic objectives with operational activities. Overcoming these obstacles requires a structured approach, the support of senior management, and the development of internal communication channels.

Therefore, strategic planning is a powerful instrument for guiding an organization, enhancing its performance and resilience. To fully realize its potential, it is crucial to tailor the strategy to the organization's unique characteristics, foster managerial skills, and continuously assess the strategy's implementation. The findings underscore the significance of strategic planning as the cornerstone for the long-term success and competitiveness of contemporary organizations.

References:

Trenerry B. et al., 2021 – *Trenerry B. et al.* Preparing workplaces for digital transformation: An integrative review and framework of multi-level factors //Frontiers in psychology. 2021. T. 12. P. 1-10

Lee J. T., Lo W. Y. W., Abdrasheva D., 2021 – *Lee J. T., Lo W. Y. W., Abdrasheva D.*, Institutional logic meets global imagining: Kazakhstan's engagement with China's Belt and Road Initiative //Higher Education. 2021. T. 82. №. 2. P. 237-253.

Puyt R. W., Antoniou P. H., Caputo A., 2024 – *Puyt R. W., Antoniou P. H., Caputo A.* The Ansoff archive: Revisiting Ansoff's legacy and the holistic approach to strategic management //Strategic Change. 2024. T. 33. №. 6. P. 513-518.

Zhang H. et al., 2022 – *Zhang H. et al.*, Big data-assisted social media analytics for business model for business decision making system competitive analysis //Information Processing & Management. 2022. T. 59. №. 1. P. 1-15

Beisembayev G., Akhmetkyzy A., 2025 – *Beisembayev G., Akhmetkyzy A.* Assessment of ESG Efficiency of Oil and Gas Sector in Kazakhstan //Eurasian Journal of Economic and Business Studies. 2025. T. 69. №. 1. P. 18-31.

Leso B. H., Cortimiglia M. N., Ghezzi A., 2023 – *Leso B. H., Cortimiglia M. N., Ghezzi A.* The contribution of organizational culture, structure, and leadership factors in the digital transformation of SMEs: a mixed-methods approach //Cognition, Technology & Work. 2023. T. 25. №. 1. P. 151-179.

Taizhanov L. T., Zhetibaev Zh.K., Mutalieva A. A., 2025 – *Taizhanov L. T., Zhetibaev Zh.K., Mutalieva A. A.* The influence of organizational culture on employee motivation and its economic consequences for business efficiency//The messenger. 2025. Vol. 413. No. 1. P. 460-478

Cui J., 2025 – *Cui J.* The Explore of Knowledge Management Dynamic Capabilities, AI-Driven Knowledge Sharing, Knowledge-Based Organizational Support, and Organizational Learning on Job Performance: Evidence from Chinese Technological Companies //arXiv preprint arXiv:2501.02468. 2025. P.1-21

Haaker T. et al., 2021 – *Haaker T. et al.*, Business model innovation through the application of the Internet-of-Things: A comparative analysis //Journal of Business Research. 2021. T. 126. P. 126-136.

Hong J. F. L., Snell R. S., 2021 – *Hong J. F. L., Snell R. S.* Headquarters control and its legitimation in a Chinese multinational corporation: The case of Huawei //Management and Organization Review. 2021. T. 17. №. 5. P. 1043-1086.

Nichkasova Y., 2024 – *Nichkasova Y. Digital technologies: transformation of the financial market of Kazakhstan //Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2024. Vol. 408. No. 2. P. 568-584.*

Mızrak F., 2023 – *Mızrak F. Strategies for effective human resource management in the aviation industry: a case-based analysis //Beykoz Akademi Dergisi. 2023. T. 11. №. 2. P. 82-109.*

Дин Лэй

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: zdongdong@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙДАҒЫ БИЗНЕС-МОДЕЛЬДЕРДІ БАСҚАРУДАҒЫ ҰЙЫМДЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Цифрландыруды тереңдету, жаһандану және мәдениетаралық өзара әрекет-тестіктің өсуі жағдайында ұйымдық мінез-құлықты тиімді басқару компаниялардың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторына айналууда. Бұл зерттеу Трансшекаралық ынтымақтастықты дамыту үшін маңызды практикалық және ғылыми маңызы бар Қазақстан мен Қытайдағы ұйымдастырушылық мінез-құлықты басқарудың бизнес-модельдерін салыстырмалы талдауға бағытталған. Зерттеудің жаңалығы мәдени, институционалдық және экономикалық факторлардың екі елдегі басқару үлгілеріне әсерін жан-жақты зерттеуде, сондай-ақ трансформациялық экономикада қолданылатын бірін-бірі толықтыратын тәсілдерді анықтауда жатыр. Ғылыми міндеттерге Қазақстан мен Қытайдағы ұйымдастырушылық мінез-құлықты басқарудың қолданыстағы модельдерін талдау; мәдени және институционалдық сипаттамалардың қызметкерлердің мінез-құлқына әсерін анықтау; мотивациялық стратегиялар мен корпоративтік мәдениетті салыстыру; мәдениетаралық жобалар үшін тиімді модельдерді бейімдеу бойынша ұсыныстар әзірлеу жатады. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы талдауға, кейстерді зерттеуге, әдебиеттерді аналитикалық шолуға негізделген. Негізгі нәтижелер көрсеткендей, Қытайлық басқару моделі орталықтандырудың, ұжымдастырудың және иерархияға баса назар аударудың жоғары деңгейімен сипатталады, ал қазақстандық жүйе гибридтілікпен, Батыстық тәсілдер мен ұлттық ерекшеліктердің үйлесімімен сипатталады. Қорытындылай келе, табысты басқару тәжірибесінің өзара бейімделуі халықаралық жобалардың тиімділігін арттыруға, корпоративтік мәдениетті нығайтуға және бәсекеге қабілетті бизнес-модельдерді қалыптастыруға ықпал ететіні атап өтілді.

Кілт сөздер: Бизнес-модельдер, ұйымдық мінез-құлық, персоналды басқару, салыстырмалы талдау, Қытай, Қазақстан, корпоративтік мәдениет, мотивация.

Дин Лэй

Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный
университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: zdongdong@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В КАЗАХСТАНЕ И КИТАЕ

Аннотация. В условиях роста цифровизации, глобализации и роста межкультурных взаимодействий эффективное управление организационным поведением становится важным фактором повышения устойчивости и конкурентоспособности компаний. Данное исследование направлено на сравнительный анализ бизнес-моделей управления организационным поведением в Казахстане и Китае, который имеет существенное практическое и научное значение для развития трансграничного сотрудничества. Новизна исследования заключается во всестороннем изучении влияния культурных, институциональных и экономических факторов на модели управления в двух странах, а также в выявлении взаимодополняющих подходов, применимых в условиях трансформационной экономики. Научные задачи включают: анализ существующих моделей управления организационным поведением в Казахстане и Китае; определение влияния культурных и институциональных характеристик на поведение сотрудников; сравнение стратегий мотивации и корпоративной культуры; разработка рекомендаций по адаптации эффективных моделей для межкультурных проектов. Методология исследования основана на сравнительном анализе, изучении конкретных ситуаций и аналитическом обзоре литературы. Основные результаты показывают, что китайская модель управления характеризуется высокой степенью централизации, коллективизма и акцентом на иерархию, в то время как казахстанская система характеризуется гибридностью, сочетанием западных подходов и национальных особенностей. В заключение подчеркивается, что взаимная адаптация успешных практик управления способствует повышению эффективности международных проектов, укреплению корпоративной культуры и формированию конкурентоспособных бизнес-моделей.

Ключевые слова: Бизнес-модели, организационное поведение, управление персоналом, сравнительный анализ, Китай, Казахстан, корпоративная культура, мотивация.

Автор туралы мәлімет:

Дин Лэй - Әл-Фараби бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Дин Лэй - Докторант 2 курса Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Ding Lei - 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 13.41.91; 23.57

<https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.142>

¹Жамашев А.Ш., ²Курманалиева А.Д., *³Елеусызбаева Н.М.
^{1,2,3}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: ¹azamat_zhamashev@mail.ru, ²Ainura.Kurmanalieva@kaznu.edu.kz,
³yeleussyzbayeva_n@live.kaznu.kz

МАЛАЙЗИЯ–ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМИ САБАҚТАСТЫҒЫ: КУАЛА-ЛУМПУР КІТАПХАНАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ҒАЛЫМДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Малайзияның Куала-Лумпур қаласындағы қолжазба қорларын қамтитын кітапханаларға шолу жасап, Қазақстанмен тарихи-ғылыми байланысын көрсету үшін қазақ даласы ғалымдарының сақталған еңбектеріне мазмұндық, салыстырмалы талдау жасау және әр ғалымның ғылым мен мәдениетке қосқан үлесіне баға беру мақсаты қойылды. Бұл Оңтүстік-Шығыс Азиядағы мәдени мұраларымыздың ғылыми айналымға енуіне себеп болады, сонымен қатар, малай мен қазақ халықтарының ғылым-білім сабақтастығын көрсету міндетін іске асырады. Осылайша, зерттеу жаңалығы – Қазақстан шығыстануындағы Малайзияның орны Оңтүстік-Шығыс Азия (SEA) елдері бойынша салыстырмалы зерттеулерде исламдық даму үлгісі ретінде ғана емес, ғылыми мұраны сақтаушы ретінде қарастыруға күш салынды. Бұл мақсатқа жету үшін қолжазбалармен жұмыс жасауда кезең-кезеңімен: қолжазбаларды жинақтау, каталогтағы қолжазбалар тізімін шығару, қолжазбаның толық сипаттамасын беру, қолжазбаларды салыстыру, қолжазбаны тексеріп оқу, мәтінге анализ жасау әдістері қолданылды. Қолжазбалармен қатар, басылып шыққан кітаптар мен зерттеулер де қамтылды. Мақалада мәдениет пен ғылымның дамуына еңбек сіңірген қазақ даласы ғалымдарына мән беріп, олардың еңбектері сақталған Халықаралық ислам ойы мен өркениеті институты (ISTAC) – Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM), Малайзия ұлттық кітапханасы (NLM), Малайя университеті (UM) кітапханаларының коллекциялары қарастырылды. Нәтижесінде қазақ даласы ғалымдарынан Фарабилер, Кәрдари, Зәрнужи еңбектерінің кітапханадағы орны аталған соң шығармалардың ерекшеліктері мен маңызына жекелей сипаттама берілді, бұл қазақ даласы ғылыми мұрасының Оңтүстік-Шығыс Азияның ғылыми айналымында алатын орнын көрсету міндетін іске асыру үшін жасалды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің 2024-2026 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы аясында қаржыландырылды. (Грант AP22686474 «Қазақ даласы ойшылдарының әлем мұрағаттарындағы арабтілді дереккөздер антологиясы»)

Кілт сөздер: Малайзия кітапханалары, қазақ жерінің ғалымдары, қолжазба, Фараби, Кәрдари, Зәрнужи, Оңтүстік-Шығыс Азия.

Кіріспе

Қазақ жері – ғасырлар бойы әлемдік өркениетке өзіндік үлесін қосқан көптеген ойшылдар мен ғұламалардың туған топырағы. Ұлттың тарихи-мәдени дамуын зерделеуде олардың еңбектерін қайта қарастырудың маңызы зор. Әлем мұрағаттарында, шығыс пен батыстың ғылыми орталықтарында сақталған қолжазбалар мен жазба деректер халқымыздың ғылым, әдебиет, мәдениет, дін және руханияттағы терең тамырлы дәстүрін айқындайды. Солардың қатарында Малайзия мұрағат қорлары мен кітапханаларында сақталған еңбектер

ерекше мәнге ие. Бұл қолжазбалар қазақ өркениетінің кең ауқымдағы ықпалын көрсетіп қана қоймай, ислам әлеміндегі рухани сабақтастықты да айқындайды.

Фараб, Кердері, Зернұқ сынды ортағасырлық қалалардан шыққан ғұламалардың еңбектері Малайзия қорларында сақталғаны белгілі болуы – қазақ даласының ғылым мен мәдениет тарихындағы орнын жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Ғасырлар бойы зерттелмей келген бұл мұраларды ғылыми айналымға енгізу ұлттық тарих пен руханиятты жаңаша бағамдаудың маңызды қадамы.

Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі ұлттық тарих пен рухани мұраны қайт сараптауға кең жол ашты. Соның нәтижесінде әлем өркениетінде өзіндік үлесін қосқан қазақ топырағынан шыққан ойшылдар мен ғұламалардың еңбектерін жан-жақты зерттеу ісі жаңа серпін алды. Әсіресе, шетел мұрағаттары мен кітапханаларында сақталған қолжазбалар мен сирек деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы халқымыздың бай тарихи-мәдени мұрасын жаңа қырынан тануға мүмкіндік туды.

Осы тұрғыдан алғанда, Малайзия мұрағаттары мен кітапханаларында сақталып отырған қазақ ғұламаларының қолжазбалары айрықша құнды еңбектер қатарына жатады. Бұл мұралар тек ғылыми тұрғыда емес, сонымен бірге мәдениет пен өркениет сабақтастығын айқындауда маңызды орын алады. Аталған қолжазбаларды зерттеу арқылы қазақ даласының ғылым мен руханиятқа қосқан үлесі тағы да айқындалып, ұлттық мұраның жаһандық маңызы арта түседі. Ғылыми мақаланың мақсаты. Малайзия мұрағат қорлары мен кітапханаларында сақтаулы қазақ жерінен шыққан ғұламалардың еңбектеріне тоқталып, шығармалардың мән-маңызын ашықтау. Зерттеу нысаны – қазақ жерінен шыққан ғалымдардың Малайзия мұрағат қорлары мен кітапханаларында сақтаулы еңбектерінің қолжазбалары. Зерттеуіміздің жаңалығы – Оңтүстік-Шығыс Азия қолжазба қорларының спецификасына шолу, шығыстық дерекнама бағытында Малайзия үлгісін қарастыру, ал Қазақстанмен байланысы Малайзияда сақталған шығармаларға топтай отырып анализ жасалады және аталмыш шығармалардың мәдениет пен өркениеттің дамуына қосатын үлесіне баға беріледі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақаланы жазу кезінде биографиялық, библиографиялық дереккөздер, ғылыми мұраларға қатысты жаңа зерттеулер қарастырылды, қолжазба дереккөзі ретінде Малайзия қолжазба кітапханаларының қоры негізге алынды. Каталог деректеріне кітапхананың өзінен және онлайн қол жеткіздік.

Мақаланы жазу барысында қолданылған әдіс-тәсілдерді екіге бөліп қарастырамыз: мәліметтерді жинақтау әдістері және мәліметтерге анализ жасау әдістері. Мәліметтерді жинақтау әдістері: Мақала материалдарына қол жеткізу үшін құжаттар, яғни, бұл жағдайда қолжазбалар жинақталды. Қолжазбалармен жұмыстың сатысы көрінісі: қолжазбаларды жинақтау, каталогтағы қолжазбалар тізімін шығару, қолжазбаның толық сипаттамасын алу, қолжазбаларды салыстыру, қолжазбаны тексеріп оқу, мәтінге анализ жасау.

Мәліметтерге анализ жасау үшін тарихи-компаративистік тәсіл, жіктеу мен классификациялық бөлініс, дедуктив, индуктив анализ әдістері қолданылды. Қолжазбалармен жұмыстың әр кезеңін толығырақ сипаттау үшін Мэйс К. ұсынған методологияны зерттеу мақсатына сай мына түрде ұсына аламыз (Масе, 2015): біріншіден, қазақ жерінен шыққан ғалымдар шығармаларының қолжазбаларын Малайзия кітапханаларынан іздеп, барын жинақтадық; каталогтан табылған қолжазбалардың библиографиялық сипаттамасын бір тізімге салдық; каталогтағы сипаттамамен шектелмей, қолжазба нұсқаларының өзімен танысып, сыртқы сипаттамасын қамтыдық (парағы, жазу ерекшелігі, көшірген адамның әдіснамасы, т.б.); бір шығарманың табылған бірнеше қолжазба нұсқаларын өзара салыстыра қарадық; сыртқы сипаттамаларды бергеннен кейін шығарманың тақырыбы мен авторын нақтылау және жазылу мақсатын анықтау үшін қолжазбаларды оқыдық; зерттеу мін-

деттерімізге сай қолжазба мәтініне анализ жасадық. Қолжазбаларды оқу барысында каталогта берілген мәліметтер мен жазбадағы мәліметтердің сәйкестігіне мән бердік, мәліметтерді сараптап, мақалада нәтижесін бердік.

Талқылау

Бұдан алдын жасалған зерттеулердің ішінде зерттеу объектісі ұқсас аналог мақала ретінде Демирбилек М. мақаласын айтуға болады (Demirbilek, 2022). Ол Өзбекстанның қолжазба кітапханалары мен кітапхана қорындағы кейбір шығармаларға анализ жасайды, ал біз Малайзияның Куала-Лумпур қаласындағы кітапханаларды зерттеу нысаны етіп алдық; ал мақсаты ұқсас Хаван А. және т.б. авторлардың әл-Фараби мұраларының Түркия кітапханаларында сақталуына қатысты философиялық зерттеуін келтіре аламыз (Хаван, Байтенова, Құрманалиева, Байжума, 2023). Онда басты тұлға – Әбу Наср Мұхаммед әл-Фарабидің мұрасы нысан ретінде алынғандықтан, фарабитану саласына маңызы зерттеу саналады. Ал бұл зерттеуіміз бұдан алдын жасалмаған параллель, Тұран даласы мен Малай әлемінің ғылыми сабақтастығына негізделеді. Малайзияны зерттеу Қазақстанда жеке бағыт ретінде терең дамымағанымен, Оңтүстік-Шығыс Азия (SEA) елдері бойынша салыстырмалы зерттеулерде Малайзия исламдық даму үлгісі ретінде аталады. Отандық зерттеушілердің Малайзияға қатысты жасаған зерттеулері екі мемлекеттің дінге қатынасы бойынша салыстырмалы талдауды қамтиды: этникалық және конфессиялық құрылым, мемлекеттік басқару, діни білім беру, діни бірлестіктердің қызметі, дінаралық диалог туралы, мысал ретінде Алдиярова Ж. және басқалары жариялаған мақаланы келтіруге болады (Aldiyarova, Tutinova, Seifullina, Zaton, Bagasharov, Mussabekov, 2023).

Қазақстандағы Малайзияны зерттеудің негізгі орталықтары ретінде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультетін келтіруге болады, онда Оңтүстік-Шығыс Азия елдері бойынша курстар бар, соның ішінде Малайзия мысалы қарастырылады. Сонымен қатар, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Халықаралық қатынастар және шығыстану кафедраларында Малайзия сыртқы саясат және исламдық модель тұрғысынан оқытылады. Көбіне зерттеу бағыты Малайзиядағы исламдық білім беру, саяси жүйе және мәдениетаралық үйлесім мәселелеріне тоғысады.

Зерттеу нәтижелері

Негізгі қолжазба қорлары Куала-Лумпур қаласында жинақталған. Мақаламызда қолжазбалар сақталған ірі үш кітапхананы қарастырамыз. Олар ISTAC–IUM кітапханалары, Малайзия ұлттық кітапханасы (NLM), Малайя университетінің (UM) кітапханасы.

Халықаралық ислам ойы мен өркениеті институты (ISTAC) – Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM) кітапханасының қолжазба қоры

Қысқаша тарихы. 1983 жылы Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM) құрылды, 1987 жылы ISTAC құрылуын мақұлдау туралы шешім қабылданды. Оның мақсаты ғылымның барлық саласында исламның басымдығын қалпына келтіру болды. 2002 жылы 16 тамыз ISTAC университеттегі автономиялық мәртебесінен айырылып, IUM-нің бір факультеті етіп біріктірілді. 2017 жылы институт атауы International Institute of Islamic Civilisation and Malay World деп өзгертіліп, оның ғылыми ауқымы кеңейді (Zakariya, Suryadi, 2017: 224). Бірақ 2019 жылы институттың бұрынғы атауы қайта берілді (About ISTAC–IUM, 2025). Бұл күні ISTAC – IUM құрамындағы магистратура, докторантураға арналған институт, онда ислам ойы мен өркениеті бойынша зерттеулер жүргізіледі.

Қолжазба қоры. Халықаралық ислам ойы мен өркениеті институты (ISTAC), Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM), институттағы Сәйид Мұхаммед Накиб әл-Атас кітапханасы 2012 жылы бірізді онлайн дерекқорын жасап бастаған. Дерекқорда 2017 жылы 8216 қолжазба нұсқасы тіркелген. Сәйид Мұхаммед Накиб әл-Атас кітапханасында

қолжазбалардың барлығы 20000 томды қамтиды. Қазіргі кезде қолжазбалар университеттің Дэр әл-Хикма (Даналық үйі) кітапханасында жинақталған. Қолжазбаларды жинақтаған электронды порталы: <http://manuscript.iium.edu.my/cgi/search/advanced> (IIUM Digital Manuscripts, 2025).

Кітапханада араб, парсы, малай, урду және басқа тілдердегі қолжазбалар жинақтары сақталған. Негізгі жинақтар Шығыс және Африка зерттеулері мектебінің (SOAS), Британ кітапханасының, Яһуда, Мингана, Хельмут Риттер, Мәктаба әл-Макка әл-Мукаррама, Дауди және Ғази Хузрей-Бей қорларынан алынған ислам мен малай қолжазбаларынан тұрады.

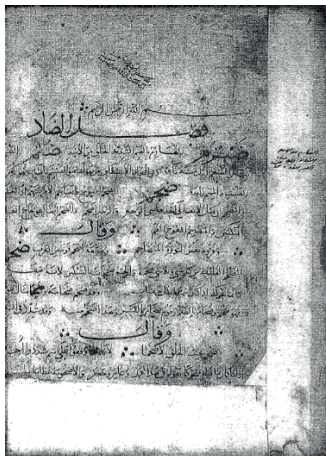
Электронды портал арқылы қолжазбаның алғашқы 10 бетіне немесе кейбір таныстыратын беттеріне қол жеткізе алады. Ал толық қолжазба мәтінін Сайд Мұхаммед Накиб әл-Аттас кітапханасы немесе университет кітапханасындағы компьютерлер арқылы көруге болады.

Қазақстанмен байланысы. Кітапхананың қолжазбалар қорында қазақ даласынан шыққан ғалымдар шығармаларының жалпы 24 қолжазба нұсқалары сақталған. Ғалымдардың ішінде 4 Фараб, 1 Кердері және 1 Зернұқ ғалымы аталады. Келесі кезекте қолжазба нұсқалары көп шығармалардан бастап сыртқы сипаттамасы мен анализі жасалады.

Ең көп нұсқасы сақталған *Исмаил ибн Хаммад әл-Жауһари әл-Фарабидің атақты «әс-Сыхах фи әл-луға» еңбегінің 11 нұсқасы*, «*Мухтар әс-сыхах*» 1 нұсқасы саналады. Исмаил Фараб қаласынан шыққан, каталогта Жауһари ныспысы берілген. Қолжазбалар негізгі екі коллекцияда сақталған: Британ кітапханасы (Микрофиш)/British Library (Microfiche) коллекциясында 1329; еңбектің үшінші томы Поукок (Микрофильм)/Pococke (Microfilm) коллекциясында 308, 334, 340, 365, 367, 380, 384, 386, 397, 398 нөмірлі жинақтарда сақтаулы.

«әс-Сыхах фи әл-луға» қолжазба нұсқасының (Pococke, 380) жазу стилі – насх, сөздіктегі сөздер бірден көзге түсуі үшін көлемі үлкен етіп жазылған, әрі айтылған сөздің түсіндірмесін толық қамту үшін сол сөз қамтылған тіркес, өлеңсөздер алдындағы «وقال» ((Пәлен) деп айтты) деген сөз де үлкен қаріппен жазылған. Исмаил әл-Жауһаридің «әс-Сыхах Тәж әл-луға уә сыхах әл-арабия» еңбегінің негізінде араб тілі лексикографиясында жаңа бір мектеп қалыптасты. әл-Жауһари өзінен алдыңғы сөздіктерде қолданған күрделі тәртіптеу мен жүйелеуден бас тартып, сөздікті құрастыруда жаңа әдіс-тәсіл қолданып, жаңа мектеп қалыптастырды. Жауһари жүйесінде сөздер түбір сөздің соңғы әрпі негізіндегі ретке салынған. Оның мысалы, 1-суретте «م» (мим) тарауынан, «ض» (дад) бөліміндегі сөздер берілген: ضم، ضمغ، ضرع، ضرزم، صخ، صخم، صزم، صزم. Осылайша Исмаил әл-Жауһари өзінен алдыңғы сөздіктерде қолданған күрделі тәртіптеу мен жүйелеуден бас тартып, сөздікті құрастыруда жаңа әдіс-тәсіл қолданып, жаңа мектеп қалыптастырды.

«Мухтар әс-сыхах» еңбегінің Поукок (Микрофильм) коллекциясында сақталған нұсқасы дизайны көркем, жазу стилі – настағлиқ. Мәтін кемері де алтын түсті сызықпен қоршалған, жазу қара сиямен жазылған, дегенмен жаңа ойды, тақырыпты бастайтын сөз қызыл түсті болып келеді. Бірінші парақтағы бәсмала сөзі де алтын түсті бояудың ортасында, жоғарғы бос жері әдемі өрнектермен безендірілген. Қарастырылған қолжазбалар ішінде каллиграфия әрі безендіру тұрғысынан ең көркем қолжазба ретінде аталуға тұрарлық.

1-сурет– Исмаил әл-Жауһаридің Поукок (Микрофильм) коллекциясында сақталған «әс-Сыхах фи әл-луға» қолжазбасының бірінші парағы (Рососке, 380)

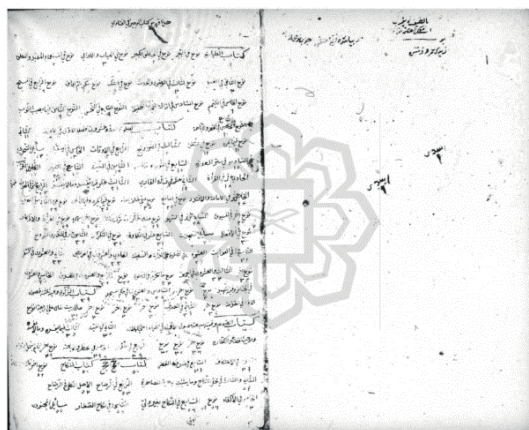

2-сурет– Исмаил әл-Жауһаридің Поукок (Микрофильм) коллекциясында сақталған «Мухтар әс-Сыхах» қолжазбасының бірінші парағы

Хафизуддин Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Кәрдаридың «әл-Уәжиз фи әл-фәтауа» («Фәтауа Бәззазия») 5 қолжазба нұсқасы екі коллекцияда: Британ кітапханасы (Микрофиш) /British Library (Microfiche) коллекциясында 1600, 1500, 1486 нөмірінде және Шығыс және Африка зерттеулері мектебі (Микрофиш)/School of Oriental and African Studies (SOAS) (Microfiche) коллекциясында сақталған. Қолжазба нұсқаларының жазу стилі – насх. Қолжазбаның (British Library, 1486) мазмұны бетінде басты тараулар: Дәрет кітабы, Намаз кітабы, Зекет кітабы, Ораза кітабы, Қажылық кітабы, Неке кітабы, т.с.с. үсті сызықпен сызылған, әр тақырыптың қай бетте екені астына нөмірленген. Мазмұнында тараулар мен тақырыптар күніміздегідей асты-астына қойылмаған, бір мәтін секілді жалғасымды жазылған.

Автордың «әл-Фәтауа әл-Бәззазия» еңбегіндегі діни үкімдер Әбу Ханифа ғұламаларын қайталауымен емес, өзіндік тұрғыда фикһ мәселелерін талдай алуымен аса маңызды. Ол фикһ тармақтарына догматикалық тұрғыдан емес, әділдік принципі тұрғысынан, сондай-ақ рационалистік пайым тұрғысынан талдау жасайды. Қарапайым мәселе – дәрет алудың шарттары, сондай-ақ, намаз оқу барысындағы қамат, отырғанда сұқ саусақты көтеру, әр халықтың сингармонизм ерекшелігін ескеріп, тәжүидте ережеден тыс қағидалардың болатындығы, қаза намазды өтеу мен жұма намаздың кейбір мәселелері, ораза тұтудағы

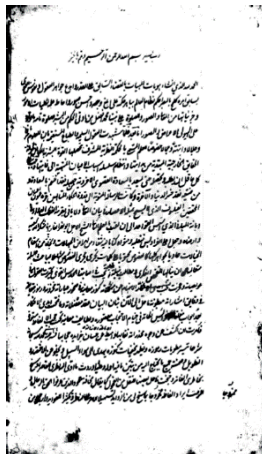
кейбір үкімдер, үшір мен зекет бабының кейбір мәселелері, мемлекет қазынасының түсімдері, қажылық құлшылығын атқару нормаларында Құран мен хадисті және ғұламалардың ижтиһадтарын салыстыра отырып, қисынды дербес шешім айтады. Әлеуметтік және табиғи ерекшеліктерді молынан ескереді. Бұл ғалым Бәззазидің фикһ іліміндегі басты ерекшелігі хәм оның ғұламалығын әйгілейтін негізгі фактор дей аламыз (Абдунайм, Дүйсенбаева, Исахан, 2022: 88).

4-сурет – Хафизуддин әл-Кәрдаридың «әл-Уәжиз фи әл-фәтауа» қолжазбасының мазмұны берілген парағы (British Library, 1486)

Исмаил ибн әл-Хусейн әл-Фарабидің «Шарху фусус әл-хикәм» шығармасының 2 қолжазба нұсқасы Британ кітапханасы (Микрофиш)/British Library (Microfiche) коллекциясында 1587, 1800 нөмірлі жинақтарда сақтаулы. Қолжазба (British Library, 1800) жазуы ұсақ, тығыз орналасқан, жазу стилі – настағлик. Бұл шығарма Әбу Насыр әл-Фарабидің «Фусус әл-хикәм» («Кемеңгерлік меруерті») атты еңбегіне түсіндірме болғандықтан, оңай ажырату үшін негізгі мәтін үсті сызықпен сызылған. Парақ шетінде қосымша сөздер кездеседі.

Бұл еңбектің Малайзиядағы кітапханадан бөлек, Түркиядағы мұрағаттар мен кітапханаларда кездесетін нұсқалары да бар. Сол нұсқалардың бірінде 1291 жыл деген мерзім көрсетілсе, тағы бірінде 1013 жыл деген мерзім көрсетілген. Осман тарихшысы Хажж Халифа «Кәшф әз-зунун ан асами әл-кутуб уә әл-фунун» еңбегінде Әмір Исмаил әл-Хусейни әл-Фарабиді атай отырып, оның Әбу Насыр әл-Фарабидің «Фусус әл-хикәм» атты шығармасына түсіндірме жасаған деп көрсеткен. Оны 494/1100 жылы қайтыс болды деп жазады. Түркия Көпрүлү кітапханасындағы қолжазбаларға сипаттама жасаған түрік оқы-мыстылары доктор Рамазан шешен мен Жауад Ізгі Жамил Ақпинар Әбу Насыр әл-Фарабидің «Фусус әл-хикәм» атты фәлсафалық шығармасына түсіндірме жасаған Исмаил әл-Хусейни әл-Фараби атты ғалымның атын атаған да, оны 1489 жылы дүниелен өткен деп көрсеткен (Дербісәлі, 2020: 216). Исмаил әл-Хусейнидің өмірі мен шығармашылығы арнайы мақала мен диссертацияны қажет етеді. Себебі, Фараб қаласынан шыққан ғұламларынан арасында аталғанымен, оның ғұмыры мен еңбектеріне қатысты егжей-тегжейлі мәліметтер жетпеген.

5-сурет– Исмаил ибн әл-Хусейн әл-Фарабидің «Шарху фусус әл-хикәм» қолжазбасының бірінші парағы (British Library, 1800)

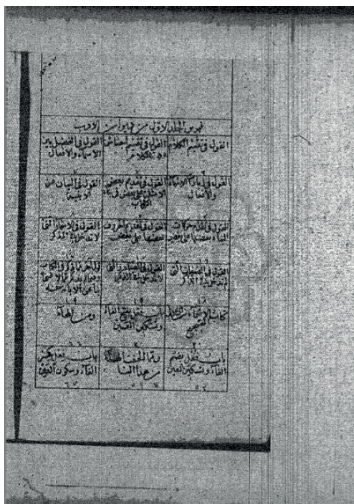
Исхақ ибн Ибраһим әл-Фараби «Диуан әл-әдәб» шығармасының 2 қолжазба нұсқасы Шығыс және Африка зерттеулері мектебі (Микрофиш)/School of Oriental and African Studies (SOAS) (Microfiche) коллекциясында 1224 нөмірлі жинақта сақтаулы. Нөмірі берілмеген нұсқаның мазмұны көрсетілген парақта тараулар кестеге салынған, жазу астында кішкентай болып бет саны берілген. Аталған еңбектің құрылымы, әдіснамасы және ғылыми маңызы жайлы төменде ашып айтамыз.

Исхақ әл-Фарабидің сөздігі «Кіріспемен» басталған. Кіріспеде сол кездегі басқа да авторлар секілді әуелі Жаратушы мен оның елшісі Мұхаммедке мадақ арнайды. Содан кейін «Диуан әл-әдәб» еңбегін жазудағы мақстына тоқтала келе: «Алла Тағаланың мейіріміне бөленген бұрынғы ғұламалар осы тілдік сөздер жинауда бір-бірінен асып түспек болып көп кітап жазды. Олар көлемі шағын, орта, орташа болып келетін кітаптарына тірнектеп тергеннің бәрін кіргізді. Дей тұрғанмен тауыса алған жоқ. Кейбіреулер өз міндетін мінсіз атқарып, көп пайда келтірсе, ал кейбіреулері парасатты пайымдаулармен биік шыңға көтерілді. Үшінші топ өкілдері өз ісін олақ атқарғандықтан, осындай кітап авторлары қатарында ғана аталады... «Мені құдіреті күшті Раббымның арқасында Тәңірім көсегесін кө- герткір Әбу әл-Хасан Ахмад ибн Мансур шайх пен оның Алла өмірін ұзақ еткір балаларына және әмбе мұсылмандарға арнап осы кітапты жаздым. Жазу үстінде өз ісіне мейірленіп, іңкәр болған кісінің күйін кештім. Маған дейін ешкім де мұндай түзген емес. Жүйе-жүйеге бөліп реттеу тәсілін де тұңғыш рет өзім таптым. Оған танымал тіл ғұламаларының еңбектерінде айтылатын өнегелі және осы тілде қолданып жүрген сөздің бәрін де кіргіздім», - дейді (Дербісәлі, 2020: 178).

Исхақ әл-Фараби сөздігі араб тілінің 24000 сөзін қамтыды. «Диуан әл-әдәб» шығармасы Аббас халифатында мәшһүр және кеңінен таралған кітап ретінде белгілі болды. Аталмыш шығарманы Әбу Наср Мұхаммед ибн Ахмад әл-Бақиллани, бағдадтық филолог Әбу әс-Сари Мұхаммед ибн Ибраһим әл-Исфahanи және Әбу Сағид әс-Сирафи секілді танымал ғалымдар көшіріп жазды. Халидов «Диуан әл-әдәб» еңбегі жайлы: «Араб тіліне қызығушылар арасында көп қайта-қайта оқылды, зерттеу жүргізілді, басқа да кітаптарды жазуда қолданылды, көшіріліп оның саны көбейтілді», - деп пікір білдірді. Бұл еңбек Орта Азия, Иран және Ирак аймағына белгілі болды, XI ғасырдың басында шығарма Сирия мен Йемен оазистеріне дейін жетті. Әбу әл-Ала әл-Мағарри атты көзі зағип ақын шығарманы толық жаттап алған және йемендіктер еңбекке шынайы ықыласты болған. «Диуан әл-әдәб» шығармасы XII ғасырдың екінші жартысында да араб лексикографиясына әсер етті. Нашуан ибн Сағид әл-Химяри «Шамс әл-улум уә дауа кәләм әл-араб мин әл-кулум» атты көп томдық

кітабының құрылымдық принциптері Исхақ әл-Фарабидің еңбегі негізінде жасалынған (Абу Ахмад Диас Таир, 2006: 10). Дегенмен екі сөздік арасында белгілі бір айырмашылықтар бар.

«Диуан әл-әдәб» шығармасы түрік және парсы лексикографиясының пайда болуына да әсер етті. «Диуан әл-әдәб» сөздігін жасау барысында қолданған әдіс-тәсілдерді Махмұд Қашғари «Диуан луғат әт-түрік» еңбегінде қолданды. XI ғасырда Хусейін ибн Ахмад әз-Заузани алғашқы «Китаб әл-Масадир» атты «Диуан әл-әдәб» лексикаларының орналасу ретін дәлме-дәл сақтай отырып, араб-парсы сөздігін жасап шықты (Абу Ахмад Диас Таир, 2006: 10).

6-сурет – Исхақ ибн Ибраһим әл-Фарабидің Шығыс және Африка зерттеулері мектебі (Микрофиш) коллекциясында сақталған «Диуан әл-әдәб» қолжазбасының мазмұны берілген парағы

Әбу әл-Қасым Махмұд ибн Ахмад әл-Фарабидің «Халисат әл-хақаиқ» шығармасының 2 қолжазба нұсқасы Британ кітапханасы (Микрофиш)/British Library (Microfiche) коллекциясында сақталған. Соның біріне назар аударсақ, жазу стилі насх, кіріспеден соң бетін жазбастан, жалғасымды мәтін ішінде тараулардың аттары берілген, әр тарау «баб» үсті кішкене сызықпен сызылған. Парақтың үстіңгі жағында әдемі күмбез формасында өрнек бар.

Әбу әл-Қасым, «Халисат әл-хақаиқтың» бірінші тарауын ақыл мен ақылдыларға арнады, ал екіншісінде білім мен хикметті сабақтастырып қарастырды. Ол, ақыл қабілетін арттыру арқылы, кәміл ақылмен қалыптасқан ахлақ, адамды қандай болса да жамандыққа апармай, шарифаттың бұйрықтарын орындауға жетелейтінін, нәпсінің қалауларынан тыятындығын түсіндіреді. Бұл жайлы «Халисат әл-хақаиқта»: «әл-Хаким әс-Самарқанди былай дейді: «Көз үшін көз жанары қандай болса, ақыл да жүрек нұры һәм парасаты. Ақыл – шарифат пен адам табиғатының тыйым салғандарынан нәпсіні тыяды» делінген.

Әбу әл-Қасым ақыл тақырыбынан кейін білім мен хикмет жайлы сөз етеді. «Халисат әл-хақаиқта»: «Білім арқылы істің бастамасы білінсе, хикмет арқылы істің нәтижесі білінеді», – дейді. Яғни, әрбір нәрсенің асылын, ақиқатын үйрену үшін қол жеткізген ілімді – хикмет дейді. Хикмет иесінде кезкелген жәйдің астарын, мән-мағынасын ұғыну, түйсіну, түсіну қабілеті бар. Қасиетті Құранда: «Хикмет берілген жанға расында көптеген қайыр берілген», – десе, ал хадисте: «Хикмет мүміннің жоғалтқаны, оны қайдан тапса содан алады», – деген. Олай болса білімді арттырудың нәтижесі хикмет болмақ. Сондықтан Әбу әл-Қасым ақылдан кейін білімнің маңыздылығын сөз етумен қатар, білімнің жетістігі ретінде хикметті танытады. Ал, білім мен хикмет Әбул Қасымда адамды кемел ахлаққа жетелеуші бастаулар деп түсіндіреді. Білім мен хикметтің моральдық кемелдікке әсері турасында мынадай мысалдар береді: «Ғалым деп мынадай сипаттары бойында табылғанға айтылады:

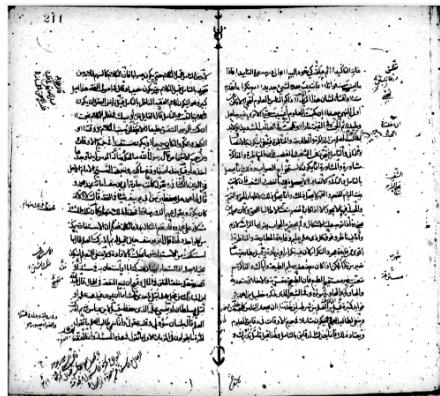
жұмсақтық, ұят, діни жоралғыларды білетін, зерек, күнәдан таза, намысты, жақсылық жасауға құмар, жамандықты жек көретін, насихатшыл, салмақты, шыншыл, кішіпейіл», «Хикмет адамды жамандықтан қорғайды» және т.б. Әбу әл-Қасым еңбегінің үшінші тарауында «иман» мәселесін қарастырады. Бұл тарауда ықылас, иман, мүмін, ислам, таухид тақырыптары жайлы сөз болған. Мысалы ықыластың мағынасын «Бір Алладан басқа құдай жоқ» деп иманмен байланыстырса, иман мен мүмін деп айту арқылы иманның ахлақпен байланысын яғни мүміннің сипатын түсіндіруді мақсат етеді (Анарбаев, 2016: 61).

Әбу әл-Қасым еңбегі 50 жуық тараудан тұратын өте көлемді шығармалардың қатарына жатады. Еңбек адам баласына қажетті ахлақтық құндылықтарды түсіндіруге күш салған. Әр тарауда қозғалатын тақырыптың терминологиясын берсе, содан соң тақырыпқа қатысты хадистер мен әсерлерді келтірсе, соңында пайғамбарлар, ғұламалар мен даналардың ғибратты оқиғалары мен өнегелі хикаяларын келтіре отырып, кітап оқырманын қызықтыра білген.

7-сурет— Махмуд ибн Ахмад әл-Фарабидің Британ кітапханасы (Микрофиш) коллекциясындағы «Халисат әл-хақаик» қолжазбасының бірінші парағы

Бурхануддин аз-Зарнужидің «Тағлим әл-мутағаллим» шығармасының I қолжазба нұсқасы Британ кітапханасы (Микрофиш)/British Library (Microfiche) коллекциясында сақталған. Қолжазба шетінде қосымшалар бар. Ғұлама еңбегінің жазылу себебін былай түсіндіреді: «Заманымдағы көптеген шәкірттер білім алу жолына түсіп, бірақ білімге қол жеткізе алмай, білімнің пайдалары мен жемістерінен мақұрым қалуда. Себебі, олар білім жолында қателіктерге ұрынып, шарттарын орындамай жүр. Кімде-кім жолда қателессе, көздеген мақсатын жете алмай адасты. Сондықтан сол шәкірттерге кітаптардан оқыған, білімді әрі дана ұстаздарымнан естіген білім алу тәсілін баяндауда жөн көрдім», дейді. Бұл шығарма білім алу мен берудің әдіснамасын қамтиды.

8-сурет– Бурхануддин эз-Зэрнужидің Британ кітапханасы (Микрофиш) коллекциясындағы «Тағлим әл-мутағаллим» қолжазбасының бірінші парағы

Жалпы алғанда Халықаралық ислам ойы мен өркениеті институты (ISTAC) – Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM) кітапханасының қолжазба қорында қазақ жерінен шыққан 6 ғалым шығармаларының қолжазба нұсқалары кездесті. Қолжазбалар Британ кітапханасы, Шығыс және Африка зерттеулері мектебі, Поукок коллекцияларында сақталған. Малайзия кітапханаларына қайнар болған бұл кітапханаларға шолу жасасақ, біріншіден, Британ кітапханасы дегеніміз – Ұлыбританияда орналасқан әлемдегі ең қоры мол кітапхана, 170 млн-нан астам бірлікті қамтиды (British Library, 2025). Шығыс және Африка зерттеулері мектебі (SOAS) – Лондон университетінің бөлімі, Азия мен Африка елдерін зерттеуге мамандандырылған әлемдік жетекші институттардың бірі (School of Oriental and African Studies, 2025). Поукок коллекциясы – XVII ғ. ағылшын саяхатшысы, жазушысы Ричард Поукок атымен аталған коллекция Оксфорд университеті Бодлиан кітапханасының құрамына кіреді. 1692 жылы Бодлиан кітапханасы Эдуард Поукоктың жинағынан араб, армян, иврит және парсы тілдеріндегі қолжазбаларды сатып алған (Digital Bodleian, 2025). Аталған коллекциялардың үшеуі де Ұлыбритания кітапханаларынан алынған, бұл Малайзиядағы әлемдік қолжазба қорының бір үлкен қайнаркөзі Ұлыбритания екенін көрсетеді әрі Ұлыбритания кітапханаларын зерттеуде жеңілдік береді. Қолжазбалардағы жазу стилі насх пен настағлиқ болды. Әр қолжазбаның каллиграфия, безендіру, әдіснама тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан бұл қолжазбаларды толық қарастырып, жергілікті және әлемнің басқа қорларындағы нұсқалармен салыстыру Малайзия қолжазба қорларының ерекшелігін шығаруда, қазақ шығыстануындағы Малайзияның дерекнама тұрғысынан алатын орнын айқындауға септігін тигізеді.

Малайзия ұлттық кітапханасы(NLM – National Library of Malaysia)

Қысқаша тарихы. 1972 жылы ресми түрде Малайзия ұлттық кітапханасы ретінде ашылды. Басты мақсаты – ұлттық мәдени мұраны жинақтау, сақтау және көпшілікке қолжетімді ету, ұлттық библиография мен Malaysia материалдарын орталықтандыру.

Коллекциялары:

Кітаптар коллекциясы, Мерзімді басылымдар, Конференция баяндамалары, Газет, Карта, Электронды медиа коллекциясы, Малай қолжазбалары, Виртуалды көрме, МҰК цифрландырылған коллекциясы, Уакана Малай манускрипт жобасы;

Арнайы коллекциялар ішінде белгілі ұйымдар атынан ашылғандары бар: Жеке коллекция, Сирек коллекция, Эфемерал коллекция, Шектеулі коллекция, Гарвард коллекциясы, БҰҰ коллекциясы, Қазақстан коллекциясы және Мұрағат коллекциясы.

Қолжазба қоры. 1983 жылы Үкімет кітапхананы Малай қолжазбаларының ұлттық орталығы деп жариялады. 1985 жылы арнайы Centre for Malay Manuscripts деп құрылды (Zainol, 2016: 3). Қолжазбалар Малайзияның шығыс жағалауындағы (Келантан, Теренгтану)

жеке коллекция иелерінен сатып алу, Еуропа мен Азиядағы мұрағаттардан қолжазбалардың микрофильмдерін алу (Нидерланд, АҚШ Конгресс кітапханасы, Сингапур, Бруней, Индонезия, Ресей т.б.) арқылы жинақталды. 1458 қолжазба онлайн форматта қолжетімді (Zainol, 2016: 5). Құрамында миллиондаған кітаптар мен цифрлық ресурстар, сирек жинақтар және дүниежүзіндегі ең бай малай қолжазба қоры бар. Қолжазбаларды сақтау мен цифрландыруда Оңтүстік-Шығыс Азиядағы жетекші институт саналады.

Қазақстанға қатысы. «Қазақстан бұрышы» 2012 жылдың қараша айында ашылды. Малайзияның Ұлттық кітапханасы кітаптар, ықшам дискілер, күнтізбелер, плакаттар мен ашық хаттардан тұратын барлығы 287 дана материал алды. «Қазақстан бұрышы» Малайзияның Ұлттық кітапханасының Орталық ғимаратындағы Анджунг Бестари бөлімінің 3-қабатында орналасқан. Оның орналасу коды – «KAZ» (Kazakhstan's Corner, 2025). Дегенмен, бұл бұрышта қазақ даласы ғалымдары шығармаларының қолжазбасы жоқ.

Жалпы Малайзия ұлттық кітапханасында қазақ топырағы тумаларының шығармаларының қолжазба нұсқалары табылмаса да, басылып шыққан кітаптар кездесті. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Мәбади ара-и әһл әл-мәдина әл-фадила», «Китаб әл-уәхид уә әл-уаһда», «Китаб әл-хуруф», «Китаб әл-әлфаз фи әл-мантық», «әс-Сияса әл-мәдания әл-мулаққаб би мәбади әл-мәужудат»; Исмаил ибн Хаммад әл-Жауһаридің «әс-Сыхах таж әл-луға» араб тілі сөздігінің 1974-2010 жылдары баспадан шыққан 11 нұсқасы; Бурһануддин әз-Зәрнужидің «Тағлим әл-мутағаллим фи тариқ әт-тағаллум» еңбегі, аудармасы мен түсіндірмесінің 23 кітап нұсқасы ұшырасты. Сонымен қатар, Зәрнужи еңбегінің педагогикада алатын орнына қатысты жергілікті зерттеушілердің жазған жұмыстарының саны 15-ке жетеді. Хафизуддин әл-Кәрдариге телінген ханафи фикһы бойынша «Манақибу Әби Ханифа», «әл-Жамиғ әл-уажиз» және «әл-Фәтауа әл-аламгирия» (сондай-ақ «Фәтауа Һиндия» деп те аталады) үш еңбек аталады. Қорыта айтқанда, Малайзия ұлттық кітапханасында жоғарыда қолжазбалары аталған еңбектер бойынша жаңа зерттеулердің сақталғанын тұжырымдай аламыз.

Малайя университеті Орталық кітапханасы

1959 жылы құрылған Орталық кітапхана Малайя университеті кампусының дәл ортасында орналасқан. Малайя университеті кітапханасы қолжазбаларды өзінің құрылған кезінен бастап жинақтай бастады (Edzan, 2018: 7).

Жалпы Малайя университетінің коллекциялары форматы, кітапханалар бойынша бөлек қарастырылады, Цифрландырылған коллекция, Арнайы коллекция да бар. Арнайы коллекция құрамындағы Зааба коллекциясы мен Қолжазба коллекциясында тек Малай қолжазбалары кездеседі. Кітапханадағы малай қолжазбаларының графикасы «жауи» деп аталады. Кітапхана барлығы 326 малай қолжазбасын жинап, сақтауға алған. Малай қолжазбаларынан бөлек, мұнда Бирмадан әкелінген пали тіліндегі буддалық жазбалар, Балидегі діни рәсімдер туралы және батак халқының дәстүрлі емдеу әдістері жайлы қолжазбалар да бар.

Малайя университетінің Орталық кітапханасында Жалпы жинақ, Академиялық резерв жинағы, Анықтамалық жинақ, Микрофиша / микрофильм, Диссертациялар, Еркін оқу жинағы, Аудио және бейне жинағы бар (Central Library, 2025). Малайя университеті кітапханасындағы қолжазбалардың ортақ базасы жасалған. Онда тіл, дәстүр, фольклор, тарихнама, әдебиет, дін және тарих шығармаларын қамтитын 6 қолжазба коллекциясы бар. Алайда қазақ жері тумаларының еңбектері кездеспеді. Электронды порталы: https://pendeta.um.edu.my/client/en_US/default (Pendeta Discovery, 2025).

Дерекқорда 50 араб қолжазбасы бар, олардың ең көбі – Әбу Хамид әл-Ғазалидің (1058-1111) теология, этика, құқықтану және сопылықты қамтитын 19 шығармасы. Басқа да ірі ғалымдардың қатарында грамматикалық трактаттарымен танымал Ибн Мәлік (шамамен 1203-1273), астрономия, философия және этика саласындағы беделді ғұлама Насыр әд-Дин әт-Туси (1201-1274), саяси теориясымен және құқықтануымен әйгілі Әли ибн Мұхаммед әл-Мәуәрди (шамамен 974-1058) шығармасының бір-бір қолжазбасы бар. Осылайша, жергілікті

және ислам әлеміне әйгілі ғалымдар шығармаларының қолжазбалары табылды, дегенмен қазақ даласы ғалымдарының қолжазба түріндегі еңбектері сақталмаған.

Қорытынды

Орта ғасырда ислам дінінің түрлі салаларында құнды еңбектер жазып, ғылым мен білімнің дамуына айрықша ықпал еткен қазақ даласында дүниеге келген көптеген ғұламалар болған. Бұл тұлғалар өздерінің ғылыми-рухани қызметімен тек қазақ жерінде ғана емес, сондай-ақ Орталық Азия, Кіші Азия, Таяу Шығыс пен Мысыр өңірлерінде де кеңінен танылды. Қолжазбалар Малайзияға Ұлыбритания арқылы барғанымен, ғалымдардың өмірбаяны мен еңбектеріне қатысты малай зерттеушілерінің де жұмыстары жарық көрді. Сонымен қатар, Малайзия ұлттық кітапханасындағы Қазақстан бұрышының Гарвард, БҰҰ коллекцияларымен қатар тұрғаны Малайзия–Қазақстан ғылыми сабақтастығының қаншалықты берік екеніне дәлел.

Куала-Лумпурдағы үш ірі қолжазба қоры бар кітапханаларға жасаған зерттеуіміздің нәтижесінде қазақ даласынан шыққан ғалымдар шығармаларының қолжазба нұсқаларының Халықаралық ислам ойы мен өркениеті институты (ISTAC) – Малайзия халықаралық ислам университеті (IUM) кітапханасының қолжазба қорында сақталғанын көрдік. Исмаил әл-Жауһари, Хафизуддин әл-Кәрдари, Исмаил ибн әл-Хусейн әл-Фараби, Исхақ ибн Ибраһим әл-Фараби, Махмуд ибн Ахмад әл-Фараби және Бурһануддин әз-Зәрнужи шығармалары бірнеше нұсқадан сақталған. Қолжазбалар сақталған коллекциялар саны үш, олардың бәрі де Ұлыбритания қолжазба қорынан әкелінген. Бұл шығармалар ислам педагогикасы, мұсылман құқығы, лингвистика, философия сынды әртүрлі саланы қамтиды және әлем өркениетінде алатын орны ерекше. Қолжазбалардың мазмұны ғана емес, сыртқы сипаттамасы, жазу стилі, әдіснамасына да мән берілді, анализ жасалды. Малайзия ұлттық кітапханасы мен Малайя университетінің кітапханасынан қазақ даласы ғалымдарының қолжазбалары табылмағанымен, малай зерттеушілері тарапынан жүргізілген зерттеу жұмыстары қысқаша қарастырылды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан шығыстануында Малайзияны дерекнама тұрғысынан алатын орнын тұжырымдауға мүмкіндік береді, Малайзия мен Қазақстан ғылыми сабақтастығының үзілмей келе жатқанына дәлел болады. Оған қоса, бұған дейін Малайзиядағы қазақ жерінен шыққан ғалымдар мұрасы жекелей зерттелмегендіктен, Түркістан даласы ғалымдары еңбектерін әлемдік мұрағаттардан зерттеу ісіне елеулі үлесін қосады.

Әдебиеттер:

- About ISTAC–IIUM, 2025 – About ISTAC–IIUM // [Электронды дереккөз] URL: <https://institute.iium.edu.my/istac/overview/> (Қаралған күні: 7.09.2025).
- Aldiyarova, Tutinova, Seifullina, Zaton, Bagasharov, Mussabekov, 2023 – *Aldiyarova Zh., Tutinova N., Seifullina G., Zaton K., Bagasharov K., Mussabekov M.* Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion // *Journal of Islamic Thought and Civilization*. 2023. 13 (1). – P. 75-88.
- Абдунайм, Дүйсенбаева, Исахан, 2022 – *Абдунайм С., Дүйсенбаева А., Исахан М.* Хафиз әд-Дин әл-Кердери әл-Баззаци және оның «әл-Фатауал-баззация» еңбегіндегі ғибадатқа қатысты көзқарастарының рационалистік мәні // *ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы*. 2022. №2 (30). – 79-89 бб.
- British Library, 2025 – British Library. About us // [Электронды дереккөз] URL: <https://www.bl.uk/about> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Central Library, 2025 – Central Library. University Malaya // [Электронды дереккөз] URL: <https://umlib.um.edu.my/centrallibrary> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Demirbilek, 2022 – *Demirbilek M.* Özbekistan'da Bulunan Yazma Eser Kütüphaneleri Üzerine Bazı Notlar // *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2022. №63 (2). – 1075-1089 s.
- Digital Bodleian, 2025 – Digital Bodleian. Росо́cke // [Электронды дереккөз] URL: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/collections/pococke/> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Edzan, 2008 – *Edzan N.N.* Participating in the national collaborative digital library of Malay manuscripts // *ASEAN University Network Inter-Library Online*. 2008. Vietnam. – 9 p.
- History of ISTAC–IIUM, 2025 – History of ISTAC–IIUM // [Электронды дереккөз] URL: <https://institute.iium.edu.my/istac/history/> (Қаралған күні: 7.09.2025).
- IIUM Digital Manuscripts, 2025 – IIUM Digital Manuscripts // [Электронды дереккөз] URL: <http://manuscript.iium.edu.my/cgi/search/advanced> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Kazakhstan's Corner, 2025 – Kazakhstan's Corner. Official Website National Library of Malaysia // [Электронды дереккөз] URL: <https://www.pnm.gov.my/index.php/pages/view/567?mid=58> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Mace, 2015 – Mace C. Textual Criticism and Text Editing. Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction. Ed. by Alessandro Bausi et Al., Hamburg: Tredition. 2015. – P. 321-465.
- Pendeta Discovery, 2025 – Pendeta Discovery. University Malaya // [Электронды дереккөз] URL: https://pendeta.um.edu.my/client/en_US/default (Қаралған күні: 16.09.2025).
- School of Oriental and African Studies, 2025 – School of Oriental and African Studies (SOAS) // [Электронды дереккөз] URL: <https://www.soas.ac.uk/about> (Қаралған күні: 16.09.2025).
- Zainol, 2016 – *Zainol, Effah Imtiaz.* Conserve and Preserve National Heritage: The Role of National Library of Malaysia // *Sekitar Perpustakaan*. 2016. №45. – P. 3-7.
- Zakariya, Suryadi, 2017 – *Zakariya, Hafiz & Suryadi.* The experiences of the International Institute of Islamic Civilization & Malay World (ISTAC) in empowering the Malay World and Islamic Civilization // *Heritage of Nusantara: International journal of religious literature and heritage*. 2017. №6. – P. 221-236.
- Абу Ахмад Диас Таир, 2006 – *Абу Ахмад Диас Таир.* Трое из Отрара // *Наш мир. Республиканская общественно-политическая газета. Алматы*. 2006. 22 сентябрь. №7/8. – 10 б.
- Анарбаев, 2016 – *Анарбаев Н.* Орта ғасырлық ханафи ғалым Әбу әл-Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің (?-1210) «Халисат әл-хақаиқ» трактатындағы моральдықәтикалық нормалар: мәні мен маңызы. Алматы. Нұр-Мұбарак университеті. 2016. – 139 б.
- Дербісәлі, 2020 – *Дербісәлі Ә.* Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы. Алматы. Қазақ университеті. 2020. – 420 б.

Хаван, Байтенова, Құрманалиева, Байжума, 2023 – *Хаван А., Байтенова Н., Құрманалиева А., Байжума С.* Әбу Насыр әл-Фараби мұрасын зерттеудегі Түркия қолжазба қорларының рөлі мен маңызы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, саясаттану және мәдениеттану сериясы. 2023. №85 (3). – 25-32 бб.

Роскоке, 380 – Исмаил әл-Жауһари. әс-Сыхах фи әл-луға. Роскоке, 380.

British Library, 1329 – Исмаил әл-Жауһари. әс-Сыхах фи әл-луға. British Library, 1329.

British Library, 1486 – Хафизуддин әл-Кәрдари. British Library, 1486.

British Library, 1800 – Исмаил әл-Фараби. Шаху фусус әл-хикәм. British Library, 1800.

References:

About ISTAC–IIUM, 2025 – About ISTAC–IIUM // [Elektrondy derekköz] URL: <https://institute.iium.edu.my/istac/overview/> (Qaralğan күні: 7.09.2025).

Aldiyarova, Tutinova, Seifullina, Zatov, Bagasharov, Mussabekov, 2023 – *Aldiyarova Zh., Tutinova N., Seifullina G., Zatov K., Bagasharov K., Mussabekov M.* Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion // *Journal of Islamic Thought and Civilization*. 2023. 13 (1). – P. 75-88.

Abdunaim, Düisenbaeva, İsaħan, 2022 – *Abdunaim S., Düisenbaeva A., İsaħan M.* Hafız äd-Din äI-Kerderi äI-Bazzazi jäne onyñ «äI-Fataual-bazzazia» eñbegindegi ğibadatqa qatysty közqarastarynyñ rasionalistik mäni // *QazÜU habarşysy. Dıntanu seriasy*. 2022. №2 (30). – 79-89 bb. (In Kaz.)

British Library, 2025 – British Library. About us // [Elektrondy derekköz] URL: <https://www.bl.uk/about> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Central Library, 2025 – Central Library. University Malaya // [Elektrondy derekköz] URL: <https://umlib.um.edu.my/centrallibrary> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Demirbilek, 2022 – *Demirbilek M.* Özbekistan’da Bulunan Yazma Eser Kütüphaneleri Üzerine Bazı Notlar // *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2022. №63 (2). – 1075-1089 s. (In Turkish)

Digital Bodleian, 2025 – Digital Bodleian. Pococke // [Elektrondy derekköz] URL: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/collections/pococke/> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Edzan, 2008 – *Edzan N.N.* Participating in the national collaborative digital library of Malay manuscripts // *ASEAN University Network Inter-Library Online*. 2008. Vietnam. – 9 p.

History of ISTAC–IIUM, 2025 – History of ISTAC–IIUM // [Elektrondy derekköz] URL: <https://institute.iium.edu.my/istac/history/> (Qaralğan күні: 7.09.2025).

IIUM Digital Manuscripts, 2025 – IIUM Digital Manuscripts // [Elektrondy derekköz] URL: <http://manuscript.iium.edu.my/cgi/search/advanced> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Kazakhstan's Corner, 2025 – Kazakhstan's Corner. Official Website National Library of Malaysia // [Elektrondy derekköz] URL: <https://www.pnm.gov.my/index.php/pages/view/567?mid=58> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Mace, 2015 – Mace C. Textual Criticism and Text Editing. Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction. Ed. by Alessandro Bausi et Al., Hamburg: Tredition. 2015. – P. 321-465.

Pendeta Discovery, 2025 – Pendeta Discovery. University Malaya // [Elektrondy derekköz] URL: https://pendeta.um.edu.my/client/en_US/default (Qaralğan күні: 16.09.2025).

School of Oriental and African Studies, 2025 – School of Oriental and African Studies (SOAS) // [Elektrondy derekköz] URL: <https://www.soas.ac.uk/about> (Qaralğan күні: 16.09.2025).

Zainol, 2016 – *Zainol Effah Imtiaz.* Conserve and Preserve National Heritage: The Role of National Library of Malaysia // *Sekitar Perpustakaan*. 2016. №45. – P. 3-7.

Zakariya, Suryadi, 2017 – *Zakariya, Hafiz & Suryadi.* The experiences of the International Institute of Islamic Civilization & Malay World (ISTAC) in empowering the Malay World and

Islamic Civilization // Heritage of Nusantara: International journal of religious literature and heritage. 2017. №6. – P. 221-236.

Abu Ahmad Dias Tair, 2006 – *Abu Ahmad Dias Tair*. Troe iz Otrara // Naş mir. Respublikanskaia obşestvenno-politicheskaiia gazeta. Almaty. 2006. 22 sentäbr. №7/8. – 10 b. (In Russ.)

Anarbaev, 2016 – *Anarbaev N.* Orta ğasyrlyq hanafi ğalym Äbu äl-Qasym äl-Farabi//äl-Fariabidiñ (?-1210) «Halisat äl-haqaiq» traktatyndağy moräldyqetikalıyq normalar: mänı men mañzy. Almaty. Nür-Mübarak universiteti. 2016. – 139 b. (In Kaz.)

Derbısäli, 2020 – *Derbısäli Ä.* Äbu Nasyr äl-Farabi – Üly dalanyñ dara tülğasy. Almaty. Qazaq universiteti. 2020. – 420 b. (In Kaz.)

Havan, Baitenova, Qırmanaliyeva, Baijuma, 2023 – *Havan A., Baitenova N., Qırmanaliyeva A., Baijuma S.* Äbu Nasyr äl-Farabi mürasyn zertteudeğı Türkia qoljazba qorlarynyñ röli men mañzy // QazÜU habarşysy. Filosofıa, saiasattanı jäne mädeniettanu seriasy. 2023. №85 (3). – 25- 32 bb. (In Kaz.)

Pococke, 380 – İsmail äl-Jauhari. äs-Syhah fi äl-luğa. Pococke, 380.

British Library, 1329 – İsmail äl-Jauhari. äs-Syhah fi äl-luğa. British Library, 1329.

British Library, 1486 – Hafizuddin äl-Kärdari. British Library, 1486.

British Library, 1800 – İsmail äl-Farabi. Şarhu fusus äl-hikäm. British Library, 1800.

¹Zhamashev A.Sh., ²Kurmanaliyeva A.D., ^{*3}Yeleussyzbayeva N.M.

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹azamat_zhamashev@mail.ru, ²Ainura.Kurmanaliyeva@kaznu.edu.kz,

³yeleussyzbayeva_n@live.kaznu.kz

MALAYSIA-KAZAKHSTAN SCIENTIFIC CONTINUITY: CHARACTERISTICS OF KAZAKH STEPPE SCHOLARS' WORKS IN KUALA LUMPUR LIBRARIES

Abstract. The article aims to review libraries housing manuscript collections in Kuala Lumpur, Malaysia, and conduct a substantive and comparative analysis of preserved works by scholars from the Kazakh steppe to demonstrate their historical and scientific connections with Kazakhstan. It also seeks to evaluate each scholar's contribution to science and culture. This effort will facilitate the inclusion of our cultural heritage from Southeast Asia into scientific discourse and showcase the continuity of scientific and educational traditions between the Malay and Kazakh peoples. Thus, the research novelty lies in examining Malaysia's place in Kazakhstan's oriental studies, emphasizing its role not only as a model of Islamic development but also as a preserver of scientific heritage in comparative studies of Southeast Asian (SEA) countries. To achieve this goal, a phased approach was employed in working with manuscripts: collecting manuscripts, compiling catalog lists, providing comprehensive manuscript descriptions, comparing manuscripts, verifying and reading manuscripts, and conducting textual analysis. In addition to manuscripts, published books and research were also considered. The article examines the collections of the International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC) – International Islamic University Malaysia (IIUM), National Library of Malaysia (NLM), and University of Malaya (UM) libraries, which have preserved works of Kazakh steppe scholars who contributed to the development of culture and science. Consequently, after identifying the presence of works by Kazakh steppe scholars such as Farabi, Kardari, and Zarnuji in these libraries, the article provides individual descriptions of the characteristics and significance of their works. This was done to demonstrate the place of Kazakh steppe scientific heritage in the scientific discourse of Southeast Asia.

Keywords: Malaysian libraries, scholars of the Kazakh land, manuscripts, Farabi, Kardari, Zarnuji, Southeast Asia.

Acknowledgments: The article was financed within the framework of the «Zhas galym» project for 2024-2026 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (Grant AP22686474 «Anthology of Arabic-language sources of the Kazakh thinkers in foreign archives»)

¹Жамашев А.Ш., ²Курманалиева А.Д., ^{*3}Елеусызбаева Н.М.

^{1,2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: ¹azamat_zhamashev@mail.ru, ²Ainura.Kurmanalieva@kaznu.edu.kz,

³yeleussyzbayeva_n@live.kaznu.kz

НАУЧНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ МАЛАЙЗИИ И КАЗАХСТАНА: ОСОБЕННОСТИ РАБОТ УЧЕНЫХ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В БИБЛИОТЕКАХ КУАЛА-ЛУМПУРА

Аннотация. Статья посвящена обзору библиотек с рукописными фондами в Куала-Лумпуре, Малайзия, проведению содержательного и сравнительного анализа сохранившихся трудов ученых казахской степи для демонстрации их историко-научных связей с Казахстаном, а также оценке вклада каждого ученого в науку и культуру. Это способствует введению нашего культурного наследия в Юго-Восточной Азии в научный оборот, а также реализует задачу демонстрации преемственности науки и образования между малайским и казахским народами.

Таким образом, новизна исследования заключается в том, что роль Малайзии в казахстанском востоковедении в сравнительных исследованиях стран Юго-Восточной Азии (SEA) рассматривается не только как модель исламского развития, но и как хранитель научного наследия. Для достижения этой цели в работе с рукописями применялись поэтапные методы: сбор рукописей, составление списков рукописей в каталогах, предоставление полных описаний рукописей, сравнение рукописей, проверка рукописей и анализ текста. Наряду с рукописями были изучены опубликованные книги и исследования. В статье рассматриваются коллекции Международного института исламской мысли и цивилизации (ISTAC) – Малайзийского международного исламского университета (IIUM), Национальной библиотеки Малайзии (NLM) и библиотеки Малайского университета (UM), в которых хранятся труды ученых казахской степи, внесших вклад в развитие культуры и науки. В результате, после указания местонахождения трудов ученых казахской степи, таких как Фараби, Кардари и Зарнуджи в библиотеках, были даны отдельные характеристики их особенностей и значения, что было сделано для реализации задачи демонстрации места научного наследия казахской степи в научном обороте Юго-Восточной Азии.

Благодарность: Статья профинансирована Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по проекту «Жас ғалым» на 2024-2026 годы. (Грант AP22686474 «Антология арабоязычных источников казахских мыслителей в зарубежных архивах»)

Ключевые слова: Библиотеки Малайзии, ученые казахской земли, рукописи, Фараби, Кардари, Зарнуджи, Юго-Восточная Азия.

Авторлар туралы мәлімет:

Жамашев Азамат Шутбаевич, PhD, постдокторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5330-9437>

Курманалиева Айнура Дурбелиновна, ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-5299-2695>

Елеусызбаева Назерке Мейранбайқызы (корреспондент автор), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан, байланыс тел. <https://orcid.org/0009-0003-9413-2900>

Information about authors:

Zhamashev Azamat, PhD, postdoctoral researcher, Associate Professor of the Department of Religious and Cultural Studies of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kurmanaliyeva Ainura, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Religious and Cultural Studies of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Yeleussyzbayeva Nazerke, PhD student of the Department of Religious and Cultural Studies of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Жамашев Азамат Шутбаевич, PhD, постдокторант, ассоциированный профессор кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Курманалиева Айнура Дурбелиновна, д.ф.н., профессор, заведующая кафедрой религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Елеусызбаева Назерке Мейранбайқызы, докторант кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Дуйсен Г.М. Юнусов Е.М.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Казахстан, Алматы

E-mail: galym.m.duisen@gmail.com, tuluga@yandex.ru

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКИСТАНА И КАЗАХСТАНА

Аннотация. Продовольственная безопасность – состояние, при котором все жители страны в любое время имеют физический, социальный и экономический доступ к достаточному количеству безопасной и питательной пищи. Цель исследования – сравнительный анализ современного состояния и ключевых тенденций продовольственной безопасности в Республике Казахстан и Республике Узбекистан – двух странах Центральной Азии без выхода к морю. Научная новизна заключается в комплексном сравнительном анализе продовольственной безопасности Казахстана и Узбекистана с акцентом на взаимосвязь водного дефицита, структуры сельскохозяйственного экспорта и логистических ограничений, а также в разработке конкретных рекомендаций по совместному управлению ирригационными системами и координации транспортных коридоров в Центральной Азии. Проведённый анализ выявил контрастные траектории развития: Узбекистан достиг значительного роста потребления основных продуктов питания и экспорта плодоовощной продукции, однако сохраняет высокую зависимость от российского рынка (около 42 %) и остро ощущает дефицит водных ресурсов; Казахстан обеспечивает более диверсифицированный экспорт (лидеры – Китай и Узбекистан), но фиксирует снижение потребления ряда продуктов и сохраняющиеся региональные диспропорции в уровне бедности. На основе полученных данных сформулированы рекомендации по совместным инвестициям в противопаводковые и ирригационные системы, а также по координации транспортной политики для устранения дублирования инфраструктурных проектов и получения взаимной выгоды. Ключевые слова: продовольственная безопасность, Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, водные ресурсы, транспортные коридоры, экспорт сельхозпродукции, уровень бедности.

Ключевые слова: Продовольственная безопасность, Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, аграрная политика, нехватка водных ресурсов, логистика.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования МНВО РК «Региональный вектор сотрудничества в формате "Казахстан-Центральная Азия"» ИРН № AP19680321.

Введение

Продовольственная безопасность – состояние, в котором каждый житель страны независимо от обстоятельств обладает физическим, социальным и экономическим доступом к достаточному объёму безопасной, питательной пищи, соответствующей индивидуальным предпочтениям и поддерживающей полноценный образ жизни. В современной аналитике этот концепт эволюционировал: теперь он включает не только объёмы производства, но и адаптивность аграрных систем к климатическим колебаниям, надёжность логистических маршрутов, степень зависимости от внешних поставок, а также оперативность государственных мер по нейтрализации глобальных потрясений.

Казахстан и Узбекистан выступают идеальной парой для контрастного изучения в Центральной Азии. Обе республики имели одинаковую базу – обширных ирригационных

сетей и зерново-хлопкового профиля, - но после обретения независимости разошлись в институциональных траекториях. Узбекистан сохранил централизованное управление, ориентированное на хлопковый экспорт как источник валюты и на жёсткое квотирование внутреннего потребления, что неизбежно повысило импорт пшеницы до 65-70 % от общего объёма. Казахстан же демонтировал государственные монополии, открыл сектор для прямых иностранных вложений и сделал ставку на масштабный зерновой экспорт как драйвер роста. Такое зеркальное расхождение - от административного планирования до рыночной открытости - даёт возможность эмпирически оценить, какая конфигурация институтов лучше демпфирует общие для региона риски: водный дефицит, отсутствие морских портов и волатильность мировых цен.

Актуальность исследования определяется усиливающимся парадоксом Центральной Азии: обладая огромными земельными и трудовыми ресурсами, регион остаётся одним из наиболее уязвимых к продовольственным кризисам из-за сочетания климатических рисков, трансграничного дефицита водных ресурсов и статуса стран без выхода к морю. В этих условиях прямое сравнение двух полярных аграрных моделей - рыночно-либеральной в Казахстане и государственно-контролируемой в Узбекистане - позволяет установить, какая институциональная архитектура эффективнее превращает общие региональные ограничения в факторы устойчивого развития, а какая, наоборот, усиливает системные риски.

Цель данной работы состоит в проведении сравнительного анализа состояния и тенденций продовольственной безопасности в Республике Казахстан и Республике Узбекистан, а также в оценке влияния ключевых внешних и внутренних факторов на устойчивость их агропромышленных комплексов.

Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи:

- Охарактеризовать основные факторы, влияющие на продовольственную безопасность обеих стран.
- Провести сравнительный анализ индикаторов потребления, уровня бедности и структуры экспорта/импорта продовольствия.
- Разработать комплекс рекомендаций по укреплению продовольственной безопасности на национальном и региональном уровнях.

Материалы и методы исследования

Для написания данной статьи были использованы публикации различных авторов научных и популярных статей, в которых рассматриваются различные аспекты влияния рисков продовольственной безопасности двух крупных стран Центральной Азии. Для всестороннего анализа применён комплексный исследовательский подход, сочетающий в себе количественные и качественные методы. Эмпирическую основу исследования составили вторичные данные за период 2019-2024 гг. Основными источниками послужили официальные статистические сборники (Бюро национальной статистики РК, Агентство по статистике РУз), а также отчёты и базы данных международных организаций, включая Продовольственную и сельскохозяйственную организацию ООН (ФАО), Всемирный банк и Программу развития ООН (ПРООН). Сравнительный анализ: Сопоставление проводилось по трём основным группам показателей: потребление основных продуктов питания, уровень бедности и структура экспорта аграрной продукции. Качественный анализ: Использован для изучения нечисловых факторов, таких как влияние эффективности логистических цепочек и дефицита трансграничных водных ресурсов. Анализ основывался на изучении профильной научной литературы и экспертных оценок (например, работы Абдуллаева И.К., Умаровой Н.), что позволило установить причинно-следственные связи между внешними вызовами и уязвимостью продовольственных систем. Применение данных методов обеспечило объек-

тивную и воспроизводимую основу для формулирования выводов и разработки комплекса практических рекомендаций.

Обзор и характеристика факторов продовольственной безопасности

Продовольственная безопасность Казахстана и Узбекистана - это не просто «есть еда или нет», а целая система, которая может быть крепкой или слабой в зависимости от различных факторов. Всё, что влияет на эту систему, делится на две группы:

- Внутренние факторы - то, что зависит от самой страны (какая у нас политика, сколько земли обрабатываем, как хозяйство устроено и т.д.).

- Внешние факторы - то, что от нас почти не зависит (мировые цены, засуха, война где-то далеко, закрытие границ и т.п.).

Поскольку Казахстан и Узбекистан находятся в Центральной Азии, у нас есть несколько общих «больных мест», которые больше всего влияют на продовольствие:

- Климатические изменения (засухи и наводнения, например, Казахстан весной 2024 года),

- Водный стресс (реки общие, потребляют много),

- Логистика: дороги, склады и транспорт старые или их недостаточно - продукты долго транспортируются и портятся, люди быстро переезжают из сёл в города, а в города продовольствие необходимо привозить. Именно из-за этих четырёх главных проблем и решается, будет ли у людей всегда достаточно нормальной еды или нет.

Климатические изменения и дефицит водных ресурсов

Согласно докладу, климат Казахстана становится жарче: по сравнению с периодом 1961-1990 гг., в 1991-2020 гг. годовая температура в среднем по территории республики повысилась на 0,9°C. Отмечается устойчивое увеличение количества дней с температурой выше 30-35 °C, что особенно заметно на юге, юго-западе и западе республики. Из-за изменений климата случаи аномальной жары в Казахстане фиксируют все чаще. Например, в 2020 году температура достигла рекордного максимума, превысив климатическую норму на 1,92 °C, что обновило предыдущий рекорд 2013 года с показателем 1,89 °C.

Изменение климата несет негативные последствия для человека и биологического разнообразия, а также для различных секторов экономики. Чтобы этого избежать надо действовать в двух направлениях: сокращать выбросы парниковых газов в атмосферу и адаптироваться к текущим и предстоящим изменениям [www.undp.org, 2023].

Согласно определению Всемирной метеорологической организации (ВМО) «Засуха - это длительное отсутствие или явный дефицит осадков». Тем самым, засуха характеризуется как отсутствие осадков в течение длительного периода времени, что приводит к нехватке или дефициту воды для поддержания нормальной жизнедеятельности населения в пострадавшем регионе [World Meteorological Organization, 1992].

Особенно это важно для Центральной Азии, где благополучие населения в значительной степени зависит от сельского хозяйства, а водные ресурсы распределены неравномерно и частично пересекают границы государств. В долинах рек Или, Чу, Талас, Сырдарья и Амударья также активно практикуется орошаемое земледелие. Поверхностный сток, формирующийся за счёт трансграничных рек Амударья и Сырдарья, а также их притоков и рек Кашкадарья и Зарафшан, составляет основные водные ресурсы Узбекистана. Основной объём стока реки Амударья формируется на территории Таджикистана, а реки Сырдарья - на территории Кыргызстана. Амударья является самой водоносной рекой региона, её сток составляет две трети от суммарных водных ресурсов бассейна Аральского моря. В Центральной Азии выделяют пять крупных речных бассейнов: Амударья, Сырдарья, Балхаш-Алаколь, Обь-Иртыш и Урал. До того, как значительная часть Аральского моря высохла, в него впадали реки Амударья и Сырдарья. В озеро Балхаш, которое является внутренним

морем на юго-востоке Казахстана, впадают реки бассейна Балхаш-Алаколь. Воды бассейна Урала стекают в Каспийское море, а реки Обь-Иртышского бассейна - в Северный Ледовитый океан.

Основные массивы орошаемых земель находятся в Узбекистане - 4,3 млн. га. Эти территории для Туркменистана составляют 1,8 млн. га, Казахстана²⁷ - 2,2 млн. га, Кыргызстана – 1,025 млн. га и Таджикистана - 0,75 млн. га [Мирзадинов Р., Исаходжаев Р. и др., 2021].

В Центральной Азии проблема с наличием воды в целом стоит особенно остро. На сегодня 10 млн человек или 14% населения не имеют доступа к безопасной питьевой воде. Регион находится в зоне усиливающегося водного стресса. За 1994-2020 годы объем забора воды на коммунально-бытовые нужды вырос в 2 раза, до 8,6 куб. км, а инвестиции в инфраструктуры питьевого водоснабжения были неадекватны росту потребления. Как результат, износ инфраструктуры водоснабжения и очистного оборудования предельно высок [<https://eabr.org/press>, 2024].

Логистика

В сфере обеспечения продовольственной безопасности Казахстана и Узбекистана логистика занимает главное место в сотрудничестве и интеграции стран Центральной Азии. Дорога является связующим звеном в современном мире, которая способствует доступности, стабильности и эффективности поставок продуктов питания. Несмотря на природно-географическое расположение стран Центральной Азии постоянно ищут пути доставки и сбыта своей продукции в страны Западной Европы, Америки. В Казахстане и Узбекистане активно развиваются логистические системы. Там, где дорога там есть развитая инфраструктура, повышение спроса и предложения на товары и услуги.

С целью улучшения продовольственной безопасности Аналитик Негосударственного научного учреждения «Bilim karvoni» Наргиз Умарова рассматривает логистику Узбекистана в контексте усилий страны стать ключевым логистическим центром Евразии. По её мнению, доля Узбекистана в грузовых перевозках в Европу остается пропорционально низкой и составляет всего 2,3% от общего объема перевозок в Центральной Азии, несмотря на выгодное географическое положение страны. С этой целью Умарова выделяет две трансформационные инфраструктурные инициативы. Первая - это железная дорога Китай- Кыргызстан- Узбекистан, которая сократит торговые маршруты между Восточной Азией и Европой почти на 900 километров. Эта железная дорога призвана превратить Южный коридор, ранее маргинализированный из-за санкций против Ирана и логистических трудностей, в конкурентоспособную мономодальную артерию для трансконтинентальной торговли. Хотя она признает, что горный рельеф Кыргызстана может ограничить его масштабируемость по сравнению с более ровными маршрутами Казахстана, Умарова утверждает, что южный путь открывает новые геоэкономические возможности, в частности, благодаря потенциальным связям с Ближним Востоком и Африкой через Иран и Турцию. Вторая инициатива, которую она рассматривает, - это железная дорога Термез - Мазар-и- Шариф - Кабул - Пешавар, цель которой - создать прямое сухопутное сообщение из Центральной Азии в Южную Азию и к Индийскому океану. По оценке Умаровой, этот так называемый Кабульский коридор может изменить региональные транзитные потоки, предложив альтернативу традиционным северным маршрутам через Россию. В случае успешного соединения с Северным и Средним коридорами афганский маршрут мог бы соединить Северную Европу, Россию, Беларусь, Кавказ и части Южной Европы с Индией и Персидским заливом, при этом Узбекистан стал бы ключевым транспортным узлом. Это не только укрепило бы логистический профиль страны, но и повысило бы ее геостратегическую значимость в условиях фрагментации мирового порядка [Н. Умарова, 2025].

Казахстан активно развивает альтернативные маршруты на запад, стремясь стать ключевым логистическим хабом между Востоком и Западом. В частности, речь идет о Транскаспийском международном транспортном маршруте, который рассматривается как альтернатива северному маршруту через Россию. Транскаспийский международный транспортный маршрут - этот коридор уже стал альтернативой северному маршруту через Россию. Казахстан здесь играет роль ключевого транзитёра, обеспечивая доставку грузов от китайской границы до Каспийского побережья. Маршрут: Китай – Казахстан – Каспий – Азербайджан – Грузия – Турция – Европа. Проект "Центр – Запад" связывает центральные области Казахстана с портом Актау, Курык. Его реализация создаёт внутренний каркас маршрута, позволяя задействовать ресурсы внутренних регионов и усиливать транзитные потоки. Играет ключевую роль в интеграции внутренних и внешних маршрутов. Средний коридор (Middle Corridor) наиболее выгоден Турции, Казахстану, Грузии и Азербайджану. Его реализация позволит снизить зависимость от России и Китая. Это ключевой альтернативный путь в обход России, особенно востребованный после 2022 года. Южный маршрут через Узбекистан и Туркменистан – лучшая альтернатива в случае дестабилизации Каспийского направления, она позволит интегрироваться с иранским портом Чабахар. Север

- Юг: Коридор из России и Казахстана в Иран и далее в Индию. Способствует укреплению связей с южными рынками и диверсификации торговых направлений [<https://rus.baq.kz>, 2025].

Н. Умарова подчёркивает, что, несмотря на определённый прогресс в модернизации инфраструктуры и запуске новых маршрутов – таких как ТМТМ, SKU и трансафганский железнодорожный коридор – страны региона действуют скорее, как соперники, чем как союзники. В частности, Узбекистан и Казахстан развивают параллельные альтернативные маршруты на запад, что может привести к дублированию усилий. Умарова акцентирует внимание на необходимости координации и согласования транспортной политики, чтобы избежать фрагментации регионального пространства и добиться взаимной выгоды [Н. Умарова, 2025]. Именно для преодоления риска дублирования и фрагментации усилий в 2024 году был сделан важный шаг к реальной многосторонней координации.

Началом нового этапа работы над Трансафганской железной дорогой можно считать весну 2024 год, в частности министерскую встречу стран-участников мультимодального транспортного коридора «Белоруссия – Россия – Казахстан – Узбекистан – Афганистан – Пакистан», в рамках которой Москва официально подтвердила, что поддерживает строительство и создание консорциума из числа заинтересованных стран для разработки ТЭО и софинансирования работ. Тогда стороны договорились, что проектные бюро Узбекистана и России вместе спроектируют данную дорогу, а маршрут Узбекистан – Афганистан – Пакистан станет частью коридора «Север – Юг».

Таким образом, проект строительства Трансафганской железной дороги сегодня можно рассматривать как часть более широкой повестки евразийского сотрудничества, выходящего далеко за рамки торговли. Развитие инфраструктуры прямо или косвенно позволит соединить не только рынки, но и культуры разных стран, способствуя их сближению. Последнее вполне соотносится с интересами России, для которой стабильность и мирное сотрудничество государств, расположенных у ее южных границ, является крайне важным. В конечном счете появление Трансафганской железной дороги вполне может стать поворотным моментом в истории Центральной и Южной Азии, а с ней и всего евразийского пространства [www.ritlemeurasia.ru/news, 2025].

Геополитические и интеграционные эффекты Трансафганской железной дороги тесно связаны с решением задач внутреннего социально-экономического развития стран-участниц. В этой связи представляется целесообразным перейти к сравнительному анализу и обсуждению.

Результаты сравнительного анализа и обсуждение.

Сравнение ключевых показателей выявило три главных отличия между Казахстаном и Узбекистаном.

Уровень бедности и региональные различия.

В обеих странах бедность снижается, но разрыв между регионами остаётся большим.

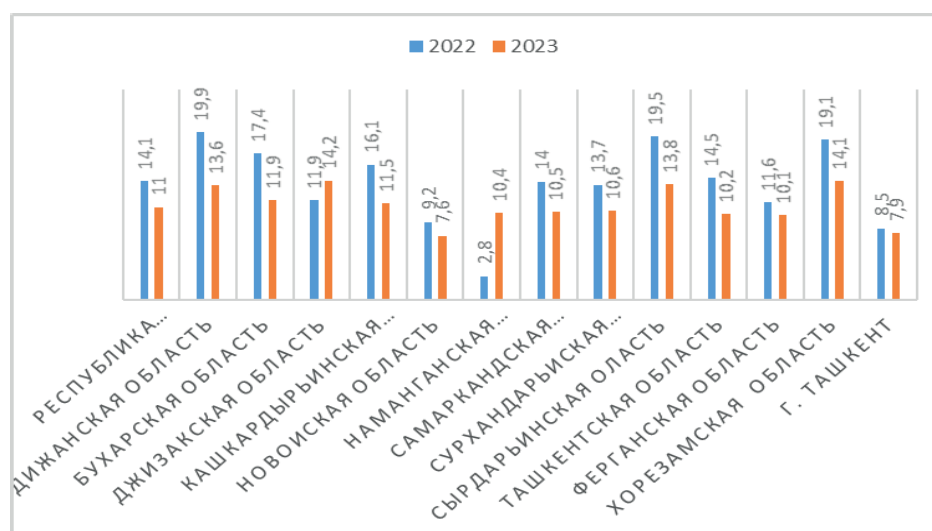

Рисунок 1. Уровень бедности по регионам Узбекистана (MPI, %).

Источник: Агентство статистики РУз, 2023.

В Узбекистане уровень бедности измеряется не так, как в Казахстане, а по методу многомерной бедности (MPI): 13 показателей в 3 группах - условия жизни (материально-техническая база, доступ к финансам), здравоохранение и социальные связи (занятость, социальный капитал) [https://uzconsulate-aktau.kz, 2023, www.undp.org/uzbekistan, 2024].

По данным Статистического агентства при Президенте РУз, в 2022 году MPI варьировался от 11% (Ташкент) до 19,4% (Каракалпакстан). В 2023 году он снизился повсеместно: в Ташкенте - до 10,7%, в Каракалпакстане - до 14,5%. Самое большое падение - в Каракалпакстане (на 4,9%) и Сурхандарьинской области (на 3,3%), а в Ташкенте - всего на 0,3% [Статистическое агентство при Президенте РУз, 2023, www.undp.org/uzbekistan, 2024].

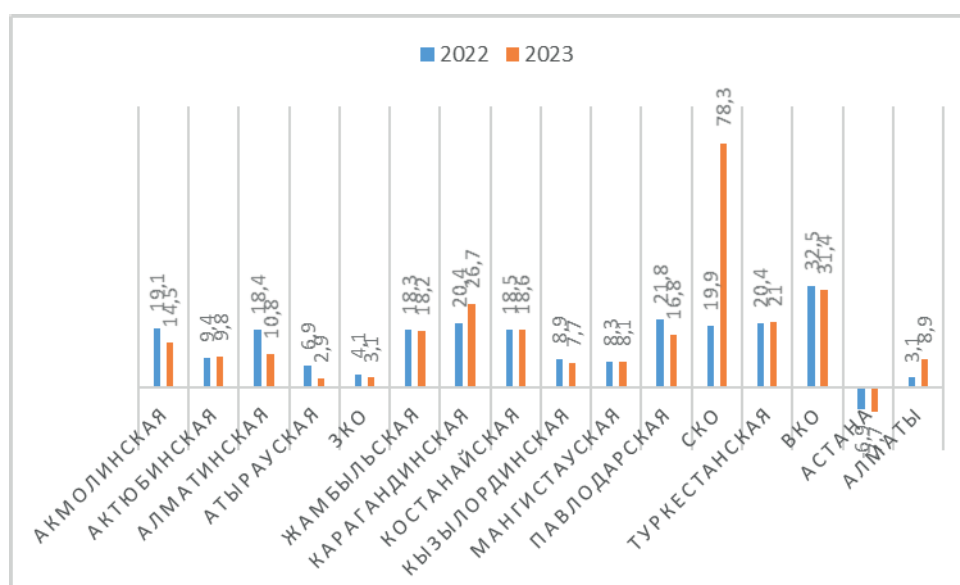

Рисунок 2. Уровень бедности по регионам Казахстана. Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Уровень бедности и дифференциация доходов населения Республики Казахстан [https://stat.gov.kz/ru, 2023].

В Казахстане уровень бедности упал с 5,5% в 2022 году до 5,2% в 2023-м - это хорошо, потому что больше людей теперь могут купить себе еду [https://stat.gov.kz/ru, 2023]. Но в Туркестанской области (до 9,7% в 2023) и в сёлах ситуация всё ещё тяжёлая, и многие семьи не дотягивают до минимальной корзины. Инфляция и падение доходов сделали еду дороже, поэтому люди стали есть меньше мяса, молока и овощей. Чтобы всё улучшилось, нужно помогать бедным регионам и сёлам, а не только снижать общую бедность.

Потребление основных продуктов питания.

Таблица 1 – Потребление основных продуктов питания по Республике Узбекистан, кг на душу населения.

Продукты питания	1990	2000	2010	2019	2020	2021	2021 г. к 1990 г.(%)
Хлеб хлебопродукты	170	167	160	177,6	177,6	178,4	104.9
Мясо и мясопродукты	31	34	38	43,2	43,2	139.3	43.2
Молоко и молочные продукты	183	162	239	272.4	273.6	274.1	149.8
Яйца (штуки)	97	47	138	216	218	220	226.8
Овощи, включая бахчевые	107	128	238	278.4	278.4	279.8	261.5
Картофель	29	36	45	56.4	55.9	57.1	196.9
Растительное масло и другие жиры	12	12	13	24.0	24.0	24.0	200.0
Сахар, с учетом кондитерской продукции	12	16	17	33.6	32.4	33.1	275.8

Фрукты (включая виноград)	23	42	83	148.8	148.8	149.6	650.4
Примечание: рассчитано по: [Abulkasimov, H.P., & Ashimov, R.T., 2023].							

За годы независимости в Узбекистане, несмотря на рост населения, потребление ключевых продуктов сильно увеличилось: мяса и мясопродуктов - на 39,3 %, молока и молокопродуктов - на 49,8 %, яиц - в 2,2 раза, овощей - в 2,6 раза, картофеля - на 96,9 %, фруктов - в 6,5 раза, сахара - в 2,7 раза [Abulkasimov, H.P., & Ashimov, R.T., 2023]. Это показывает, что рацион стал разнообразнее и калорийнее.

Таблица 2 – Потребление продуктов питания домашними хозяйствами в Казахстане, 2019–2023 годы (кг/л/шт. на человека в год).

Продукты питания	2019	2020	2021	2022	2022 г. в % к 2019 г.	2023
Хлебопродукты и крупяные изделия	136,3	140,3	133,8	128,0	93,9	125-130
Мясо и мясопродукты	78,9	83,7	82,3	78,2	99,1	80,1
Рыба и продукты	14,6	15,1	14,8	14,1	96,5	14,0
Молоко и молочные продукты	253,5	259,4	243,2	226,4	89,3	227,2
Яйца (штук)	194,3	199,1	193,9	194,6	100,1	202,0
Масла и жиры	17,1	17,3	16,2	15,7	90,2	15,6
Фрукты	75-80	78,7	76,8	73,0	91,8	76,3
Овощи	85-90	86,4	80,6	77,6	89,6	78,5
Картофель	48,5	50,1	46,3	45,0	98,9	45,0
Сахар, мед, шоколад, кондитерские изделия	42,9	43,0	44,0	41,1	95,8	42,3
Примечание: рассчитано по: [https://stat.gov.kz/ru, 2019-2024].						

В Казахстане с 2019 по 2022 год потребление большинства продуктов (кроме яиц) упало на 6–11 % из-за инфляции и снижения доходов, особенно в сёлах (где живёт 37 % населения) [https://stat.gov.kz/ru, 2023]. В 2023 году хлеба, яиц и молока стало чуть больше – видимо, благодаря господомощи. Учитывая урбанизацию (62,7 % в 2024 году), в сельских районах доступ к еде хуже, а снижение овощей, фруктов и молока бьёт по здоровью детей и пенсионеров.

Экспорт.

Динамика потребления показывает разные тенденции: в Узбекистане за 30 лет оно выросло по всем основным продуктам, а в Казахстане с 2019 по 2022 год упало по ключевым позициям (молоко, овощи, фрукты). Эти различия влияют на внутренний спрос и связаны с внешней торговлей. Анализ экспорта помогает понять, насколько страны самообеспечены и уязвимы к рыночным кризисам.

Рисунок 3. Динамика экспорта сельхозпродукции Узбекистана (2019–2024).
Источник: ekonomist.kz

Структура экспорта фруктов и овощей Узбекистана по странам, 2024 год

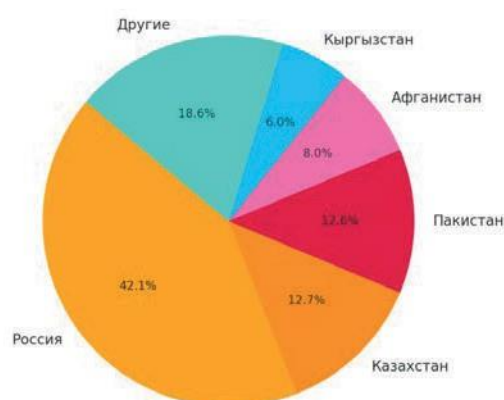

Рисунок 4. Структура аграрного экспорта Узбекистана по основным странам-партнёрам (2024): Россия, Казахстан, Пакистан, Афганистан, Кыргызстан и другие (в % от экспорта плодоовощей). Источник: ekonomist.kz

Как видно на рисунке 4, более 40 % экспорта плодоовощей Узбекистана приходится на Россию, по 12–13 % - на Казахстан и Пакистан [<https://stat.gov.kz/ru>, 2019–2024]. Выход на рынки Пакистана и Афганистана за последние годы помог диверсифицировать продажи. Экспорт в Центральную Азию (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан) остаётся высоким: в 2020 году Россия взяла 25,3 %, Казахстан - 24,9 %.

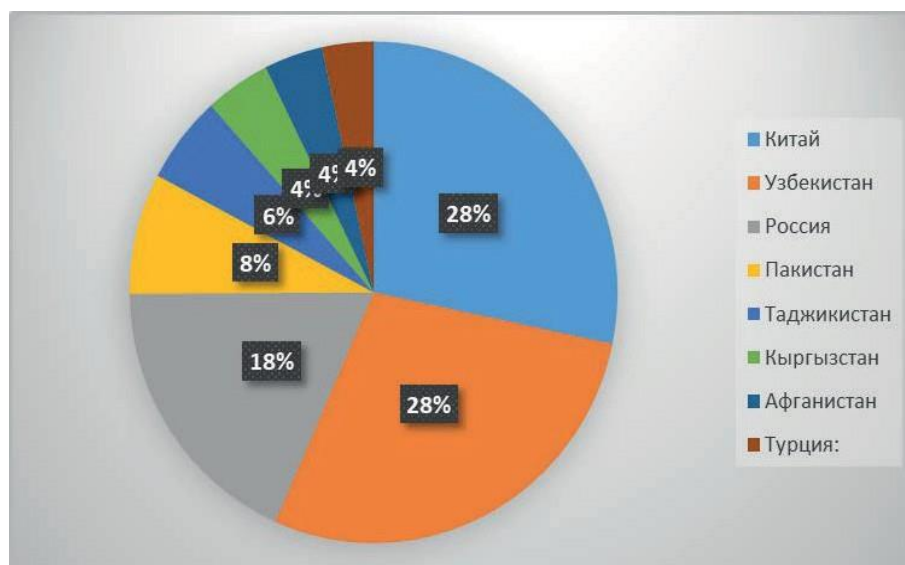

Рисунок 5. Структура аграрного экспорта Казахстана по основным странам-партнёрам.

Источник: EastFruit [<https://east-fruit.com/novosti/>, 2025].

Итог:

Экспорт Казахстана ориентирован на Китай и Узбекистан (вместе 56 %). Соседи по региону (Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан) - ключевые рынки, что подчёркивает взаимозависимость стран. В отличие от Узбекистана (сильная зависимость от России - 42,1 %), Казахстан имеет более равномерную структуру, с большими долями в Китае и на юге. Сравнение показывает: Узбекистан добился роста экспорта плодоовощей, но сильно зависит от России и внешних поставок (например, пшеницы). Казахстан лучше обеспечен зерном и диверсифицировал продажи, но уязвим из-за инфляции и региональных проблем. Эти выводы позволяют предложить рекомендации по укреплению продовольственной безопасности на национальном и региональном уровнях.

Заключение

Выводы:

1. Бедность в обоих странах снижается, но разрыв между богатыми и бедными регионами всё ещё очень большой (в Казахстане - Туркестанская область, в Узбекистане - Каракалпакстан). Из-за этого в этих местах люди до сих пор не могут нормально питаться.
2. В Узбекистане за 30 лет люди стали есть намного больше мяса, молока, овощей и фруктов. В Казахстане же с 2019 по 2022 год потребление молока, овощей и фруктов упало, только яйца и хлеб остались на уровне. То есть узбекистанцы питаются лучше, а многие казахстанцы - хуже.
- 3 Казахстан продаёт сельхозпродукцию многим странам (главные покупатели - Китай и Узбекистан), поэтому если один рынок закроется - не страшно. У Узбекистана почти половина фруктов и овощей идёт в Россию, поэтому любая проблема с Россией сразу бьёт по деньгам узбекских фермеров и по ценам на еду внутри страны.

Рекомендации:

Направление	Рекомендация	Обоснование
Транспортная интеграция	Инициировать стыковку Транскаспийского международного транспортного маршрута и Трансафганской железной дороги в единый мультимодальный коридор с выходом к портам Индийского океана (Гвадар/Карачи) и введением сквозных тарифов.	Создание единого коридора обеспечит кратчайший сухопутный путь из Китая и Европы в Южную Азию в обход России и Ирана, сократит время доставки грузов на 10–18 суток и стоимость перевозок на 30–40 %, повысит транзитные доходы стран Центральной Азии и снизит геополитические риски региона [www.railway.supply, 2024, www.railfreight.com, 2025].
Управление водными ресурсами	Вернуться к старому советскому механизму «вода в обмен на топливо и электричество»: Кыргызстан и Таджикистан летом дают больше воды для полива, а Казахстан и Узбекистан зимой поставляют им уголь, газ или электричество и платят деньги за это. Нужно просто снова подписать чёткое соглашение и выполнять его каждый год.	Летом воды для полива будет на 20–30 % больше - этого достаточно, чтобы не потерять урожай зерна в Казахстане и фруктов-овощей в Узбекистане. Без этого механизма каждый год одни страны топят зимой, а летом всем не хватает воды.
Инвестиции в противопаводковые сооружения	Создать общий фонд и построить: • небольшие водохранилища в низовьях Сырдарьи и Амударьи, чтобы копить весеннюю воду на лето; • нормальные дамбы и каналы от паводков в Казахстане и Узбекистане.	Весной не будет таких потопов, как в 2024 году в Казахстане, а летом появится запас воды на самые жаркие месяцы. Один потоп 2024 года принёс ущерба больше чем на 2 миллиарда долларов - постройка дамб и водохранилищ окупится очень быстро.

Литература:

Abulkasimov, Ashimov, 2023 – Abulkasimov, H.P., & Ashimov, R. T. (2023). Пути обеспечения продовольственной безопасности в Узбекистане [Paths to ensuring food security in Uzbekistan]. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(12), 1–17. <https://doi.org/10.521/1039745/6>

Feasibility Study, 2025 – Feasibility Study of the Uzbekistan-Afghanistan-Pakistan (UAP) Railway Project: Integration with Regional Corridors. Preliminary Report. Азиатский банк развития (ADB) и Исламский банк развития (IsDB). (2025). URL: <https://www.railfreight.com/beltandroad/2025/07/22/afghanistan-pakistan-and-uzbekistan-launch-feasibility-study-for-new-line/> (дата обращения: 18.11.2025).

World, 1992 – World Meteorological Organization (WMO), 1992.

Индекс многомерной бедности, 2023 – Индекс многомерной бедности будет служить барометром изменений внутри страны // <https://uzconsulate-aktau.kz/2023/%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA/> (дата обращения 29.06.2025)

Маршруты и терминалы, 2025 – Маршруты и терминалы: Станет ли Казахстан главным логистическим хабом Евразии [Электронный ресурс]. URL: https://rus.baq.kz/marshruty-i-terminaly-stanet-li-kazahstan-glavnym-logicheskim-habom-evrazii_300012729/ (дата обращения 4.07.2025).

Мирзадинов, Исаходжаев и др., 2021 – Мирзадинов Р., Исаходжаев Р. и др. Региональные подходы в борьбе с песчаными и пыльными бурями и засухой в Центральной Азии. Ситуационный анализ: Засуха в Центральной Азии / Региональный экологический центр Центральной Азии (РЭЦЦА), Конвенция Организации Объединенных Наций по борьбе с опустыниванием (КБО ООН). – Алматы, 2021. – 132 с.

На 23% вырос экспорт, 2025 – На 23% вырос экспорт фруктов и ягод из Казахстана в 2024 году (инфографика) [Электронный ресурс]. URL: <https://east-fruit.com/novosti/na-23-vyros-eksport-fruktoy-i-yagod-iz-kazahstana-v-2024-godu-infografika/> (дата обращения 4.07.2025)

Пилотный отчет, 2023 – Пилотный отчет по индексу многомерной бедности Узбекистана 2023. Программа развития ООН в Узбекистане (UNDP) 2023. Ташкент: ПРООН. URL: <https://www.undp.org/uzbekistan/publications/uzbekistan-pilot-multidimensional-poverty-index-report-2023> (дата обращения: 18.11.2025).

Питьевая вода, 2024 – Питьевая вода – основа благополучия и процветания Центральной Азии. [Электронный ресурс]. <https://eabr.org/press/releases/pitevaya-voda-osnova-blagopoluchiya-i-protsvetaniya-tsentralnoy-azii/> (дата обращения 10.11.2025).

Потребление продуктов питания, 2024 – Потребление продуктов питания домашними хозяйствами в Республике Казахстан (по итогам выборочного обследования домашних хозяйств). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (2019-2024). URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/> (дата обращения: 18.11.2025).

Снижая градус, 2023 – Снижая градус изменения климата. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/snizhaya-gradus-kak-kazakhstan-boretsya-s-izmeneniem-klimata> (дата обращения 3.07.2025).

Статистическое агентство, 2023 – Статистическое агентство при Президенте Республики Узбекистан. Официальные данные по уровню бедности в Узбекистане за 2022 и 2023 годы, основанные на опросах домохозяйств с использованием международных методологий, адаптированных при содействии Всемирного банка.

Трансафганская железная дорога, 2025 – Трансафганская железная дорога – проект, способный изменить в регионе многое [Электронный ресурс]. <https://www.ritmeurasia.com/>

ru/news--2025-05-28--transafganskaja-zheleznaja-doroga-proekt-sposobnyj-izmenit-v-regione-mnogoe-80582 (дата обращения 17.11.2025)

Трансафганский коридор, 2024 – Трансафганский коридор: вызовы и перспективы для железнодорожного строительства. Евразийский банк развития (ЕАБР). (2024). Обзор аналитиков ЕАБР. URL: https://www.railway.supply/trans-afghan-corridor-challenges-and-prospects-for-railway-route-construction/#google_vignette (дата обращения: 18.11.2025).

Умарова, 2025 – Наргиза Умарова Почему Узбекистан стремится создать транспортную ось «Запад-Юг» [Электронный ресурс]. URL: <https://iais.uz/ru/outputnew/pochemu-uzbekistan-stremitsya-sozdat-transportnuyu-os-zapad-yug> (дата обращения 4.07.2025).

Умарова, 2025 – Наргиза Умарова Сотрудничество государств Центральной Азии в сфере транспорта и транзита как фактор усиления региональной интеграции [Электронный ресурс]. URL: <https://www.iais.uz/ru/outputnew/sotrudnichestvo-gosudarstv-tsentralnoy-azii-v-sfere-transporta-i-tranzita-kak-faktor-usileniya-regionalnoy-integratsii> (дата обращения 4.07.2025)

Уровень бедности и дифференциация доходов, 2023 – Уровень бедности и дифференциация доходов населения Республики Казахстан (IV квартал 2022 года – актуальные данные). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (Дата обращения 29 июня 2025 года). <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/>.

References:

Abulkasimov, Ashimov, 2023 – Abulkasimov, H. P., & Ashimov, R. T. (2023). Puti obespecheniya prodovol'stvennoj bezopasnosti v Uzbekistane [Paths to ensuring food security in Uzbekistan]. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(12), 1–17. <https://doi.org/10.521/1039745/6>

Feasibility Study, 2025 – Feasibility Study of the Uzbekistan-Afghanistan-Pakistan (UAP) Railway Project: Integration with Regional Corridors. Preliminary Report. Aziatskij bank razvitiya (ADB) i Islamskij bank razvitiya (IsDB). (2025). URL: <https://www.railfreight.com/beltandroad/2025/07/22/afghanistan-pakistan-and-uzbekistan-launch-feasibility-study-for-new-line/> (data obrashcheniya: 18.11.2025).

Indeks mnogomernoj bednosti, 2023 – Indeks mnogomernoj bednosti budet sluzhit' barometrom izmenenij vnutyri strany [The Multidimensional Poverty Index will serve as a barometer of changes within the country] // <https://uzconsulate-aktau.kz/2023/%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA/> (data obrashcheniya 29.06.2025)

Marshruty i terminaly, 2025 – Marshruty i terminaly: Stanet li Kazahstan glavnym logisticheskim habom Evrazii [Routes and terminals: Will Kazakhstan become the main logistics hub of Eurasia?] [Elektronnyj resurs]. URL: https://rus.baq.kz/marshruty-i-terminaly-standet-li-kazahstan-glavnym-logisticheskim-habom-evrazii_300012729/ (data obrashcheniya 4.07.2025).

Mirzadinov, Isahodzhaev i dr., 2021 – Mirzadinov R., Isahodzhaev R. i dr. Regional'nye podhody v bor'be s peschanyimi i pyl'nymi buryami i zasuhoy v Central'noj Azii. Situacionnyj analiz: Zasuha v Central'noj Azii [Regional approaches to combating sand and dust storms and drought in Central Asia. Situational analysis: Drought in Central Asia] / Regional'nyj ekologicheskij centr Central'noj Azii (RECCA), Konvenciya Organizacii Ob"edinennyh Nacij po bor'be s opustynivaniem (KBO OON). – Almaty, 2021. – 132 s.

Na 23% vyros eksport, 2025 – Na 23% vyros eksport fruktov i yagod iz Kazahstana v 2024 godu (infografika) [Fruit and berry exports from Kazakhstan increased by 23% in 2024 (infographics)] [Elektronnyj resurs]. URL: <https://east-fruit.com/novosti/na-23-vyros-eksport-fruktov-i-yagod-iz-kazahstana-v-2024-godu-infografika/> (data obrashcheniya 4.07.2025)

Pilotnyj otchyot, 2023 – Pilotnyj otchyot po indeksu mnogomernoj bednosti Uzbekistana 2023. [Uzbekistan Pilot Multidimensional Poverty Index Report 2023]. Programma razvitiya OON

v Uzbekistane (UNDP) 2023. Tashkent: PROON. URL: <https://www.undp.org/uzbekistan/publications/uzbekistan-pilot-multidimensional-poverty-index-report-2023> (data obrashcheniya: 18.11.2025).

Pit'evaya voda, 2024 – Pit'evaya voda – osnova blagopoluchiya i procvetaniya Central'noj Azii [Drinking water as the foundation of well-being and prosperity in Central Asia]. [Elektronnyj resurs]. <https://eabr.org/press/releases/pitevaya-voda-osnova-blagopoluchiya-i-prosvetaniya-tsentralnoy-azii/> (data obrashcheniya 10.11.2025).

Potreblenie produktov pitaniya, 2024 – Potreblenie produktov pitaniya domashnimi hozyajstvami v Respublike Kazahstan (po itogam vyborochnogo obsledovaniya domashnih hozyajstv). [Food consumption by households in the Republic of Kazakhstan, 2019-2023 (based on household sample survey)]. Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan (2019-2024). URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/> (data obrashcheniya: 18.11.2025).

Snizhaya gradus, 2023 – Snizhaya gradus izmeneniya klimata [Lowering the temperature of climate change]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/snizhaya-gradus-kak-kazahstan-boretsya-s-izmeneniem-klimata> (data obrashcheniya 3.07.2025).

Statisticheskoe agentstvo, 2023 – Statisticheskoe agentstvo pri Prezidente Respubliki Uzbekistan. Oficial'nye dannye po urovnyu bednosti v Uzbekistane za 2022 i 2023 gody, osnovannye na oprosah domohozyajstv s ispol'zovaniem mezhdunarodnyh metodologij, adaptirovannyh pri sodejstvii Vsemirnogo banka [Official poverty data for Uzbekistan for 2022 and 2023].

Transafganskaya zheleznaya doroga, 2025 – Transafganskaya zheleznaya doroga – proekt, sposobnyj izmenit' v regione mnogoe [The Trans-Afghan railway: A project capable of changing much in the region]. [Elektronnyj resurs]. <https://www.ritmeurasia.ru/news--2025-05-28--transafganskaja-zheleznaja-doroga-proekt-sposobnyj-izmenit-v-regione-mnogoe-80582> (data obrashcheniya 17.11.2025)

Transafganskij koridor, 2024 – Transafganskij koridor: vyzovy i perspektivy dlya zheleznodorozhnogo stroitel'stva [The Trans-Afghan corridor: Challenges and prospects for railway construction]. Evrazijskij bank razvitiya (EABR). (2024). Obzor analitikov EABR. URL: https://www.railway.supply/trans-afghan-corridor-challenges-and-prospects-for-railway-route-construction/#google_vignette (data obrashcheniya: 18.11.2025).

Umarova, 2025 – Nargiza Umarova Pochemu Uzbekistan stremitsya sozdat' transportnuyu os' «Zapad-YUG» [Why Uzbekistan seeks to create the “West–South” transport axis] [Elektronnyj resurs]. URL: <https://iais.uz/ru/outputnew/pochemu-uzbekistan-stremitsya-sozdat-transportnuyu-os-zapad-yug> (data obrashcheniya 4.07.2025).

Umarova, 2025 – Nargiza Umarova Sotrudnichestvo gosudarstv Central'noj Azii v sfere transporta i tranzita kak faktor usileniya regional'noj integracii [Cooperation of Central Asian states in transport and transit as a factor in strengthening regional integration]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.iais.uz/ru/outputnew/sotrudnichestvo-gosudarstv-tsentralnoy-azii-v-sfere-transporta-i-tranzita-kak-faktor-usileniya-regionalnoy-integratsii> (data obrashcheniya 4.07.2025)

Uroven' bednosti i differenciaciya dohodov, 2023 – Uroven' bednosti i differenciaciya dohodov naseleniya Respubliki Kazahstan (IV kvartal 2022 goda – aktual'nye dannye) [Poverty level and income differentiation of the population of the Republic of Kazakhstan]. Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan (Data obrashcheniya 29 iyunya 2025 goda). <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/>.

World, 1992 – World Meteorological Organization (WMO), 1992.

Дүйсен Ғ.М., Юнусов Е.М.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: galym.m.duisen@gmail.com, tuluga@yandex.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ: ӨЗБЕКСТАН МЕН ҚАЗАҚСТАНҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Азық-түлік қауіпсіздігі - елдің барлық тұрғындары кез келген уақытта қауіпсіз әрі нәрлі азық-түліктің жеткілікті мөлшеріне физикалық, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан қол жеткізе алатын жағдайы. Зерттеудің мақсаты - теңізге шыға алмайтын Орталық Азияның екі елі - Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы - сындағы азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі жай-күйі мен негізгі үрдістерін салыстырмалы талдау. Ғылыми жаңалығы азық-түлік қауіпсіздігін Қазақстан мен Өзбекстанды су тап- шылығы, ауыл шаруашылығы экспортының құрылымы және логистикалық шектеулердің өзара байланысы тұрғысынан кешенді салыстырмалы талдаудан, сондай-ақ Орталық Азияда суару жүйелерін бірлесіп басқару және көлік дәліздерін үйлестіру бойынша нақты ұсынымдар әзірлеуден тұрады. Жүргізілген талдау қарама-қарсы даму траекторияларын анықтады: Өзбекстан негізгі азық-түлікті тұтынудың және жеміс-көкөніс экспортының айтарлықтай өсуіне қол жеткізді, алайда Ресей нарығына жоғары тәуелділікті (шамамен 42

%) және су ресурстарының ауыр тапшылығын сақтап қалды; Қазақстан экспортты неғұрлым әртараптандырды (негізгі серіктестер - Қытай және Өзбекстан), бірақ бірқатар өнімдерді тұтынудың төмендеуі мен кедейліктің өңірлік теңсіздіктерін тіркеді. Алынған нәтижелер негізінде су тасқынынан қорғау және суару жүйелерін жаңғыртуға бірлескен инвестициялар, сондай-ақ инфрақұрылымдық жобалардың қайталануын болдырмау және өзара пайда алу үшін көлік саясатын үйлестіру жөнінде ұсынымдар тұжырымдалды.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, Орталық Азия, Қазақстан, Өзбекстан, су ресурстары, көлік дәліздері, ауыл шаруашылығы экспорты, кедейлік деңгейі.

Алғыс. Мақала «Қазақстан-Орталық Азия» форматындағы ынтымақтастықтың аймақтық векторы» ЖТН АР19680321 атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Duisen G.M., Yunusov E.M.

R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

E-mail: galym.m.duisen@gmail.com, tuluga@yandex.ru

FOOD SECURITY IN CENTRAL ASIA: THE COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN

Abstract. Food security is a state in which all residents of a country at any time have physical, social and economic access to sufficient quantities of safe and nutritious food. The aim of the study is to conduct a comparative analysis of the current state and key trends of food security in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan – two landlocked Central Asian countries. The scientific novelty lies in the comprehensive comparative analysis of food security in Kazakhstan and Uzbekistan, focusing on the interrelationship between water scarcity, the structure of agricultural exports, and logistical constraints, as well as in the development of specific recommendations for joint management of irrigation systems and coordination of transport corridors in Central Asia. The analysis revealed contrasting development trajectories: Uzbekistan has achieved significant growth in consumption of basic foodstuffs and fruit-and-vegetable exports,

yet retains high dependence on the Russian market (approximately 42 %) and faces acute water scarcity; Kazakhstan provides more diversified exports (with China and Uzbekistan as leading partners), but records a decline in consumption of certain products and persistent regional disparities in poverty levels. Based on the findings, recommendations are formulated for joint investments in flood-protection and irrigation infrastructure and for coordination of transport policies to avoid duplication of projects and to achieve mutual benefits.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “ Regional vector of cooperation in the format «Kazakhstan – Central Asia»No. AP19680321.

Keywords: food security, Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, water resources, transport corridors, agricultural exports, poverty level.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстан уинституты, Алматы, Қазақстан

Юнусов Ерлан Муратұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, доктор экономических наук, ассоциированный профессор, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Юнусов Ерлан Муратович, магистр педагогических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Duisen Galymzhan Mustakhimuly, D.Sc. (Economics), Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Yunusov Yerlan Muratovich, Master of Pedagogical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

 ^{*1}Шарыпқазы Н. ²Нуржаева А.М.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Сулейман Демирель атындағы Университеті, Қасқелен, Қазақстан

E-mail: ¹nuriknaiman16@gmail.com, ²nurzhayeva@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ АГРАРЛЫҚ СЕРІКТЕСТІГІ: ӨЗАРА ТОЛЫҚТЫРУ СИПАТЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылық өнімдері саудасы серіктестігі дамуының қазіргі жағдайы, сақталған мәселелер және даму перспективасына жан-жақты талдау жасалады. Мақаланың мақсаты – екі ел арасындағы аграрлық сала қатынастарының жалпы жағдайына шолу жасалып, ауыл шаруашылық өнімдері саудасының өзара тәуелділік деңгейін, кейбір ерекшеліктерін және сауда байланыстарына кері әсер ететін факторларды анықтау, сонымен қатар болашақта сауда қатынастарының ілгерлетуге серпін беретін тетіктер мен даму бағыттарын айқындау. Қытай – ірі ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруші әрі тұтынушы ел. Алайда олар жоғары сапалы азық-түлікпен өздерін толық қамтамасыз ете алмайды. Бұл мәселені олар импорт арқылы шешіп келеді. Қазақстан – қолайлы климаты, құнарлы жері және мол аграрлық әлеуеті бар ірі астық өндіруші мемлекеттердің бірі, оның дәнді және майлы дақылдар өнімдері Қытай елі үшін таптырмас ресурстар саналады. Зерттеу әдістері – салыстырмалы, тарихи, жүйелік, статистикалық және жобалау зерттеу әдістері арқылы екі елдің ауыл шаруашылығы байланыстарына қатысты ғылыми еңбектер мен деректер зерттелді. Зерттеудің жаңалығы – екі елдің аграрлық сауда саласындағы серіктестік қатынасының өзара мұқтаждық негізде құрылғаны пайымдалады. Қос елдің экспорты мен импортының негізгі бағыттары, сауда үдерісіне ықпал ететін оң және теріс факторлар жүйелі түрде қарастырылды. Міндеті – Қытай мен Қазақстан арасындағы ауыл шаруашылық серіктестігінің қазіргі жағдайына терең талдау жасап, келешек даму бағыттарына нақты ұсыныстар беру. Зерттеу нәтижесі Қазақстан мен Қытайдың ауыл шаруашылық өнімдері саудасының қазіргі жағдайын, шешуге тиісті мәселелерін және даму болашағын анықтауымен де маңызды болып табылады. Сондай-ақ жұмыстың теориялық және практикалық қолдану құндылығы да жоғары деп санауға тұрады. Өйткені мақала екі елдің ауыл шаруашылық өнімдер саудасы сынды аса өзекті әрі тың мәселерді зерттеуге арналды және көтерген тақырыпты толыққанды ашып көрсетті деп айтуға болады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Қытай, ауыл шаруашылығы саудасы, азық-түлік қауіпсіздігі, өзара толықтыру, халықаралық бәсекелестік, даму болашағы.

Кіріспе

Қытай - ежелгі аграрлық мемлекет болғандықтан, олардың ауыл шаруашылық өндіріс негіздері мықты әрі өндіріс тәжірибесі мол. Қытай ірі ауыл шаруашылық өнімдерін өндірушісі, сонымен бірге ауыл шаруашылық өнімдерін көп тұтынушы ел. Қытайда 1978 жылдан бастап реформа жасау, есікті ашық ұстау саясаты жүргізілгеннен бері ауыл шаруашылығын дамыту маңдай алды бірінші орынға қойылды, мемлекеттік қолдаудың арқасында шаруашылық экономикасы айтарлықтай дамыды. Қытай ауыл шаруашылығын шетелдік жаңа технологияларды пайдалана отырып заманауиластырып, өндіріс өнімділігін арттырды. Алайда ауыл шаруашылық өндірісі саласында әлемдік нарық бәсекесінде басымдылыққа ие бола алмады. Қытайда жалпы әлеуметтік экономиканың дамуына байланысты, халықтың көп

бөлігінің азық-түлік, киім-кешек мәселесі негізінен шешілгенімен, халықтың күн сайын артып келе жатқан жақсы өмір үшін азық-түліктің жоғары сапалы болуына деген талаптарын қанағаттандыру оңайға түспеді. Сондықтан Қытай үкіметі елдің ішкі сұранысын қамтамасыз етіп, азық-түлік қауіпсіздігін шешу үшін аграрлық салада халықаралық ынтымақтастық қатынасты дамытуға мәжбүр болды.

Қазақстан - Оралық Азиядағы ең ірі аграрлық мемлекет әрі астық экспорттаушы үлкен ел. Қазақстан табиғи ресурстарға өте бай әрі Қытаймен шектесіп жатқан мемлекет болғандықтан, екі ел арасында энергетика саласындағы ынтымақтастық қатынастары алдымен дамыды. Олар энергетика саласындағы ынтымақтастың дамуы негізінде ауыл шаруашылық саласында ынтымақтастық байланыстары да дамытуға ойысты. Соның ішінде азық-түлік саудасы айтарлықтай дамып келеді. Өйткені екі елдің ауыл шаруашылық өнімдері бір-бірінің олқы орындарын толықтыратын ерекшеліктерге ие.

Алайда салыстырмалы түрде айтқанда, екі ел арасындағы ауыл шаруашылық өнімдер саудасының көлемі басқа елдермен салыстарғанда аз екені көңіл көншітпейді. Дейтұрғанмен, мұның өзі екі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде аса маңызды болып табылады. Бұл әрқашан кем болса болмайтын, дамытуға тиісті саласы болып та саналады. Сондықтан еліміздің азық-түлік қауіпсіздік жүйесін нығайту үшін де, Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылық өнімдері саудасының қазіргі жағдайын жүйелі түрде жан-жақты зерттеудің ғылыми танымдық және практикалық маңызы зор деп санаймыз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Осы зерттеуді дайындау барысында Қытайдың аграрлық саясатына, оның халықаралық ынтымақтастық тәжірибесіне және ауыл шаруашылығы нарығындағы өзара іс-қимылына тікелей немесе жанама қатысы бар әртүрлі дереккөздер пайдаланылды. Ең алдымен аграрлық саясат, азық-түлік қауіпсіздігі және халықаралық экономикалық ынтымақтастық мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері қолданылды. Сондай-ақ, Қытай ауыл шаруашылығы университетінің зерттеулері мен қазақстандық ғылыми журналдарда жарияланған аграрлық экономикаға қатысты мақалаларды қолдандық. Зерттеу барысында ресми құжаттар мен нормативтік құқықтық актілер пайдаланылды, мысалы ауыл шаруашылығын реформалау және қолдау мәселелері жөніндегі ҚХР Мемлекеттік кеңесінің шешімдері мен қаулылары, сонымен қатар аграрлық саладағы мемлекеттік саясатты көрсететін өзге де материалдар енді. Зерттеудің сандық негізін қамтамасыз ету мақсатында статистикалық деректер кеңінен қолданылды. Олардың ішінде Қытайдың Ұлттық статистика бюросының ауыл шаруашылығына арналған жыл сайынғы есептері, UN Comtrade дерекқорындағы импорт пен экспорт статистикасы және Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі сайтында жарияланған ресми мәліметтер бар.

Зерттеу материалды жинау және оны интерпретациялау барысында Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдері саудасы саласындағы ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін өзара толықтыратын ғылыми әдістер кешені қолданылды. Ең алдымен салыстырмалы және жүйелік талдау әдістері пайдаланылып, екі елдің аграрлық сауда құрылымы, экспорттық- импорттық операциялардың негізгі бағыттары, өзара тәуелділік деңгейі, сондай-ақ серіктестіктің дамуына ықпал ететін саяси, экономикалық және әлеуметтік факторлар зерттелді. Бұл аталған тәсілдер аграрлық ынтымақтастықтың негізгі ерекшеліктерін анықтап, оның кеңеюіне ықпал ететін немесе кедергі келтіретін факторларды айқындауға мүмкіндік берді. Тарихи әдісті қолдана отырып Қазақстан мен Қытай арасындағы дипломатиялық қатынастардың қалыптасу кезеңдері, ауыл шаруашылығы байланыстарының даму тарихы, олардың эволюциясы және әр кезеңдегі негізгі өзгерістер талданды. Мұндай тәсіл қазіргі аграрлық серіктестіктің қандай тарихи негіздерге сүйенетінін және екіжақты қарым-

қатынастардың қалай қалыптасқанын түсінуге жағдай жасады. Статистикалық талдау әдісі арқылы сыртқы сауда көрсеткіштері, атап айтқанда импорт пен экспорттың динамикасы, ауыл шаруашылығы өнімдерінің ассортиментіндегі өзгерістер, өндіріс көлемдері, нарық үлестері және басқа да экономикалық индикаторлар қарастырылды. Статистикалық дерек-терді талдау екі ел арасындағы аграрлық сауданың ауқымын, тиімділігін және құрылымдық ерекшеліктерін объективті бағалауға мүмкіндік берді. Ресми ұстанымдар мен нормативтік-құқықтық базаны тереңірек түсіну үшін контент-талдау әдісі аясында мемлекеттік құжаттар, стратегиялық бағдарламалар, екіжақты келісімдер және бұқаралық ақпарат құралдары материалдары мазмұндық тұрғыдан сараланып, Қазақстан мен Қытайдың аграрлық саясатындағы басым бағыттар мен негізгі тенденциялар айқындалды. Сондай-ақ, ауыл шаруашылығы саласындағы мамандардың пікірлерін, ғылыми еңбектерін және аналитикалық зерттеулерін талдауды қамтыту үшін сараптамалық әдісі қолданылды. Сарапшылар бағалары зерттеу мәселелерін нақтылауға және оның практикалық маңызын арттыруға септігін тигізді. Бұған қоса, жобалау (прогностикалық) әдісін қолдану арқылы қазіргі үрдістер негізінде екі ел арасындағы аграрлық ынтымақтастықтың болашақ даму бағыттары болжанды.

Осы әдістердің барлығының кешенді түрде қолданылуы Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдері саудасының қазіргі жағдайы мен ерекшеліктерін жан-жақты ашып көрсетуге, бар мәселелерді анықтауға және болашағы зор бағыттарды белгілеуге мүмкіндік берді. Осылайша зерттеудің теориялық әрі практикалық маңыздылығы арта түсті.

Талқылау

Аталған тақырыпты зерттеп ашуда негізінен қытайлық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйеніп ашуға тырыстық. Қытайдың аграрлық саласын арнайы зерттеген отандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерін көп кездестіре алмадық.

Қытайлық зерттеуші ғалымдар: Вэй Фэн (2018) Қазақстан мен Қытайдың ауыл шаруашылық жүйесін салыстыра отырып зерттейді. Екі елдің жүргізіп отырған аграрлық саясатын, реформалары, аграрлық даму модельдері және мемлекеттік қолдау саясаттарының ерекшеліктерін талдайды. Мэн Тянци, Чжан Чжэнмао, Лю Юйсю бастаған зерттеушілер (2023) жылғы зерттеу еңбегінде екі елдің аграрлық сала бойынша инвестициялық жобалар, аграрлық кооперациясының институционалдық негіздері, инновациялық агроөндірістік кластерлердің дамуы және технология трансфертін зерттейді. Ли Пэньюэнь (2022), Асирхан (2023) қатарлы зерттеушілер екі елдің ауыл шаруашылық сауда құрылымын, даму динамикасын, аграрлық сауданың дамуына ықпал етуші негізгі факторларға жан-жақтылы талдау жүргізеді. Нұрғазина (2021) мен Жарқын «2021» Қазақстан мен Қытайдың аграрлық өнімдерінің бәсекелестік және толықтырғыштық сипаттарына тоқталып, аграрлық сауда қатынастарының даму бағыттарын айқындайды. Рустенова бастаған отандық зерттеуші ғалымдар Қазақстан ауыл шаруашылық өнімдерінің Қытай нарығына шығу жолдары мен кездесетін тосқауылдарға тоқталады. Майлы дақылдар, астық өнімдері т.б отандық аграрлық өнімдердің Қытай нарығындағы экологиялық таза өнімдер ретінде сұранысқа ие тұстары ашып көрсетіледі.

Тарихта қазақтар мен қытайлар арасында ауыл шаруашылық өнімдерін алмасуы, өндіріс құралдарын алмасуы ерте заманнан басталып, жаңа заманға дейін жалғасып келген. Ал екі елдің мемлекеттік деңгейдегі ауыл шаруашылық өнімдері саудасы Қазақстан мен Қытай арасында ресми түрде дипломатиялық қарым-қатынас орнаған 1992 жылдан басталды. Содан бері екі ел қатынастары үздіксіз дамып келеді. 2002 жылы тату көршілік және достық ынтымақтастық орнады, 2005 жылы стратегиялық серіктестік деңгейіне көтерілді, 2011 жылы жан-жақты стратегиялық серіктестік, 2019 жылы жан-жақты стратегиялық мәңгілік серіктестік қатынас қалыптасты (李鵬文, 2022). Шанхай ынтымақтастық және «Белдеу және

жол» бастамасы аясында Қытай мен Қазақстан арасындағы көпжақты ауыл шаруашылығы саудасы жаңа деңгейге көтерілуде.

Бір елдің тұрақты дамуының кепілі - азық-түлік қауіпсіздігі. Жалпы экономикасының дамуы – азық-түлікпен тікелей байланысты. Қытай төрағасы Си Зиньпин бір сөзінде: «Азық-түлік қауіпсіздігін ел үшін маңызды орынға қою керек», - деген (曾婷钰, 2022). Ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің бірінші форумында сөйлеген сөзінде Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Агроөнеркәсіп кешеніне жан-жақты қолдау көрсетілуде. Негізгі мақсатымыз – ауыл шаруашылығының дамуына серпін беру. Бүгінде жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі индексында еліміздің көрсеткіштері жақсарып келеді. 2022 жылы осы рейтингте 32-ші орынға шықты», - деп атап өтті (www.akorda.kz, 2024). Демек, Қытайға астықты импорттау керек болса, Қазақстанға астықты экспорттау қажет.

Қытай ауыл шаруашылығы ЖІӨ-нің 7,92%-ын құрайды, халықтың ауылдық жердегі үлесі 42 пайыз болса да, аграрлық саламен айналысатын халық үлесі 1,6 пайызын құрайды. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі бойынша Қытай әлемдегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі. Елдегі негізгі мәселе – жер тапшылығы: Қытайда әлемдегі егістік жердің 7%-ы ғана бар. Ауыл шаруашылығының басты бағыты – дәнді дақылдар (күріш, бидай, жүгері, т.б.), техникалық және майлы дақылдар өсіру. Күріш жалпы дәнді дақыл өндірісінің жартысына жуығын ұстайды. Қытай көкөніс пен жеміс өндіруде де алдыңғы қатарда. Мал шаруашылығы жалпы өнімнің 20%-ын құрайды. Елде шошқа, қой, ешкі және ірі қара мал көп өсіріледі. Сонымен қатар, ара балы және жібек шаруашылығы, теңіз өнімдерін өсіру кең жалпыласқан (Nurgazina, Z, 2021).

Қытайдың ауыл шаруашылық өнімдеріне сұранысы мен ұсынысы ресурстық және экологиялық шектеулерге ұшырап отыр. Сондықтан олар халықаралық ауыл шаруашылық ынтымақтастықты дамыту арқылы азық-түлік тапшылығын болдырмауды көздейді.

Қазақстан Орталық Азиядағы ең ірі астық өндіруші ел ретінде, жоғары сапалы бидай өндірумен танымал. Сондай-ақ ол «Белдеу және жол» құрылысында маңызды стратегиялық рөл атқарады (孟天琪, 2023).

Қазақстанның егін шаруашылығына қолданатын жер көлемі 20 млн гектардан астам, жыл сайын 16–18 млн гектарға егін егіледі. Астық өнімдері шамамен 18 млн тоннаны құрайды, оның 90%-ы – бидай. Негізгі астықты аймақтар – Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары. Оңтүстік өңірлер – жеміс-жидек пен күріш, мақта, темекі өсіруге қолайлы. Қазақстан дәстүрлі дамыған мал шаруашылығы елі саналады. Кең байтақ жайылымдары (502,3 мың км²) мен өрістерінің (188 млн га) арқасында малды табиғи жайылымда өсіреді (魏凤, 2018).

Қазақстан негізінен жерді көп қажет ететін ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттайды және еңбекті көп қажет ететін ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттайды. Қытайдың ауыл шаруашылығы өнімдерінің сыртқы саудасы негізінен жемістер, көкөністер, мал шаруашылығы өнімдері, су өнімдері және басқа да еңбекті көп қажет ететін өнімдерді экспорттайды, астық өнімдері сияқты жерді көп қажет ететін өнімдерді импорттайды. Сондықтан Қазақстан мен Қытайдың екіжақты ауыл шаруашылық саудасы белгілі дәрежеде бірін-бірі толықтырады.

Қытай үшін азық-түлік импортының тұрақтылығы маңызды. 2021 жылғы №1 Орталықтың құжатында ауыл шаруашылығы өнімдерінің саудасын оңтайландыру және импортты әртараптандыру стратегиясы ұсынылды (新华社, 2021). Қытай үкіметі астық пен негізгі ауылшаруашылық өнімдерінің тұрақты қамтамасыз етуге көңіл бөледі. Қытай дүниежүзілік агро азық-түлік импортының шамамен 8%-ын құрайды және Қазақстанның ірі сауда серіктестерінің бірі болып табылады. 2021 жылы Қытай дүниежүзінде Қазақстаннан

азық-түлік импорттаушы төртінші мемлекет болды (Рустенова, Э, 2023). Нақты мысалды төмендегі мысалдан көруге болады.

Кесте 1. Қазақстанның ауыл шаруашылық саласындағы негізгі серіктестері:

	Ел	Экспорт өнімдері	Импорт өнімдері	Ерекшелігі
1	Ресей	бидай, арпа, ұн, майлы дақылдар, ет	тұқым, тыңайтқыш, техника, жеміс-көкөніс	ЕАЭО аясындағы кедендік жеңілдіктер
2	Қытай	бидай, арпа, соя, зығыр, ет, бал	жеміс, көкөніс, өңделген азық-түлік, күріш	«Белдеу және жол» бастамасы логистиканы дамытты
3	Өзбекстан	ұн, бидай, арпа, май, қант	көкөністер, жемістер, дәмдеуіштер	маусымдық өнімдермен белсенді сауда
4	ЕО	зығыр, бидай, рапс, күнбағыс, бал	техника, тыңайтқыш, агрохимия	ЕОсапа стандарттары маңызды рөл атқарады
5	Ауғанстан	ұн, бидай, арпа, май, сүт өнімдері	аз мөлшерде ауылшаруашылық өнімдер	Қазақстан өнімдеріне тәуелділік жоғары

*Ескерту: авторлар дереккөз негізінде құрастырған.

Бүгінгі таңда Қазақстан ауыл шаруашылық саласы бойынша шетелге шығаратын тауарлар түрін кеңейтіп, жаңа нарықтарға шығуда: Еуропалық одақ, ТМД елдері, ЕАЭО, Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Моңғолия, БАӘ, Сауд Арабиясы, Иран, Өзбекстан және Өзербайжанды қосқанда 15-тен астам мемлекетке экспортталады (www.gov.kz, 2025).

Қытай мен Қазақстан арасындағы ауыл шаруашылық өнімдер саудасы үздіксіз дамып келеді. 2013-2019 жылдары Қытайдың "Белдеу және жол" бойындағы елдермен ауыл шаруашылық өнімдерінің саудасы жылына орташа 5,07%-ға артты. Бұл елдердің ішінде 23 мемлекетпен екіжақты сауда көлемі 10%-дан жоғары өссе, Қазақстан 13,15%-дық көрсеткішпен 15-орынды ұстайды. 2001 жылы бұл көрсеткіш 62 млн долларды (0,24%) құраса, 2019 жылы 691 млн долларға (0,32%) жетті. Қазақстанның негізгі аграрлық сауда серіктестері – Қытай, Өзбекстан, Ресей, Ауғанстан және ЕО. Қытай бұл тізімде төртінші орында (李鹏文, 2022).

Кесте 2. Қытайдың дәнді дақылдарды импорттайтын негізгі елдері (бірлік: %)

	Елдер	Үлесі	Елдер	Үлесі	Елдер	Үлесі	Елдер	Үлесі	Елдер	Үлесі	Елдер	Үлесі
Жыл	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
1	АҚШ	29.72%	АҚШ	26.96%	АҚШ	29.10%	Аустралия	23.28%	Украина	21.48%	АҚШ	26.23%
2	Аустралия	22.81%	Аустралия	22.12%	Аустралия	23.59%	АҚШ	15.69%	Канада	17.89%	Украина	20.04%
3	Франция	11.74%	Вьетнам	12.96%	Вьетнам	15.96%	Канада	14.90%	Аустралия	15.81%	Канада	12.32%
4	Украина	11.35%	Украина	10.07%	Тайланд	8.50%	Вьетнам	12.64%	Франция	8.18%	Франция	11.08%
5	Вьетнам	7.83%	Тайланд	9.10%	Украина	8.10%	Украина	8.78%	АҚШ	5.44%	Вьетнам	4.85%

6	Канада	Үлесі	Елдер	Канада	Үлесі	Елдер	Канада	Үлесі	Елдер	Вьетнам	Үлесі	Елдер	Мьянма	Үлесі
		6.61%			7.81%			7.72%		Тайланд	8.78%			3.91%
7	Тайланд	Үлесі	Елдер	Пәкістан	Үлесі	Елдер	Камбоджа	Үлесі	Елдер	Мьянма	4.69%	Тайланд		2.60%
		5.08%			4.43%			1.58%						
8	Пәкістан	Үлесі	Елдер	Франция	Үлесі	Елдер	Пәкістан	Үлесі	Елдер	Мьянма	4.69%	Аргентина		2.09%
		1.74%			2.61%			1.46%						
9	Камбоджа	Үлесі	Елдер	Камбоджа	Үлесі	Елдер	Лаос	Үлесі	Елдер	Пәкістан	4.65%	Пәкістан		2.01%
		0.74%			1.30%			1.22%						
10	Лаос	Үлесі	Елдер	Лаос	Үлесі	Елдер	Мьянма	Үлесі	Елдер	Камбоджа	3.39%	Камбоджа		2.01%
		0.67%			1.23%			0.89%						
	Жалпы	98.29%	Жалпы	97.66%	Жалпы	Жалпы	Жалпы	98.12%	Жалпы	Жалпы	96.79%	Жалпы	Жалпы	93.80%

Дерек көзі: UN Comtrade деректер базасы негізінде есептелген (曾婷钰, 2022).

2014 жылдан кейін Қытайға астық жеткізуші елдер саны 40-қа жуықтады, алайда импорттың 90%-ы 10 негізгі елге тиесілі. 2019 жылы Украина Қытайға астық жеткізуде бірінші орынға шықса, 2020 жылы АҚШ қайта алдыңғы орынға өтті. Алдыңғы ондыққа Ресей, Канада, Тайланд, Вьетнам, Аргентина, Пәкістан және Камбоджа кіреді. Қытай мен АҚШ арасындағы сауда қақтығыстарына байланысты өзінің астық саясатына өзгерістер енгізіп, Ресей мен Қазақстанды астық жеткізуші негізгі елдер санатына жатқызды.

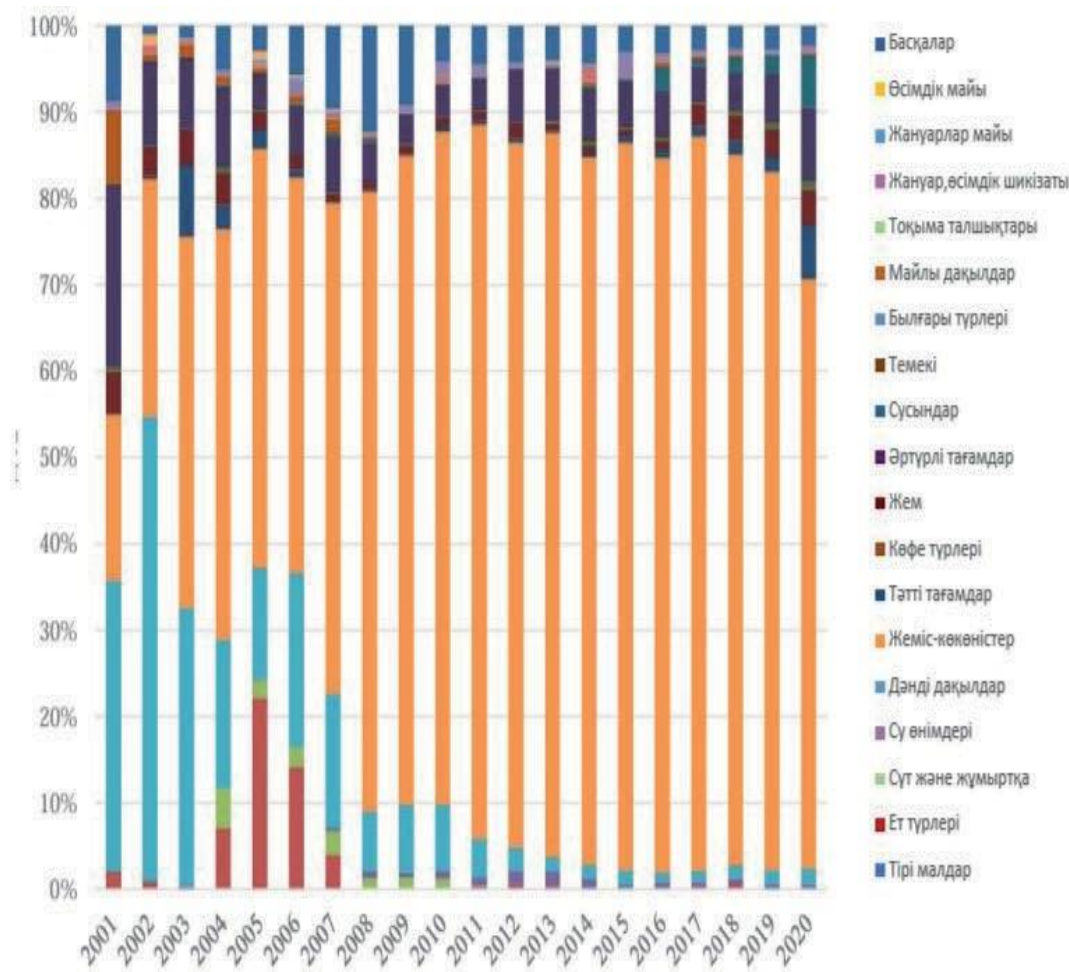
Кесте 3. Қытайдың ауыл шаруашылық саласындағы негізгі серіктестері

№	Ел	Негізгі экспортталатын өнімдер	Ескерту
1	АҚШ	Соя бұршақтары, жүгері, сиыр еті, шошқа еті	2020 жылы сауда келісімдерінен кейін үлесі өсті
2	Бразилия	Соя, сиыр еті, тауық еті, қант	Қытайдың №1 соя жеткізушісі
3	Аргентина	Соя, ет өнімдері, жүгері	
4	Канада	Астық, рапс, соя, шошқа еті	
5	Аустралия	Сиыр еті, сүт өнімдері, арпа, бидай	Саяси шиеленіс әсер еткен
6	Жаңа Зеландия	Сүт өнімдері (сары май, ірімшік, құрғақ сүт)	
7	Ресей	Бидай, арпа, ет өнімдері	Геосаяси серіктестік рөлінде
8	Украина	Астық (бидай, арпа, жүгері)	Соғысқа дейін ірі жеткізуші
9	Тайланд	Күріш, тропикалық жемістер, крахмал өнімдері	
10	Вьетнам	Күріш, балық өнімдері, жемістер	
11	Қазақстан	Бидай, ұн, майлы дақылдар	Сауда үлесі артып келеді

Ескерту: авторлар дереккөз негізінде құрастырған.

Қытай Қазақстанға негізінен ауыл шаруашылығы өнімдерін және қосалқы тауарларды экспорттайды: көкөністер мен жемістер: сарымсақ, қырыққабат, сәбіз, алма, цитрустық жемістер; азық-түлік және сусындар; күріш, шай және шай өнімдері, ас дәмдеуіштері.

2001-2019 жылдар аралығында Қытай Қазақстанға негізінен жемістер мен көкөністерді экспорттады. 2008 жылдан бастап бұл өнімдердің үлесі жалпы экспорт көлемінің 70–90% аралығын құрады. Алғашқы жылдары дәнді дақылдар басым болса, 2003 жылдан бастап орнын жеміс-көкөніс өнімдері басты. 2011 жылдан кейін дәнді дақылдардың үлесі 10%-дан төмендеді. Бұл өзгеріс Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісінің біртіндеп қалпына келуімен және Қытайдың көкөніс өнімдеріндегі салыстырмалы артықшылықтарымен байланысты.

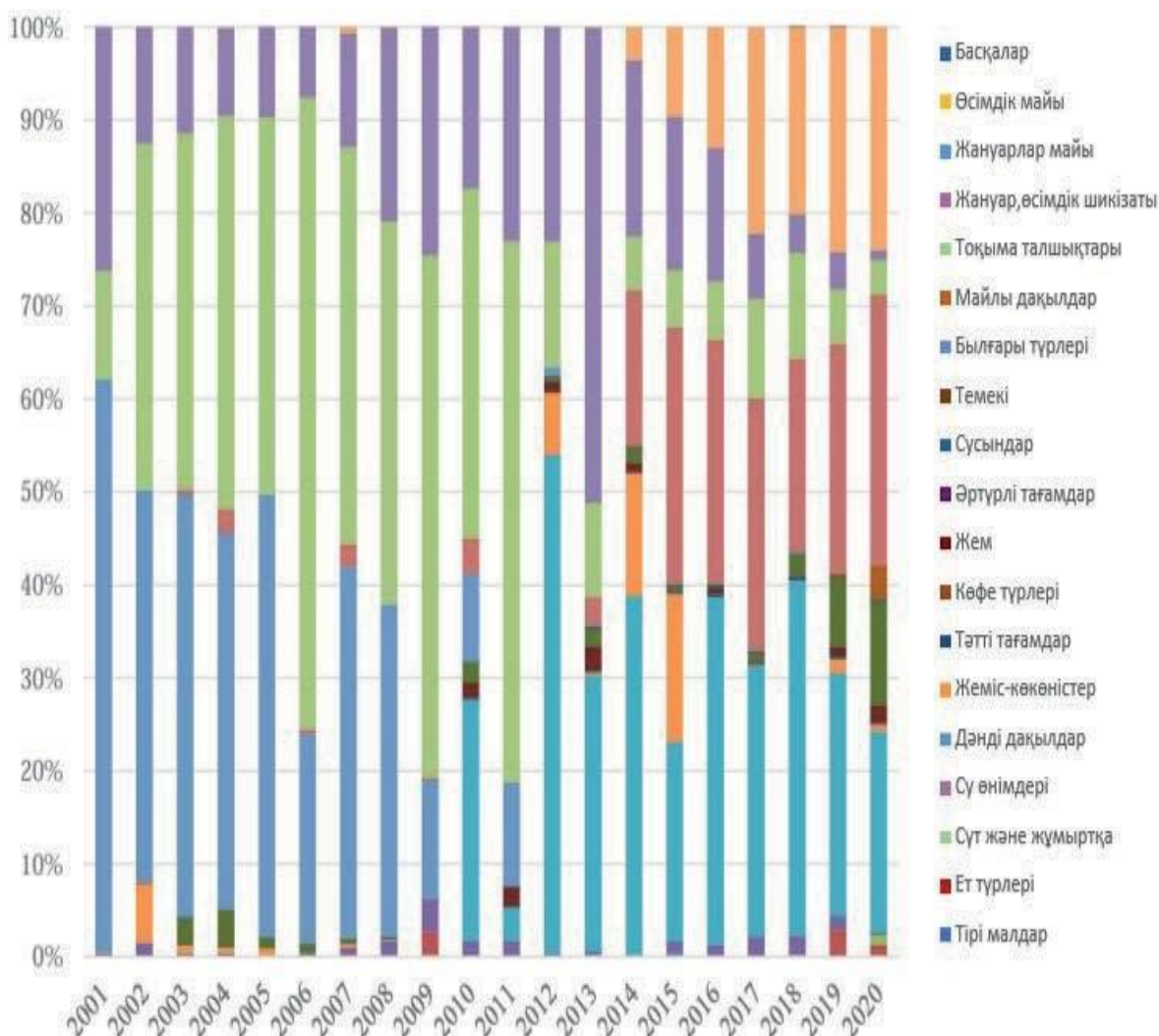

1-сурет. Екі ел арасындағы ауыл шаруашылық өнімдерінің сауда құрылымы

Қытайдан Қазақстанға экспортталатын негізгі ауыл шаруашылық өнім түрлері. Дерек көзі: автордың Trade Map дерекқоры негізінде өңдеп, есептеп шығарғаны (李鹏文, 2022).

Қазақстан Қытай нарығына негізінен шикізаттық және жартылай өңделген өнімдерді экспорттайды. Соңғы жылдары өнім түрлері мен көлемі айтарлықтай өсіп келеді. Қазақстан қазір Қытайға ауыл шаруашылығы өнімдерінің 24 түрін (бидай, зығыр тұқымы, арпа, жоңышқа, жүгері, бидай кебегі, жем және т.б.) экспорттайды. Сонымен бірге, тағы 12 өнім түрін (картоп, тері, бие сүті, құс еті мен өнімдері, жылқы, сиыр, қой, шошқа еті және тірі ІҚМ) жеткізу мақсатында фитосанитариялық және ветеринариялық талаптар бойынша жұмыстар атқарылуда (www.gov.kz, 2023).

2001–2019 жылдары Қытай Қазақстаннан негізінен тері, тоқыма талшықтары және мал мен өсімдік шикізатын импорттады. Бұл өнімдер жалпы импорттың 90%-дан астамын құрады. Уақыт өте келе былғары бұйымдарының үлесі төмендеді, тоқыма талшықтарының үлесі үздіксіз артты, мал және өсімдік шикізатының үлесі ауытқып отырды. 2010 жылдан бастап импорт құрылымы өзгеріп, азық-түлік, майлы дақылдар және өсімдіктерге басымдық берілді. 2012 жылы дәнді дақылдар жалпы импорттың 50%-ын құрады.

2-сурет. Екі ел арасындағы ауыл шаруашылық өнімдерінің сауда құрылымы Қазақстаннан Қытайға экспортталатын негізгі ауыл шаруашылық өнім түрлері. Дерек көзі: автордың Trade Map дерекқоры негізінде өндеп, есептеп шығарғаны (李鹏文, 2022).

Зерттеу нәтижелері

Екі ел арасындағы ауыл шаруашылық өнімдерінің өзара толықтыру және бәсекелестік деңгейі

Белгілі бір елдің халықаралық саудасының деңгейі көбіне оның импорты мен экспортынан байқалады. Бұл олардың халықаралық нарықтық интеграциясының әлеуетін көрсетеді.

Формуласы: Импорт-экспорт тәуелділігі = жалпы сыртқы сауда айналымы / ЖІӨ.

Кесте 4. 2010–2019 жылдар аралығындағы Қытайдың Қазақстаннан ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттау және экспорттау сауда тәуелділігі (бірлік: 100 миллион АҚШ доллары)

Жыл	Ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттау көлемі	Ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттау көлемі	Ішкі жалпы өнім (ЖІӨ)	Экспорттық сауда тәуелділігі	Импорттық сауда тәуелділігі
2010	550.48	2449.91	62415.80	0.88%	3.93%
2011	683.17	3289.99	73941.52	0.92%	4.45%
2012	695.91	3224.72	81658.57	0.85%	3.95%
2013	735.27	3435.79	89951.40	0.82%	3.82%
2014	783.01	3309.83	97315.26	0.80%	3.40%
2015	760.73	2740.17	104127.32	0.73%	2.63%
2016	783.31	2651.48	112368.23	0.70%	2.36%
2017	823.96	3295.15	124991.95	0.66%	2.64%
2018	883.35	3524.07	136051.85	0.65%	2.59%
2019	869.90	3818.31	143429.03	0.61%	2.66%

*Дереккөзі: Экспорт-импорт сауда тәуелділік формуласымен есептелген. (加尔肯. 2021)

Санақ мәліметі Қытайдың Қазақстаннан ауыл шаруашылығы өнімдерін импортқа тәуелділігі экспортқа қарағанда әлдеқайда жоғары екенін көрсетті. Бұған Қытайдағы өндірістік шектеулер мен ауыл шаруашылығы өнімдері саудасындағы тапшылық себеп. Қазақстан бидай мен арпа сияқты негізгі дақылдарды ірі көлемде экспорттайтын ел, Қытай үшін сенімді серіктес. Сауда құрылымы негізінен өзара толықтыруға құрылған. Қытайда мал және өсімдік шикізаты, жеміс-көкөніс, қант, су өнімдері басым болса, Қазақстанда дәнді және майлы дақылдар, тоқыма талшықтары, өсімдік майлары басым.

Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылық саласына әсер етуші негізгі факторларды екі ел арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің саудасына әсер етуші факторлар анықтайды.

Екі ел арасындағы сауда өсіміне әсер ететін негізгі факторлар:

- нарық сұранысы
- сауда құрылымының өзгерісі
- бағаның тұрақсыздығы

◆◆◆◆ 2008–2010 жылдары Қазақстанның экспорт көлемінің күрт төмендеуі баға өзгерісіне байланысты болды.

◆◆◆◆ 2001–2008: нарық сұранысы және құрылым әсері басым болды;

◆◆◆◆ 2008–2015: сұраныс және баға өзгерісі маңызды болды;

◆◆◆◆ 2015–2019: баға бәсекелестігі – негізгі қозғаушы болды; әсіресе жеміс-көкөніс өнімдері мен мал және өсімдік шикізаты үлкен үлес қосты.

Қазақстанның Қытайға ауыл шаруашылығы экспорты өскенмен, жалпы Қытай импортындағы үлесі 2001 жылы 0,01% - 2022 жылы 0,24%-ға ғана жетті. Ал Қазақстандағы бұл үлес 2001жылы 0,23% - 2022 жылы 8,12%-ға артса да, үлесі әлі де төмен, бұл Қазақстан өнімдерінің Қытай нарығындағы орны жеткіліксіз екенін көрсетеді. 2001 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы саудасы Қытайдың жалпы саудасының 0,07%- ын, ал 2019 жылы Қазақстанның жалпы саудасының 1,92%-ын ғана құрады. Кейін бұл көрсеткіш тиісінше 0,29% және 9,3%-ға жетті (阿思尔汗, 2023). Яғни, сауда өсімі бар, бірақ үлесі төмен. Сондықтан екі елдің ауыл шаруашылығы өнімдері саудасындағы өзара мәртебесін арттыру және әлеуетті толық пайдалану қажет.

Кесте 5. Қытайдың ауыл шаруашылық өнімдерінің 2021-2024 жж импорт-экспорт көлемі

Жылы	Жалпы сауда айналымы	Өзгеріс %	Экспорт	Өзгеріс %	Импорт	Өзгеріс %
2021	304,17 млрд	23,2 %	84,35 млрд	10,9 %	219,82 млрд	28,6 %
2022	334,32 млрд	9,9 %	98,26 млрд	16,5 %	236,06 млрд	7,4 %
2023	333,03 млрд	- 0,4 %	98,93 млрд	0,7 %	234,11 млрд	0,8 %
2024	318,16 млрд	- 4,5 %	103,00 млрд	4,1	215,16 млрд	-8,1 %

Ескерту. Қытай Халық Республикасының Сауда министрлігінің (中华人民共和国商务部对外贸易司) ресми сайтындағы деректер негізінде авторлар құрастырды.

Дерек көзі: www.mofcom.gov.cn/

Кесте 6. Қытай мен Қазақстанның ауыл шаруашылық өнімдерінің 2020-2024 жж импорт-экспорт көлемі

Жылы	Экспорт көлемі	Жылы	Экспорт көлемі	Өзгеріс
2020	23,979.8	2021	32,340.0	34.9
2021	32,340.0	2022	35,211.9	8.9
2022	35,211.9	2023	29,700.6	-15.7
2023	29,700.6	2024	30,725.6	3.5
Жылы	Импорт көлемі	Жылы	Импорт көлемі	Өзгеріс
2020	37,354.1	2021	25,085.3	-32.8
2021	25,085.3	2022	57,255.0	128.2
2022	57,255.0	2023	105,790.7	84.8
2023	105,790.7	2024	101,104.5	-4.4

Ескерту. Қытай Халық Республикасының Сауда министрлігінің (中华人民共和国商务部对外贸易司) ресми сайтындағы деректер негізінде авторлар құрастырды.

Дерек көзі: www.mofcom.gov.cn/

2021–2022 жылдары Қытайдың ауыл шаруашылық өнімдері саудасы өсті, алайда 2023 жылдан бастап төмендеу үрдісі байқалды. Экспорт көлемі біртіндеп өсіп отырғанымен, импорт қысқарды. Бұл ішкі өндірістің артуымен және нарықтағы баға ауытқуларымен байланысты. Қытайдан Қазақстанға экспорт көлемі 2020–2022 жж. аралығында өсіп, кейін құбылып отырды. Ал Қазақстаннан Қытайға жеткізілімдер жоғары қарқынмен ұлғайып, 2023 жылы рекордтық деңгейге жетті. 2023 жыл Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылық өнімдер кешені саласындағы өзара сауда көлемі 1 млрд доллардан асып, 70%-ға көбейді (www.gov.kz, 2023). Қазақстан үшін оң динамика байқалып, Қытайға экспорт көлемі айтарлықтай артты. Қазақстан үшін мүмкіндік Қытайдың азық-түлік сұранысында. Негізгі тәуекелдер: баға ауытқулары, сауда шектеулері мен логистикалық кедергілер.

Қазақстан мен Қытай экономикалық дамуды күшейтіп және аграрлық саладағы ынтымақтастықты ілгерлету мақсатында бірнеше келісімдер жасасты. 2008 жылы Қазақстанның ұйымдастыруымен өткен «Бірінші халықаралық ауыл шаруашылық инвестициялық фо-

румында» Қытайдың Мемлекеттік даму банкімен меморандумға қол қойылып, қаржыландыру алаңы құрылды (kz.mofcom.gov.cn, 2008). Екі ел 2016 жылы қыркүйек айында «Нұрлы жол» мен «Жібек жолы экономикалық белдеуі» бағдарламаларын ұштастыратын ынтымақтастық жоспарын қабылдап, өндіріс, инвестиция, тасымал және аграрлық салада өзара іс-қимылды күшейтті (www.mofcom.gov.cn, 2021). Қытай мен Қазақстан арпа мен жүгері импортына рұқсат беретін хаттамаға қол қойды (baijiahao.baidu.com, 2023). 2023 жылы 18 мамырда Сиань қаласында өткен Қытай – Орталық Азия саммиті аясында COFCO (Қытай азық-түлік корпорациясы) мен Қазақстан Ауыл шаруашылығы министрлігі ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды (www.baq.kz, 2023). 2024 жылы 5 желтоқсанда Қазақстан мен Қытай 1 млрд АҚШ доллары көлемінде ауыл шаруашылығы келісіміне қол қойды (view.inews.qq.com, 2024).

Сауда әлеуетін дамытуға оң әсер ететін факторлар

Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдері саудасының дамуына ықпал ететін оң факторлар бар: екі елдің аграрлық ынтымақтастығын кеңейтуі, өзара сауда байланыстарын нығайтуы және стратегиялық серіктестіктің тереңдеуі.

Географиялық артықшылықтар: Қазақстан мен Қытай іргесі тұтасып жатқан елдер, шекаралық тасымал мен логистикаға тиімді ортасы бар.

Институционалдық факторлар: Екі елдің ДСҰ мүшелігі – сауда тиімділігін арттырады, «Белдеу және жол» бастамасы аясында ауыл шаруашылық ресурстар алмасуы, агротехнологиялық ынтымақтастық, инвестициялар.

Қолайлы логистикалық инфрақұрылым: Ляньюньган логистикалық базасы – тасымалды жеделдетеді, Қытай–Еуропа теміржол экспресі – сауданың негізгі арнасына айналды, Қытай компанияларының Қазақстандағы технологиялық серіктестікке белсенді қатысуы.

Сауда әлеуетін дамытуға шектеулер мен кері ықпал етуші факторлары

Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдері саудасы айтарлықтай дамып келе жатқанымен, екіжақты сауданың дамуын тежейтін көмескі факторлар сақталуда.

Логистикалық тиімділіктің төмендігі. Қазақстанның ішкі көлік және логистика жүйесінің әлсіз болуы, инфрақұрылымы толық дамымағаны. Шыңжаңмен шекарадағы тасымал да төмен деңгейде. Бұл факторлар екі ел арасындағы сауданың кеңеюін шектейді. Қытай мен Қазақстанда біртұтас ауылшаруашылық сапа бағалау жүйесі жоқ.

Шешу шаралары мен ұсыныстар

Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылығы өнімдері саудасы бір қалыпты дамып келеді, бірақ әлеуеті толық пайдаланылмай отыр. Сондықтан төмендегідей ұсыныстарды айтқымыз келеді:

Екіжақты стратегиялық ынтымақтастықты нығайту; «Белдеу мен жол» жобасы аясында ұзақ мерзімді ауыл шаруашылығы ынтымақтастығы механизмін құру, ауыл шаруашылық тауар айналымын тұрақты түрде арттыру;

Ақпараттық алмасу және өнім құрылымын жетілдіру; ауыл шаруашылық өнімдері саудасы ақпараттар алмасу платформасын құру, сауда құрылымын жеміс-көкөніс, дәнді дақылдар, майлар және тоқыма талшықтарына бағыттау, әртарап өздерінің сауда артықшылықтарын сәулелендіру;

Көлік инфрақұрылымын дамыту (жол, темір жол) сауда шығындарын азайту және өнім бағасын тұрақты ұстау. Заманауи қойма, кептіру және тасымалдау инфрақұрылымын жетілдіру, ауыл шаруашылық өнімдерін жеткізу тізбегін оңтайландыру.

Агротехнология салаларында ынтымақтастықты дамыту арқылы еліміздің экономикасы мен сауда әлеуетін арттырады.

Қазақстанның ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу өнеркәсібін дамыту азық-түлік қауіпсіздігін нығайтудың бірден-бір жолы. Сол үшін инвестиция тарту мен технологияны жаңғыртып отыру өте маңызды. Алайда Қытайдың капиталы мен технологиясына тым

тәуелді болудың салдары ауыр болатынын ескерген жөн. Ауыл шаруашылығында да көп жақтылы ынтымақтастықты дамытып, Израиль сияқты елдердің ауыл шаруашылық өнімдерін мәнерлеу, суландыру техникаларын енгізіп, бәсекелестік механизмін қалыптастырған абзал деп санаймыз.

Демек, еліміздің Қытаймен ауыл шаруашылық саласындағы серіктестігі қалыпты үрдіс даму динамикасында келеді. Оның болашық даму мүмкіндігі де зор, сонымен бірге тәуекелдердің де сақталып отырғанын ескерген жөн деп санаймыз.

Қорытынды

Қазақстан мен Қытайдың ауыл шаруашылық саласындағы серіктестік байланыстары екі ел арасында дипломатиялық қатынас қалыптасқаннан кейін басталды және екі ел қатынастарының дамуымен бірге дамып, тереңдеп келеді.

Қытай мен Қазақстан аграрлық үлкен елдер, алайда бір-біріне мүдделілік пен мұқтаж-дықтар аз емес. Олардың ауыл шаруашылық өнімдерінде бірін-бірі толықтыратын түрлері көп. Сондықтан болар екі ел арасында аграрлық өнімдер саудасы тұрақты түрде дамып келеді.

Дегенмен екі елдің халық саны және олардың ауыл шаруашылық өндіріс жерлерінің адам басына шаққандағы салыстырмасында айырмашылық үлкен. Қытайдың ауыл шаруашылық өндірісінің замануилануы олардың өндіріс әлеуетін барынша арттырды. Алайда халық санының көптігі мен егістік жер ресурстарының аздығы елдің азық-түлікке деген сұранысын толық қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан олар шетелден негізінен дәнді дақылдарды импорттап, су өнімдерін, қант, жеміс-жидек және көкөністерді экспорттайды.

Қазақстанның егістік жер көлемі өте кең, агроклиматы қолайлы болуына байланысты дәнді дақылдар мен майлы өсімдіктер көп егетін және экспортқа шығаратын ел. Сондай-ақ халықаралық аренада ауыл шаруашылық өнімдерін экспорттаушы үлкен мемлекеттердің бірі болып саналады. Қытай мен Қазақстан арасындағы ауыл шаруашылық өнімдері саудасында бір-бірін толықтырушылық сипаты айқын.

Қытай елінің артықшылықтары – жеміс-жидек, көкөніс, қант, су өнімдері мен өсімдік шикізаттарынан байқалады. Олардың осындай аграрлық сауда құрылымы - толықтырушы санатта екенін айқындайды. Ал Қазақстанның экспорты – бидай, арпа, соя, майлы дақылдар, тірі малдар, мал өнімдері, бұғы өнімдері мен бал т.б. өнімдерінен тұрады. Бұл өнімдер іс жүзінде бір-бірінің олқылықтарын толықтырып отыр. Экономикадағы осындай толықтырулар – екі елдің аграрлық серіктестік қатынасын тереңдетеді және болашақ даму көкжиегін кеңейте түсетіні заңды.

Екі елдің ауыл шаруашылық өнімдер саудасында жетілдіретін, кемелдендіретін тұстары бар. Жинақтап айтқанда: екі мемлекеттің ауыл шаруашылығы саласында бәсекелестік деңгейін көтеруді қажет етеді; екі ел де ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапа және фитосанитарлық стандарттар нормасын біріздендіру керек; Қазақстан ауыл шаруашылық өнімдерін сақтайтын қойма инфрақұрылымдарын жетілдіруі қажет; тасымал шығындарын азайту және қарқынын тездете түсуге күш салуы керек деп ойлаймыз. Әрине, «Белдеу және жол» жобасы аясында іске асырылып жатқан көлік дәліздері мен логистикалық хабтар аграрлық өнім сауда айналымын жеделдетуге мүмкіндік береді деп сенуге болады.

Қазақстан мен Қытай арасындағы ауыл шаруашылық өнімдері, сауда серіктестік қатынастары жалғаса береді және оның даму перспективасы зор деп санаймыз.

Әдебиеттер:

阿思尔汗, 2023 - 阿思尔汗. 中国与哈萨克斯坦农产品贸易影响因素研究 (硕士学位论文, 中央财经大学). 中国知网 // [Электронды ресурс] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27665/d.cnki.gzcju.2023.002321> (Қаралған күні: 15.08.2025).

百度百家号, 2019 - 中国与哈萨克斯坦正式签署议定书, 为大麦、玉米进口放行// [Электронды ресурс] URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1617928214784250346> (Қаралған күні: 15.08.2025).

曾婷钰, 2022 - 曾婷钰. 中国与哈萨克斯坦粮食贸易合作的影响因素研究 (硕士学位论文, 新疆师范大学). 中国知网 // [Электронды ресурс] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27432/d.cnki.gxsfu.2022.000222> (Қаралған күні: 21.08.2025).

中国国家开发银行与哈萨克签署农业合作备忘录, 2008 - 中华人民共和国商务部// [Электронды ресурс] URL: <http://kz.mofcom.gov.cn/article/jmxw/200810/20081005851824.shtml> (Қаралған күні: 10.08.2025).

中哈签署《关于落实“丝绸之路经济带”建设与“光明之路”新经济政策对接合作规划的谅解备忘录》, 2019 - 中华人民共和国商务部 // [Электронды ресурс] URL: <http://kz.mofcom.gov.cn/article/jmxw/201909/20190902898865.shtml> (Қаралған күні: 23.08.2025).

中华人民共和国商务部 Ministry of Commerce of the People's Republic of China// [Электронды ресурс] URL: https://www.mofcom.gov.cn/?utm_source=chatgpt.com (Қаралған күні: 15.08.2025).

加尔肯, 2021 - 加尔肯. 中国与哈萨克斯坦农产品贸易竞争性和互补性研究 (硕士学位论文, 新疆财经大学). 中国知网 // [Электронды ресурс] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27428/d.cnki.gxcjc.2021.000111> (Қаралған күні: 15.08.2025).

Қазақстан Республикасы Президенті, 2021 - Қасым-Жомарт Тоқаевтың ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің бірінші форумында сөйлеген сөзі. Ақорда// [Электронды ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-auyl-sharuashylygy-enbekkerlerinin-birinshi-forumynda-soylegen-sozi-1510217> (Қаралған күні: 17.08.2025).

Жаңалық, 2022 - Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі// [Электронды ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/1058479?directionId=164&lang=kk> (Қаралған күні: 22.08.2025).

Жаңалық, 2023 - Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі // [Электронды ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/660270?lang=kk&utm_source=chatgpt.com (Қаралған күні: 15.08.2025).

BAQ.KZ, 2023 - Қазақстан-Қытай саммиті: Ынтымақтастықтың жаңа дәуірі// [Электронды ресурс] URL: <https://baq.kz/qytay-ortalyq-aziya-sammiti-yntymaqtastyqtyn-zhanadai-304655/> (Қаралған күні: 15.08.2025).

李鹏文, 2022 - 李鹏文. 中哈农产品贸易增长及影响因素研究 (硕士学位论文, 中国农业科学院). 中国知网// [Электронды ресурс] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27630/d.cnki.gznky.2022.000607> (Қаралған күні: 19.08.2025).

孟天琪, 刘玉秀, 张正茂, 2023 - 孟天琪, 刘玉秀, 张正茂. 中国与哈萨克斯坦农业合作：挑战与机遇// 欧亚经济. 2023 № 5. P. 76–89.

魏凤, 2018 - 魏凤. 中国与哈萨克斯坦农业比较研究// 北京: 中国农业出版社. 2018.

Nurgazina, 2021 – Nurgazina, Zh. 哈萨克斯坦与中国之间的农产品贸易：竞争力和互补性 (博士 学位论文, 西北农林 科技大学). 博士 . DOI: <https://doi.org/10.27409/d.cnki.gxbnu.2021.000140>

Рустенова, Ибыжанова, Тулеугалиева, 2023 - Рустенова, Э. А. Ибыжанова, А. Д. Тулеугалиева, Ж. К. Казахстанская сельскохозяйственная продукция: перспективы выхода на китайский рынок // Проблемы агорынка. 2023. №4. С.46–56. DOI: <https://doi.org/10.46666/2023-4.2708-9991.04>

腾讯新闻, 2024 - 外媒：哈萨克斯坦与中国签署价值 10 亿美元的农业协议// [Электронды ресурс] URL: https://view.inews.qq.com/k/20241205A07KHL00?web_channel=wap&openApp=false&no-redirect=1 (Қаралған күні: 03.06.2025).

新华社, 2021 - 中共中央国务院关于全面推进乡村振兴加快农业农村现代化的意见. // [Электронды ресурс] URL: http://www.lswz.gov.cn/html/xinwen/2021-02/21/content_264527.shtml (Қаралған күні: 25.08.2025).

References:

Aserhan, 2023 – Aserhan. Zhongguo yu Hasakesitan nongchanpin maoyi yingxiang yinsu yanjiu (shuoshi xuwei lunwen, Zhongyang Caijing Daxue). Zhongguo Zhiwang. [Research on Factors Affecting Agricultural Trade Between China and Kazakhstan, Central University of Finance and Economics]. China National Knowledge Infrastructure // [Electronic resource] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27665/d.cnki.gzcju.2023.002321> (Accessed: 15.08.2025) [in Chinese].

Baidu Baijiahao, 2019 – Zhongguo yu Hasakesitan zhengshi qianshu yiding shu, wei damai, yumi jinkou fangxing [China and Kazakhstan Officially Signed a Protocol Allowing Imports of Barley and Corn] // [Electronic resource] URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1617928214784250346> (Accessed: 03.06.2025) [in Chinese].

Zeng Tingyu, 2022 – Zeng Tingyu. Zhongguo yu Hasakesitan liangshi maoyi hezuo de yingxiang yinsu yanjiu (shuoshi xuwei lunwen, Xinjiang Shifan Daxue). Zhongguo Zhiwang. [“Factors Affecting Grain Trade Cooperation Between China and Kazakhstan, Xinjiang Normal University] // [Electronic resource] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27432/d.cnki.gxsfu.2022.000222> (Accessed: 21.08.2025) [in Chinese].

Zhongguo Guojia Kaifa Yinhang yu Hasake qianshu nongye hezuo beiwanglu, 2008 – Zhonghua Renmin Gongheguo Shangwubu [China Development Bank Signed an Agricultural Cooperation Memorandum with Kazakhstan]. Ministry of Commerce of the PRC // [Electronic resource] URL: <http://kz.mofcom.gov.cn/article/jmxw/200810/20081005851824.shtml> (Accessed: 10.08.2025) [in Chinese].

Zhong-Ha qianshu, 2019 – Guanyu luoshi ‘Sichou zhi Lu Jingji Dai’ jianshe yu ‘Guangming zhi Lu’ xin jingji zhengce duijie hezuo guihua de liangjie beiwanglu. Zhonghua Renmin Gongheguo Shangwubu [China–Kazakhstan Memorandum on Aligning the Silk Road Economic Belt with the Bright Road Policy]. Ministry of Commerce of the PRC // [Electronic resource] URL: <http://kz.mofcom.gov.cn/article/jmxw/201909/20190902898865.shtml> (Accessed: 23.08.2025) [in Chinese].

Zhonghua Renmin Gongheguo Shangwubu [Official Website of the Ministry of Commerce of China]. Ministry of Commerce of the People’s Republic of China // [Electronic resource] URL: <https://www.mofcom.gov.cn/> (Accessed: 15.08.2025) [in Chinese].

Jiarken, 2021 – Jiarken. Zhongguo yu Hasakesitan nongchanpin maoyi jingzhengxing he hubuxing yanjiu (shuoshi xuwei lunwen, Xinjiang Caijing Daxue). Zhongguo Zhiwang [“Competitiveness and Complementarity of Agricultural Trade Between China and Kazakhstan”,

Xinjiang University of Finance and Economics] // [Electronic resource] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27428/d.cnki.gxcjc.2021.000111> (Accessed: 15.08.2025) [in Chinese].

Qazaqstan Respublikasy Prezidenti, 2021 – Qasym-Jomart Toqaevtyñ auyl sharuashylygy enbekkeriniñ birinshi forumynda söylegen sözi [“Speech of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the First Forum of Agricultural Workers”]. Aqorda // [Electronic resource] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-auyl-sharuashylygy-enbekkerlerinin-birinshi-forumynda-soylegen-sozi-1510217> (Accessed: 17.08.2025) [in Kazakh].

Jañalyq, 2022 – Qazaqstan Respublikasy Auyl sharuashylygy ministrligi [“News of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan”] // [Electronic resource] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/1058479?directionId=164&lang=kk> (Accessed: 22.08.2025) [in Kazakh].

Jañalyq, 2023 – Qazaqstan Respublikasy Auyl sharuashylygy ministrligi [“News of the Ministry of Agriculture of Kazakhstan”] // [Electronic resource] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/660270?lang=kk&utm_source=chatgpt.com (Accessed: 15.08.2025) [in Kazakh].

BAQ.KZ, 2023 – Qazaqstan–Qytai sammiti: Yntymaqtastyqtyñ jaña дәuiri [“Kazakhstan–China Summit: A New Era of Cooperation”] // [Electronic resource] URL: <https://baq.kz/qytay-ortalyq-aziya-sammiti-yntymaqtastyqtyn-zhana-dauiri-304655/> (Accessed: 15.08.2025) [in Kazakh].

Li Pengwen, 2022 – *Li Pengwen*. Zhong-Ha nongchanpin maoyi zengzhang ji yingxiang yinsu yanjiu (shuoshi xuwei lunwen, Zhongguo Nongye Kexueyuan). Zhongguo Zhiwang [“Growth and Influencing Factors of Agricultural Trade Between China and Kazakhstan”. Chinese Academy of Agricultural Sciences] // [Electronic resource] URL: <https://link.cnki.net/doi/10.27630/d.cnki.gznky.2022.000607> (Accessed: 19.08.2025) [in Chinese].

Meng Tianqi, Liu Yuxiu, Zhang Zhengmao, 2023 – *Meng Tianqi, Liu Yuxiu, Zhang Zhengmao*. Zhongguo yu Hasakesitan nongye hezuo: tiaozhan yu jihui [China–Kazakhstan Agricultural Cooperation: Challenges and Opportunities] // *Eurasian Economy*. 2023. №5, pp. 76–89 [in Chinese].

Wei Feng, 2018 – *Wei Feng*. Zhongguo yu Hasakesitan nongye bijiao yanjiu // [Comparative Study of Agriculture in China and Kazakhstan] // Beijing: China Agricultural Press. 2018. [in Chinese].

Nurgazina, 2021 – *Nurgazina, Zh.* Hasakesitan yu Zhongguo zhijian de nongchanpin maoyi: jingzhengli he hubuxing (boshi xuwei lunwen, Xibei Nonglin Keji Daxue) [Agricultural Trade Between Kazakhstan and China: Competitiveness and Complementarity] // DOI: <https://doi.org/10.27409/d.cnki.gxbnu.2021.000140> [in Chinese].

Rustenova, Ibyzhanova, Tulegalieva, 2023 – *Rustenova E.A., Ibyzhanova A.D., Tulegalieva Zh.K.* Kazakhstan skhoz produktsiya: perspektivy vykhoda na kitaiskii rynek [Kazakh Agricultural Products: Prospects for Entering the Chinese Market] // *Problems of agricultural market*. 2023. №4, pp. 46–56. DOI: <https://doi.org/10.46666/2023-4.2708-9991.04> [in Russian].

Tencent Xinwen, 2024 – Waimei: Hasakesitan yu Zhongguo qianshu jiazhi 10 yi meiyuan de nongye xieyi [“Foreign Media: Kazakhstan and China Signed a USD 1 Billion Agricultural Agreement”] // [Electronic resource] URL: https://view.inews.qq.com/k/20241205A07KHL00?web_channel=wap&openApp=false&no-redirect=1 (Accessed: 03.06.2025) [in Chinese].

Xinhua She, 2021 – Zhonggong Zhongyang Guowuyuan guanyu quanmian tuijin xiangcun zhenxing jiakuai nongye nongcun xiandaihua de yijian [Opinions of the CPC Central Committee and the State Council on Promoting Rural Revitalization and Accelerating Agricultural Modernization] // [Electronic resource] URL: http://www.lswz.gov.cn/html/xinwen/2021-02/21/content_264527.shtml (Accessed: 25.08.2025) [in Chinese].

¹Шарыпказы Н., ²Нуржаева А.М.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

E-mail: ¹nuriknaiman16@gmail.com, ²nurzhaeva@gmail.com

КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКОЕ АГРАРНОЕ ПАРТНЁРСТВО: ХАРАКТЕР ВЗАИМОДОПОЛНЯЕМОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ современного состояния, существующих проблем и перспектив развития партнерства в сфере торговли сельскохозяйственной продукцией между Казахстаном и Китаем. Цель исследования – сделать обзор общего состояния аграрных отношений между двумя странами, определить уровень взаимозависимости в торговле сельскохозяйственной продукцией, выявить её особенности и факторы, негативно влияющие на торговые связи, а также определить механизмы и направления развития, способствующие дальнейшему укреплению торгового сотрудничества. Китай является крупным производителем и потребителем сельскохозяйственной продукции. Однако страна не может полностью обеспечить себя продуктами питания высокого качества и решает эту проблему в основном за счёт импорта. Казахстан, в свою очередь, является одной из ведущих зернопроизводящих стран с благоприятным климатом, плодородными землями и значительным аграрным потенциалом; её зерновые и масличные культуры представляют собой важный ресурс для Китая. В исследовании применялись сравнительный, исторический, системный, статистический и проектный методы, с помощью которых изучались научные работы и данные, касающиеся аграрных связей двух стран. Новизна работы заключается в том, что партнерство в области аграрной торговли между Казахстаном и Китаем основано на взаимной потребности. Основные направления экспорта и импорта обеих стран, а также положительные и отрицательные факторы, влияющие на торговый процесс, рассмотрены системно. Задача исследования – провести глубокий анализ современного состояния сельскохозяйственного партнерства между Китаем и Казахстаном и предложить конкретные рекомендации по его развитию в будущем. Результаты исследования имеют значимость, так как позволяют определить текущее состояние торговли сельскохозяйственной продукцией между Казахстаном и Китаем, выявить проблемные вопросы и перспективы развития. Кроме того, работа обладает высокой теоретической и практической ценностью, так как посвящена крайне актуальной теме и полностью раскрывает исследуемый вопрос.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, торговля сельскохозяйственной продукцией, продовольственная безопасность, взаимное дополнение, международная конкуренция, перспективы развития.

¹Sharypkazy N., ²Nurzhaeva A.M.

¹Al-Farabi atyndagy Kazakh University, Almaty, Kazakhstan

²Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

E-mail: ¹nuriknaiman16@gmail.com, ²nurzhaeva@gmail.com

KAZAKHSTAN–CHINA AGRICULTURAL PARTNERSHIP: COMPLEMENTARITY AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the current state, existing challenges, and development prospects of the partnership in agricultural trade between Kazakhstan

and China. The purpose of the study is to review the overall state of agricultural relations between the two countries, determine the level of interdependence in agricultural trade, identify its characteristics and factors negatively affecting trade relations, and define mechanisms and development directions that can further promote trade cooperation. China is a major producer and consumer of agricultural products. However, the country cannot fully meet its demand for high-quality food and largely relies on imports to address this issue. Kazakhstan, on the other hand, is one of the leading grain-producing countries with favorable climate, fertile land, and significant agricultural potential; its grain and oilseed crops represent a valuable resource for China. The study employed comparative, historical, systemic, statistical, and projection methods to examine scientific works and data related to agricultural relations between the two countries. The novelty of the research lies in the observation that agricultural trade partnership between Kazakhstan and China is built on mutual needs. The main directions of exports and imports of both countries, as well as positive and negative factors affecting the trade process, were systematically analyzed. The objective of the study is to conduct an in-depth analysis of the current state of agricultural partnership between China and Kazakhstan and to provide specific recommendations for its future development. The research results are significant as they allow for determining the current state of agricultural trade between Kazakhstan and China, identifying key issues, and assessing development prospects. Furthermore, the study has high theoretical and practical value as it addresses a highly relevant topic and fully explores the research problem.

Keywords: Kazakhstan, China, agricultural trade, food security, mutual complementarity, international competition, development prospects.

Авторлар туралы мәлімет:

Шарыпқазы Нұртәліп, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Нуржаева Алина Маратовна, PhD, аға оқытушы, Сулейман Демирель атындағы Университеті, Қаскелен, Қазақстан

Сведения об авторах:

Шарыпқазы Нұртәліп, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Нуржаева Алина Маратовна, PhD, старший преподаватель, 2 Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

Information about authors:

Sharypkazy Nurtalip, Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Nurzhayeva Alina Maratovna, PhD, Senior Lecturer, Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

¹Муминов Ә.Қ. , *¹Дюсенов Б.Д.

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ¹muminov9703@yahoo.com

АЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МҰҚАДДАМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНІҢ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ НҰСҚАЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Хорезмшахтар дәуірінде (1097–1231) өмір сүрген Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының жазылуы, нұсқалары, сақталуы, лексикалық қоры және т.б. мәселелері қарастырылған. Әсіресе «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының Жошы ұлысында көшірілген нұсқалары салыстырылып, олардың сақталуы туралы мол мағлұмат берілді. *Мақала мақсаты* – Жошы ұлысы дәуірінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларын ғылыми айналымға енгізу, олардың тілдік, мәдени, тарихи маңызын айқындау. *Міндеттер* – сөздіктің жазылу тарихын сипаттау; Жошы ұлысы кезеңінде тараған көшірмелерін анықтап, сипаттау; араб, парсы және түркі тілдік қабаттарын салыстыра талдау; көшірме дәстүрі мен аударма тәсілдерін айқындау; Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттеріндегі лексикографияға ықпалын бағамдау. *Ғылыми жаңалығы* – Жошы ұлысы кезеңінде қыпшақ тілінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларының тілдік ерекшеліктері алғаш рет жүйеленіп, олардың Құран аудармалары дәстүрімен сабақтастығы дәлелденді. Сонымен қатар, қолжазбалардың таралу географиясы (Хорезм, Сарай, Сарайшық, Жент, Қырым, Каир және т.б.) нақты деректермен анықталды. *Зерттеу әдістері* – деректанулық талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс, лексикологиялық және палеографиялық сипаттау. *Нәтижелері* – «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігінің қыпшақ тіліндегі нұсқалары Алтын Орда кезеңінде кең таралғаны, олардың тілдік құрамы ортағасырлық түркі тілдерінің дамуы мен ислам өркениетінің ықпалын айқын көрсететіні анықталды. Сөздік қоры негізінен түркілік лексемалардан тұрып, қыпшақ тілі Алтын Орда дәуірінің негізгі әдеби және ресми тілдерінің бірі болғанын дәлелдейді.

Алғыс: Мақала BR24993173 «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: ортағасыр, Жошы ұлысы, аз-Замахшари, түркі тілдері, Сарай, Сарайшық, сөздіктер

Кіріспе

Шығыстану ғылымында «Түркі тілдерінің орта дәуірі (X – XV ғғ.)» деп аталатын кезең қазіргі түркі тілдерінің қалыптасып, ортақ әдеби тіл пайда болған дәуір. Орта түркі дәуірі іштей екі кезеңге бөлінеді: Қараханидтер дәуірі (XI-XII ғғ.) және Моңғолдар дәуірі (XIII-XV ғғ.). Белгілі ғалым А.Н. Самойловичтің топтамасы бойынша бұл әдеби тіл үш кезеңді басынан өткізген: а) Қараханидтер династиясына бағынып тұрған түріктердің әдеби тілі (орталығы – Қашқар қаласы, IX – XII ғғ.); ә) Оғыз-қыпшақ тайпаларының тілінде қолданылған әдеби тіл (орталығы – Сырдарияның төменгі ағысы мен Хорезм өлкесі, XII – XIV ғғ.); б) Шағатай (Шыңғыс ханның екінші ұлы) ұлысында (Хорезм, Батыс және Шығыс Түркістан, Мауреннахр) тұратын түріктердің әдеби тілі (орталығы – Құлжа қаласы, XV – XVI ғғ.) (Самойлович, 2005: 939).

Қарахандар әулеті билеген кезеңде ұйғыр-қарлұқ тайпаларының тілі дамып жетіліп, оғыз тілдері де өз әсерін тигізген. Оғыз-қыпшақ тілінде сөйлеген тайпалар Сырдарияның төменгі ағысынан бастап, Алтын Орда арқылы Мысыр еліне дейінгі аралықты қамтыған.

Алтын Орда мемлекеті сол дәуірде экономикалық-әлеуметтік тұрғыдан дамып жетілген жетекші елдердің қатарында болды. Шыңғыс ханның (1155–1227) бірінші әйелінен Жошы,

Шағатай, Өгедей, Тулуй (Төле) деген төрт ұлы болған. Шыңғыс хан өз дәуірінде қалыптасқан халықтық әдет-ғұрыпқа сай жаулап алған аймақтарды ұлдары мен басқа да туыстарына мұра ретінде көзі тірісінде-ақ үлестіріп, енші берді (Бартольд, 1900: 421). Алдымен үлкен ұлы Жошыға (1182–1227) ұлыс және жұрт ретінде қарамағындағы жердің батыс өңірлерін берді. Бұл жерлердің негізгі бөлігі Дешті Қыпшақ деп аталатын еді. Алайда Жошының тірі кезінде Дешті Қыпшақ толық оның иелігінде болмады, оның көп бөлігін әлі де жаулап алу керек еді (Греков., Якубовский, 1950: 57]. Жошы әкесі Шыңғыс ханнан алты ай бұрын, яғни 1227 жылдың ақпанында қайтыс болды. Шыңғыс хан өзінің өмірден өткен ұлы Жошы басқарған ұлысты немересі, яғни Жошының үлкен ұлы Бату ханға (1205–1255) берді. Бату хан Жошы ұлысының ханы болып жарияланғаннан кейін қысқа уақыт ішінде Шыңғыс ханның өзі де қайтыс болды (Сафарғалиев, 1960: 19).

Жошының ұрпақтары билік құрған бұл үлкен мемлекет Дешті Қыпшақтың ұлан-ғайыр жері және оған жақын орналасқан бірқатар аймақтар шығыс деректерінде (араб, парсы, түркі) «Жошы ұлысы» немесе «Көк Орда» деп аталды. Орыс жылнамаларында көбінесе «Алтын Орда» деп аталған болатын. Бұл мемлекетті орыс тарихшылары неге «Алтын Орда» деп атағандығы туралы нақты мәлімет жоқ (Греков, Якубовский, 1941: 41). «Алтын Орда» атауы алғаш рет орыс жылнамаларының ішіндегі XVI ғасырға тиесілі «Исторія о казанскомъ царствѣ (Казанскій летописецъ)» атты жылнамада кездеседі (Исторія о казанскомъ царствѣ, 1903: 19).

Алғашқы іргетасын Жошы хан қалап, Бату хан негізін салған, дүниежүзі тарихында ауқымды мемлекет болып қалыптасып, өзіндік орынға ие болған бұл мемлекетті «Жошы ұлысы» деп атау өте орынды болар еді. Атақты шығыс ойшылы Ибн Халдун (ابن خلدون, 1332–1406): «Татарлар (моңғолдар) құрған екі мемлекет бар. (Біріншісі) Хулаку ұлысы (بنی هولاكو). Олар Бағдат қаласын бағындырып, Ирактағы Ислам тағын жаулап алды. Осында олар таққа ие болды. Парсы, Хорасан, Мауараннаһр елдері оларға бағынды. (Екіншісі) Шыңғыс ханның ұлы Жошы ханның ұлысы (بنی دوشی خان). Олардың мемлекеті солтүстіктен Хорезмге ұласады, шығыс жағы Қырымға дейін, оңтүстік жағы Константинопольмен шекаралас, батыс жағы Булғар жеріне дейін ұштасады» – дейді (Ибн Халдун 'Абд әр-рахман, 2000: 492).

Сондықтан Шыңғыс хан ұрпақтары құрған мемлекеттерді оның негізін салған ұлдарының атымен «Жошы ұлысы», «Шағатай ұлысы», «Хулаку ұлысы» деп атау тарихи жақтан лайықты болар еді. Сонымен қатар, шығыс тарихи дереккөздерінде Шыңғыс хан ұрпақтары негізін қалаған мемлекеттер үшін қолданылатын «Ақ Орда», «Көк Орда», «Боз Орда» секілді атауларды тарихи тұрғыдан термин ретінде қалыптастыру маңызды деп есептейміз (Сабитов, Кушкумбаев, 2013: 65).

Жошы ұлысының билеушісі Берке хан (1209–1266), одан кейін Өзбек хандар (1280–1341) мұсылмандықты қабылдап, Ислам дінін мемлекеттік дін деңгейіне көтеруі ұлысқа жаңа бір серпін әкелді. Соның арқасында мемлекеттің сауда-экономикалық жағдайымен қатар қалалық мәдениет те қарқынды дами бастады, қалалар «шығыстық сипатқа» ие болды (Васильев, 2007: 13, 20, 27).

Жошы ұлысы аумағындағы халықтың басым бөлігі қыпшақтар еді. Сондықтан да бұл аумақ Дешті Қыпшақ, яғни парсы тілінен аударғанда «Қыпшақ даласы» деп аталды. Бұл өңірде моңғолдардың саны аз болды. Мәмлүктер тарихшысы Ибн Фазл-Аллаһ әл-Омари (الله العمري ابن فضل, 1301–1349) бұл аумақтың басым бөлігінде қыпшақтар мекендегенін былай деп жазады: «Бұл мемлекет (Алтын Орда) ертеде қыпшақтардың отаны болған. Бірақ оларды татарлар (моңғолдар) басып алды және қыпшақтар оларға тәуелді болды. Кейін татарлар қыпшақтармен араласып, туыстық қатынастарын нығайта түсті. Осылайша татарлар толығымен қыпшаққа сіңіп кетті» (Камалов, 2016: 55).

Танымал түркітанушы Э.Н. Наджиптің пікірінше, Алтын Орданың ресми тілі қыпшақ тілі болды. Сонымен қатар, ресми құжаттар мен хан жарлықтарында оғыз-түркімен тайпалары тілінің әсері байқалып отыратын (Наджип, 2007: 155). Жошы ұлысында қолданылған ресми тіл туралы кейінгі кезде кеңінен зерттеу жұмысын жазып жүрген татар ғалымы Л.Ф. Абзаловтың пікірінше, Жошы ұлысының қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінде моңғол тілі саяси беделі жағынан негізгі ресми тіл болуымен қатар ұйғыр тілі де қолданыста болды. Соның әсерінен түркі тілінің қолданыс аясы кеңейе түсті. Артынша түркі тілі моңғол тілін ресми іс қағаздарын жүргізу жүйесінен ығыстырып шығарды. Мемлекеттің қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде басталған бұл процесс оның ең гүлдену дәуірінде аяқталды. Жошы ұлысының ресми жазба тілінің қалыптасуы ескі ұйғыр және жергілікті қыпшақ-оғыз тілдік элементтеріне негізделген. Бұл тілде араб-парсы сөздерінің саны аз болды. Жошы ұлысының негізгі көпшілік бөлігіне түсінікті тіл осы еді (Абзалов, 2011: 121-123).

Жошы ұлысында әдеби тіл екі орталық қалалардың негізінде дамыды. Біріншісі – Сарай қаласы, екіншісі – Хорезм қаласы. Осы екі әдеби орталықта көптеген көркем туындылар жазылды. Жошы ұлысының астанасы Сарай қаласында жазылған шығармаларда оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз тілдік элементтер басым болса, Хорезм жерінде жарық көрген жазба жәдігерлерде қарлұқ-оғыз-қыпшақ тілдік элементтер басым хорезмдік тіл болды. Әрине, Жошы ұлысындағы әдебиет ежелгі түркі және мұсылман шығыс әдебиетінен нәр алғаны белгілі. Сонымен қатар, Қарахандар әулеті кезеңінде өмір сүрген Махмұт әл-Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгнеки сияқты ғұламалардың идеяларын Жошы ұлысындағы ақын-ғұламалар өз еңбектерінде әрі қарай дамытып, жекелеген образдарды қайта сомдады (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 6, 8). Осылайша түркі тілі бір кезеңнен келесі кезеңге дәстүр сабақтастығы негізінде жалғасты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі материалы ретінде XII–XV ғасырлар аралығында тараған Аз-Замахшаридің «Мұқаддamat әл-адаб» сөздігінің әртүрлі нұсқалары алынды. Оның ішінде Хорезмде, Жошы ұлысы аумағында (Сарай, Сарайшық, Жент), сондай-ақ Мәмлүк мемлекетінде (Каир) көшірілген қолжазбалар, олардың каталогтары мен ғылыми сипаттамалары басты дереккөз ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, Н.Н. Поппе, З. Исламов, Н. Йүже, З.В. Тоған сияқты ғалымдардың басылымдары мен аудармалары, сондай-ақ «Диуан лұғат ат-түрік», «Кодекс Куманикус» секілді салыстырмалы жазба ескерткіштер пайдаланылды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды. Қолжазбалардың шығу тегі, көшірілген уақыты мен көшірушілерді анықтау үшін деректанулық талдау әдісі, әртүрлі нұсқадағы лексикалық қабаттарды салыстырып, олардың ортақтығы мен айырмашылығын айқындау салыстырмалы-тарихи әдіс, сөздіктің араб, парсы, түркі, моңғол тілдеріндегі қабаттарын айқындап, қыпшақ тілдік элементтерін жеке қарастыруда лексикологиялық талдау әдісі, қолжазбалардың жазу стилі, каллиграфиялық ерекшеліктері, көшірмелердегі хашиялар мен колофондық мәліметтерді саралау үшін палеографиялық сипаттау әдісі, «Мұқаддamat әл-адаб» сөздігін Құранның жолма-жол аударма дәстүрімен салыстырылу бағытында интертекстуалдық талдау әдісі және т.б. әдістер иіні мен ретіне қарай қолданылды. Осы әдістердің нәтижесінде сөздіктің Жошы ұлысы кезеңіндегі таралу ауқымы, оның лексикалық қоры мен түркі тілдерінің дамуына қосқан үлесі жан-жақты айқындалды.

Талқылау

Жошы ұлысы дәуірінде Дешті Қыпшақ аумағында бірталай атақты ғұлама ғалымдар, дарын иелері көптеген құнды еңбектер жазып қалдырды. Олардан қалған жазба ескерткіштер

сол дәуірдің мәдениеті мен тарихын, тілі мен дәстүрін және ақыл-ой деңгейін айқын көрсетеді.

Жошы ұлысы дәуіріндегі әдебиеттің маңызды бір тұсы бұл дәуірдегі көркем әдебиет, негізінен екі түрлі болды. Біріншісі, аударма-нәзиралық шығармалар болса, екіншісі – төлтума әдебиет (Қыраубаева, 1988: 15). Бұл пікірді қолдап, тереңірек зерттеулер жүргізген ғалым Т. Қыдыр мынадай тұжырым жасайды: *«Қарахандықтар билігі кезіндегі шығармалар тек түркілік рухта туып, шайырлық шеберліктің арқасында дүниеге келген болса, Алтын Орда тұсында бой көрсеткен еңбектерде аударма саласы басымдау... (Олар) араб, парсы дүниесін сол қалпында тәржімалаған жоқ, оған түркілік рух беріп, жан бітірді»*(Қыдыр, 2018: 29).

Сондықтан да, Жошы ұлысы дәуірінде дүниеге келген жазба ескерткіштердің сөздік қорын нақтылап, сөздігін құрастырып, аударма тәсілдері мен тілдік ерекшеліктерін зерттеу аса маңызды деп білеміз.

Хорезмшахтар дәуірінде (1097–1231) өмір сүрген Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед аз-Замахшаридің (أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري, 1075–1144) «Мұқаддamat әл-адаб» (مقدمة الادب) сөздігінің түркі тіліндегі кейбір нұсқалары Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған ең ескі сөздік ретінде бағаланып отыр. Бұл жазба ескерткіш кейбіреулері араб, парсы, түркі, моңғол тілдерінің сөздігі болып құрастырылған. Сондықтан аталмыш сөздік Жошы ұлысы кезінде қолданылған қыпшақ тілін айқындауда негізгі іргетас материал деп атасақ та болады.

Ортағасырлық танымал теолог және араб филологиясының білгірі Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед аз-Замахшари 1075 жылы Змукшир (Замахшар) ауылында (қазіргі Түркіменстан аумағында, жергілікті халық Измихшир деп айтады) кедей отбасында дүниеге келген. Әкесінің қамқорлығымен сауат ашып, Құран оқуды үйренеді. Көркем жазу – хат өнерін үйрететін (куттаб) мектепте тәлім алады. Бала кезінде аяғы шолақ болып қалғаны үшін ағаш протез киіп жүрген. Әкесі мүгедек баласына тігіншілік кәсібін үйретуді қалаған, бірақ ол қалаға, яғни Хорезм астанасы Үргенішке алып баруын өтінеді. Жасөспірім аз- Замахшари ел астанасында көркем жазудың (құсни хат) арқасында жұмыс табады. Аз- Замахшаридің қалған өмірі ел астанасы Үргенішпен байланысты, тіпті алыс сапарларға шықса да, үнемі осы қалаға қайта оралып отырған. Үргеніште қайтыс болып сонда жерленеді (Халидов, 1991: 74).

Ғылымға сіңірген еңбегі үшін оған «Араб пен ажам елінің ұстазы» (أستاذ العرب والعجم), «Хорезм мақтанышы» (فخر خوارزم) деген лақап аттар берілген (Бартольд, 1900: 542). Ислам әлемі үшін қасиетті қала Меккеде көп уақыт тұрақтап, рухани ілімдерді терең меңгергені үшін оны «Алланың көршісі» (جار الله) деп те атайды (Халидов, 1965: 4).

Дереккөздерде оның аталары туралы мәлімет жоқтың қасы. Әкесі Омар кедей болып Змукшир (Замахшар) ауылының имамы болған. Балалық шағы жоқшылық пен кедейлікте өтсе де, тақуалық жолын таза ұстаған. Исламның шариғат амалдарын бекем ұстайтын отбасы ортасында тәрбие алған. Ол анасының тақуалығы мен мейрімділігін ерекше бағалайтын. Тіпті, жануарларға өте мейірімді болғанын еске алады. Аяғының шолақ болып қалуына байланысты мынадай әңгіме де бар: «бала кезінде құстардың аяғына жіп байлап ұшыруды қызық көріп, бірде жіпті қатты тартқанда құстың аяғы жұлынып кетеді. Мұны көрген анасы оған қатты ренжиді. Осы оқиғадан соң бір аяғы шолақ болып қалған» (Исломов, 2019: 24).

Аз-Замахшари Хорезм, Бұхара, Бағдат, Мекке секілді ғылым ордаларында өз заманының көптеген атақты ғұламаларынан тәлім алады. Бұларды жекелеп атап өтетін болсақ, Хорезмде Әбу Мудар Махмуд ибн Жарир ад-Даббиден (أبو مضر محمود بن جرير الضبي, қ.б.ж. 507/1113) «Наху» және «Лұғат» ілімін үйренген. Ал араб тілінің білгірі, атақты ғалым Сibaуайхтің (سيبويه, 752-796) «Сарф» іліміне қатысты кітабын Әбу Бәкір ‘Абдуллаһ ибн Талха әл-Йабиридан (أبو بكر عبد الله بن طلحة اليابري, қ.б.ж. 518/1125) оқиды. Бағдат қаласында оқып

жүріп, Әбу Мансур ибн Әби Тахир әл-Лұғауидан (أبو منصور بن أبي طاهر اللخوي, қ.б.ж. 540/1145) ижазат алады. Бұхарада Әбу-л-Хаттаб Насир ибн Абдуллаһ ибн әл-Батырдан (أبو الخطاب ناصر بن عبد الله بن البطر) хадис ілімі бойынша сабақ алады (‘Абхари, 2014: 65-70). Сонымен қатар, аз-Замахшаридің өзі де көптеген шәкірттерге сабақ беріп, олардың ғалым болып қалыптасуына үлкен үлес қосады.

Аз-Замахшари өлең (назм – поэзия) немесе қара сөз (наср – поэма) түрінде араб тілінде жазған көркем әдеби туындыларынан бөлек, тіл, әдебиет, философия, тарих және басқа да ғылым салаларына қатысты елуден астам ғылыми еңбектің авторы. Аз-Замахшаридің қазіргі заманда ғылыми айналымда аталып жүрген еңбектерінің тақырыптық тізімі мен санын мынадай кестеде көруге болады (кесте 2) (Халидов, 1991: 555-556).

Кесте 1 - Аз-Замахшари еңбектерінің тақырыптар бойынша тізімі мен саны

Р/с	Аз-Замахшари еңбектерінің тақырыптары	Саны
1	Араб тілі грамматикасы	10
2	Лексикография	8
3	Әдебиет/поэзия	7
4	Әдеби-дидактикалық шығармалар	8
5	Фольклор	2
6	География	1
7	Тәпсір	1
8	Ислам құқығы/фиqh	2
9	Ислам тарихы	4
10	Басқа	12
	Жалпы:	55

Бұл тақырыптағы еңбектердің біразы қазіргі заманға дейін жеткен. Бұдан бөлек, аты белгілі, бірақ әлі табылмаған еңбектері де баршылық (Рустамов, 1971: 10-12). Оның соңғы кезде жарық көрген ғылыми еңбектері мен көне дереккөздерде аты аталған, бүгінгі күні әртүрлі кітапхана қорларында сақтаулы тұрған 84 шығармасының аты белгілі (‘Абхари, 2014: 84-116).

Зерттеу нәтижелері

Аз-Замахшаридің танымал шығармаларының арасында әлемдік қорларда жүздеген данамен тараған құнды еңбектерінің бірі «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігі. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы танымалдығы жағынан ең әйгілі туынды. Аз-Замахшари бұл еңбегін Хорезмшахтар билеушісі Әбу-л-Музаффар Атсыз ибн Хорезмшахқа (أبو المظفر أئسز بن خوارزم شاه, 1197–1156) арнаған.

Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының атауы араб тілінде «Мұқаддамат» (مقدمة) және «әл-адаб» (الأدب) деген екі сөзден құралған. «Мұқаддамат» сөзін арабшадан аударғанда алдыңғы жақ, алғы сөз, кіріспе, алғы шарт деген мағынаны береді (Арапша-қазақша сөздік, 2016: 590). «әл-Адаб» ғылымында араб поэзиясы мен поэтикасы, араб тайпаларының тарихы мен шежіресі, шешендік өнері қамтылған. IX ғасырдан бастап, оған этика, философия және жаратылыстану ғылымдарына қатысты білімдер де енгізілді (Адаб, 1962: 79). Бұл термин негізінен көркем әдебиеттің, әсіресе, поэзияның үлгілері жинақталған жанрды білдіреді. Сондай-ақ, оған Құран мен сүннеттен алынған үзінділер де енген. Кейінірек ол әртүрлі ғылым салаларынан алынған терминология мен шығарма үлгілері арқылы байытылды (Смирнов, 2001: 15). Ортағасыр араб әдебиеті ретінде қалыптасқан «Адаб» ғылымы араб әдебиеті, философия, логика, риторика, араб филологиясы

және т.б. да салаларды қамтыған үлкен бір ғылыми бағыт болып қалыптасты.

Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-Адаб» сөздігі атауының алғашқы бөлігінде қолданылған «Мұқаддамат» сөзі екі түрлі қолданысқа ие. Академик А. Рустамов (1931–2023) пен бұл сөздікті зерттеуші филолог ғалым З. Исламов өз зерттеу жұмыстарында бұл жазба ескерткіш атауының алғашқы бөлігін «Мұқаддамат» түрінде қолданады (Исламов, 2002).

А. Рустамов 1971 жылы жарық көрген «Махмуд Замахшарий» атты еңбегінде аз-Замахшари туындыларын санай келе, аталған кітапты «Мұқаддамат әл-адаб» деп пайдаланған (Рустамов, 1971: 10). З. Исламов та А. Рустамов секілді «Мұқаддамат» үлгісін қолданған (Исламов, 2019: 102). Бұл ғалымдар өз еңбектерінде не үшін «Мұқаддамат» сөзін қолданғанын түсіндірмеген.

Ал, екінші топ ғалымдар «Мұқаддимат» деп қолданады. Бұл еңбекті алғаш рет 1844 жылы баспадан шығарған шығыстанушы Иоганн Готфрид Ветцштейн (Johann Gottfried Wetzstein, 1815–1905) нұсқасында (Wetzstein, 1844), лингвист ғалым Н.Н. Поппе (Nicholas N. Poppe, 1897–1991) 1938 жылы баспадан шыққан орысша баспасында (Поппе, 1938), А.У. Тоғанның Хорезм тіліндегі нұсқасының баспасында кітаптың атын «Мұқаддимат» деп көрсеткен (Тоған, 1951).

Сөздік зерттеуші әйгілі ғалым Ибн Манзурдың (ابن منظور, 1232–1311) «Лисан әл-араб» (لسان العرب) атты сөздігінде «Мұқаддимат» сөзі туралы мынадай мәліметтер келтірілген. Мұнда бұл сөзге «әскердің алдыңғы шебі» (مقدمة الجيش), «алға шығу», «бастап жүру» деген мағына береді. Бұл сөз астарлы (метафоралық) мағынада (مقدمة الكتاب – кітап кіріспесі), (الكلام مقدمة – сөз басы) секілді барлық нәрседе қолданылған. Бұл мысалдардың барлығында «د – дәл» әрпі «و – кәсра» харакатымен, яғни «Мұқаддимат» түрінде берілген. Ал «Мұқаддамат» тұлғасында тұрғанда «د – дәл» әрпі «و – фатха» харакатымен қолданылады. Ол кезде сөйлемнің мағынасы ауысады немесе сөздің жазылу формасы өзгереді. Оған Ибн Манзур арнайы мысалдар келтірген: مقدمة الإبلو الخيل – тұңғыш рет төлдеген немесе ұрықтанған түйе мен жылқы, مقدمة العين – маңдай секілді тіркестерде қолданылады (Ибн Манзур, 1985: 3554).

Классикалық еңбектерде «Мұқаддимат» сөзін қолдану екі түрлі көріністе кездеседі: 1) «Мұқаддимат әл-кітаб» (Кітаптың кіріспесі) – бұл бөлімде мұсылман қолжазбаларына тән дәстүр бойынша әуелі Аллаға мадақ, сосын пайғамбарға (с.ғ.с.) салауат айтылып, жазылып отырған еңбектің атауы, жазылу себебі, тақырыбы, мақсаты, маңызы, негізгі бөлімдері мен мазмұны таныстырылады. Сонымен қатар, ол кімге арналғаны, жазу барысында қолданылған әдістер мен кездескен қиындықтар туралы да айтылады. 2) «Мұқаддимат әл-‘илм» (Ғылымның кіріспесі) – мұнда жазылып отырған еңбектің қай ғылым саласына тиесілі екендігі анықталып, оның тақырыбы, мақсаты, пайдасы және негізгі ұғымдары баяндалады.

VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, «Мұқаддимат» атауымен белгілі бір ғылым саласының негізгі тақырыптары қамтылған еңбектер жазыла басталғанын көруге болады (Durmuş, 2000: 115-117).

Аз-Замахшари өз еңбегін араб әдебиетінің маңызды саласының бірі болып табылатын сөздік жанрына арнағаны үшін оған «Мұқаддамат әл-адаб» деп ат қойған.

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы кіріспе (муқаддима) және бес бөлімнен (қисм) тұрады:

- 1) «Араб тілінің есімдіктері» (Қисм әл-әсма’, 26 баб, ішінде тараулары бар);
- 2) «Араб тілінің етістіктері» (Қисм әл-аф’ал, 24 баб);
- 3) «Көмекші сөздер» («Фасл фи-л-хуруф»);
- 4) «Харакат әл-и’раб» (есімдердің септелуі немесе «әл-қисм фи тасриф әл-әсма’»);
- 5) «әл-Қисм фи тасриф әл-аф’ал» (етістіктердің жіктелу формалары).

Алғашқы екі бөлім (есімдер мен етістіктер) сөздік түрінде баяндалған. Мысалы, бірінші бөлімде араб тілінің **6250** сөзі сипатталған. Екінші бөлімде **6934** етістік қарастырылған. Көбінесе кітаптың бұл екі бөлімі жеке көшірілгендіктен бұл жеке сөздік ретінде

қарастырылады. Шығарманың қалған үш бөлімінде (№ 3-5) көбінесе араб тілінің грамматикасы түсіндіріледі. Сондықтан әрқайсысы жеке трактат (*рисала*) ретінде қайта көшіріліп, медреселерде оқу құралы ретінде қолданылған. Осы себепті кітапхана қорларында мұндай нұсқалар өте көп кездеседі. Оларды егжей-тегжейлі зерттеу болашақтың ісі.

Өзбек ғалымы З. Исломов «Мұқаддамат әл-адаб» еңбегінің Өзбекстан, Ресей, Дағыстан, Тәжікстан, Иран, Түркия, Үндістан, Англия, Италия, Франция, Германия секілді мемлекеттердің кітапхана қорларында сақтаулы 69 нұсқасы туралы мәлімет береді (Исломов, 2002: 47). «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының 136 нұсқасы (64 арабша-парсыша, 53 арабша-парсыша-түркіше және 13 арабша-түркіше) бар. Түркиядағы кітапхана қорларында сақталған 88 нұсқасы бар, олардың орналасқан жері мен шифрлік номерлерін де қарастырдық.

Сөздіктің негізгі түпнұсқасы қос тілді (араб-парсы) болғандығын көптеген зерттеушілер бұрыннан мойындаған болатын. Алайда алғашқы зерттеуші Н.Н. Поппе түркі тіліндегі бөлігін аз-Замахшаридің өзі құрастырған болуы мүмкін деген болжамды пікір білдірген: «...аз-Замахшари шығармасының бір нұсқасын Хорезмшах Атсыз кітапханасына тапсыру туралы бұйрықты алғаннан кейін түркі тілдегі бөлігін өзі қосқан болуы әбден мүмкін» – дейді (Поппе, 1938: 6).

«Мұқаддамат әл-адаб» сөздігінің екі нұсқасы маңызды, оның біреуі (Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt 726) 22 рамазан 648 жылы/18 желтоқсан 1250 жылы және екіншісі зу-л-хиджа 649 жылы/11 ақпан 1252 жыл аралығында шамамен Хорезмде көшірілген. Ол атақты ғалым Мұхтар ибн Махмұд әз-Захидидің (مختار ابن محمود الزاهدی, қ.б.ж. 1260) шәкірті – «Ради» (راضي) деген лақап атпен белгілі Мұхаммед ибн Ибрахим ибн Әби-л-Қасым ибн Махмұд әл-Бұрханидің қаламына тиесілі. Қолжазба толық, 5 бөлімнен тұрады. Алғашқы екі бөлімге (есімдер мен етістіктер) арналған сөздік тек араб және парсы тілінде жазылған. Бұл бұрынғы Хорезм мектебінің соңғы өкілдерінің қолымен қайта жазылған ең көне нұсқа. Бұдан да ескі парсы немесе түркі тілінде көшірілген нұсқалар сақталмаған. Сондықтан да бұл дәуірлерге тиесілі нұсқалар екі тілде (араб-түркі) болған деп болжауға болады.

Қолжазбаларды зерттеу барысында анықтағандай, «Мұқаддимат әл-адаб» сөздігі – *жолма-жол аударма сөздік түзу тәсілі* арқылы жасалған Құрансөздіктері нұсқаларының түзілу тәсілімен құрастырылған. Құранның *жолма-жол аударма сөздік* нұсқалары мұсылман әлемінің шығысында XI ғасырдан XV ғасырға дейінгі аралықта кең өріс алғаны белгілі. Жоғарыда атап өткеніміздей, бұл тәсіл бойынша араб сөздері үлкен әріптермен жолдың жоғарғы жағына, ал парсы немесе түркі тілдеріндегі балама сөздер сол жолдың астыңғы жағында арнайы қалдырылған бос орындарға ұсақ әріптермен жазылады.

Сөздікте тандалған сөздердің көбісі Құраннан алынғанын лексикалар екендігін ескере отырып, сөздіктің рәсімделу стилін Құранның парсы және түркі тілдерінде жасалған *жолма-жол аударма сөздік* нұсқаларымен салыстыру орынды болады. Тіпті, «Мұқаддамат әл-адаб» қолжазбасының бір нұсқасының (Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 2010) титул бетінде «Китаб лұғат әл-Құран – Құран тілі туралы кітап» (كتاب لغت القرآن) деген атау да қойылған.

Мысал ретінде келтіретін болсақ, Н.Н. Поппе дайындаған – 1492 жылы Мұхаммед Деруиш көшірген араб, парсы, түркі, монғол тілдеріндегі нұсқасында (Поппе, 1938), түрік ғалымы Нури Йүже дайындаған – хорезмдік тілдегі «Шуштер» нұсқасында (Yüce, 1993), 1257 жылы Ибрахим ибн Махмуд Суфи әл-Муэззин көшірген «Йозғат» нұсқасында (Yozgat 396) және көшірілген уақыты мен көшірушісі белгісіз «Париж» нұсқасында (Supplement turc, nr. 287) кездесетін діни сөздер (Амирова, 2024: 104-106) мен Стамбұл қаласындағы «Түрік- Ислам жәдігерлері» мұражайында сақталған (ТИЕМ 73) 1333 жылы Шираз қаласында Мұхаммед ибн Хажи Даулетшах көшірген нұсқаларды Құранның *жолма-жол аударма сөздік* нұсқасымен салыстыратын болсақ, мұндағы көптеген лексикалардың ортақтығын байқауымызға болады. Жоғарыда аталған нұсқаларда кездесетін діни сөздер қатары мынадай

болып келеді: Tengri (Тәңірі), Yazūq (күнә), Ziyārat (зиярат), Mäsjid (мешіт), Qurān (Құран), Parsā (тақуа), Tanūq (күә), Rūzā (ораза), Färištā (періште), Namāz (намаз), Īman (иман) (Амирова, 2024: 104-106) «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігіндегі лексикалық қор Құранның *жолма-жол аударма сөздігіндегі* (ТИЕМ 73) лексикалармен көп жерде бірдей екендігін басқа еңбектерден де көруге болады (Тоған, 1964: 235-692; 59, б. 290-276).

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының араб-парсы-түркі сөздігі ретінде түзілген алғашқы нұсқалары Берке ханның (1255–1265) тұсында көшірілген. Бұл кезеңде көшірілген екі нұсқа бар. Біріншісін 10 жамади әл-әууал 655 жылы/25 мамыр 1257 жылы Хорезмде Ибраһим ибн Махмуд әл-Суфи әл-Му’аззин атты кісі көшірген (Yozgat Kütüphanesi, 396). Екіншісі, Болон университетінің кітапханасында сақтаулы тұрған нұсқа (Bologna University Library, Ms. 3014). Бұл нұсқа 13 раби’ әл-ахир 663 жылы/3 қаңтар 1265 жылы Хорезмде көшірілген болуы ықтимал. Бұл нұсқаның колофонында ұлы билеуші Берке ханның осы жылдың осы айында қайтыс болғаны жазылған. Осы еңбекке қарап отырып, араб-парсы- түркі сөздіктері Алтын Орда дәуірінде пайда бола бастады деп болжауға болады.

Аз-Замахшаридің Хорезм топырағында 1137 жылдары жазған «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігінің араб-парсы тілдерінде түзілген алғашқы нұсқасы сан түрлі тілдерге өзгеріп, өте көп көшірмелері жасалды. Бір ерекшелігі көшірмелердің барлығында шығарма авторының аты мен сөздіктің атауы сақталып отырған. Бұл сөздіктің көп көшірілгендігі соншалықты, алғашқы нұсқасы танымастай өзгерген. Бастапқы бетте араб-парсы тілдерінің сөздігі болып жазылған бұл еңбек араб-парсы-түркі-моңғол-қыпшақ-хорезмдік және т.б. тілдердің сөздігіне айналды. Сөздіктің көшірілген жерлері де өте көп аумақты қамтиды. Алғашқы нұсқасы Хорезмде жазылғанымен оның көшірмелері Хорасан, Сырдың бойы, Сарай, яғни, Жошы ұлысы аумағында, кейіннен Мәмлүктер мемлекетінде жалғасын тапты.

Алғашқы бетте Құран лексикаларын аударуға арналған сөздікті көшірушілер әрбір көшірме нұсқаға жаңадан жергілікті арнайы лексикаларды енгізіп отырып дамытты. Мұндай тәсіл арқылы әрбір көшіруші өз ортасының жаңа сөздерін қосып отырған. Осылайша шығысирандық, хорезмилік, моңғол, түркі-шағатай, оғыз, қыпшақ және өзге де тілдердегі сөздік көшірмелері пайда болды. Әрбір нұсқаны арнайы зерттеу арқылы көшірушінің аты-жөнін, шыққан жерін, ортасын, кезеңін, сол кезеңдегі биліктегі тұлғалар және т.б. тың деректерді анықтауға болады. «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларын қарастыра отырып, Жошы ұлысының мұсылмандық мәдениетін, Алтын Орда аумағындағы елдердің түркілену процестерін және т.б. ахуалдарды айқындауға мол мүмкіндіктер бар.

Келесі кезекте біз, Алтын Орда жерінде көшірілген нұсқалардың тізімін береміз:

1. Ms. 3014 нұсқасы шамамен 13 раби’ II 663/3 қаңтар 1265 жылы (п. 3036) Хорезмде көшірілген. Араб-парсы-түркі сөздігі. Есімдер мен етістіктер бөлімі –пп. 16-3036. Machaeva, Orazgozel. *Catalogo dei manoscritti islamici conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*. Volume I. Nn. 1-124. Bologna: Paolo Emilio Persiani, 2017 (с. 236–239). – 382 p.

2. Yozgat Kütüphanesi қолжазбасы, 396 нұсқасы, 10 cumadi’ü’l-evvel 655/25 мамыр 1257 ж. Хорезмде Ибраһим ибн Махмуд ас-Суфи ал-Му’аззин көшірген.

3. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi қолжазбасы, Edebiyat nr. A.Y.114 (4655) нұсқасын *сафарайының* 25 жұлдызында 715/1315 ж. Мас’уд ибн Мухаммад ибн Муса Ходжа ал-Барчканди көшірген. Араб-түркі сөздігі.

4. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149 нұсқасы, 1 ша‘бан 738/1338 ж. Джурджанийа қаласындағы ал-Байда’ медресесінде Мухаммад ибн Йусуф ас-Сарайи ал-Катиб көшірген.

5. İstanbul Arkeoloji Müzesi қолжазбасы, 1619 нұсқасы Ескі Сарайда көшірілгендіктен оның ғылыми ортада «Алтын Орда нұсқасы» деген атауы бар. Бұны 741/1340 ж. Сарайда Хибаталлах ас-Сарайи (10–24 Мухаррам 741 жылы) көшірген. Араб-парсы-түркі сөздігі, барлығы 5 бөлім.

6. Millet Kütüphanesi қолжазбасы, 2009 нұсқасы, Маулана Хусам ад-дин ал-Джанди 749/1348 ж. Джанд (Жент) қаласында көшірген. Мұнда Хаджи Умар Катиби деген біреудің 20 *раджаб* 815/ 22 қазан 1412 ж. Қырымда ұлы туған деген ескерту бар. Араб-парсы-түркі сөздігі.

7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 нұсқасы 776/1374 ж. көшірілген, қолжазбаның көшірушісі белгісіз. А.У. Тоғанның айтуынша, қолжазба каллиграфиясы және тілдік стилі тұрғысынан İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. A.Y.114 қолжазбасы дайындалған жерде көшірілуі мүмкін. Араб-түркі сөздігі.

8. Beşir Ağa қолжазбасы, 648 нұсқасы, 14 Раби' ал-аввал 797/1394 ж. Каирде (Египте) Ахмад ибн Мухаммад Шамс ал-Хиваки ал-Х^варизми ал-Кубрави көшірген. Бұл нұсқа араб филологиясы саласында белгілі хорезмдік ғалымдар тарапынан тексерілген көшірмемен салыстырылған.

9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 нұсқасы, XIV ғасырда Шамс Хиваки көшірген. Араб-парсы-түркі сөздігі.

Бұдан да басқа нұсқалары әлемнің әр түкпіріндегі кітапхана қорларында сақтаулы. Осы нұсқалардағы көшірушілер мен көшірілген жерлерді бағамдай отырып, тың деректер табуға болады. Мәселен, Мас'уд ибн Мухаммад ибн Муса Ходжа ал-Барчканди есімі (nr. A.Y.114 (4655) нұсқасы) арқылы Сыр бойындағы Баршынкент қаласының адамы көшіргендігін байқауға болады. Сол сияқты, Мухаммад ибн Йусуф ас-Сарайи ал-Катиб (1149 нұсқасы), Хибаталлах ас-Сарайи (1619 нұсқасы) есімдері арқылы Сарай қаласының адамдарын, Маулана Хусам ад-дин ал-Джанди есімі (2009 нұсқасы) арқылы Жент қаласының адамын, Ахмад ибн Мухаммад Шамс ал-Хиваки ал-Х^варизми (648 нұсқасы), Шамс Хиваки (2740 нұсқасы) есімдері арқылы Хорезмнің Хиуа қаласының адамдарының аттарын кездестіреміз. Нұсқаларды зерттеу арқылы өте көп деректерді анықтауға болады.

Алтын Орда кезінде түркі тілінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының нұсқалары сол дәуірдің тілі мен сөздік қорын зерттеу үшін маңызды. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының 1257–1397 жылдар аралығында Хорезм, Сарай және Мәмлүктердің астанасы Каир қалаларында түркі-қыпшақ тілінде көшірілген 20 нұсқасы мәлім. А. Уалиди 15 нұсқасы (Togan, 1964: 82-85), ал түрік ғалымы Нұри Йүже 19 нұсқасы бар деген де дерек келтіреді (Yüce, 1993: 9).

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы XIII ғасырда түркі тілінде (Хорезм, Алтын Орда кезеңі) көшіріліп жазылған деген болжамдар бар. Ирандағы жеке мұрағатта сақтаулы «Шуштер нұсқасы» деген атпен танымал нұсқасында **3506** сөз бар. Оның **2908** сөзі түркі сөздері, **598** сөзі басқа тілдерде (450 араб, 133 парсы, 5 моғол, 4 хорезм, 2 соғды, 2 орыс, 1 тибет, 1 грек тілінде) жазылған. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының лексикалық қорының 83%-ы түркі, 17%-ы басқа тілдегі сөздер болып табылады. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының сөздік қоры «Диуан лұғат әт-түрік» еңбегінен кейінгі түркі тілінің ең бай және ең маңызды лексикалық қазынасы (Yüce, 1993: 10-11, 25) болып табылады.

Қорытынды

«Мұқаддамат әл-адаб» сөздігіндегі түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігі лексикасының түркі қабаты жалпы қолданыстағы лексемаларды түзеді. «Мұқаддамат әл-адабтың» түркі аудармаларында кездесетін қыпшақ тіліне тән сөздер сол кезеңде жазылған «Диуан лұғат әт-түрік», «Кодекс Куманикус», және «Тухфат әз-закийя» секілді еңбектерде кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемалар бар (Серімов, 2018: 60-62). Жошы ұлысында кең тараған «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы жолма-жол сөздік түзу дәстүрін жоғары деңгейге жеткізді. Аз-Замахшаридің араб-парсы

сөздігі адам танымастай өзгеріп, Жошы ұлысы кезінде көп көшірілді, кейбір көшірмелері Мысыр мен Шамға дейінг жетті. Сөйтіп, Мәмлүктер мемлекетінде түзілген сөздіктердің формасы мен мазмұны «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасын негізгі үлгі ретінде қабылдаған.

Әдебиеттер:

Абзалов, 2011 – *Абзалов Л.Ф.* Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. 252 с.

‘Абхари, 2014 – *‘Абхари К.Ж.* Аз-Замахшари. Сиратуһу, әсараһу, мәһабуһу ән-наһуи. ‘Амман: Дар әл-жинан, 2014. 413 б.

Адаб, 1962 – *Адаб (круг светских знаний)* // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А.А. Сурков. М.: Сов. энцикл., 1962–1978. Т. 1: Аарне Гаврилов. 1962. С. 79.

Алтын Орда әдебиеті, 2022 – *Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы.* Ұжымдық монография. Алматы: Evo Press, 2022. 320 б.

Амирова, 2024 – *Амирова Г. О.* Аз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» сөздігінің тілдік ерекшелігі (Н.Н. Поппе басылымы. Түркі сөздері негізінде): филология ғылымдарының PhD докторы ... диссертация / М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, 2024. 157 б.

Арапша-қазақша сөздік, 2016 – *Арапша-қазақша сөздік* / Түзушілер: Ы. Палтөре, Ж. Жүсіпбеков, Р. Мухитдинов, Қ. Қыдырбаев. Алматы: «Нұр Мұбарак» баспасы, 2016. 918 б.

Бартольдъ, 1900 – *Бартольдъ В.* Туркестанъ въ эпоху монгольского нашествия.–С.-Петербургъ: Типографія Киришбаум, 1900. Т. II. 573 с.

Васильев, 2007 – *Васильев Д.* Ислам в Золотой Орде (историко-археологическое исследование). Астрахань, 2007. 170 с.

Греков, Якубовский, 1941 *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда. Ленинград: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 207 с.

Греков, Якубовский, 1950 – *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда и её падение. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 478 с.

Ибн Манзур, 1985 – *Ибн Манзур.* Лисан әл-‘араб. Қаһира: Дар әл-ма‘ариф, 1405/1985. 5-т. 4118 б.

Ибн Халдун ‘Абд әр-рахман, 2000 – *Ибн Халдун ‘Абд әр-рахман.* Та’рих ибн Халдун. Бейрут: Дар әл-фикр, 2000. 5-т. 667 б.

Исломов, 2002 – *Исломов З.* Муқаддамату-л-адаб (манбашунослик таҳлили). Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2002. 88 б.

Исломов, 2019 – *Исломов З.* Хоразмлик улуғ аллома. Тошкент: Mumtoz Soz, 2019. 54 б.

Исторія о казанскомъ царствѣ, 1903 – *Исторія о казанскомъ царствѣ (Казанскій летописецъ)* // Полное собраніе Русскихъ летописей. С.-Петербургъ: Типографія И.Н. Скороходова, 1903. Т. XIX. 529 с.

Камалов, 2016 – *Камалов И.Х.* Золотая Орда и русский улус (татарское влияниена Россию) / Перевод с турец. яз. И.М. Миргалеев; отв. ред. А.В. Аксанов. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 304 с.

Қыраубаева, 1988 – *Қыраубаева А.* Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп, 1988. 160 б.

Қыдыр, 2018 – *Қыдыр Т.Е.* Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиеті (Х–ХV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. 200 б.

Наджип, 2007 – *Наджип Э.Н.* Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур: Исследование, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI–XV вв. Туркестан: Типография «Туран», 2007. 267 с.

Поппе, 1938 – *Поппе Н.* Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб. Т. I–II. М.; Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1938.451 с.

Рустамов, 1971 – *Рустамов А.* Махмуд Замахшарий. Тошкент: «Фан» нашриёти, 1971.306.

Сабитов, Кушкумбаев, 2013 – *Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К.* Улусная система Золотой Орды в XIII–XIV веках: к вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды // Золотоордынское обозрение. 2013. № 2. С. 60–72.

Самойлович, 2005 – *Самойлович А.Н.* Тюркское языкознание. Филология. Руника / А.Н. Самойлович [Сост. и отв. ред. Г.Ф. Благова, Д.М. Насилов]; Отд-ние ист.-филол. наук РАН.М.: Вост. лит., 2005. 1053 с.

Сафаргалиев, 1960 – *Сафаргалиев М.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 275 с.

Серімов, 2018 – *Серімов Е.* XII ғасыр ғалымы аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы // Journal of Turkish Research Institute.2018. №62. Б. 37-72.

Смирнов, 2001 – *Смирнов А.* Адаб // Этика. Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. М.: Гардарики, 2001. 671с.

Халидов, 1965 – *Халидов Б.* Замахшари (о жизни и творчестве) // Семитские языки. // Материалы первой конференции по семитским языкам. 26-28 октября 1964 г.Издание 2-е исправленное и дополненное. М.: Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1965. 891 с.

Халидов, 1991 – *Халидов А. Б.* Аз-Замахшари // Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.

Durmuş, 2000 – *Durmuş İ.* Mukaddime // TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2000. 31/115–117.

Kök, 2004 – *Kök A.* Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. 705 s.

Togan, 1951 – *Zeki Velidi Togan.* Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab.Yayınlayan: Zeki Velidi Togan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951. 44 s.

Togan, 1964 – *Togan Z.V.* Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi ile Tercümeli Mukaddimetü'l-edeb'i // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası. 1964. С. XIV. S. 81–92.

Wetzstein, 1844 – *Wetzstein J.G.* Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus. Vindobonensi et Berölonensi. – Lipsiae, 1844 –1850.

Yüce, 1993 – *Yüce N.* Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. 228 s.

References:

Abzalov, 2011 – *Abzalov L.F.* Hanskіe piscy. Iz istorii stanovleniya i razvitiya kancelyarskoj sluzhby hanov Zolotoj Ordy [Khan's scribes. From the history of the formation and development of the stationery service of the Khans of the Golden Horde]. Kazan: «YAZ». 252 s. (in Rus.).

‘Abhari, 2014 – *‘Abhari K.Zh.* Az-Zamahshari. Siratuhu, əsarahu, məzhəbuhu ən-nahui. ‘Amman [His biography, works, and grammatical school]. Amman: Dar al-zhinan, 2014. 413 b.

Adab, 1962 – *Adab (krug svetskih znaniy)[Adab (circle of secular knowledge)]* // Kratkaya literaturnaya enciklopediya / Gl. red. A.A. Surkov. –M.: Sov. encikl., 1962–1978. T. 1: Aarne – Gavrilov. 1962. – S. 79.

Altyn Orda adabietі, 2022 – *Altyn Orda adabietі: genesis, zhanrlyq erekshelek, dastur zhalgastygy [Literature of the Golden Horde: Genesis, genre specificity, continuation of traditions].* Uzhyndyq monografiya. Almaty: Evo Press, 2022. 320 b.

Amirova, 2024 – *Amirova G. O. Az-Zamakhshariding «Mukaddimat al-Adab» sozdigining tildik erekshegi* (N.N. Poppe basylymy. Turki sozderi negizinde) [The linguistic feature of AZ-Zamakhshari's dictionary "Mukaddimat Al-Adab" (N. N. Poppe edition. Based on Turkic words)]: filologiya gylymdarynyng PhD doktory ... dissertaciya / M.Auezov atyndagy Ongtustik Qazaqstan universiteti. Shymkent, 2024. 157 b.

Arapsha-qazaqsha sozdik, 2016 – *Arapsha-qazaqsha sozdik* [Arabic-Kazakh dictionary] / Tuzushiler: Y. Paltore, Zh. Zhusipbekov, R. Muhitdinov, Q. Qydyrbaev. Almaty: «Nur Mubarak» baspasy, 2016. 918 b.

Barthold, 1900 – *Barthold V. Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya* [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. S.-Peterburg: Tipografiya Kirshbaum, 1900. T. II. 573 c.

Vasilev, 2007 – *Vasilev D. Islam v Zolotoj Orde (istoriko-arheologicheskoe issledovanie)* [Islam in the Golden Horde (historical and archaeological research)]. Astrahan, 2007. 170 s.

Grekov, Yakubovskij, 1941 – *Grekov B.D., Yakubovskij A.Ya. Zolotaya Orda* [The Golden Horde]. Leningrad: OGIz Gospolitizdat, 1941. 207 c.

Grekov, Yakubovskij, 1950 – *Grekov B.D., Yakubovskij A.Ya. Zolotaya Orda i eyo padenie* [The Golden Horde and its Fall]. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1950. 478 c.

Ibn Manzur, 1985 – *Ibn Manzur. Lisan al-‘arab* [The Arabic Language]. Qahira: Dar al- ma‘arif, 1405/1985. 5-t.– 4118 b.

Ibn Khaldun ‘Abdu r-Rahman, 2000 – *Ibn Khaldun ‘Abdu r-Rahman. Ta’rih ibn Khaldun* [The History of Ibn Khaldun]. Beirut: Dar al-fikr, 2000. 5-t. 667 b.

Islomov, 2002 – *Islomov Z. Muqaddamatu-l-adab (manbashunoslik taxlili)* [Muqaddimat al-Adab (Source Study Analysis)]. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2002. 88 b.

Islomov, 2019 – *Islomov Z. Horazmlik ulug alloma* [The Great Scholar from Khwarezm]. Toshkent: Mumtoz Soz, 2019. 54 b.

Istoriya o kazanskom carstve, 1903 – *Istoriya o kazanskom carstve (Kazanskij letopisec)* [The History of the Kazan Kingdom (Kazan Chronicler)] // Polnoe sobranie Russkikh letopisej. –S.-Peterburg: Tipografiya I.N. Skorohodova, 1903. –T. III. – 529 c.

Kamalov, 2016 – *Kamalov I.H. Zolotaya Orda i russkij ulus (tatarskoe vliyanie na Rossiiu)* [The Golden Horde and the Russian Ulus (Tatar influence on Russia)]/ Perevod s turec. yaz. I.M. Mirgaleev; otv. red. A.V. Aksanov. Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2016. 304 s.

Qyraubayeva, 1988 – *Qyraubayeva A. Gasyrlar murasy* [Heritage of the Centuries]. Almaty: Mektep, 1988. 160 b.

Qydyr, 2018 – *Qydyr T.E. Deshti qypshaq dalasyndaghy islami adebieti (X–XV) (Islam, iman zhane ikhsan maselelerinin zhyrlanu ereksheklerti)* [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq Steppe (10th–15th Centuries): Features of Singing about Islam, Faith, and Ihsan]. Astana: «Rukhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 2018. 200 b.

Nadjip, 2007 – *Nadjip E.N. Regiony i etapy formirovaniya tyurkskikh pis’mennykh yazykov i literatur: Issledovanie, transkriptsiya, tekstologicheskie primechaniya i analiz pis’mennykh literaturnykh pamyatnikov XI–XV vv.* [Regions and Stages of the Formation of Turkic Written Languages and Literatures: Study, Transcription, Textological Notes and Analysis of Written Literary Monuments of the 11th–15th Centuries]. Turkestan: Tipografiya «Turan», 2007. 267 s.

Poppe, 1938 – *Poppe N. Mongol’skii slovar’ Mukaddimat al-Adab. T. I–II* [Mongolian Dictionary Mukaddimat al-Adab. Vols. I–II]. M.; L.: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1938. 451 s.

Rustamov, 1971 – *Rustamov A. Mahmud Zamakhsharii* [Mahmud al-Zamakhshari]. Toshkent: «Fan» nashriyoti, 1971. 30 b.

Sabitov, Kushkumbaev, 2013 – *Sabitov Zh.M., Kushkumbaev A.K. Ulusnaya sistema Zolotoi Ordy v XIII–XIV vekakh: k voprosu o lokalizatsii Ak Ordy i Kok Ordy* [The Ulus System of the

Golden Horde in the 13th–14th Centuries: On the Question of the Localization of the White Horde and the Blue Horde] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. № 2. S. 60–72.

Samoilovich, 2005 – *Samoilovich A.N.* Tyurkskoe yazykoznanie. Filologiya. Runika [Turkic Linguistics. Philology. Runic] / A.N. Samoilovich [Sost. i otv. red. G.F. Blagova, D.M. Nasilov]; Otd-nie ist.-filol. nauk RAN. M.: Vost. lit., 2005. 1053 s.

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.* Raspad Zolotoi Ordy [The Disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 275 s.

Serimov, 2018 – *Serimov E.* XII gasyr ghalymy az-Zamakhsharidin omiri zhane shygharmashylygy [The Life and Works of the 12th Century Scholar al-Zamakhshari] // Journal of Turkish Research Institute. 2018. № 62. B. 37–72.

Smirnov, 2001 – *Smirnov A.* Adab // Etika. Entsiklopedicheskii slovar' [Ethics: Encyclopedic Dictionary] / Pod red. R.G. Apreasyana i A.A. Guseinova. M.: Gardariki, 2001. 671 s.

Khalidov, 1965 – *Khalidov B.* Zamakhshari (o zhizni i tvorchestve) [Zamakhshari (On His Life and Works)] // Semitskie yazyki. Materialy pervoi konferentsii po semitskim yazykam. 26–28 oktyabrya 1964 g. Izdanie 2-e ispravlennoe i dopolnennoe. M.: Izdatel'stvo «Nauka» Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1965. 891 s.

Khalidov, 1991 – *Khalidov A.B.* Az-Zamakhshari // Islam: Entsiklopedicheskii slovar' [Islam: Encyclopedic Dictionary]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1991. 315 s.

Durmuş, 2000 – *Durmuş İ.* Mukaddime // TDV İslâm Ansiklopedisi. [TDV Encyclopedia of Islam] Ankara: TDV Yayınları, 2000. 31/115–117.

Kök, 2004 – *Kök A.* Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 Iv/1- 235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin [The Karakhanid Turkish Interlinear Qur'an Translation (TİEM 73 Iv/1- 235v/2), Introduction-Study-Text-Index]. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. 705 s.

Togan, 1951 – *Zeki Velidi Togan* Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab [Muqaddimat al-Adab with a Khwarezmian Translation]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951. 44 s.

Togan, 1964 – *Togan Z.V.* Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Tercümeli Mukaddimetü'l-edeb'i [Al-Zamakhshari's Mukaddimat al-Adab Translated into Eastern Turkic] // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası. 1964. S. XIV. S. 81–92.

Wetzstein, 1844 – *Wetzstein J.G.* Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolinensi [Al-Zamakhshari's Arabic-Persian Lexicon from Leipzig, Oxford, Vienna and Berlin Manuscripts]. Lipsiae, 1844–1850.

Yüce, 1993 – *Yüce N.* Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks) [The Shushtar Manuscript of Mukaddimat al-Adab with a Khwarezmian Turkish Translation (Introduction, Linguistic Features, Text, Index)]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. 228 s.

¹Муминов А.К., ^{*1}Дюсенов Б.Д.

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: bagdat75@inbox.ru, muminov9703@yahoo.com

СПИСКИ СЛОВАРЯ «МУКАДДАМАТ АЛ-АДАБ» АЗ-ЗАМАХШАРИ В ЭПОХУ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с созданием, вариантами, сохранностью и лексическим составом произведения «МукаддаMAT ал-адаб» Абул-Касима Махмуда ибн 'Омара ибн Мухаммада аз-Замахшари (1075–1144), жившего в эпоху Хорезмшахов (1097–1231). Особое внимание уделено рукописям «МукаддаMAT ал-

адаб», переписанным в Улусе Джучи, приводятся подробные сведения об их сохранности. *Цель исследования* – ввести в научный оборот копии «МукаддаMAT ал-адаб», переписанные в эпоху Улуса Джучи, и определить их языковое, культурное и историческое значение. *Задачи* – описать историю создания словаря; выявить и охарактеризовать его списки, распространённые в период Улуса Джучи; провести сравнительный анализ арабских, персидских и тюркских языковых пластов; определить особенности переписной традиции и переводческих приёмов; оценить влияние словаря на развитие лексикографии в Золотой Орде и Мамлюкском государстве. *Научная новизна* заключается в том, что впервые систематизированы языковые особенности копий «МукаддаMAT ал-адаб», переписанных на кыпчакском языке в период Улуса Джучи, и доказана их связь с традицией перевода Корана. Кроме того, уточнена география распространения рукописей (Хорезм, Сарай, Сарайчик, Женд, Крым, Каир и др.) на основе конкретных данных. *Методы исследования* – источниковедческий анализ, сравнительно-исторический метод, лексикологическое и палеографическое описание. *Результаты* – установлено, что кыпчакоязычные варианты «МукаддаMAT ал-адаб» получили широкое распространение в эпоху Золотой Орды, а их языковой состав ярко отражает развитие средневековых тюркских языков и влияние исламской цивилизации. Лексический фонд словаря преимущественно состоит из тюркских лексем, что подтверждает статус кыпчакского языка как одного из основных литературных и официальных языков Золотой Орды.

Ключевые слова: средневековье, Улус Джучи, аз-Замахшари, тюркские языки, Сарай, Сарайчик, словари.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана».

¹Muminov A.K. *¹Dyussenov B.D.

¹Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: bagdat75@inbox.ru, muminov9703@yahoo.com

VERSIONS OF AL-ZAMAKHSHARI'S MUQADDIMAT AL-ADAB DURING THE JOCHI ULUS PERIOD

Abstract. This article examines issues related to the creation, versions, preservation, and lexical composition of Muqaddamat al-Adab by Abu'l-Qasim Mahmud ibn 'Umar ibn Muhammad al-Zamakhshari (1075–1144), who lived during the Khwarazmshah era (1097–1231). Particular attention is paid to the manuscripts of Muqaddamat al-Adab copied in the Jochi Ulus, with detailed information provided about their preservation. *The aim of the study* is to introduce into scholarly circulation the copies of Muqaddamat al-Adab produced during the period of the Jochi Ulus and to determine their linguistic, cultural, and historical significance. *The objectives* are to describe the history of the dictionary's creation; to identify and characterize its copies disseminated in the Jochi Ulus period; to conduct a comparative analysis of the Arabic, Persian, and Turkic language layers; to determine the features of scribal traditions and translation methods; and to assess the dictionary's influence on the development of lexicography in the Golden Horde and the Mamluk Sultanate. *Scientific novelty* lies in the fact that, for the first time, the linguistic features of the copies of Muqaddamat al-Adab transcribed in the Kipchak language during the Jochi Ulus period have been systematized, and their connection with the Qur'an translation tradition has been demonstrated. Furthermore, the geography of the manuscripts' dissemination (Khwarazm, Sarai, Saraychik, Jand, Crimea, Cairo, etc.) has been clarified on the basis of concrete data. *Research methods* include source-critical analysis, the comparative-historical method, as well as lexicological and

palaeographic description. *Results* show that Kipchak-language versions of Muqaddamat al-Adab were widely disseminated during the Golden Horde period, and their lexical composition vividly reflects the development of medieval Turkic languages and the influence of Islamic civilization. The dictionary's vocabulary consists predominantly of Turkic lexemes, which confirms the status of the Kipchak language as one of the main literary and official languages of the Golden Horde.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR24993173 «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan».

Keywords: Turkish Historical Society, history of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, reforms in Turkey, Turkish historical science, scientific problems, history of Turkic peoples, ideology.

Авторлар туралы мәлімет:

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, ҚРҒЖБМҒКР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы, философия докторы (PhD), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Муминов Аширбек Курбанович, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, д.ист.н., Алматы, Казахстан.

Дюсенов Багдат Даниярович, доктор философии (PhD), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Muminov Ashirbek, Chief Researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

^{*1}Бекеева Н.Ж. ²Нұрдаулетова Б.И. ³Аймұхамбет Ж.Ә.

¹КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан

²Есенов Университеті, Ақтау, Қазақстан

³Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹nuraisha@kimep.kz, ²nurdauletova@mail.ru, ³a_zhanat@mail.ru

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРЫНЫҢ БАТЫСТЫҚ ЗЕРТТЕУ КОРПУСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК ДЕРЕККӨЗДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ МЕН ҒЫЛЫМИ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада батыс ғалымдары еңбектеріндегі Шығыс Түркістан аймағындағы түркілік жер-су атауларының мағынасы тарихи-лингвистикалық сипатта қарастырылады. Зерттеудің мақсаты мен мәні – батыс зерттеушілерінің еңбектерінде кездесетін топонимдердің этимологиясын нақты мысалдар арқылы талдап, олардың түп негізінің түркілік негізін айқындау. Бұл арқылы түркі өркениетінің Шығыс Түркістан кеңістігіндегі тарихи-мәдени іздерін айғақтау көзделеді. Зерттеудің жаңалығы мен бағыттары – батыс дереккөздеріндегі ғылыми айналымға енген топонимдердің лексика-семантикалық және түркілік тарихи қабатын анықтау. Мақала түркілік топонимдердің этномәдени жадты сақтаудағы қызметін жаңа қырынан қарастыруымен және батыс ғылыми дәстүріндегі түркілік атауларға берілген түсіндірмелерді салыстырмалы талдауымен ерекшеленеді. Ғылыми міндеттері мен практикалық маңыздылығы – батыстық еңбектерден жиналған материалдарды жүйелеу, этимологиялық және тарихи деректер арқылы түркілік атаулардың таралу аймағын айқындау, сондай-ақ нәтижелерді топонимика, лингвомәдениеттану және тарихи география салаларында қолдануға негіздеу. Зерттеу әдіснамасы тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық және этимологиялық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Негізгі нәтижелер мен қорытындылар – батыс ғалымдарының еңбектерінде кездесетін көптеген топонимдердің түркілік түбірден шыққандығы дәлелденді. Бұл зерттеу Шығыс Түркістан топонимиясын жаңа ғылыми деңгейде зерделеуге жол ашады.

Кілт сөздер: Шығыс Түркістан, түркілік топонимдер, батыс зерттеушілері, шетелдік миссионерлер жинақтамалары.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы ғылым министрлігінің қаржыландыруымен «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» жобасы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993043).

Кіріспе

Елдің тарихы жер-су атауларымен тығыз байланысты. Уақыт өзгерістері ғасырлар қойнауында бірнеше мәрте өзгерген қаншама жер-су атауларына куә. Осы атаулардың сақталуы мен өзгеруі, басқаша аталуы кей жағдайларда дау да туғызады. Әр дәуірдің саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістері бұл атауларға әсер етіп, кейбіреуі ұмытылып, кейбіреуі жаңаша сипат алған. Жер-су атауларының сақталуы мен өзгеруі, олардың шығу төркінін анықтау – тек топонимика саласының ғана емес, тарих, этнография, археология, география және мәдениеттану ғылымдарының да ортақ зерттеу нысаны. Осы тұрғыдан алғанда, жер-су атауларын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу мен жүйелеу ел тарихының тұтастығын түсінуде үлкен маңызға ие. Шығыс Түркістан өңіріндегі түркілік топонимдер – түркі өркениетінің көне қабаттарын танытатын ерекше мәдени-тілдік мұра. Бұл атаулар батыс зерттеушілерінің

де назарын аударып, көптеген саяхатшылар, этнографтар, түркологтар зерттеулеріне арқау болды. Мақаланың ғылыми өзектілігі – Шығыс Түркістандағы түркілік топонимдерді бұрын арнайы зерттелмеген батыс ғалымдары Г. Жарринг, Альберт Ли Гог, Г. Ракует, Свен Гедин, Эрик Шиптон еңбектері негізінде талдау арқылы олардың тарихи және тілдік маңызын этимологиялық тұрғыдан айқындау болып табылады. Сонымен қатар, бұл еңбектер мазмұнындағы аталған аймақтың географиялық атауларымен ғана шектелмей, көне мәдениеттердің өзара ықпалы мен түркі өркениетінің таралу аймағы арқылы топонимика саласында жаңа деректер мен ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік туады.

Зерттеудің маңыздылығы - Шығыс Түркістан бойынша түркілік топонимдерді бірі ғалым, бірі саяхатшы, картограф, этнограф, енді бірі түркітанушы ретінде жоғарыда аталған, аймақты арнайы зерттеген батыстық ғалымдар, еңбектері арқылы негіздеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары ретінде Шығыс Түркістан өңірін зерттеген батыс ғалымдарының еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, швед зерттеушісі Г. Жаррингтің «Орталық Азияның түркілік жер-су атауларының кейбіреулеріне қатысты ескертпелер» атты еңбегі, «Шығыс Түркі халықтарын зерттеу материалдары» (1937), «Хотаннан Қашғарға дейін» (1938) және «Қашғарға оралу» атты еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар, Альберт Ли Гогтың «Қытай Түркістанының көмілген қазыналары» (1928) және француз зерттеушісі Г. Ракуеттің «Шығыс Түркістан» (1907), Э. Шиптонның "Тартария таулары" (1951), С. Гединнің "Азия арқылы" (1898), атты еңбектері бойынша Шығыс Түркістан аймағы топонимдері талдау нысанына алынды. Бұл деректер Шығыс Түркістан аймағының географиялық, мәдени және тілдік келбетін нақты мысалдармен сипаттап, ондағы түркілік топонимдердің көпқабатты табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, аталған еңбектерде географиялық атаулардың халық дүниетанымындағы орны, тарихи жадпен байланысы мен ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Осы еңбектердің материалдары түркілік атаулардың тарихи тамырларын, олардың семантикалық және этимологиялық ерекшеліктерін айқындауға негіз болады.

Зерттеу барысында қолданылған әдістердің қатарында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық және этимологиялық талдау тәсілдері бар. Бұл әдістер арқылы Шығыс Түркістандағы түркілік топонимдердің шығу төркіні, мағыналық жүйесі және тарихи дамуы анықталды. Сонымен бірге, атаулардың семантикалық сәйкестігі мен уақыт өте келе өзгеру ерекшеліктері салыстырмалы тұрғыдан қарастырылды. Түрлі дереккөздердегі атаулардың ұқсастығын ескере отырып, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдісі қолданылды. Нәтижесінде, зерттеу түркілік топонимдердің тарихи сабақтастығын, этномәдени уәждемесін және аймақтық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Шығыс Түркістан көптеген батыстық ғалымдардың және саяхатшылардың, миссионерлердің қызығушылығын тудырған аймақ. Шығыс Түркістандағы түркілік жер-су атауларының сақталуы мен өзгеру динамикасы арқылы тілдік және мәдени үдерістерді таңуға болады. Осы бағыттағы құнды деректердің бірі - Г. Жаррингтің еңбектері. Ғалым Шығыс Түркістанның тілдік, этнографиялық деректерін терең зерттеген. Ол XX ғасырдың ортасында осы өлкеде болып, жергілікті түркі тілдес халықтардың тілін, мәдениетін, ауыз әдебиетін зерттеген. *Materials to the Knowledge of Eastern Turki* (4 том, 1937–1961), *From Khotan to Kashghar* (1938) және *Return to Kashghar* (1986). Бұл еңбектер Ортағасырлық түркі тілдері мен топонимиясының маңызды қайнар көздері. Жарринг Шығыс Түркістандағы көне түркі, ұйғыр, қырғыз, және қашғар мәдениеттерінің ізін топонимдер арқылы зерттей отырып, олардың мағынасына, тілдік құрылымына ерекше мән берген. Шығыс Түркістандағы түркі

халықтарының тілін, фольклорын ғана зерттеп қоймай, жер-су атауларының семантикалық және этимологиялық тұрғыдан талдайды. Ғалымның түркілік жазбалар қорын жинақтаудағы еңбегі де түркология ғылымында баға жетпес құндылыққа айналып отыр.

Зерттеу нәтижелері

Шығыс және Орталық Азия кеңістігіндегі түркілік топонимдер семантикалық тұрғыдан тарихи немесе тұрмыстық-әлеуметтік оқиғаларға қатысты туындаған атаулар. Түркі қауымы көшпелі өмір салтына бейім болғандықтан, бұлайша атаулар беруі - бағдар беру рөлін де атқарған. Географиялық кеңістікті көбіне нақты орынға, бастан кешкен оқиғаға байланысты атап отырған. Тюрколог Гуннар Жарринг "Орталық Азияның түркілік жер-су атауларының кейбіреулеріне қатысты ескертпелер" (Jarring, 1937:75), атты зерттеуінде екі компоненттен жасалған "*Құлан өлді - Qulan oldi*", "*Ат өлді - At oldi*", "*Ат қашты - Am qachti*", "*Балық өлді - Balik oldi*", "*Бесік қалды-Besik kaldi*", "*Жүк қалды- Zuk kaldi*" сияқты атауларды да мысалға алады. Топонимдердің басты ерекшелігі - зат есім+етістік үлгісіндегі предикативтік құрылыммен берілуі. Атаулардың формасы жануарлардың белгілі бір жерде қырылуы, қашуы туралы оқиғаның тілдік көрінісі екені анық. "*Бесік қалды-Besik kaldi*", "*Жүк қалды- Zuk kaldi*" топонимдері түркілік көшпелі өмір салтына байланысты сол аталған заттың белгілі бір себептермен қалып кетуінен туындаған атаулар. Бұл топонимдердің аталуы - сол жерде болған оқиға тарихына оқиғаға қатысты болуы заңдылық. Бұл атаулар сол кезеңнің тілдік таңбасы ретінде де сақталған.

Ғалым "*базар-bazar*", "*абад-abad*" сөзімен тіркесіп жасалған атауларға, сондай ақ

Шығыс Түркістандағы басқа да жер-су атауларына қатысты тарихи-этимологиялық, лексикалық тілдік талдаулар да жасайды. "Қызыл су", "Қызыл", "Қызыл өзен", "Ақсу", "Ақ өзен" деген топонимдердің түркілік негізде екендігін айтады. Жоғарыда аталған "базар" сөзімен тіркескен атауларға қарағанда бұл атаулардың ескі қабаттарды білдіруі мүмкін деп болжайды. Сондай-ақ, Орта Азиядағы жер-су атауларын қазіргі таңда бар немесе жойылып кеткен түркі тілдері туралы бүгінгі білімімізбен түсіндіруге болмайды. Жоғарыда айтқанымдай, бұл топқа жататын кейбір атаулар түркі тектес болып көрінуі мүмкін, сондықтан оларды топтастыру кезінде ерекше назар аудару керектігін, ең алдымен, түрік дәуіріне дейінгі дәуірде пайда болған атаулар бар екендігін жазады. Олардың көпшілігі, әрине, өте көне заманға жатады және керуен жолдарының бойында өмір сүрген әртүрлі өркениеттерден бастау алатындығын айтқан (Jarring, 1937:120-156).

Г. Жаррингтің түркологияға қосқан тағы бір үлкен еңбегі- оның жинаған бай мұрасы. Бұл батыс ғылымында - Гуннар Жарринг коллекциясы деп аталады. Қазақ тілінде "жинақ", "қор" деп атасақ та болады. Жинақты Гуннар Жарринг 1982 жылы ағылшын тіліндегі қысқаша каталогымен бірге Швецияның Лунд Университеті кітапханасына сыйға тартқан. Қазіргі таңда жинақталған қор осы университет кітапханасында сақтаулы. Шығыс Түркістаннан швед миссионерлері, ғалымдары, саяхатшылары әкеткен бұл жинақ қоры ХҮ- ХҮІ ғасырларға жататын араб, парсы және шағатай, ұйғыр, өзбек тілдеріндегі көне қолжазбалардан тұрады. Онда классикалық әдебиет, ауыз әдебиеті, исламдық діни шығар- малар жинақталған. Сот ісіне қатысты, тарихи құжаттар, медицина, мектеп оқулықтары және т.б. бар. Сондай ақ "*Šarqi Turkestan*" 1933:3, "*Erkin Turkestan*" 1933:4, "*Jengi haja:t* 1935-1937" газеттері де бар.

Қазіргі таңда біраз қолжазбалар цифрландырылған. Ол зерттеушілерге онлайн қолжетімді. Бұл қор әлі де толық цифрлық форматқа көшпеген. Бұл бай мұралар жайлы Гуннила Тернвалл былай деп жазады: "Бұл - шығыс қолжазбаларының бай жинағы. Көлемі бойынша әлемде үшінші орында. Қолжазбалар Орта Азиядағы ислам әлемінің шеткі аймақтарынан, қазіргі Шыңжаң өлкесінен, Жібек жолы бойында орналасқан Қашқар, Жаркент сияқты қалалардан алынған. Таңқаларлық жинақ 560 қолжазбадан тұрады, барлығы

1100 атаудан тұрады. Олар әр түрлі: коллекцияға бір парақтан бастап, ұзын орамдар, қалың көлемдегі байланған қолжазбалардың барлығы кіреді. Қолжазбалар ХҮІ ғасырға дейінгі және кейінгі жазбалар. Жинақтың көп бөлігі Шығыс Түркістан, негізінен ұйғыр, сонымен қатар өзбек және шағатай тілдеріндегі кітаптар. Сондай-ақ араб және парсы қолжазбалары" дейді. Қолжазбалар туралы төмендегіше деректер де бар: Хотан газеттері, қолжазбалардың 75% -ы шығыс түркі, 15%-ы парсы, 10% -ы араб жазбалары, бірнеше монғол, тибет, урду, және өзбек қолжазбалары бар. Автор соңғы 150 жылдардағы түрлі саяси жағдайлар, соғыстар, революциялар Шығыс Түркістан мәдени мұраларына ауыр тигендігін айта келіп: " Жарринг пен швед миссионерлері арқасында Лундта үлкен мұра сақталды", деп жазады (From Khotan and Kashghar: Gunnar Jarring and the Jarring Collection Gunilla Törnqvall). Осы жинақтағы түркілік жер-су атауларына қатысты тағы бір құнды еңбек - Г. Ракуеттің "Шығыс Түркістан" қолжазбасы. Аталған еңбекте "Маралбашы", "Қарғалек" "Ақсу", "Қашғар", "Үш Тұрфан", "Жаркент" т.б. топонимдер айтылады (Raquet,1907:15). Жоғарыда аталған авторлар зерттеген жер-су атауларының тізімі, орналасу қашықтығы толық баяндалады.

Гуннар Жаррингтің Шығыс Түркістан өңірін тынбай аралай жүріп, жинаған рухани дүниелері қазіргі таңда баға жетпес құнды қазынаға айналып отыр. Бұл жинақнаманы әлі де зерттеу, зерделеу осы салаға қатысты ғалымдардың болашақ ісі болуы тиіс.

Келесі зерттеуші - Альберт Ли Гог. Ғалымның«Қытай Түркістанының көмілген қазыналары» аты көлемді еңбегі бар (Albert von Le Coq, 1937:75). Зерттеуде Шығыс Түркістан аймағына жасаған археологиялық экспедициялары негізінде жазған көне қалалар мен будда мәдениетінің іздері туралы баяндайды. Автор бастаған неміс экспедициясы ХХ ғасырдың басында Турфан, Қарашар, Құмтүбі сияқты аймақтардан жер астында, құм басқан үңгірлер мен ғибадатханаларда сақталған қолжазбаларды, мүсіндерді, артефактілерді тапқан. Сондықтан «көмілген қазыналар» деген бейнелі метафоралық сөз тіркесі сол археологиялық олжалардың нақты бейнесін береді. Ғалым бұл атау арқылы рухани және мәдени мұраның ұмытылып, «көмілген» күйінде жатқанын меңзейді. Бұл қазыналардың алтын мен күміс емес, Шығыс өркениетінің білім мен өнердегі жетістіктеріретінде бағалайды. Ол осындай мәдениеттің қайта табылып, ғылымға қайтарылуын «қазына ашу» деп бағалаған. «Қытай Түркістанының көмілген қазыналары» – бұл тек археологиялық табыстар туралы атау емес, Шығыс Түркістанның терең тарихы мен бай мәдени мұрасының қайта жаңғыруының символы. Осы еңбекте де Г. Жарринг түркілік қабатқа жатқызған "Қызыл", "Шыққан көл", "Тұйық", "Қара Қожа", "Безеклік", "Мұзарт", "Айғыр бұлақ" т.б. жер-су атаулары кездеседі.

Шығыс Түркістанды тереңірек зерттеген, саяхатшы - С. Гединнің (*Hedin Through Asia* Vol.1, 1898) "Азия арқылы" атты еңбегі де топонимика ғылымына өзіндік нақты ақпараттар бере алатын еңбек деп айтуымызға болады. Осы еңбегінде Мұз тауға саяхаты жайлы баяндайды. Оны "Мұз тағ" деп атай отырып, осы тауға қатысты өте құнды деректерді және осы биік шыңға шығу сапары барысындағы қиындықтарын өте үлкен әсермен баяндайды. С. Гедин осы кітабының "Мұз Тағ ата" бөлімінде былайша жазған: «Біз 14 сәуір күні ұлы Мұзтауға көтерілуге шықтық. Таудың қапталдары мұзбен қапталып, әйнектей жылтырап тұрды. Биікте боран тынымсыз соғып, бетімізді аяз қатты қарып өтті... Мұзтағ ата – Памирдің ең биік тауы, әрі әлемдегі ең биік шыңдардың бірі. Оның айналасындағы барлық жоталардан биіктігі мен айбыны асып түседі. Бұл атаудың өзі соны дәлелдейді, өйткені *'Мұз таулардың әкесі'* деген мағына береді» (Sven Hedin,1898:213–219).

Батыстық зертеушілер еңбектерінде "Мұз Тауға" қатысты деректер көп кездеседі. "Мұзтағ" - Қырғыз Алатауы бір кезде осылай аталған (Г. Миллер, 1760:14 -15). Бұл топонимнің негізі болып тұрған **тағ** деген сөз ескі жазба нұсқаларда кездеседі. Мысалы, осы сөз **тағ** түрінде VII ғасырға жататын Күлтегіннің құрметіне қойылған ескерткіште, Х ғасырдағы «Алтын Ярукта», XI ғасырдағы Махмуд Қашқаридің «Дивани-лугат-ат-түрк» деген еңбегінде, 1069 жылы жазылған «Құдатқу білікте» аталады. Қазіргі түркі тілдерінде бұл сөз

тағ, дағ тау, тоо, ту, тыа формасында бар. Бұлардың ең көне формасы -**тағ**. Қазақ тілінде бұл сөз қазір **тау** түріне кешкен. Сөйтіп, **Мұзағ** топонимі **Мұзтау** атауының көне формасы.

Бұл факт - топонимдер тілдің көне қабаттарын бойына сақтайтындығының тағы бір айғағы. (Әбдрахманов, 1975:136) Мұзтауды кейбір зерттеушілер қазіргі ШУАР жеріндегі Ақсу аймағынан Іле аңғарына асып түсетін, Тянь-Шань тауындағы ең қатерлі Мұзарт (кейде "Мұзұр дауан" деп атайды) асуы деп есептейді. Ал шындығында, көпшілік ғалымдар зерттеп мойындағандай, ол Ақсудың батысында, оңтүстік Тянь-Шань тауындағы қазіргі қытай-қырғыз шекарасын бөліп жатқан - Бедел асуы. М. Қашқариде көне түрікше "Бедел арт", көне қытай жазбаларында "Бодалин" деп аталады. (М Қашқари, 1997: 22-23).

Бұл атау жөнінде М. Қашқари былай деп жазған: «Бадаларт - Ош пенен Барсаған арасындағы бір жер, өту қиын болған шоқы» (М Қашқари, 1997: 1т, 373).

Бұл атаудың этимологиясы екі компоненттен жасалаған: бадал+арт. Атаудың *бадал* деген бөлімі қырғыз тілінде бар: «бадал 1. заросли, мелколесье; 2. «кустарник» (К. К.Юдахин К, 1965:92).

Шор, қырыз тілдерінде де арт – «асу» деген сөз. Бұл термин арқылы жасалған топонимдер Шорияда жиі ұшырайды (Юдахин К,1965: 70–71).

Қырыз тілінде **артты** деген етістік қазақ тіліндегі **асты** (таудан асты) сөзімен тепе-тең. Қырғыз Алатауындағы тау атауларының құрамында келетін **арт** сөзі қазақ тіліндегі асу сөзіне дәл келеді (Г. Конкашпаев Г, 1962:241).

Ал Қырғыз тілінде арт, артуу сездері де «тау асуы». Арт термині Қырғызстанда Когарт (Кек+Арт), Қызарт (Қыз+Арт), Айық-Арт, Қорук-арт, Қатын-Арт т.б. топонимдердің құрамында жиі ұшырайды (Юдахин К, 1965: 70-71).

Бұл атау Да Тан Сиюй Цзиде Ұлы Тан әулеті заманындағы "Батыс өлке туралы жазбаларында" да кездеседі. Бұл атпен өзен де бар екендігін Albert Von Le Coe өзінің Қашқарияға сапарында баяндайды: "Біз аласа, бірақ қиын асудан өтіп, Мұзарт өзенінің жанындағы тау жотасының тік жартасында жүздеген ғибадатханалары бар таңғажайып елді мекенді таптық", дейді... Саяхаттың қалған бөлігі ешқандай ерекше оқиғаларсыз өтті. Біз үйіндіге жеттік, Қытай губернаторына деген құрметімізді жасадық, содан кейін "Құмтөреге" бардық, оның жанында көптеген ежелгі будда храмдары бар. Бұлар "Құмтұрдағы" ғибадатханалар деп аталады. Біз осындағы имамның үйіне орналастық, осы үйде жағдайымыз керемет жақсы болды. Ауа райы өте суық болды, ал солтүстік және солтүстік- шығыс желдері шаңды бұлттарды айдап жүрді. Дегенмен, біз жұмысқа кірістік. Үңгір храмдары көпіршікті "Мұзарт" өзенінің сол жағалауында орналасқан"(Albert Von Le Coe, 1937: 157) деп сипаттайды.

Демек, осы айтылған жерде түркілік атаумен "Мұзарт" атаулы өзен де бар екені анық. Және осы саяхатшы жазбасында бірнеше түркілік жер су атаулары кездеседі. Осы жазба үзіндісінің өзінде "Құмтөр" атауы екі түрлі "Құмтөре" деп те жазылған. Саяхатшының ауа райын суреттеуіндегі шаңды бұлттар мысалына негіздей отырып, сол аймақтың құмды болуына қарай, бұл атауды түркілік "Құмтөр" деп негіздеуге болады.

Жалпы Шығыс Түркістанды зерттеген батыс ғалымдары еңбектерінде түркілік топонимикаға қатысты құнды ақпараттар мен дәлелді пікірлер бар.

Қорытынды

Зерттеу барысында Шығыс Түркістандағы түркілік топонимдердің тарихи, мәдени және тілдік табиғаты батыс зерттеушілерінің еңбектері мен қытай деректері негізінде жүйелі түрде талданды. Мақалада қарастырылған ғалымдар еңбектері Шығыс Түркістан топонимиясының ішкі құрылымын, түркілік қабатын және жергілікті халықтың атауларды қолдану ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді. Бұл еңбектер Шығыс Түркістандағы жер-су атауларының көнелігін, олардың тарихи оқиғалармен, мәдени орта және тілдік эволюциямен

тығыз байланысын нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Г.Жаррингтің бай коллекциясындағы материалдар және өз ғылыми-зерттеу еңбектеріндегі түркілік топонимдердің зерттелуі осы мақаланың басты дереккөздерінің бірі болды. Ғалымның екі компоненттен құралған жер су атауларды зерттеп, ғылыми негіздеуі және түркілік тарихи қабаттарына қатысты пікірлері осы жұмыстың жаңалығы ретінде құндылығын арттырады. Г.Жарринг келтірген кейбір топонимдердің тым көне кезеңге, түркі дәуіріне дейінгі дәуірге барып тірелетіні және олардың бүгінгі түркі тілдерімен түсіндірілуінің қиын екендігі де құнды деп атауға болады. Бұл ой Шығыс Түркістан кеңістігінде бірнеше өркениет қабаттарының тоғысқанын дәлелдейді. Альберт Ли Гогтың *Қытай Түркістанының көмілген қазыналары* еңбегі археологиялық материалдар негізінде жазылғандықтан, ондағы деректер топонимдердің мәдени қабатын – отырықшы өркениет пен будда мәдениеті қалдырған іздерді айқындауға септігін тигізді. Свен Хединнің *Through Asia* атты еңбегіндегі «Мұзтағ-ата» туралы сипаттамалар табиғи нысандардың атауындағы семантикалық дәлдікті көрсетеді. «Мұз таулардың әкесі» деген мағынаның өзі бұл атаудың түркілік дүниетаныммен толық сәйкес келетінін және батыстық зерттеушілердің көне атауларды дәл сол күйінде тіркеп отырғанын дәлелдейді. Қорыта айтқанда, батыс зерттеушілері мен қытай деректерін салыстыра талдау топонимдердің көпқабатты құрылымын, географиялық, тарихи және семантикалық қабаттарына толық ашуға мүмкіндік берді. Берілген деректер мен талдаулар Шығыс Түркістан топонимдерінің батыстық зерттеушілер еңбектерінің және қытай жазба деректерінің бірін- бірі толықтыратынын көрсетті. Зерттеу нәтижесі ретінде мынадай тұжырымдар айқындалды:

1. Түркілік топонимдердің басым бөлігі өте көне дәуірлерге барып тіреледі. Кейбір атаулар қазіргі түркі тілдерімен толық түсіндірілмейді, бұл олардың архаикалық қабатын көрсетеді.

2. Етістік-негізді екі компонентті топонимдер көшпелі мәдениетке тән кеңістік моделін көрсетеді («Ат өлді», «Ат қашты», «Жүк қалды» және т.б.).

3. Табиғи-географиялық атаулар («Ақсу», «Қызылсу», «Тұйық», «Мұзарт») батыс және қытай деректерінде бірізді сақталған, бұл олардың тарихи тұрақтылығын дәлелдейді.

4. Г.Жарринг коллекциясының қолжазбалары топонимдердің лексикалық, семантикалық және тарихи контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, бұл болашақ зерттеулер үшін аса құнды база болып табылады.

Қорытындылай келе, Шығыс Түркістан топонимдерінің тарихи сабақтастығы, тілдік жүйесі және этномәдени уәждемесі батыстық зерттеушілердің және қытай деректері негізінде кешенді түрде дәлелденді. Аймақтың топонимиялық кеңістігі – бірнеше өркениет қабаттарының тоғысқан, бірақ түркілік негізін сақтап қалған ерекше тарихи-мәдени құбылыс.

Әдебиет:

Обдрахманов, А. (1975). Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым баспасы. 207 б.

Абдрахманов, М., Бонюхов, А. (1966). Шорияның топонимдік атаулары. Сб.: Тілдер мен Сібірдің топонимиясы. Томск. 168 б.

Қашқари, М. Түрік сөздігі. [Электронды ресурс] URL: https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Mahmud_kz1.pdf (Қаралған күні: 01.03.2025).

Le Coq, A. von. (1928). Buried Treasures of Chinese Turkestan. London: Allen & Unwin.

Jarring, G. (1930). Орталық Азиядағы кейбір түрік топонимдері жөнінде ескертулер. [Электронды ресурс] URL: [https://paleoarchive.com/literature/Jarring1961-Central Asian Turkic Place Names.pdf](https://paleoarchive.com/literature/Jarring1961-Central%20Asian%20Turkic%20Place%20Names.pdf) (Қаралған күні: 01.03.2025).

Jarring, G. (1937). Шығыс түрік халықтарын зерттеу материалдары. [Электронды ресурс] URL: <https://turkistanilibrary.com/content/materials-knowledge-eastern-turki> (Қаралған күні: 01.03.2025).

- Jarring, G. (1938). Хотаннан Қашғарға дейін. [Электронды ресурс] URL: <https://portal.research.lu.se/en/publications/from-khotan-and-kashghar> (Қаралған күні: 01.10.2025).
- Raquette, G. (1907). Шығыс Түркістан. Жаркенд.
- Shipton, E. (1951). Тартария таулары. [Электронды ресурс] URL: https://archive.org/stream/dli.pahar.2925/1950%20Mountains%20of%20Tartary%20by%20Shipton_djvu.txt (Қаралған күні: 12.06.2025).
- Hedin, S. (1898). Азия арқылы саяхат. [Электронды ресурс] URL: https://archive.org/stream/dli.pahar.1507/1899%20Through%20Asia%20Vol%201%20By%20Sven%20Hedin%20S_djvu.txt (Қаралған күні: 13.07.2025).
- Миллер, Г. (1760). Бухарадағы құмдық алтын туралы хабарлар. Санкт-Петербург.

References:

- Abdrahmanov, A. (1975). Toponymy and Etymology. Almaty: Gylm Publishing. 207 p. [in Kazakh].
- Abdrahmanov, M., & Bonyukhov, A. (1966). Toponymic Names of Shoria. In Languages and Toponymy of Siberia. Tomsk. 168 p. [in Russian].
- Kashgari, M. Turkic Dictionary. [Electronic resource] Retrieved from https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Mahmud_kz1.pdf (Accessed: 01.03.2025) [in Kazakh].
- Le Coq, A. von. (1928). Buried Treasures of Chinese Turkestan. London: Allen & Unwin.
- Jarring, G. (1930). Remarks on Some Turkic Place-Names in Central Asia. [Electronic resource] Retrieved from <https://paleoarchive.com/literature/Jarring1961-Central Asian Turkic Place Names.pdf> (Accessed: 01.03.2025).
- Jarring, G. (1937). Materials for the Study of Eastern Turkic Peoples. [Electronic resource] Retrieved from <https://turkistanilibrary.com/content/materials-knowledge-eastern-turki> (Accessed: 01.03.2025).
- Jarring, G. (1938). From Khotan to Kashgar. [Electronic resource] Retrieved from <https://portal.research.lu.se/en/publications/from-khotan-and-kashghar> (Accessed: 01.10.2025).
- Raquette, G. (1907). Eastern Turkestan. Jarkend.
- Shipton, E. (1951). Mountains of Tartary. [Electronic resource] Retrieved from https://archive.org/stream/dli.pahar.2925/1950%20Mountains%20of%20Tartary%20by%20Shipton_djvu.txt (Accessed: 12.06.2025).
- Hedin, S. (1898). Through Asia. [Electronic resource] Retrieved from https://archive.org/stream/dli.pahar.1507/1899%20Through%20Asia%20Vol%201%20By%20Sven%20Hedin%20S_djvu.txt (Accessed: 13.07.2025).
- Miller, G. (1760). Reports on Sand Gold in Bukhara. St. Petersburg.

^{*1}Бекеева Н.Ж., ²Нұрдаулетова Б.И., ³Аймұхамбет Ж. Ә.

¹КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан

²Есенов Университеті, Ақтау, Қазақстан

³Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹nuraisha@kimep.kz, ²nurdauletova@mail.ru, ³a_zhanat@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ И НАУЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В КОРПУСЕ ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности отражения тюркских топонимов региона Восточного Туркестана в трудах западных исследователей, а также их

историко-лингвистические характеристики. Цель и значение исследования заключаются в анализе этимологии названий географических объектов, встречающихся в западных источниках, и в определении их тюркского происхождения на основе конкретных примеров, что позволяет выявить культурно-исторические следы тюркской цивилизации в регионе. Научная новизна, направления и идеи исследования состоят во введении в научный оборот ранее неиспользованных западных источников, а также в комплексном семантическом и историческом анализе содержащихся в них топонимов. Работа предлагает новый взгляд на этнокультурную роль тюркских топонимов и сопоставляет западные интерпретации этих названий в межкультурном контексте. Научные задачи и практическая значимость заключаются в систематизации материалов из западных трудов, определении этимологических и исторических основ тюркских названий, а также их географического распространения. Результаты исследования могут быть использованы в топонимике, лингвокультурологии и исторической географии. Методология исследования основана на историко-сравнительном, описательном и этимологическом подходах. Основные результаты и выводы показывают, что многие топонимы, зафиксированные западными исследователями, имеют тюркские корни. Проведённое исследование способствует углублённому научному пониманию тюркской топонимии Восточного Туркестана.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, тюркские топонимы, западные исследователи, коллекции зарубежных миссионеров.

Благодарность: Статья выполнена в рамках проекта финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Древнетюркские топонимы в китайских и других восточных источниках – одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический и лингвистический аспект» (индивидуальный регистрационный номер: BR24993043).

***¹Bekeyeva N.ZH., ²Nurdauletova B.I., ³Aymukhambet Zh.A.**

¹KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

²YessenovUniversity, Aktau, Қазақстан

³L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹nuraisha@kimep.kz, ²nurdauletova@mail.ru, ³a_zhanat@mail.ru

SOURCE-BASED REPRESENTATION AND SCHOLARLY INTERPRETATION OF TURKIC TOPONYMS OF EASTERN TURKESTAN IN THE WESTERN RESEARCH CORPUS

Abstract. This article examines the representation and historical-linguistic characteristics of Turkic toponyms in the works of Western scholars who studied the region of East Turkestan. The purpose and significance of the study are to analyze the etymology of place names found in Western research and to determine their Turkic origins through concrete examples, thereby revealing the deep historical and cultural presence of Turkic civilization in East Turkestan. The novelty, directions, and main ideas lie in introducing Western sources that have not previously been included in domestic academic discourse and in conducting a comprehensive semantic and historical analysis of the toponyms they contain. The study offers a new perspective on the ethnolinguistic and cultural role of Turkic place names, comparing Western interpretations within a broader cross-cultural framework. Scientific objectives and practical significance include classifying toponymic data from Western studies, reconstructing their etymological and historical bases, and determining their geographical distribution within Turkic-speaking regions. The results have practical value for the fields of toponymy, linguacultural studies, and historical geography. The methodology employs

historical-comparative, descriptive, and etymological analysis, allowing for an examination of linguistic layers, semantic development, and cultural context. Main results and conclusions demonstrate that many of the toponyms recorded by Western scholars have Turkic origins, confirming their importance as linguistic evidence of historical and cultural continuity in East Turkestan. This research contributes to expanding global understanding of Turkic toponymy.

Keywords: East Turkestan, Turkic toponyms, Western researchers, collections of foreign missionaries

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – One of the Foundations of Modern Turkic Integration: a historical-etymological and linguistic perspective» (individual registration number: BR24993043).

Авторлар туралы мәлімет:

Бекеева Нұрайша Жүсіпқызы, филология ғылымдарының кандидаты, PhD КИМЭП Университеті ассистент-профессоры, Алматы, Қазақстан.

Нұрдаулетова Бибайша Ильясовна, филология ғылымдарының докторы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар мен инженерлік университетінің туризм және тілдер факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы.

Аймұхамбет Жанат Әскебекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Бекеева Нурайша Жусуповна, кандидат филологических наук, PhD, ассистент профессор Университета КИМЭП, Алматы, Казахстан.

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна, доктор филологических наук. Профессор кафедры казахской литературы, факультета туризма и языков Каспийского университета технологий и инженерии имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан.

Аймукхамбет Жанат Аскебеккызы – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

Information about authors:

Bekeyeva Nuraisha Zhusupovna, Candidate of Philological Sciences, PhD, Assistant Professor, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan.

Nurdauletova Bibaisha Ilyasovna, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh Literature, Faculty of Tourism and Languages, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan.

Aymukhambet Zhanat Askebekkyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

¹Ержан З.М., ²Масалимова А.Р.

¹Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан

²Академия государственного управления при Президенте

Республики Казахстан, Астана, Казахстан,

E-mail: ¹zemfirayerzhan@gmail.com, ²a.masalimova@apa.kz

НОВАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ЯПОНСКОЙ ИМПЕРИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯПОНСКОЙ ИМПЕРИИ И СССР

Аннотация. Статья посвящена изучению ревизионистской англоязычной историографии Японской империи, в рамках которой осуществляется пересмотр ее одномерной интерпретации как милитаристского колониального режима, осуществлявшего националистическую экспансионистскую политику. Выявленные при этом малоизвестные ранее факты истории Японской империи позволяют обнаружить известное сходство стратегий японской и советской политик на геополитической сцене первой четверти XX века. Новизна исследования состоит в том, что в ней обращается внимание на перспективность сравнительного изучения вдохновленной идеями паназиатизма Японской империи и социалистического СССР как инициаторов создания альтернативных проектов современности, противостоящих западному империализму. Задачей исследования является изучение особенностей, принципиально отличающих Японскую империю и СССР от современных западных империй. Обе страны позиционировали себя как активные агенты антиимпериалистической борьбы, выступали за расовое равенство, поддерживали антиколониальные движения в Азии; стремились реализовывать проекты социального развития, базирующиеся на равноправии народов и их мирном сосуществовании. Цель статьи заключается в том, чтобы обосновать закономерность сравнительного изучения внешней и внутренней политик Японской империи и СССР, основанных на материалах современной англоязычной историографии. Статья базируется на методологии культурологии, которая, будучи дисциплиной зонтичного типа, апеллирует к концепциям цивилизационного подхода, новой имперской истории, глобальной и транснациональной историй, истории памяти. Результаты статьи фокусируют внимание на перспективах компаративистского изучения траекторий развития Японской империи и СССР, альтернативных западному мировому порядку, которые ранее казались параллельными и не предполагали никаких точек пересечений.

Ключевые слова: Японская империя, альтернативные проекты модерна, история памяти, история империй, сравнительные исследования Японской империи и СССР, паназиатизм, ревизионистская англоязычная историография Японской империи

Введение

Поражение Японии во Второй мировой войне привело к возникновению неординарного, и в то же время показательного, историко-культурного феномена – осознанному забвению фактов и процессов, которые были частью текущей современной реальности. Речь идет о том, что на протяжении долгого времени из памяти нескольких поколений, равно как и из академического дискурса, была изъята и почти стерта история полувекового существования Японской империи (1895 – 1945 гг.). Между тем, ее историческое значение было существенным. Она сыграла большую роль в контексте изменений международного порядка, придав важность азиатскому вектору развития современности. Так, была

предпринята попытка реализации альтернативного проекта регионального развития в виде «Великой Восточноазиатской сферы совместного процветания». Политика Японской империи, в значительной мере, способствовала окончательному краху западной колониальной системы, заложив основы возникновения современных независимых государств в Юго-Восточной Азии.

Территория, занимаемая Японской империей, была обширной и могла соперничать с самыми крупными западными империями. К концу 1942 года она включала - помимо Тайваня, Кореи, Курильских островов, Южного Сахалина, ряда регионов Китая - земли от Соломоновых островов в центральной части Тихого океана до границы Бирмы с Индией, от тропических лесов Новой Гвинееи до холодных островов архипелага Аляски. В ней проживало 340 – 350 миллионов человек, что в пять-шесть раз превышало население довоенных Французской и Голландской империй, или составляло примерно три четверти населения Британской империи (Duus, 1996: xxi).

На «обломках» Японской империи впоследствии возникли такие независимые государства, как Южная и Северная Кореи, Вьетнам, Филиппины, Малайзия, Сингапур, Индонезия, Лаос, Камбоджа.

В настоящей статье объектом исследования являются изменения в геополитических процессах в первой половине XX века, связанные с развитием Японской империи и СССР. Предметом изучения в ней выступает обзор новой историографии Японской империи, которая знакомит с неизвестными ранее фактами и процессами в ее истории. Результаты данного обзора позволяют, на основе применения методов историзма и сравнительного анализа, выдвинуть гипотезу исследования. Она заключается в том, что Японская империя и СССР обнаруживают известное сходство в реализации внешней и внутренней политик, которое можно охарактеризовать как альтернативные проекты развития современности, противостоящие идеологии западного империализма. Значение данной публикации состоит в том, что она предлагает новые подходы в сравнительном изучении Японской империи и СССР, которые впоследствии могут найти продолжение в рамках междисциплинарных исследований.

Материалы и методы исследования

Основное внимание послевоенной историографии, в том числе, в самой Японии, было сосредоточено на осуждении действий японского милитаризма в периоды до и во время Второй мировой войны. Господствовала точка зрения о том, что именно военные круги Японии, прервав и нарушив мирное развитие страны, ввергли ее в мрачную пятнадцатилетнюю войну, завершившуюся тотальным поражением.

Лишь начиная с середины 70-х годов XX века стали появляться англоязычные публикации, призванные более объективно осветить этот период японской и всемирной истории. Однако и в наши дни у исследователей есть основания называть Японскую империю забытой (Kushner, 2020: 7), поскольку, в целом, ее изучение представляет собой относительно новую сферу исследований.

Кроме того, к настоящему времени она также стала полем «борьбы историографий», поскольку многие новые интерпретации не всеми оцениваются однозначно. Ряд авторов считают их призванными обелить процессы, характеризующиеся как негативные, а порой и преступные. Это касается и позиции представителей регионов, аннексированных и включенных в состав Японской империи; и факта нападения на Перл-Харбор, который стал в США символом японского милитаризма; и участия Японии в политическом блоке «Оси» фашистских государств Германии и Италии, и т.д. В статье С. Саалера, ревизионизм истории Японии характеризуется как специфическое проявление коллективного нарциссизма (Saaler, 2023).

В самой Японии публичные дебаты об исторической роли «Великой Восточноазиатской сферы совместного процветания» начались в начале 60-х годов на фоне нестабильной политической обстановки в мире и усиления борьбы противостоящих лагерей в условиях холодной войны. (Duus, 1996: xli)

Значительный рост внимания к японской имперской истории, наблюдавшийся в 80-е – 90-е годы, был вызван серьезными изменениями в геополитической ситуации, а именно: успешным экономическим ростом стран Юго-Восточной Азии и перспективами формирования на этой территории регионального блока. В высказываниях лидеров азиатских стран стали обсуждаться «восточные ценности», которые, по их мнению, способствовали успеху этих обществ и могли стать основой для их сближения. Такая риторика была расценена как восстановление памяти об идеологии японского паназиатизма и его новое рождение в контексте современной политики. (Szpilman, Saaler, 2011: 24)

К настоящему времени исследователи Японской империи обсуждают несколько ведущих тем. Среди них – проблематика паназиатизма, создание «Великой Восточноазиатской сферы совместного процветания», многообразные аспекты взаимоотношений между метрополией и перифериями, роль Японии в системе международных отношений, особенности развития марионеточного государства Маньчжоу – Го (1931 – 1945 гг.), «алмаза в короне Японской империи»; вопросы формирования эффективных механизмов японской пропаганды, включая их проявления в политическом плакате, художественной литературе, искусстве кинематографа.

Отмеченное разнообразие подходов обусловлено появлением и развитием за последние десятилетия новых историко-культурных концепций, в рамках которых продуктивно изучение истории Японской империи.

В первую очередь, речь идет о новой имперской истории, методике, которая была сформирована историками Великобритании в начале 70-х годов XX века. Она изучает не только структуры управления, но, главным образом, принципы взаимодействия между метрополией и перифериями; вопросы формирования идентичностей. Хотя Японская империя не всегда входила в число изучаемых имперских образований, в последние годы ситуация стала меняться. В любом случае, популярный ныне имперский фокус исследований может применяться для истории Японии, учитывая при этом, что возникновение и становление современной азиатской империи имели свои отличительные особенности (Hein, 2023).

Большой интерес к Японии, в том числе к ее имперскому и послевоенному периодам, проявляется в рамках глобальной истории, которая изучает локальные процессы с глобальной точки зрения, актуализируя при этом сравнительные методы исследований. Один из наиболее ярких представителей этого направления С.Конрад посвятил ряд своих трудов и публикаций японской проблематике (Conrad, 2010, 2012).

Еще одной перспективной концепцией, близкой по своим задачам глобальной истории, является транснациональный подход к изучению истории. В сборнике, который был посвящен изучению истории Японии в рамках транснационального подхода, он определен следующим образом. - Транснациональный подход фокусируется на трансграничных потоках; рассматривает государство в его глобальном контексте; изучает локальные последствия этих трансграничных тенденций. (Iacobelli, 2016: 2)

Современные постколониальные исследования, наряду с концепцией колониальной современности (Barlow, 1997), также выступают закономерными направлениями исследований, в контексте которых рассматривается история Японской империи.

Среди разнообразия новых методологических концепций особо следует выделить исследования П.Дуара, который на основе изучения истории Японской империи, ее взаимоотношений с Китаем, Кореей и странами Юго-Восточной Азии, обосновывает

применимость к данному историческому материалу методов цивилизационного подхода. П.Дуара, констатируя актуализацию восточных философских традиций в рамках идеологий азиатских стран, предлагает ввести понятие «восточно-азиатского» модерна как альтернативы западной современности (Duara, 2004, 2006).

Таким образом, история Японской империи, которая была предана забвению после поражения страны во Второй мировой войне, в условиях новых геополитических реалий начинает исследоваться учеными, использующими многообразие современных методологических подходов. Одна из основных тем настоящей публикации, описывающая процесс забвения, изъятия из памяти этого важного исторического процесса, тематически относится к проблематике Memory Studies, исследований исторической памяти. Это междисциплинарное направление, сформировавшееся в начале 90-х годов XX века, открыто к использованию широкого круга концепций и теорий социо-гуманитарных дисциплин. В предлагаемой статье, которая основана преимущественно на историографическом анализе, историческая память признается ее естественным ландшафтом исследования.

Обсуждение

В англоязычной историографии Японской империи XX века особое место занимают два издания, которые первыми привлекли внимание к необходимости объективного и всестороннего ее изучения. Речь идет о сборнике документов, посвященных Великой Восточноазиатской Сфере совместного процветания, выпущенному под редакцией Дж. Лебра, в 1975 году (Lebra, 1975); а также сборнике статей «Японская колониальная империя: 1895 - 1945», изданном под редакцией Р.Майерса и М. Пити в 1984 году (Myers, 1984).

Их значение состоит в том, что в них был очерчен тот круг вопросов, которые впоследствии сформировали основную исследовательскую проблематику изучения Японской империи.

В первую очередь, важным представляется выявление роли паназиатизма применительно к контексту изучения Великой Восточноазиатской Сферы совместного процветания. Во вступительной статье к сборнику Дж.Лебра отмечая, что «ученые до самого недавнего времени избегали изучения идеологии и обоснований, на которых основывалась политика военного времени» (Lebra a, 1975: ix), указывает на важность и раскрывает роль паназиатизма как идеологии, связанной со становлением Сферы. В сборнике, возможно, впервые в таком объеме представлены материалы, которые дают возможность познакомиться с этим феноменом. Здесь собраны публикации паназиатистов, которые лежали в основе идеологии Сферы (в том числе, Роямы Масамичи, Окавы Шумея); документы японского правительства, связанные с видением ее развития; статьи современных исследователей и политиков, в которых анализируется данный исторический период.

Дж.Лебра рассматривает несколько этапов развития паназиатской мысли, начиная с ее «романтической» стадии, которая характеризовалась достаточно широкой поддержкой политических изгнанников из других стран региона: Китая, Кореи, Индии, - и заканчивая ее широким использованием в построении государственной идеологии. То есть, он обращает внимание на то, что паназиатизм был явлением, которое претерпевало соответствующие исторической обстановке изменения.

Кроме того, Дж.Лебра пишет о причинах, по которым современные ему исследователи избегают изучения и анализа Сферы. Такие причины он делит на внешние и внутренние. С одной стороны, это связано, по его мнению, с нежеланием японских ученых разбираться в том, что связано с драмой поражения и горечь за то, что гражданское общество не смогло противостоять амбициям милитаристов. С другой стороны, он указывает на особенности современных международных отношений, в которых японцам невыгодно напоминать странам Юго-Восточной Азии о фактах недавней истории. К тому же, некоторые лидеры

этих стран, в свою очередь, не хотят признавать вклад Японии в обретение ими независимости. Таким образом, Дж.Лебра актуализирует тезис о позитивной геополитической роли Японской империи в судьбе стран региона (Lebra a, 1975: ix).

В сборнике представлена статья Р.С. Уорда 1945 года, в которой он достаточно подробно описывает стремление Японии объединить азиатские народы в борьбе против западного колониализма (Ward, 1945). В продолжение этого контекста, на страницах сборника, политический деятель Бирмы Ба Мо, занимавший пост премьера, в своей статье «Инверсия японских целей» делает следующее важное замечание: «Случай Японии поистине трагичен. С исторической точки зрения, ни одна страна не сделала так много для освобождения Азии от господства белых, и ни одна страна не была столь не понята теми самыми народами, которым она помогла освободиться или во многом подала пример. ... Даже сейчас, даже при нынешнем положении дел, ничто не может перечеркнуть ту роль, которую Япония сыграла в освобождении бесчисленных колониальных народов» (Maw, 1968: 158).

Примечательно, что Дж.Лебра характеризует высказывание Ба Мо как аномалию – «Ba Maw discusses the anomaly ...» (Lebra, 1975: xix). Впоследствии замечание о наличии других аномалий в истории Японской империи, изучение различий японской колониальной политики от таковой в западных странах, будет подхвачено и развито М.Пити и новой когортой исследователей.

Дж.Лебра во вступительной статье приводит также слова военного корреспондента М. Сидзуо, который отмечает такую отличительную черту японского колониализма, как поддержка местных национализмов: «Япония проявила сочувствие, равноправие и поддержку азиатскому национализму, чего никогда не демонстрировали европейские колониальные державы. Это нашло отражение в беспрецедентном опыте, приобретенном жителями Юго-Восточной Азии в процессе самоуправления под японской военной администрацией, опыте, который внес позитивный вклад в развитие независимой послевоенной Юго-Восточной Азии» (Lebra a, 1975: xx).

Вместе с тем, наряду с публикациями сборника, в которых присутствуют позитивные оценки Японской империи, здесь также представлены статьи, отстаивающие противоположные точки зрения – об исключительно захватнической и вероломной роли японского милитаризма.

Рассмотрим, какое развитие получили в дальнейшем новые взгляды на историю Японской империи и Великой Восточноазиатской Сферы взаимного процветания, сформированные в сборнике Дж.Лебра.

Во вступительной статье к сборнику 1984 года «Японская колониальная империя: 1895 - 1945» М.Пити, ставит своей целью рассмотреть Японскую империю в контексте западных империй. Классифицируя типы колониальных империй, он, так же, как и Дж.Лебра, использует определение «аномалии». Глава его статьи носит название «Японская колониальная империя как аномалия» и начинается словами: «Будучи единственной незападной империей недавнего времени, Японская колониальная империя представляет собой аномалию современной истории». («As the only non-Western imperium of recent times, the Japanese colonial empire stands as an anomaly of modern history») (Peattie, 1984: 6).

Аномалии японского колониализма заключаются в том, что основная причина его формирования состояла в необходимости защиты своего суверенитета. Непохожести и несходства с современным империализмом проявлялись также в расовой идентичности и культурной близости японцев с покоренными народами, что влекло за собой отсутствие идеологии расового превосходства и достаточно высокую степень интеграции колонизаторов и колонизируемых; опоре на мессианскую роль паназиатизма в процессе освобождения

азиатских народов от западного империализма и риторике братского сотрудничества; активной промышленной индустриализации периферий.

В целом, М.Пити оценивает Японскую империю как эффективную, стабильную, приведшую к улучшению экономического положения колонизированных территорий, положения в сфере образования и здравоохранения.

В то же время М.Пити делает множество уточняющих пояснений своей позиции в связи с тем, что обиды бывших колониальных подданных создали Японии «дурную репутацию худшей из всех колониальных держав мира» («a malodorous reputation as the worst of all the world's colonial powers».) Свою задачу он видит в том, чтобы «по-новому взглянуть на японский колониализм во всей его полноте, стремясь не столько к его оправданию или осуждению, сколько к его пониманию» (Peattie, 1984: 47). Однако исследование истории Японской империи вне шаблонов старой историографии, учитывая, как отмечает М.Пити, «эмоциональные взаимные обвинения сторон, неполные или спорные данные и узкоспециализированную аналитическую методологию», представляется достаточно сложной задачей, с которой вряд ли можно будет успешно справиться и в будущем (Peattie, 1984: 36).

В начале 90-х годов обозначилась тенденция, которая подтверждает старую истину о том, что историю пишут победители. Если ранее поиски причин забвения Японской империи рассматривались в контексте послевоенных отношений Японии со странами региона, то статья «Американская Япония / Японская Япония» Г.Харатуняна в сборнике 1993 года (Harootunian, 1993) обращает внимание на роль американской оккупации, во время которой были предприняты шаги по созданию оккупационной версии японской истории. Ее основной целью было превращение страны из бывшего врага в надежного союзника в условиях холодной войны, сделав ее «витриной» успешного развития капиталистического мира, одновременно изолируя ее от региональной проблематики.

В рамках теории модернизации, в фокусе которой рассматривалась современность Японии, война на Тихом Океане была либо маргинализирована, либо объяснялась как отклонение от демократического курса Японии 30-х годов. Теория модернизации для Японии была сформирована на Конференции по современной Японии, которая проходила в курортном городе Хаконэ в августе 1960 года.

Начало же процессам пересмотра новейшей истории Японии было положено на Токийском процессе над военными преступниками. П.Дуус во вступительной статье к сборнику о Японской империи периода войны 1931 – 1945 годов, изданном в 1996 году, указывает на роль заключительных положений трибунала, которые привели к односторонней трактовке современной истории и впоследствии стали основой забвения многих фактов и процессов. Он пишет: «... токийские судебные процессы над военными преступниками ещё более радикально изменили представление об империи военного времени, лишив войну какого-либо «всемирно-исторического значения» или какой-либо искупительной исторической ценности. Окончательный приговор трибунала определил её как агрессивную войну, направленную на господство в Восточной Азии, Тихом и Индийском океанах, как национальный позор, который должен быть искуплён восстановлением Японии как миролюбивой демократии» (Duus, 1986: xli).

Маргинализация истории Японской империи; приоритет «японской версии» теории модернизации, которая фокусировалась на линейном европоцентристском идеале развития общества и, опираясь на веберовские тезисы, акцентировала культурные аспекты его развития, привела к ориентализации японской проблематики. Она способствовала распространению исследовательских подходов, основанных на эссенциализме.

Позже, в 2012 году, С.Конрад в обширной статье, посвященной глубокому анализу последствий забвения Японской империи, связанного с процессом формирования теории модернизации, один из ее разделов назвал «Империя стерта с лица земли». Он характеризует

результаты этой масштабной идеологической кампании, отразившейся на японской историографии, следующим образом: «С тех пор господствующий дискурс основывался на построении однородного японского народа (*tan 'itsu minzoku ron*), который жил на своем мирном архипелаге в этнической изоляции и чистоте» (Conrad, 2012: 212).

Подводя итоги обзора англоязычных публикаций последней четверти XX века, необходимо констатировать становление новой проблематики изучения Японской империи, которая включает обширный круг вопросов, начиная от выявления типологии современных империй и заканчивая влиянием задач современной геополитики на интерпретацию исторических фактов.

Англоязычная историография XXI века демонстрирует значительный рост публикаций, обращенных к истории Японской империи. Среди них – сборники, посвященные тематике национализма и интернационализма в контексте развития Японской империи (Narangoa, 2003; Stegewerns, 2003; Zhouxiang, 2023); освещающие вопросы постимперского наследия Японии и проблематику регионализма (Saaler, 2003; Frey, 2016; Kushner, 2020); посвященные социокультурному развитию Маньчжурии эпохи Японской империи (Tamanoi, 2005).

Значительный объем историографии стали составлять авторские монографии. Среди них – книги о паназиатизме: Э.Хотты (Hotta, 2013), Ю.Кишиды (Kishida, 2021); о Великой Восточноазиатской Сфере совместного процветания: Дж. Йеллена (Yellen, 2019); о японской Маньчжурии: П.Дуары (Duara, 2004), Ю.Матсузаки (Matsusaka, 2001); о политике Японии в сфере международных отношений: Т.Буркмана (Burkman, 2008), Н.Шимацу (Shimazu, 2009); об имперской пропаганде В.Кушнера (Kushner, 2021).

Направление транснациональных исследований представлено в трудах интернациональной «команды» исследователей. Дж.Айдын рассматривает панисламизм и паназиатизм как реализации политики антивестризации в Азии (Aydin, 2019). С.Конрад сравнивает особенности послевоенных историографий Японии и Западной Германии (Conrad, 2010). История паназиатизма закономерно рассматривается в контексте развития идеологических нарративов Китая. Монографии В.Мурти (Murthy, 2023) и К.Смита (Smith, 2021), посвященные этой теме, вносят значительный вклад в изучение паназиатизма как международного явления.

К теме травмы поражения обращается в своей монографии А.Хашимото (Hashimoto, 2015), исследования травмы войны в странах Восточной Азии посвящен сборник под редакцией Т.Бурета и Дж.Кингстона (Burrett, 2024).

К отмеченному кругу публикаций применимо замечание Питти, сделанное им в 70-х годах, на начальном этапе ревизионистского анализа довоенного и военного периодов японской истории, о том, что задача исследователей состоит не в их оправдании или осуждении, а – в понимании. Наряду с этим представляется, что, в целом, новейшая историография развивает основные положения, которые были выдвинуты исследователями-ревизионистами в 70-е – 90-е годы.

Среди новейшей англоязычной историографии Японской империи следует отметить несколько монографий, написанных авторами, выходцами с постсоветского пространства: А. Бухом (Bukh, 2011, 2020), Т. Линхоевой (Linkhоеva, 2020), Ш. Муминовым (Muminov, 2022). Их исследования значительно расширяют географические и тематические границы изучения японской истории, которые до настоящего времени не были актуализированы.

Примечательно, что в англоязычных исследованиях Японской империи (за исключением трудов исследователей, имеющих постсоветское происхождение) упоминания об СССР, предполагающие перспективы компаративистского анализа, встречаются достаточно редко и обычно имеют вид кратких тезисов. (Что несравнимо с вниманием к победе Японии в войне 1905 года.) Обращается внимание на то, что опыт социалистического планового строительства и национальной политики СССР изучался и был, частично, реализован при

формировании политики Маньчжоу-Го. Наиболее последовательно положения о влиянии СССР на формирование японской национальной политики придерживается П.Дуара, постоянно возвращаясь к этому тезису в своих трудах (Duara, 2006).

Вместе с тем, Советская Россия и азиатские народы СССР присутствовали в повестке паназиатизма. На начальном этапе Советская Россия, как следует из речей Сунь Ят Сена, видного китайского политического деятеля, рассматривалась как союзник по паназиатизму в борьбе против империализма (Murthy, 2023: 76).. Однако имели место и другие оценки реализации советской политики, сопровождавшейся насильственными методами. В 1921 году в Японии была создана Пантуранская ассоциация, которая ставила цели освобождения тюркских народов СССР от российского господства (Szpilman, Saaler, 2011: 6). Появление теории об алтайском происхождении японского языка (Duara, 2006:18, Hotta, 2007:58) и даже популярность бестселлера о самурае Ёсицунэ, который бежал на материк и впоследствии стал Чингисханом, служили основой формирования интереса к азиатским регионам СССР (Linkhoeva, 2023).

Единственная монография, обращенная к сравнительным исследованиям Японии и СССР как агентам альтернативного международного развития, которая попала в поле зрения автора этих строк, принадлежит Т. Анно. Представляется, что его книга «Национальная идентичность и статус великой державы в России и Японии: Незападные противники либерального международного порядка» (Anno, 2019) имеет широкие исследовательские перспективы, поскольку формирует тенденцию, которая позволяет определить «тандем» Японии и СССР как оппозиционный Западу. Обозначая две страны как полупериферийные, автор характеризует советский коммунизм и японский милитаризм в качестве двух ревизионистских стратегий, которые возникли в межвоенный период и продемонстрировали некоторые базовые сходства в отношении к современной геополитической ситуации. В этом заключалась их реакция на доминирующее влияние западной цивилизации, глобального неравенства и стремления построить новый международный порядок.

Действительно, сравнительный анализ внешней и внутренней политик СССР и Японской империи имеет серьезный потенциал не только в сфере международных отношений, но и в рамках изучения достаточно широкого круга социо-культурной проблематики. Наиболее очевидная из них связана с историей империй. В зарубежной историографии СССР, как правило, продолжал презентовать как имперское образование, в то время как дискуссии об имперской природе страны в самом СССР возникли лишь в постсоветский период. Если же вспомнить, что в контексте рассуждений о классификации современных империй Японию называют «аномалией», отличающуюся от современных империй, то очевидно, что СССР также может претендовать на такую характеристику. Так, книга Т.Мартина об отличительных достижениях социальной и национальной политик в СССР была названа «Империя позитивного действия: Нации и национализм в СССР, 1923- 1939» (The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939). (Martin, 2001). То есть, СССР, наряду с Японией, являл собой, по известным причинам, пример аномальной империи. Конечно, данный факт книжного нейминга возник вне контекста и каких-либо рефлексий относительно японского имперского опыта. Однако он важен как для обнаружения перспектив исследований, так и для обоснования их корректности в трудах авторов, которые занимаются сравнительным изучением японской и советской истории.

Советская историография Японии довоенного и военного периодов, так же, как и публикации, посвященные теории модернизации Японии, базируются на тезисах, схожих с их до-ревизионистской трактовкой в англоязычной историографии. Для советской историографии была характерна одномерная трактовка проблематики Японской империи и Великой

Восточноазиатской сферы совместного процветания, которая рассматривала их исключительно в рамках милитаристской экспансии и колониального гнета.

С точки зрения постсоветских стран и постсоветской Центральной Азии, история Японской империи представляет интерес, связанный со сферой сравнительных исследований. В целях подтверждения выдвигаемой гипотезы о том, что социалистический СССР и паназиатская Японская империя формировали альтернативные пути развития современности, которые отстаивались ими в противостоянии западным странам, приведем следующие тезисы.

Наиболее важный из них связан с перспективами анализа национальной политики Советской России и СССР на фоне борьбы Японии за расовое равенство на международной арене в первой четверти XX века, в рамках политических переговорных процессов на Версальской конференции 1919 года (Burkman, 2008, Shimazu, 2009).

Эти драматичные для Японии события разворачивались в период становления основ национального строительства в Советской России (впоследствии – СССР), которые изначально базировались на расовом равенстве и отвергали какую-либо форму расовой сегрегации.

На фоне изучения вопроса расового неравенства и сегрегации, а также усилий японских политиков по их устранению, более очевидной становится революционная политика советской власти, которая строилась на принципах равенства национальностей. История расовой сегрегации в капиталистическом мире, которая продлилась вплоть до середины XX века, подтверждает реальные завоевания социализма в СССР, которые самими гражданами этой страны могли порой восприниматься как идеологические штампы.

Таким образом, важно констатировать тот факт, что на протяжении нескольких десятилетий Япония и СССР демонстрировали общность позиций по отношению к современному западному империализму, который основывался на идеях социального дарвинизма и представлений о легитимности господства белой расы как высшей расы. Если в СССР вопрос расового неравенства возникал лишь в контексте нарративов антиимпериалистической пропаганды, доказывающих реальные преимущества и завоевания социализма, то для Японии он стал одним из основополагающих проблемных векторов, формирующих ее политику и предопределивших во многом ее историческую судьбу в XX веке.

Вторая тема, позволяющая рассматривать опыт Японской империи и СССР в перспективе сравнительных исследований, как указывалось выше, связана с практикой реализации национальной политики и государственного управления с элементами планового развития, которые были характерны для марионеточного государства Маньчжоу – Го, находившегося под фактическим управлением Японии (1931 – 1945 гг.).

Исследователи отмечают, что и идея равенства пяти национальностей (китайцев, маньчжуров, монголов, корейцев, японцев), и принципы государственного управления экономикой, разработки пятилетних планов развития в Маньчжоу – Го могли возникнуть под влиянием советского опыта национальной и экономической политик. В идеологии общества «Конкордия», самой массовой общественной организации в Маньчжоу–Го, решение национального вопроса было ориентировано на пример СССР. П.Дуара пишет об этом обществе следующее: «Предполагая, что различные народы или национальности обладают правами и самоуважением в рамках государственной структуры, оно рассматривало себя как нацию по образцу Советского Союза национальностей или современных мультикультурных наций» (Duara, 2006: 8-9).

Примечательно, что идеи равенства наций и в СССР, и в Японии имели тенденцию к выстраиванию иерархии, подобной семейной. Японцы и русские претендовали на роль «старшего брата» в семье равноправных наций. Такое старшинство предполагало обес-

печение опеки и поддержки в отношении других членов многонационального сообщества. В то же время статус «старшего» имел значительные моральные привилегии.

Третье направление сравнительных исследований вновь возвращает к позиционированию Японии и СССР как активных агентов антиимпериализма, их риторике борьбы с современным западным империализмом и практике поддержки антиколониального движения, которые определяли идеологию этих стран. При этом антиколониальная и антиимпериалистическая риторика Японской империи и СССР сосуществовали с оправданием экспансионистской политики расширения империй, присоединением новых территорий в период между мировыми войнами. Японская империя как первая азиатская империя, а СССР как первое социалистическое государство, создавали новые «сценарии» развития международной обстановки, сотрудничества, противостояний и войн.

Стоит отметить, что при этом страны всегда причисляли друг друга к враждебному империалистическому лагерю. В советской пропаганде и учебниках Япония характеризовалась как «империалистическая Япония», в то время как СССР в Японии ассоциировался с «красным империализмом». Японии, которая также искала пути создания справедливого общества, в то же время позиционировала их как азиатскую альтернативу марксистско-ленинской идеологии (Hotta, 2007: 124). В целом, важно помнить, что определяющим вектором развития японской государственной идеологии, наряду с антиимпериализмом, был антикоммунизм.

Еще одно направление исследований, привлекательное для постсоветской Центральной Азии, связано с изучением идей паназиатизма в той мере, в которой в ее рамках выявляются и изучаются вопросы вестернизации традиционных обществ. На рубеже веков модернизационные успехи Японии в сферах общественных и экономических преобразований были примером и маяком для многих национальных движений в Азии, в том числе, казахской демократической интеллигенции, представителей Алаш-Орды.

Между тем, более глубокое и объективное изучение японской истории, возможно, даст ответы на ряд вопросов. Например, почему в 30-е годы советские граждане подверглись массовым репрессиям по обвинениям в шпионаже в пользу Японии, страны далекой и малознакомой для большинства обывателей. Было ли это связано с широким распространением сети японской разведки? Или – превентивной мерой, предотвращающей потенциальное влияние этой страны на советских граждан? Или же Япония была выбрана, в качестве идеологического конструкта, для формирования идеального образа врага? В любом случае, для прояснения данной проблемы важно знать многие детали взаимоотношений стран, которые в настоящем выпали из поля зрения и не обсуждаются исследователями.

Ответ на другой вопрос – почему в СССР были маргинализированы воспоминания о войне с Японией 1945 года на фоне достаточно активной пропаганды страданий жертв бомбардировок США городов Хиросимы и Нагасаки – понятен в контексте идеологического противостояния СССР и США в годы Холодной войны.

Особо интересными представляются также перспективы сравнительного изучения визуальной, литературной и кинопропаганды Японии и СССР. Судя по японским агитационным плакатам, в том числе, прославляющих дружбу народов Маньчжоу-Го; карикатурам военного времени; литературным произведениям, сценариям художественных фильмов, которые решали важные идеологические задачи, – все они обнаруживают стилистическое сходство с методами советской пропагандистской машины. Исследователи японской пропаганды называют ее «тотальной пропагандой» (Young, 1988).

Наконец, СССР и Японию можно отнести к числу стран, которые в разных социополитических условиях пережили опыт исторической амнезии. В рамках данной статьи были обозначены контексты и многообразные причины, приведшие к забвению памяти о Японской империи. В истории СССР также можно обнаружить подобные примеры. Так,

факты масштабных голодоморов 20-х – 30-х годов в разных регионах страны и вызванного ими демографического урона на протяжении нескольких десятилетий замалчивались. Они представляли собой забытую (а в пространстве коллективной памяти, вследствие переживания этих трагичных событий как глубокой травмы, часто как «осознанно забытую») страницу истории и стали предметом публичных обсуждений и исследований лишь после развала СССР.

Таким образом, в траекториях исторического развития Японской империи и СССР, которые, как правило, воспринимаются как «параллельные», обнаруживается достаточно много типологически схожих проблем, основанных на критике западной цивилизации и капитализма, которые ждут своего исследования.

Результаты исследования

История Японской империи, память о которой была предана забвению после поражения страны во Второй мировой войне в 1945 году, вновь стала предметом изучения в англоязычной историографии, начиная с середины 70-х годов XX века. Такой интерес возрос в 90-е годы, на фоне успешного экономического роста стран Юго-Восточной Азии. К настоящему времени историография Японской империи представлена значительным количеством сборников статей и монографий, в которых осуществляется пересмотр господствовавших ранее взглядов на Японскую империю как исключительного оплота экспансионистского милитаризма, нацеленного на угнетение покоренных народов.

В рамках ревизионистской литературы изучаются особенности Японской империи, которые, во многих аспектах, принципиально отличали ее от современных империй Запада; исследуются политика и идеология, основанная на идеях паназиатизма, приведшие к созданию Великой Восточноазиатской сферы совместного процветания.

Идеи паназиатизма о братстве азиатских народов и перспективах их мирного сосуществования могут быть оценены как социальная утопия, которая, тем не менее, лежала в основе риторики и определяла политику строительства марионеточного государства Маньчжоу – Го, а также оказала влияние на идеологию формирования Великой Восточноазиатской сферы совместного процветания. Наряду с этим борьба японских политиков на международной арене против расовой сегрегации на практике демонстрировала серьезность их намерений добиваться построения более справедливого мира.

Хотя до настоящего времени исследователи (за исключением Т. Анно) не ставили вопроса об известном сходстве внутренней и внешней политики, проводимой Японской империей и СССР, представляется, что он имеет значительные перспективы. С точки зрения геополитики, Японская империя и СССР, будучи аномальными в контексте их сравнения с западными империями, последовательно выстраивали альтернативные версии развития современности: социалистической и паназиатской.

Заключение

В настоящей публикации было привлечено внимание к нескольким направлениями исследований, которые позволяют выявить сходство и «точки пересечений» Японской империи и СССР на пути конфронтации с современным мировым порядком. Среди них – борьба с идеологией западного империализма, борьба с расовым и глобальным неравенством; поддержка антиколониального движения в странах мира; близкие подходы к вопросам национального строительства в многонациональной стране; «тотальный» и масштабный характер приемов пропаганды в обеих странах. После крушения двух государств, в 1945 и 1991 года, они столкнулись со схожими политическими и коллективными практиками забвения, переживаний и необходимостью осмысления травматичных фактов своей истории.

Результаты настоящей публикации, возможно, вызовут интерес к проблематике сравнительного изучения Японской империи и СССР в рамках современных исторических и социо-культурных концепций: истории цивилизаций, имперской истории, истории памяти, нациестроительства, глобальной и транснациональной историй.

Литература:

- Anno, 2019 – *Anno T.* National Identity and Great-Power Status in Russia and Japan: Non-Western Challengers to the Liberal International Order. London, New York: Routledge, 2019. 212 p.
- Aydin, 2019 – *Aydin C.* The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought. New York: Columbia University Press, 2019. 320 p.
- Bukh, 2011 – *Bukh A.* Japan's National Identity and Foreign Policy Russia as Japan's 'Other'. London; New York: Routledge, 2011. 192 p.
- Bukh, 2020 – *Bukh A.* These Islands Are Ours: The Social Construction of Territorial Disputes in Northeast Asia. Stanford University Press 232
- Formations of Colonial Modernity Barlow ..., 1997 - Formations of Colonial Modernity in East Asia /Ed. Barlow T.E. Durham, N.C.: Duke University Press, 1997. 464 p.
- Burkman, 2008 – *Burkman T.W.* Japan and the League of Nations: Empire and World Order, 1914–1938. Honolulu, Hawaii: University of Hawaii Press, 2008. 312 p.
- Routledge Handbook of Trauma ..., 2024 - Routledge Handbook of Trauma in East Asia / Eds. Burrett T., Kingston J. London; New York: Routledge. 2024. 446 p.
- Conrad, 2010 – *Conrad S.* The Quest for the Lost Nation: Writing History in Germany and Japan in the American Century. University of California Press, 2010. 400 p.
- Conrad, 2012 – *Conrad C.* The Colonial Ties are Liquidated: Modernization Theory, Post- War Japan and the Global Cold War» // Past & Present, 2012. № 216. P. 181-214. DOI:10.2307/23360228
- Duara, 2004 – *Duara P.* Sovereignty and Authenticity Manchukuo and the East Asian Modern. Rowman & Littlefield, 2004. 320 p.
- Duara, 2006 – *Duara P.* Ethnos (minzoku) and Ethnology (minzokushugi) in Manchukuo // Asia Research Institute Working Paper. 2006. № 74. P. 1 – 30.
- Duus, 1996 – *Duus P.* Introduction. Japan's Wartime Empire: Problems and Issues / The Japanese Wartime Empire, 1931-1945. Eds. Duus P., Myers R. H., Peattie M. R. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 1996. xi – xlvii p.
- The Japanese Wartime Empire ..., 1996 – The Japanese Wartime Empire, 1931-1945 / Eds. Duus P., Myers R. H., Peattie M. R. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 1996. 432 p.
- Asianisms: regionalist interactions ..., 2016 – Asianisms: regionalist interactions and Asian integration / Eds. Frey M., Spakowski N. Singapore: NUS Press. 2016. 294 p.
- The Japanese Empire in East Asia ..., 1998 – The Japanese Empire in East Asia and Its Postwar Legacy / Ed. Fuess H. München: Iudicium-Verl , 1998. 253 p.
- Harootunian, 1993 – *Harootunian H.D.* America's Japan/ Japan's Japan / Eds. Masa M., Harootunian H.D. Japan in the World. Durham: Duke University Press. 1993. P. 196 – 221.
- Hashimoto, 2015 – *Hashimoto A.* The Long Defeat: Cultural Trauma, Memory, and Identity in Japan. New York: Oxford Academic, 2015. 208 p.
- The New Cambridge History ..., 2023 – The New Cambridge History of Japan: Volume 3, The Modern Japanese Nation and Empire, c.1868 to the Twenty-First Century / Ed. Hein, L. Cambridge University Press, 2023. 860 p.
- Hotta, 2013 – *Hotta E.* Pan-Asianism and Japan's War 1931-1945. Palgrave Macmillan, 2013. 306 p.

Transnational Japan as History ..., 2016 – Transnational Japan as History: Empire, Migration, and Social Movements / Eds. Iacobelli P., Leary D., and Takahashi Sh. Palgrave Macmillan. 2016. 288 p.

Kishida, 2021 – Kishida Y. H. Kenkoku University and the Experience of Pan-Asianism: Education in the Japanese Empire. London: Bloomsbury Academic, 2021. 288 p.

Overcoming Empire in Post-Imperial ..., 2020 – Overcoming Empire in Post-Imperial East Asia: Repatriation, Redress and Rebuilding / Eds. Kushner B., Muminov Sh. London: Bloomsbury Academic 2020. 240 p.

Kushner, 2021 – *Kushner B.* The Thought War: Japanese Imperial Propaganda. University of Hawai'i Press, 2021. 256 p.

Lebra 1975 – *Lebra J.C.* Introduction / Japan's Greater East Asia Co-Prosperity Sphere in World War II: Selected Readings and Documents. Ed. Lebra J.C. Kuala Lumpur: Oxford University Press. ix – xxi p.

Japan's Greater East Asia ..., 1975 – Japan's Greater East Asia Co-Prosperity Sphere in World War II: Selected Readings and Documents. Ed. Lebra J.C. Kuala Lumpur: Oxford University Press. 1975. 212 p.

Japan in the World..., 1993 – Japan in the World. Durham / Eds. Masao M., Harootunian H.D. Duke University Press. 1993. 368 p.

Matsusaka, 2001 – *Matsusaka Y.T.* The Making of Japanese Manchuria, 1904-1932. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, 2001. 550 p.

Maw, 1968 – Maw B. Inversion of the Japanese Goals / Japan's Greater East Asia Co-Prosperity Sphere in World War II: Selected Readings and Documents. Ed. Lebra J.C. Kuala Lumpur: Oxford University Press. 1975. P. 157 – 158.

Murthy, 2023 – *Murthy V.* Pan-Asianism and the legacy of the Chinese Revolution. Chicago: The University of Chicago Press, 2023. 288 p.

Linkhoeva, 2020 – *Linkhoeva T.* Revolution goes East : imperial Japan and Soviet communism. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2020. 282 p.

Linkhoeva, 2023 – *Linkhoeva T.* Samurai and Mongols: How a medieval samurai became Chinggis Khan // Journal of World History. № 34. P. 3.

Martin, 2001 – *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Cornell University Press, 2001. 496 p.

Muminov, 2022 – *Muminov Sh.* Eleven Winters of Discontent: The Siberian Internment and the Making of A New Japan, 1945-1956. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2022. 384 p.

The Japanese Colonial Empire ..., 1984 – The Japanese Colonial Empire, 1895-1945 / Eds. Myers R.H., Peattie M.R. Princeton: Princeton University Press. 1984. 560 p.

Imperial Japan and national identities ..., 2003 – Imperial Japan and national identities in Asia, 1895-1945 / Eds. Narangoa Li., Cribb R.B. London, New York: Routledge. 2003. 384 p. <https://doi.org/10.4324/9781003062424>

Peattie, 1984 – *Peattie M.R.* Introduction / The Japanese Colonial Empire, 1895-1945 / Eds. Myers R.H., Peattie M.R. Princeton: Princeton University Press. 1984. P.3 – 52.

Pan-Asianism in Modern Japanese ..., 2003 – Pan-Asianism in Modern Japanese History Colonialism, Regionalism and Borders / Eds. Saaler S., Koschmann J.V. Routledge. 2003. 304 p.

Saaler, 2023 – *Saaler, S.* Nationalism, history, and collective narcissism: Historical revisionism in twenty-first-century Japan / The Routledge handbook of nationalism in East and Southeast Asia / Ed. Zhouxiang L. New York, NY: Routledge. 2023. P.234 – 250.

Shimazu, 2009 – *Shimazu N.* Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919. Routledge, 2009. 268 p.

Smith, 2021 – *Smith C.A.* Chinese Asianism, 1894–1945. Cambridge: Harvard University Press, 2021. 320 p.

Nationalism and Internationalism in Imperial ..., 2003 – Nationalism and Internationalism in Imperial Japan: Autonomy, Asian Brotherhood, or World Citizenship? / Ed. Stegewerns, D. London, New York: Routledge. 2003. 272 p.

Szpilman, Saaler, 2011 – Szpilman Ch.W., Saaler S.. Pan-Asianism as an Ideal of Asian Identity and Solidarity, 1850–Present. Asia-Pacific Journal: Japan Focus, 9 (17), 1–28. [Электронный ресурс] URL: <https://apjff.org/wp-content/uploads/2023/11/article-2714.pdf> (Датаобращения: 23.08.2025).

Crossed Histories: Manchuria in the Age ..., 2005 – Crossed Histories: Manchuria in the Age of Empire / Ed. Tamanoi M.A. University of Hawai'i Press. 2005. 244 p.

Ward, 1945 – Ward R. Post-War Implications of the Sphere / Japan's Greater East Asia Co-Prosperity Sphere in World War II: Selected Readings and Documents. Ed. Lebra J.C. Kuala Lumpur: Oxford University Press. 1975. P. 153 – 156.

Yellen, 2019 – Yellen J.A. The Greater East Asia Co-Prosperity Sphere: when total empire met total war. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019. 298 p.

Young, 1988 – Young L. Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism. Berkeley: University of California Press, 1988. 500 p.

The Routledge handbook of nationalism ..., 2023 – The Routledge handbook of nationalism in East and Southeast Asia / Ed. Zhouxiang L. New York, NY: Routledge. 2023. 640 p.

¹ Ержан З.М., ² Масалимова Ә.Р.

¹ Еуразиялық технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан,

² Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан,

E-mail: ¹zemfirayerzhan@gmail.com, ² a.masalimova@apa.kz

ЖАПОН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЖАҢА ТАРИХНАМАСЫ ЖӘНЕ ЖАПОН ИМПЕРИЯСЫ МЕН КСРО-НЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала Жапония империясының ағылшын тіліндегі ревизионистік тарихнамасын зерттеуге арналған, бұрынғы оны тек ұлтшыл экспансионистік саясатты жүзеге асыратын милитаристік отаршылдық режим ретінде қалыптасқан көзқарасты қайта қарастырады. Сонымен бірге жапон империясының тарихының ашылған беймәлім фактілері XX ғасырдың бірінші ширегіндегі геосаясаттағы жапондық және кеңестік стратегиялары арасындағы белгілі бір ұқсастықты көруге мүмкіндік береді. Зерттеудің жаңалығы паназиатизм идеяларымен шабыттанған Жапон империясы мен социалистік КСРО Батыс империализміне қарсы модерннің баламалы жобаларын жүзеге асырған бастамашылары ретіндегі ролін салыстырмалы түрде зерттеудің перспективаларына назар аударуында. Зерттеудің мақсаты - Жапония империясы мен КСРО-ны заманауи Батыс империяларынан түбегейлі ажырататын белгілерді зерттеу. Екі ел өздерін антиимпериалистік күрестің белсенді агенттері ретінде көрсетті, нәсілдік теңдікті жақтады, Азиядағы отаршылдыққа қарсы қозғалыстарды қолдады; халықтардың теңдігі мен өзара бейбіт өмір сүруіне негізделген әлеуметтік даму жобаларын жүзеге асыруға ұмтылды. Мақаланың мақсаты – қазіргі ағылшын тіліндегі тарихнама материалдары негізінде Жапония империясы мен КСРО-ның сыртқы және ішкі саясатын салыстырмалы түрде зерттеудің заңдылығын негіздеу. Мақала мәдениеттану әдістемесіне негізделген, оның қолшатыр тәрізді пән екенін ескере отырып, өркениеттік көзқарас, жаңа империялық тарих, жаһандық және трансұлттық тарих, жады тарихы концепцияларына жүгінеді. Мақаланың нәтижелері бұрын параллель болып көрінген және ешбір қиылысу нүктелерін білдірмейтін Жапония империясы

мен КСРО батыстық әлемдік тәртіпке балама ретінде даму траекторияларын салыстырмалы түрде зерттеу перспективаларына бағытталған.

Кілт сөздер: Жапон империясы, модерннің альтернативті жобалары, жады тарихы, империялар тарихы, Жапония империясы мен КСРО-ның салыстырмалы зерттеулері, паназиатизм, Жапония империясының ағылшын тіліндегі ревизионисттік тарихнамасы

¹Yerzhan Z.M., ²Massalimova A.R.

¹ Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan,

² Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹zemfirayerzhan@gmail.com, ² a.masalimova@apa.kz

NEW HISTORIOGRAPHY OF THE JAPANESE EMPIRE AND PROSPECTS FOR COMPARATIVE STUDY OF THE JAPANESE EMPIRE AND THE USSR

Abstract. The article is devoted to the study of revisionist English-language historiography of the Japanese Empire, within the framework of which its one-dimensional interpretation as a militaristic colonial regime implementing a nationalistic expansionist policy is revised. At the same time, little-known facts of the history of the Japanese Empire revealed allow us to discover a certain similarity between the strategies of Japanese and Soviet policies on the geopolitical stage of the first quarter of the twentieth century. The novelty of the study lies in the fact that it draws attention to the prospects of a comparative study of the Japanese Empire inspired by the ideas of pan-Asianism and the socialist USSR as initiators of the creation of alternative projects of modernity opposing Western imperialism. The objective of the study is to study the features that fundamentally distinguish the Japanese Empire and the USSR from modern Western empires. Both countries positioned themselves as active agents of the anti-imperialist struggle, advocated racial equality, supported anti-colonial movements in Asia; sought to implement social development projects based on the equality of peoples and their peaceful coexistence. The purpose of the article is to substantiate the regularity of a comparative study of the foreign and domestic policies of the Japanese Empire and the USSR, based on the materials of modern English-language historiography. The article is based on the methodology of cultural studies, which, being an umbrella discipline, appeals to the concepts of a civilizational approach, new imperial history, global and transnational histories, and the history of memory. The results of the article focus on the prospects for a comparative study of the trajectories of the development of the Japanese Empire and the USSR, alternative to the Western world order, which previously seemed parallel and did not imply any points of intersection.

Keywords: Japanese Empire, alternative projects of modernity, history of memory, history of empires, comparative studies of the Japanese Empire and the USSR, pan-Asianism, revisionist English-language historiography of the Japanese

Авторлар туралы мәлімет:

Ержан Земфира Мәлсқызы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Еуразиялық технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан.

Масалимова Әлия Рмгазиновна, философия ғылымдарының докторы, PhD (философия), Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Ержан Земфира Мәлсқызы, магистр социальных наук, Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан.

Масалимова Алия Рмгазиновна, Доктор философских наук PhD, Академия государственного управления при президенте республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Yerzhan Zemfira Melskysy, Master of Social Sciences, Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Massalimova Aliya Rmgazinovna, PhD (philosophy), Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 11.15.39

<https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.234>

*Issabekov D.K.

Marmara University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Istanbul, Türkiye
E-mail:issabekovdk@gmail.com

AL-ISBIJABI'S COMMENTARY ON AL-JAMI' AL-SAGHIR AS AN EXAMPLE OF HANAFI LEGAL LITERATURE FROM CENTRAL ASIA

Abstract. The purpose of this article is to present and academically introduce the legacy of Abu al-Azhar Muḥammad ibn Aḥmad al-Isbijabi (d. 500 AH/1106 CE), a distinguished Hanafi jurist of Central Asia and the author of the commentary *Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr*. The significance of the study lies in the fact that al-Isbijabi's work is a rare source of Islamic law, preserved solely in manuscript form and never before subjected to critical academic analysis. The novelty of this research consists in the detailed examination of the structure and content of the commentary, the identification of its sources and methodological features, as well as the evaluation of al-Isbijabi's contribution to the development of the Hanafi legal tradition. The research tasks include identifying the specific features of the commentary, analyzing the interpretive methods employed by the author, and determining the practical significance of his legacy for contemporary Islamic legal studies. Its practical value lies in introducing the text and related information into academic circulation, thereby opening new perspectives for comparative studies of fiqh and the history of Islamic jurisprudence. The methodology of the study is based on the examination and comparison of two manuscript copies, applying the principles of *taḥqīq* (critical edition) and academic analysis. This approach has allowed the clarification of the text's content and the identification of its unique characteristics. The results demonstrate that al-Isbijabi's commentary represents a highly valuable source for the study of Hanafi jurisprudence and provides essential material for future comparative research in the field of Islamic law.

Keywords: al-Isbijabi; al-Jāmi' al-Ṣaghīr; fiqh; Hanafi school; manuscripts; Islamic law; taḥqīq (critical edition); Central Asia; Islamic scholarship; legal tradition.

Introduction

This study is devoted to the scholarly legacy and critical edition of the work of the distinguished Hanafi jurist of Central Asia, Abū al-Azhar Muḥammad ibn Aḥmad al-Isbijabi (d. 500 AH/1106 CE), the author of *Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr*. Preserved exclusively in manuscript form, this commentary represents a unique monument of Islamic jurisprudence that, for centuries, remained outside the scope of scholarly attention. Its significance lies not only in its rich legal content but also in its reflection of the intellectual and juristic traditions of Transoxiana during the flourishing period of Islamic civilization.

The relevance of this research stems from the fact that al-Isbijabi's commentary has never been subjected to critical analysis or academic publication, despite its place among the important works of the Hanafi school. This study seeks to fill this gap by introducing into academic circulation a rare source of Islamic law, preserved in a very limited number of manuscript copies.

It is important to emphasize that the al-Jāmi' al-Ṣaghīr of Imām Muḥammad al-Shaybānī (d. 189/805), on which al-Isbijabi wrote his commentary, is regarded as one of the foundational texts of Hanafi jurisprudence. Together with works such as al-Aṣl, al-Jāmi' al-Kabīr, and al-Siyar al-Kabīr, it constitutes the “ẓāhir al-riwāya” corpus, which has been transmitted with exceptional scholarly care across centuries (Yavuz, 1993: 112). Among these works, al-Jāmi' al-Ṣaghīr is distinguished

by its concise formulation of legal issues (*masā'il*), systematically arranged by topics, as well as by its role as a teaching manual studied at the initial stages of Hanafi training (Boynukalin, 2009: 11).

Modern scholarship further emphasizes that *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* may be considered the first concise legal compendium in Islamic jurisprudence devoted solely to *fiqh* matters, unlike earlier works that combined *ḥadīth*, opinions of the Companions and Successors, and juristic discussions. Its systematic structure reflects a methodological shift toward codifying Hanafi law in a concise and pedagogical form. According to *al-Kawtharī*, the very reason for its composition lies in the request of *Abū Yūsuf*, who asked his student *Muḥammad al-Shaybānī* to prepare a work that would serve as a brief yet comprehensive guide focused exclusively on legal questions (*al-Kawtharī*, 1998: 63).

Owing to its brevity and comprehensiveness, the text became a cornerstone of Hanafi pedagogy and attracted a large number of commentaries (*shurūḥ*) and glosses (*ḥawāshī*) throughout the Islamic world. The commentary of *al-Isbijabī* thus not only preserves the interpretative legacy of the Hanafi school in Central Asia but also provides insight into how *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* was received, explained, and transmitted in the intellectual milieu of Transoxiana. By examining his commentary, we can better understand the methodology of early Hanafi jurists in the region, their pedagogical approaches, and their engagement with both substantive law (*furū'*) and legal theory (*uṣūl*).

The primary aim of this research is to prepare a critical edition of a portion of *Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr* based on two extant manuscripts, comparing their texts, correcting scribal errors, and analyzing the structure and content of the work. Special attention is devoted to *al-Isbijabī*'s methodology in presenting *fiqh* issues, the distinctive features of his argumentation, and his style of commentary.

Thus, the study constitutes an important contribution to the investigation of a little-known monument of Islamic law and opens new opportunities for further academic research on Hanafi jurisprudence and the history of Islamic scholarship in Central Asia.

Materials and Methods

The primary sources for this study are two surviving manuscript copies of *Abū al-Azhar al-Isbijabī*'s *Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr*. These manuscripts formed the basis of the critical edition, enabling the identification of textual variations, the correction of scribal errors, and the reconstruction of the most reliable version of the work.

The methodological framework of the research is grounded in the principles of *taḥqīq* (critical edition), which involve collating manuscript variants, conducting textual analysis, documenting discrepancies, and employing annotations and footnotes to clarify difficult passages. In addition, philological methods, a historical-contextual approach, and the comparative study of Hanafi legal terminology and concepts were applied.

To contextualize and verify the content of the commentary, classical Hanafi sources, including other commentaries on *al-Jāmi' al-Ṣaghīr*, as well as additional works of *fiqh* and *uṣūl*, were consulted. Furthermore, modern academic studies on Islamic law and the manuscript tradition of Central Asia were incorporated to enrich the analysis and situate the work within a broader scholarly context.

Thus, the combination of *taḥqīq* methods, textual criticism, and the use of both classical and contemporary literature ensured a comprehensive approach to the study of *al-Isbijabī*'s work and highlighted its significance as a valuable source for the history of Islamic jurisprudence.

Discussion

The present study demonstrates that *Abu al-Azhar al-Isbijabī*'s commentary on *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* constitutes a unique source of the Hanafi legal tradition of Transoxiana — one that remained virtually unnoticed by the academic community for more than nine centuries. Although *al-Isbijabī*'s

commentary has not attracted comprehensive or systematic scholarly attention, the matn of *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* itself, along with several of its classical commentaries, has previously been the subject of partial academic investigations.

The most substantial contribution in this direction is the critical edition of the *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* “matn” prepared by Professor Mehmet Boynukalin, which has provided a solid foundation for subsequent text-critical and comparative legal studies within the Hanafi school. In addition, several master’s theses at Umm al-Qurā University (Saudi Arabia) have focused on the critical editing of selected sections of al-Bazdawī’s commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*; however, these works address only limited portions of the text and do not constitute a comprehensive study of the commentary as a whole. A significant contribution to the study of Hanafi exegetical literature is also represented by the critical edition of al-Sarakhsi’s commentary, carried out by Professor Ertugrul Boynukalin. Complementing this scholarly corpus is a more recent doctoral dissertation at King Abdulaziz University, which examines and critically edits Zahir al-Dīn al-Tamurtashi’s commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*, covering the text from the beginning of the book through the end of the section on “Kitāb al-Salāh”.

Despite the undeniable value of these contributions, it should be emphasized that none of them address al-Isbijabi’s commentary, which remains the only substantial extant sharh on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* that has not yet been introduced into academic circulation through a comprehensive critical study. In this context, the present research fills a significant scholarly gap: for the first time, the two surviving manuscript witnesses are systematically examined, the internal structure of the work is delineated, the author’s methodological features are identified, and the position of al-Isbijabi’s commentary is reassessed within the broader tradition of classical interpretations of *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*.

Research Results

Biographical Note on Abū al-Azhar al-Isbijabi

The full name of the scholar is Muḥammad b. Aḥmad al-Khujandi al-Isbijabi, known by his kunya Abū al-Azhar and most commonly referred to by the nisba “al-Isbijabi” (Hājji Khalīfa, 1943: 562). This designation derives from the city of Isbijab, one of the prominent cultural and religious centers of Transoxiana, known today as Sayram in the Turkistan region of Kazakhstan. An alternative attribution, “al-Khujandi,” connects him to the ancient city of Khujand, located in what is now northern Tajikistan, which in the medieval period also played a notable role as a center of scholarly and educational life.

A point of particular interest is the variation in his nisba found in manuscript copies. In some copies of *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* attributed to al-Isbijabi, the title page records his nisba differently: “al-Khujandi” in one instance and “al-Khuzandi” in another (al-Isbijābī, Ms., no. 1695.) Such inconsistency illustrates the challenges of medieval manuscript transmission, where copyists’ errors and regional variations in spelling could alter authorial attributions. Kātip Çelebi (d. 1067/1657) in his encyclopedic work *Kashf al-Zunūn* also refers to “Imām Abū al-Azhar al-Khujandi,” estimating his death to have occurred around 500 AH (Hājji Khalīfa, 1943: 562). Nevertheless, the available biographical and historical sources provide no reliable evidence that this scholar resided in or taught at Khujand.

By contrast, the overwhelming majority of references describe him as “al-Isbijabi”, which strongly suggests a primary connection to Isbijab (al-‘Aynī, 2000: 395), (al-Ṣighnāqī, 2015: 162). It is therefore reasonable to assume that this nisba reflects his geographic origin, while the variant “al-Khujandi” may have been linked to certain aspects of his scholarly trajectory. However, the coexistence of these two attributions remains an unresolved issue requiring further scholarly inquiry.

It is also noteworthy that the nisba “al-Isbijabi” frequently creates confusion in attributing authorship to various works, particularly in the field of fiqh. During the 5th/11th–12th centuries, several scholars bore the same nisba, making it difficult to assign specific texts with certainty. One striking example is the question of the commentary on al-Ṭahāwī’s *Mukhtaṣar*, the authorship of which will be analyzed in the following section.

Al-Isbijabi’s Scholarly Activity and Works

Available biographical and ṭabaqāt sources do not provide reliable information regarding the birth date, early life, academic activity, teachers, or students of Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi. This lacuna is likely due to the loss of parts of the manuscript tradition as well as the limited dissemination of his biography among historians. Nevertheless, close examination of his only extant work—the commentary *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*—reveals a high level of legal grounding and methodological maturity, indicating his substantive standing within the Hanafi school.

In addition to this commentary, the title *al-Mabsūṭ* is attributed to al-Isbijabi by Ḥusām al-Dīn al-Sighnāqī (d. 717 AH) in *al-Nihāya fī Sharḥ al-Hidāya*. In the same work, al-Sighnāqī cites *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* with the formula “qāla al-imām al-Isbijābī,” and these quotations correspond exactly to the verified text of the commentary. This convergence strongly supports the conclusion that both references to “al-Isbijabi” concern Abū al-Azhar al-Isbijabi himself. (al-Sighnāqī, 2015: 223, 161-162).

Two works should therefore be regarded as lost: *Sharḥ Mukhtaṣar al-Ṭahāwī* and the aforementioned *al-Mabsūṭ*. The existence of the former is corroborated by the author’s self-references in several passages of his *Sharḥ*, where he explicitly mentions a commentary on al-Ṭahāwī’s *Mukhtaṣar*. The latter is ascribed to “al-Isbijabi” by al-Sighnāqī; taken together with his citations from the *Sharḥ*, this makes it highly probable that the author in question is Abū al-Azhar al-Isbijabi. Consequently, the only work that has fully come down to us is *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*, a valuable monument of the Hanafi legal tradition. A separate subsection will be devoted to its description and analysis.

Our examination has identified a manuscript preserved at the Beyazıt State Library under no. 18868, containing a *Sharḥ Mukhtaṣar al-Ṭahāwī* across 385 folios. The title page reads: “هذا الكتاب شرح الطحاوي للإمام الفقيه محمد بن أحمد الخُجَندِي المعروف بالإسبيجاني”. However, a visual inspection of the text raises substantial doubts regarding its attribution to Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi. The more likely author appears to be ‘Alī b. Muḥammad al-Isbijabi (d. 535 AH). A definitive resolution requires a comprehensive textual investigation: collating all available witnesses, identifying stable formulae and stylistic markers, and mapping the internal network of references.

The probable cause of the misattribution lies in cataloging practices that rely primarily on paratextual elements (title pages, preliminary leaves, ownership notes) without sufficient engagement with the text itself. Such reliance on external indicators fosters descriptions built on superficial formal cues and overlooks the critical intratextual analysis indispensable for reliable authorship assignment.

Complicating matters further is the shared nisba “al-Isbijabi” among several near-contemporary scholars active in closely related fields—particularly within the commentary tradition on *Mukhtaṣar al-Ṭahāwī*. Among those cited are ‘Alī b. Muḥammad al-Isbijabi (d. 535 AH) (Süleymaniye Library: MS no. 562). Aḥmad b. Maṣṣūr al-Isbijabi (d. 484 AH) (Süleymaniye Library: MS no. 682.), and Muḥammad b. Aḥmad al-Isbijabi (d. after 500 AH) (Beyazıt State Library: MS no. 18868). Presently, information about these three figures remains highly fragmentary, largely limited to names, approximate dates of death, and the titles of certain works; comprehensive, critically verified biographies are yet to be produced.

Accordingly, future research should prioritize the systematic consolidation of biobibliographical data, exhaustive textual comparison, and rigorous intratextual attribution of

manuscripts to their rightful authors among the scholars known by the nisba “al-Isbijabi.” Such efforts will help correct cataloging inaccuracies and yield a more dependable account of the manuscript tradition.

Description of the Manuscripts and Their Copies

The investigation of the surviving manuscripts of Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi’s commentary *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* has revealed only two extant copies, both preserved in Istanbul libraries.

The first manuscript is catalogued under no. 760 in the Feyzullah Efendi Collection at the Millet Library (Millet Kütüphanesi). It consists of 246 folios, each containing 25 lines of text. The title page reads: “*Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr, authored by Shaykh Abū al-Azhar al-Khujandi, known as al-Isbijabi, arranged according to the method of al-Za‘farānī for al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr, organized by ‘Alī b. al-Ḥasan b. Muḥammad.*” The colophon provides details of completion and the name of the scribe: “*This book was completed with the will and help of God Almighty, and its transcription finished on Sunday, the 19th of Rabī‘ al-Awwal, in the year 541 AH, by Abū ‘Alī b. al-Ḥasan b. Muḥammad, who asks God for benefit from it and from other words.*” In the upper-right corner appears a seal inscription: “*Shaykh al-Islām, the humble servant, al-Sayyid Fayḏullāh Efendi, may God forgive him and his parents, on the condition that it not leave the madrasa he founded in Constantinople in 1113 AH.*”

The second manuscript, no. 1695, is part of the al-Fātiḥ Collection at the Süleymaniye Library. It consists of 202 folios, each with 23 lines. Unfortunately, it contains no indication of the completion date. The opening page records only the title and author’s name, alongside a note at the bottom: “*In the name of God, the Most Merciful, the Most Compassionate. Muḥammad b. Muḥammad b. Aḥmad b. ‘Umar b. ‘Alī b. Aḥmad b. Muḥammad b. Maṣṣūr al-Barābī was born on Saturday, the 17th of the blessed month of Muḥarram, in the year 610 AH.*” This note most likely refers not to the work itself but to one of its owners.

Both manuscripts lack an authorial introduction, making it difficult to ascertain the objectives or circumstances behind al-Isbijabi’s composition of the commentary. Nevertheless, at the end of manuscript no. 760, a noteworthy pedagogical supplement is found spanning three folios. It contains moral exhortations, sayings of prominent scholars, and transmitted words from prophets and Companions, thereby imparting an additional ethical and spiritual dimension to the work.

It should be noted that manuscript no. 760 is incomplete: it lacks the opening portion of the text, particularly the first seven questions from the chapter “*What Invalidates Ablution and What Does Not.*” In contrast, manuscript no. 1695 preserves the beginning of the commentary on these questions, yet it omits a substantial portion of the work, extending from the chapter “*Kitāb al-Ḥudūd*” to the end of “*Kitāb al-Waṣāyā (Bequests),*” which represents nearly half the material preserved in manuscript no. 760.

During the preparation of the critical edition, only those chapters found in both manuscripts were incorporated, allowing for parallel comparison and precise textual analysis. These include ten principal sections ranging from *Kitāb al-Ṣalāh (The Book of Prayer)* to *Bāb al-Karāha (The Chapter on Reprehensible Acts)*.

Based on the comparison, it was determined that the total number of legal issues commented upon by Imām al-Isbijabi amounts to approximately 1,200. In manuscript no. 760, these are distributed across 19 books and 170 chapters. The largest of these sections is *Kitāb al-Ṭalāq (The Book of Divorce)*, comprising 16 chapters. It is also noteworthy that *Kitāb al-Ṭahāra (The Book of Purification)* is subsumed within *Kitāb al-Ṣalāh*, consisting of 22 independent chapters.

For the purposes of the critical edition, manuscript no. 1695 was selected as the primary basis due to the clarity of its script and relative ease of reading. Nevertheless, it should be emphasized

that this version differs considerably from manuscript no. 760 in terms of internal structure and the order of chapters. These divergences will be analyzed in detail in subsequent sections of the study.

Attribution of the Work to Its Author

The question of attributing *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* to Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi presents no substantial scholarly difficulty. A body of both internal and external evidence firmly confirms his authorship.

First, the title pages of both extant manuscripts (nos. 760 and 1695) explicitly state that the work is a commentary authored by Shaykh Abū al-Azhar al-Khujandi, known by the nisba “al-Isbijabi”.

Second, the biographical literature on leading Hanafī jurists explicitly records that Abū al-Azhar al-Isbijabi composed a commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*. (Hājī Khalīfa, 1943: v. 1, 563).

Third, numerous authoritative Hanafi legal works contain references and direct quotations from this commentary, explicitly naming al-Isbijabi as the source—thus providing further confirmation of its attribution. Taken together, the manuscript evidence, historical-biographical references, and cross-references in Hanafi jurisprudential literature leave little doubt regarding the authorship of this commentary.

Illustrative examples can be found in major works. Badr al-Dīn al-‘Aynī, in his *al-Bināya fī Sharḥ al-Hidāya*, writes: “*In al-Isbijabi’s al-Jāmi‘, used water is of three categories: one is pure by consensus, such as water used for washing inherently pure objects; another is impure by consensus, such as water used upon impure objects...*” (al-‘Aynī, 2000: v.1, 395).

Similarly, Ḥusām al-Dīn al-Sighnāqī in *al-Nihāya fī Sharḥ al-Hidāya* notes: “*In al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr of Imām al-Isbijabi, may God have mercy on him, four issues are discussed in which the opinions diverge: in three of them Muḥammad agrees with Abū Ḥanīfa and Abū Yūsuf, and in one with Abū Yūsuf alone against their position...*” (followed by detailed discussion). (al-Ṣighnāqī, 2015: 223, 161-162).

The presence of such direct citations demonstrates that *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* was well known and utilized by subsequent Hanafi authorities, thereby confirming with a high degree of certainty its attribution to Imām al-Isbijabi.

The Structure and Arrangement of the Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr

Examining the sequence and arrangement of books and chapters in Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi’s commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* constitutes an important dimension of the study of this work. It should be noted that the original *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* underwent multiple reorganizations in the Hanafi tradition, with several jurists developing their own systems of classification and ordering. Among the most prominent figures in this regard are:

1. Imām Abū ‘Abd Allāh al-Za‘farānī,
2. Imām Abū Ṭāhir al-Dabbās,
3. Imām Abū al-Ḥusayn al-Karkhī,
4. Imām Abū Ja‘far al-Hinduwānī,
5. Imām Shams al-A‘imma al-Ḥalwānī.

When comparing the two extant manuscripts of al-Isbijabi’s commentary, differences in organizational principles become evident. Manuscript no. 760 (Millet Library, Feyzullah Efendi Collection, no. 760) follows the order established by Abū ‘Abd Allāh al-Za‘farānī. The title page explicitly states: “... *arranged according to al-Za‘farānī’s order for al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr...*”. This structure is characterized by clear methodology and logical progression in the presentation of legal issues, providing coherence to the text and facilitating its use as both a teaching tool and a scholarly reference.

The manuscript catalogued as no. 1695 (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 1695) exhibits a markedly different organizational scheme from that of manuscript no. 760. It presents notable variations in the arrangement of chapters and in the structuring of legal issues within each chapter. The comparative analysis demonstrated that the arrangement of this version is closest to the system adopted in the commentaries of al-Sarakhsi and al-Bazdawī, particularly with regard to the sequence and internal structure of the sections. It should also be noted that, in addition to this, further comparative analyses were conducted on the texts of al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr as cited in the commentary on al-Hidāyah by Imam Qiyām al-Dīn al-Itqānī, entitled *Ghāyat al-Bayān*. In this work, al-Itqānī reproduced approximately 480 legal issues (masā’il) in their original form as transmitted by Imam Muḥammad al-Shaybānī in al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr. (Al-Itqānī, 2023: v.1. 184). Given al-Itqānī’s well-known precision and commitment to the authentic text of al-Shaybānī, it was considered appropriate to compare these citations with the versions found in other authoritative commentaries, such as those of al-Bazdawī, al-Sarakhsi, al-Isbijābī, and al-Dabbūsī. The purpose of this analysis was to determine which of these commentaries most closely aligns with the original text of al-Shaybānī, as well as to assess the degree of textual accuracy achieved by each author. Over 300 masā’il were cross-examined, enabling the identification of differences in wording, order of presentation, and nuances of meaning. Special attention was given to the work of al-Isbijābī, since the primary aim of this comparison was to establish whether al-Isbijābī adhered to the original text of al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr in his commentary or introduced modifications in the process of transmission. Once the commentary that most closely reflects al-Shaybānī’s original text was identified, the corresponding versions of the masā’il were included alongside the passages from al-Isbijābī’s commentary within the taḥqīq section of this dissertation. This approach made it possible to clearly demonstrate the extent of agreement and divergence between the text of al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr as cited by al-Isbijābī and the original recension of al-Shaybānī.

Furthermore, manuscript no. 1695 is distinguished by the presence of several abbreviations: certain legal issues are presented in a more concise form while preserving their meaning, and some sections conclude with the remark “and the next issue is a repetition”. (Al-Isbijābī, n.d.: no.1695:120a). In addition, this manuscript employs the term “*Bāb*” (chapter) to denote major sections, such as “*Bāb al-Zakāt*” (Chapter on Zakāt), whereas other versions use the term “*Kitāb*” (book). Unlike manuscript no. 760, the 1695 version does not include detailed subdivisions, further underscoring its divergence from al-Za‘farānī’s order.

This arrangement of issues can be traced back to Imām Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybānī himself, who, as is well known, did not seek strict systematization of legal material by subject. His method consisted of presenting issues in sequence without grouping all related questions under a single thematic heading. Consequently, later Hanafi scholars considered it necessary to reorganize *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* and restructure its contents into distinct books and chapters.

Qāḍikhān (d. 592 AH), in the introduction to his commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr*, explicitly remarked: “*The compiler of this book (al-Shaybānī) assigned each book a separate chapter but did not organize its issues. It was the jurist Abū ‘Abd Allāh al-Ḥasan b. Aḥmad al-Za‘farānī, may God have mercy on him, who arranged them. We follow this order*” (Al-Qāḍikhān, 2022: v.1. 25).

This observation is confirmed by al-Lakhnawī, who stated: “*Al-Za‘farānī arranged al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr in an excellent manner, distinguishing Muḥammad’s own opinions from those transmitted from Abū Yūsuf, gathering them in the best possible sequence, and structuring them into chapters. Before this, al-Jāmi‘ had neither division into chapters nor an organized order of issues*” (al-Lakhnawī, 1985: 56,67).

Most contemporary copies of the *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* follow the order established by Abū Ṭāhir al-Dabbās. Nevertheless, there are several commentaries that adhere to the original arrangement attributed to Imām Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybānī himself. Among these are the

commentaries of al-Bazdawī, al-Sarakhsī, and al-Isbijabi, as demonstrated through structural comparison and manuscript analysis. (al-Sarakhsī, 2021: 24).

The comparison between al-Dabbās's system and that of al-Za'farānī reveals no fundamental differences, though some variations can be observed in the phrasing of headings, stylistic formulation, and editorial additions. The parallel between al-Dabbās's text and Qāḍikhān's commentary, which follows al-Za'farānī's order, further confirms this.

Manuscript no. 760, arranged according to al-Za'farānī's system, generally corresponds with the structures adopted by Qāḍikhān and al-Dabbās. However, al-Isbijabi's text is substantially larger in volume: whereas Qāḍikhān tends to be concise, al-Isbijabi provides detailed elaboration on numerous issues. In other cases, he simply refers the reader to discussions previously included in his *Sharḥ Mukhtaṣar al-Taḥāwī*.

Another notable feature of al-Isbijabi's style is the occasional difficulty in distinguishing between the matn and the commentary, leading at times to ambiguity between the original text and his explanatory additions.

In conclusion, analysis of manuscript no. 1695 suggests that its structure and arrangement align closely with that of al-Sarakhsī, thereby linking it to the original version of *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* compiled by Imām Muḥammad al-Shaybānī himself. This view is supported by Professor Muḥammad Boynukalın, who holds that the order employed by al-Sarakhsī and al-Bazdawī most accurately reflects al-Shaybānī's original composition. (Boynukalın, 2008: 10). The second version, though based on al-Za'farānī's order, distinguishes itself by its expansiveness and detailed commentary, which makes it superior in content to other works following the same arrangement.

Al-Isbijabi's Methodology in Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr

Unfortunately, the surviving manuscripts of Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi's commentary on *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* do not contain an author's preface where one would normally expect a statement of objectives and methodology. As a result, the precise motives for composing this commentary and the method followed by the author remain unknown. To fill this gap, we undertook an internal analysis of the text itself, which reveals several methodological features characteristic of al-Isbijabi's approach.

1. Form of exposition. Al-Isbijabi typically introduces issues with the formula "*Mas'ala: 'an Abī Ḥanīfa*" (Issue: from Abū Ḥanīfa) or simply "*Mas'ala*" (Issue), then cites the text of *al-Jāmi' al-Ṣaghīr* and immediately provides his commentary.

2. Relation between text and commentary. Unlike many other commentators, he does not consistently distinguish the matn from his gloss. The formula "*qāla*" (he said) usually signals Muḥammad al-Shaybānī's words. Often, however, the text is paraphrased rather than quoted verbatim, blurring the boundary between the original and the commentary.

3. Treatment of disagreements. When differences of opinion arise, al-Isbijabi sets out the variant views and discusses them using expressions such as "*hādhā 'ayn al-ikhtilāf*" (this is the very disagreement), "*fa-innahu yunẓar*" (it should be considered), and "*aṣl al-ikhtilāf*" (the root of the disagreement). For example, he records disputes among later jurists regarding whether blood renders vinegar impure. Elsewhere, he notes: "*If after slaughter only a small measure of life remains, the meat is impermissible; if more remains, it is permissible. Thus reported from Muḥammad b. al-Ḥasan.*" His focus is primarily on the three Hanafi imams—Abū Ḥanīfa, Abū Yūsuf, and Muḥammad al-Shaybānī. Instances of *tarjīḥ* (preference) are rare, marked by phrases such as "*al-ṣaḥīḥ*" (the correct view) or "*hādhā al-qawl aṣaḥḥ*" (this opinion is sounder). He also cites Zufar and Ibn Abī Laylā. (Al-Isbijābī, n.d.: Ms. no.1695: 2b, 6b, 8b, 51a, 118a, 124b, 25b, 50a, 67a, 132a).

4. Engagement with the Shāfi‘īs. Al-Isbijabi frequently mentions Imām al-Shāfi‘ī’s positions—over 120 references in total—introduced with phrases such as “*iḥtajja al-Shāfi‘ī*” (al-Shāfi‘ī argued) or “*wa-fī qawl al-Shāfi‘ī*” (according to al-Shāfi‘ī).

5. Use of ḥadīth. Around 550 prophetic traditions appear in his commentary, mostly without isnāds or authenticity gradings, and sometimes paraphrased.

6. Breadth of sources. Though firmly Hanafi in orientation, al-Isbijabi also cites Imām Mālik, Sufyān al-Thawrī, al-Ḥasan al-Baṣrī, Ibrāhīm al-Nakha‘ī, al-Awzā‘ī, and ‘Abd Allāh b. al-Mubārak. Notably, Imām Aḥmad b. Ḥanbal is never cited.

7. Style. His prose is clear and flexible. At times he begins with practical applications, then traces the issue back to its principle, using expressions such as “*al-aṣl fī hādihā*” (the principle in this matter) (Al-Isbijābī, n.d.: Ms. no.1695: 123a, 93a, 78b, 51a).

8. Modes of citation. Sometimes he cites sources generally (“*alā riwāyat al-Aṣl*” – “according to the transmission in al-Aṣl”), while at other times he specifies names (“*wa-qāla Muḥammad*” – “Muḥammad said”) (Al-Isbijābī, n.d.: Ms. no.1695: 5a, 17b, 21a, 23a, 23b, 200a).

9. Referencing sources. He employs phrases such as “*hākadhā dhakarahu*” (thus it was mentioned), “*dhukira fī*” (recorded in), “*qālū fī*” (they said in), and when citing his own work: “*alā mā dhakarnā*” (as we have mentioned) (Al-Isbijābī, n.d.: Ms. no.1695: 14a, 19a, 72b, 80b, 80b, 123a).

10. Proofs and rhetoric. His reasoning rests on Qur’ān, Sunnah, ijmā‘, qiyās, and istiḥsān. Rhetorically, he uses question-answer structures: “*fa-in qīla*” (if it is said) followed by “*qīla lahu*” (it is said to him). He also compares *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* with other works of al-Shaybānī, such as *al-Jāmi‘ al-Kabīr* and *al-Siyar al-Kabīr* (Al-Isbijābī, n.d.: Ms. no.1695: 2b, 13a, 22b, 26b, 27a, 109b, 130b, 145b, 194a).

Thus, al-Isbijabi’s methodology combines loyalty to Hanafi tradition with breadth of sources, a clear style, and systematic reasoning.

The Sources Relied upon by Imām al-Isbijabi in His Commentary on al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr

In composing his commentary, Imām al-Isbijabi relied on the rich legacy of the Hanafi legal school, drawing extensively from the works of earlier jurists and making them the foundation of his explanations. The study of the surviving manuscripts of *Sharḥ al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* indicates that his sources largely correspond to those employed by al-Sarakhsī and al-Bazdawī in their own commentaries.

The main sources include:

1. al-Amālī – by Imām Abū Yūsuf Ya‘qūb b. Ibrāhīm al-Anṣārī (d. 182 AH).
2. al-Siyar al-Kabīr – by Imām Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybānī (d. 189 AH).
3. al-Jāmi‘ al-Kabīr – by al-Shaybānī.
4. al-Ziyādāt – by al-Shaybānī.
5. al-Mabsūṭ (al-Aṣl) – one of the most important works of al-Shaybānī.
6. al-Mujarrad – by al-Ḥasan b. Ziyād al-Lu‘lu‘ī (d. 204 AH).
7. Mukhtaṣar al-Ṭaḥāwī – a compendium of law by Imām Abū Ja‘far al-Ṭaḥāwī (d. 321 AH).
8. Mukhtaṣar al-Karkhī – a summary of legal opinions by Imām Abū al-Ḥasan al-Karkhī (d. 340 AH).

In conclusion, the works listed above represent the core sources upon which Imām al-Isbijabi relied in composing his commentary. Nevertheless, the scope of his references extends far beyond these foundational texts. A close reading of his commentary reveals numerous additional quotations and references to Hanafi scholars of various generations. These citations significantly enhance the scholarly value of the work, making it not only a commentary on *al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr* but also a broader compendium of Hanafi legal thought. It is precisely this characteristic that renders al-

Isbijabi's commentary an indispensable source for understanding the development of Hanafi jurisprudence in Transoxiana and within the wider Islamic legal tradition.

The present research has produced the first academic examination and partial critical edition of the commentary of Imām Abū al-Azhar al-Isbijabi on al-Jāmi' al-Ṣaghīr by Muḥammad al-Shaybānī. Through the study of the two surviving manuscript copies preserved in Istanbul, it has been possible to establish their specific characteristics, to identify textual losses and to determine the extent of the text available for scholarly analysis. The comparison of the manuscripts has shown that the copy preserved in the Millet Library under number 760 is more extensive in content, while the Fatih 1695 manuscript of the Süleymaniye Library presents a clearer text but lacks a substantial portion of the work from Kitāb al-Ḥudūd to Kitāb al-Waṣāyā. The collation of these witnesses allowed the reconstruction of the text for ten principal chapters ranging from Kitāb al-Ṣalāt to Kitāb al-Karāhiyya, containing approximately twelve hundred legal issues distributed across nineteen books and one hundred and seventy chapters.

The analysis of the commentary revealed distinctive methodological features. Al-Isbijabi introduces legal issues with the formula “mas'ala” and then follows the text of al-Jāmi' al-Ṣaghīr with his own explanation. He rarely separates the matn from his gloss and often paraphrases the original, which shows his didactic approach to transmission. In matters of disagreement he records the positions of Abū Ḥanīfa, Abū Yūsuf and Muḥammad al-Shaybānī, occasionally citing Zufar and Ibn Abī Laylā. His practice of tarjīḥ is rare and appears only in limited contexts. A remarkable feature of the commentary is the frequent engagement with al-Shāfi'ī, whose views are mentioned in more than one hundred and twenty places, generally introduced with the expressions “iḥtajja al-Shāfi'ī” or “wa-fi qawl al-Shāfi'ī”. The commentary also preserves about five hundred and fifty prophetic traditions, usually without isnād or assessment of authenticity, and often transmitted by meaning rather than exact wording.

The range of authorities cited is not restricted to the Ḥanafī school. Al-Isbijabi occasionally refers to Imām Mālik, Sufyān al-Thawrī, al-Ḥasan al-Baṣrī, Ibrāhīm al-Nakha'ī, al-Awzā'ī and 'Abd Allāh b. al-Mubārak, which indicates the breadth of his intellectual horizon, although there is no reference to Imām Aḥmad b. Ḥanbal. His style is characterized by clarity and flexibility, sometimes beginning with the practical application of an issue before presenting its underlying principle, and his rhetorical method includes the frequent use of question and answer structures. In addition, he compares al-Jāmi' al-Ṣaghīr with other works of al-Shaybānī such as al-Jāmi' al-Kabīr and al-Siyar al-Kabīr.

The sources of the commentary correspond to the central works of the Ḥanafī madhhab, including al-Amālī of Abū Yūsuf, al-Mabsūṭ (al-Aṣl), al-Jāmi' al-Kabīr, al-Siyar al-Kabīr and al-Ziyādāt of al-Shaybānī, al-Mujarrad of al-Ḥasan b. Ziyād, as well as the Mukhtaṣar of al-Ṭaḥāwī and the Mukhtaṣar of al-Karkhī. Beyond these, the text is replete with numerous citations of later Ḥanafī jurists, which makes the commentary a valuable repository of the legal and doctrinal debates of the school.

Conclusion

The study of al-Isbijabi's commentary on al-Jāmi' al-Ṣaghīr has demonstrated that this work is not only a gloss on a foundational text of the Hanafi school but also a significant testimony to the legal and intellectual tradition of Transoxiana. As the only surviving work of al-Isbijabi, its critical edition fills an important lacuna in the history of Hanafi jurisprudence in Central Asia and provides access to a previously neglected source. The commentary illustrates the methodological discipline of the Hanafi school through its reliance on qiyās and istiḥsān, its careful attention to intra-madhhab differences, and its constant dialogue with the opinions of al-Shāfi'ī.

The richness of the text is reflected in its large number of references, including hundreds of ḥadīth and citations from both Hanafi and non-Hanafi authorities. These features underscore its

value not only as a legal commentary but also as a historical record of the scholarly environment of the eleventh and twelfth centuries. The novelty of the present research lies in the systematic collation of the manuscripts, the identification of the author's methodological features, and the determination of his place within the Hanafi tradition.

The results provide a basis for future comparative studies with the commentaries of al-Sarakhsī, al-Bazdawī and other major jurists, as well as for the broader integration of the manuscript heritage of Central Asia into the global field of Islamic legal studies.

References:

- al-Aynī, 2000 – *al-Aynī Badr al-Dīn*. al-Bināya Sharḥ al-Hidāya. Ed. Ayman Ṣāliḥ Sha'bān. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya. 2000. Vol. 1. p. 395. (in Arab.).
- al-Isbijābī, n.d. – *Abū al-Azhar al-Isbijābī*. Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr. Süleymaniye Library, Fātiḥ Collection, MS no. 1695. (in Arab.).
- al-Isbijābī, n.d. – *Abū al-Azhar al-Isbijābī*. Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr. Millet Library, Feyzullah Efendi Collection, MS no. 760. (in Arab.).
- Al-Itqānī, 2023 – *Qiwām al-Dīn Amīr Kātip al-Farābī*. Sharḥ al-Hidāyah, titled Ghāyat al-Bayān Nādirat al-Zamān fī Ākhir al-Awān. Edited by: Center for Studies and Research, ʿIlm Institute for Heritage Revival and Digital Services. Supervision: ʿAbd al-ʿAṭī Muḥyī Aḥmad al-Sharqāwī. Publishers: Dār al-Ḍiyāʾ (Kuwait) and ʿIlm Institute for Heritage Revival (Egypt). First Edition: 2023 CE/1444 AH. Total v.1. p. 184 (in Arab.).
- al-Kawtharī, 1998 – *Muḥammad Zāhid*. Bulūgh al-Amānī fī Sīrat al-Imām Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybānī. Cairo: al-Maktaba al-Azharīya li'l-Turāth, 1st ed., 1418 H/1998 CE. p. 63. (in Arab.).
- al-Lakhnawī, 1985 – *al-Lakhnawī Abū al-Ḥasanāt*. al-Jāmi' al-Ṣaghīr wa-Sharḥuhu al-Nāfi' al-Kabīr li-man yuṭālī' al-Jāmi' al-Ṣaghīr. Beirut: ʿĀlam al-Kutub. 1985. p. 67. (in Arab.).
- al-Marghīnānī, 2000 – *al-Marghīnānī Burḥān al-Dīn*. al-Hidāya fī Sharḥ Bidāyat al-Mubtadī. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-ʿArabī. 2000. (in Arab.).
- al-Sarakhsī, 2021 – *al-Sarakhsī Shams al-A'imma Abū Bakr Muḥammad b. Aḥmad*. Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr. Ed. Ertuğrul Boynukalın. Istanbul: Center for Islamic Research (İSAM), Turkish Religious Foundation. 2021. p. 24. (in Arab.).
- al-Qāḍīkhān, 2022 – *al-Qāḍīkhān Fakhr al-Dīn Abū al-Ḥasan al-Ḥasan ibn Maṣṣūr*. Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr. 3 vols. Ed. ʿAbd Allāh Naẓīr Aḥmad ʿAbd al-Raḥmān. Britain: Ismail Publishing and Distribution, 1st ed. 2022, p. 24. (in Arab.).
- al-Sighnāqī, 2015 – *al-Sighnāqī Ḥusām al-Dīn*. al-Nihāya fī Sharḥ al-Hidāya. Ed. Khālīd b. Turki b. Khalīf al-Waḥdānī. Makkah: Umm al-Qurā University. 2015. Vol. 4. pp. 161–223. (in Arab.).
- al-Shaybānī, 2009 – *al-Shaybānī Muḥammad b. al-Ḥasan*. al-Jāmi' al-Ṣaghīr. Ed. Muḥammad Boynukalın. Istanbul: Ocak Library. 2009. p. 11 (in Arab.).
- Beyazid Library, n.d. – Beyazid State Library. MS 18868. (in Arab.).
- Boynukalın, 2008 – *Boynukalın Mehmet*. “al-Jāmi' al-Ṣaghīr of Imām Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybānī: A Documentary, Analytical and Critical Study.” Majallat al-Buḥūth al-Islāmiyya. no. 20. 2008. p. 10. (in Arab.).
- Hājji Khalīfa, 1943 – *Hājji Khalīfa Muṣṭafā*. Kashf al-zunūn ʿan asāmī al-kutub wa'l-funūn. Ed. Muḥammad Sharaf al-Dīn Yaltqāyā. Istanbul: Maʿārif Agency, 1360–1362 H / 1941–1943 CE. Vol. 1. p. 562. (in Arab.).
- Süleymaniye Library, n.d. – Süleymaniye State Library. Dāmād Ibrāhīm Collection. MS 562. (in Arab.).
- Süleymaniye Library, n.d. – Süleymaniye State Library. Jār Allāh Collection. MS 682. (in Arab.).

Yavuz, 1993 – Yavuz Y. Vehbi. “al-Jāmi‘ al-Ṣaghīr.” TDV İslâm Ansiklopedisi. Vol. 7. Istanbul: Turkish Religious Foundation Publications. 1993. p. 112. (in Tur.).

Исабеков Д.К.

*Мармара университеті, Теология факультеті, Негізгі ислам
ғылымдары кафедрасы, Истанбұл, Түркия
E-mail: issabekovdk@gmail.com*

ӘЛ-ИСБИДЖАБИДІҢ ӘЛ-ДЖАМИ АС-САГИРГЕ БЕРІЛГІЕН ЕСКЕРТПЕЛЕР ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ХАНАФИ ҚҰҚЫҚ ӘДЕБИЕТІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Орталық Азияның көрнекті ханафи фақиһы, «*Шарх әл-Жами‘ ас-Сагир*» атты түсіндірменің авторы Әбу әл-Әзһар Мұхаммед ибн Ахмад әл-Испиджабидің (х. 500/1106 ж.) ғылыми мұрасын таныстыру және ғылыми айналымға енгізу. Зерттеудің маңызы – әл-Испиджабидің еңбегі ислам құқығының сирек кездесетін дереккөзі болып табылады, ол тек қолжазба күйінде сақталған және осы уақытқа дейін сыни зерттеуге ұшырамаған. Зерттеудің жаңалығы – еңбектің құрылымы мен мазмұнын жан-жақты талдау, автор сүйенген дереккөздері мен әдістемелік ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ ханафи мазхабының құқықтық дәстүрін дамытуға қосқан үлесін бағалау. Ғылыми міндеттерге түсіндірменің ерекшеліктерін ашу, автор қолданған түсіндіру әдістерін талдау және оның мұрасының қазіргі исламтану ғылымы үшін практикалық мәнін айқындау жатады. Жұмыстың практикалық құндылығы – мәтін мен оған қатысты мәліметтерді ғылыми айналымға енгізу арқылы фикһты салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашу. Зерттеу әдістемесі екі қолжазба нұсқасын қарастыру мен салыстыруға, тахқиқ қағидалары мен академиялық талдауды қолдануға негізделген. Бұл тәсіл мәтін мазмұнын нақтылауға және оның өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері әл-Испиджабидің еңбегі фикһ тарихының құнды дереккөзі болып табылатынын және ислам құқығы саласындағы болашақ салыстырмалы зерттеулер үшін маңызды материал екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: әл-Испиджаби; әл-Жами‘ ас-Сагир; фикһ; ханафи мазхабы; қолжазбалар; ислам құқығы; тахқиқ; Орталық Азия; ислам ғылымы; құқықтық дәстүр.

Исабеков Д.К.

*Мармарский университет, факультет теологии, кафедра
фундаментальных исламских наук, Стамбул, Турция
E-mail: issabekovdk@gmail.com*

КОММЕНТАРИИ АЛЬ-ИСБИДЖАБИ К АЛЬ-ДЖАМИ АС-САГИРУ КАК ПРИМЕР ХАНАФИТСКОЙ ПРАВОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Целью статьи является представление и научное введение в оборот личности и труда выдающегося ханафитского факиха Центральной Азии – имама Абу аль-Азхара Мухаммада ибн Ахмада аль-Испиджаби (ум. 500 г.х./1106 г.), автора комментария «Шарх аль-Джами‘ ас-Сагир». Значение исследования заключается в том, что труд аль-Испиджаби является редким источником исламского права, сохранившимся только в рукописной форме и до настоящего времени не подвергавшимся критическому изучению.

Новизна исследования состоит во внимательном анализе структуры и содержания данного труда, выявлении его источников и методологических особенностей, а также в оценке вклада аль-Испиджаби в развитие правовой традиции ханафитского мазхаба. Задачи исследования включают выявление особенностей комментария, анализ используемых автором методов толкования и определение практического значения его наследия для современных исламоведческих исследований. Практическая значимость работы заключается в том, что введение текста и сведений о нём в научный оборот открывает новые перспективы для сравнительного изучения фикха. Методика исследования основана на изучении и сопоставлении двух рукописных копий, применении принципов тахкика и академического анализа, что позволило уточнить содержание текста и выявить его особенности. Результаты исследования показывают, что труд аль-Испиджаби обладает высокой ценностью как источник по истории фикха и как материал для будущих сравнительных исследований в области исламского права.

Ключевые слова: аль-Испиджаби; аль-Джами‘ ас-Сагир; фикх; ханафитский мазхаб; рукописи; исламское право; тахкик; Центральная Азия; исламская наука; правовая традиция.

Information about author:

Daniyar Issabekov Kuandykovich, PhD doctoral student, Department of Basic Islamic Sciences, Marmara University, Istanbul, Türkiye.

Автор туралы мәлімет:

Исабеков Данияр Куандықұлы, PhD докторанты, Мармара университеті, Негізгі ислам ғылымдары кафедрасы, Истанбұл, Түркия.

Информация об авторе:

Исабеков Данияр Куандыкович, PhD докторант, Мармарский университет, кафедра фундаментальных исламских наук, Стамбул, Турция.

*¹Тулибаева Ж.М. ²Каримова Н.Э. ¹Тулибаев Т.Е.

¹ *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Евразийский научно-исследовательский институт, Алматы, Казахстан.*

² *Ташкентский государственный университет востоковедения, Ташкент, Узбекистан.*

E-mail: ¹tulibay@gmail.com, ²nataliakarimova@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ВОСТОЧНЫХ НАРРАТИВНЫХ ИСТОЧНИКАХ XVII – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Аннотация. В статье дается обзор нарративных письменных произведений на восточных языках XVII – начала XX века, содержащих сведения по исторической географии Центральноазиатского региона. Наряду с российскими и западными письменными источниками, арабографические и китайские сочинения являются важной основой для изучения исторической географии нашего региона в Новое время. В восточных источниках приводятся разнообразные сведения о местах проживания тех или иных этносов, административном устройстве, городах, дорогах и хозяйственной деятельности местных жителей; о климате, живой природе и полезных ресурсах региона. В официальных хрониках и в трудах частного характера коканских, бухарских и хивинских авторов содержатся данные о государственном устройстве, этническом составе и административно-территориальных изменениях, происходивших в узбекских ханствах и Дешт-и Кипчаке в Новое время. Из путевых заметок можно почерпнуть историко-этнографическую информацию о местном населении из приграничных районов с Россией и Китаем. Ценные сведения по исторической топонимии Казахстана, о караванных торговых путях и речных переправах, приводятся в мемуарных записях чиновников и путешественников XIX века. Многочисленные письменные памятники из Мавераннахра и Цинского Китая содержат оригинальные материалы по физической, политической, социально-экономической географии Центральноазиатского региона Новых веков, многие из них еще предстоит изучить и ввести в научный оборот или перевести заново в соответствии с современными научными требованиями.

Ключевые слова: арабографические и китайские письменные источники, историко-географические материалы, официальные и частные хроники, Центральная Азия, Новое время, Казахстан.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках научной программы «Историческая география Центральной Азии», финансируемой Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR21882416).

Введение

Историческая география Центральной Азии XVII – начала XX веков в основном изучалась по данным русских и западных источников. Многие письменные памятники на восточных языках Нового времени, содержащие оригинальные историко-географические сведения остаются вне поля зрения широкого круга исследователей в силу их малодоступности. В сочинениях восточных авторов приводятся многочисленные данные о городах, селениях и крепостях, хозяйственной деятельности населения, описываются природа и климатические условия, водные ресурсы, полезные ископаемые данного региона. Тем не менее, до настоящего времени, фактический материал рукописных арабографических

и китайских сочинений Нового времени недостаточно привлекается для научных исследований по географии Центральной Азии. Большая часть оригинальных восточных нарративных источников указанного периода все еще остаются малоизученными, о них известно казахстанским исследователям лишь в общих чертах. Целью данного исследования является выявление и введение в научный оборот новых материалов по исторической географии центральноазиатского региона, содержащихся в арабографических и китайских нарративных источниках XVII – начала XX веков (Тулибаева, 2024: 100–101).

Материалы и методы исследования

В данном исследовании мы опирались на научные подходы, разработанные ведущими отечественными и зарубежными востоковедами для выявления и критического изучения оригинальных письменных источников конкретного исторического периода. Методы критического отбора и систематизации, применяемых при исследовании восточных письменных памятников, позволили выявить наиболее ценные письменные источники, содержащие оригинальные сведения по исторической географии Центральной Азии XVII – начала XX веков.

В процессе изучения определенного источника были использованы обобщающий и сравнительный методы исследования, а также историко-хронологический и сравнительно-критический анализы при изучении материалов различных работ отечественных и зарубежных авторов.

Среди бухарских нарративных сочинений XVII – начала XX веков выделим труды историографов XVIII столетия, находившихся на службе при дворе Убайдаллах-хана (1702-1711) Мухаммада Амина Бухари (Тулибаева, Исахан, 2013: 130-132; Мухаммад Амин Бухари, 1829) и Казия Вафа (Тулибаева, Исахан, 2013: 127-130; Казий Вафа, 1817). Среди чиновников двора Абу ал-Файз-хана (1711-1747) отметим незавершенный труд ‘Абд ал-Рахмана (Тулибаева, Исахан, 2013: 97-98; ‘Абд ал-Рахман, 1722). К историческим сочинениям частного характера относится рукописные труды Мухаммада Хусайна, предс- тавителя правящей мангытской элиты (Тулибаева, Исахан, 2013: 70-71; Мухаммад Хусайн, 1830), Му‘ин ал-Дина (Тулибаева, Исахан, 2013: 92-93; Му‘ин ал-Дин, 1909), Муллы Ибадаллаха и Муллы Мухаммада Шарифа (Тулибаева, Исахан, 2013: 102; Мулла Ибадаллах, Мулла Мухаммад Шариф, 1826). Все перечисленные выше бухарские источники содержат важные сведения по административно-территориальному устройству и этническому рассе- лению в центральноазиатском регионе в Новое время.

Среди сочинений кокандской историографии выделим две хроники частного характера, ‘Абд ал-Гафура (Бейсембиев, 2009: 109-110; ‘Абд ал-Гафур, 1859) и Муллы ‘Аваза Мухаммада Хуканди (Бейсембиев, 2009: 111-112; ‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875). Географическое описание Дешт-и Кипчака наиболее подробно отражено в трудах ташкентских авторов Мухаммада Салихходжи (Тулибаева, Исахан, 2013: 107-110; Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888) и Абу Убайдаллаха Мухаммада (Тулибаева, Исахан, 2013: 139- 140; Абу Убайдаллах, 1866).

Среди сочинений хивинской историографии наибольшую ценность для изучения исторической географии Центральной Азии представляют труды придворных историогра- фов Шир Мухаммада и Мухаммада Риза (YuriBregel, 1998).

Китайские письменные источники, созданные в эпоху Цин (1644-1911), содержат богатый материал по исторической географии Центральной Азии. Среди таких трудов, которые сообщают важные сведения о пограничных территориях центральноазиатского региона с Синьцзянем, особо отметим следующие произведения: «Сиюй вэньцзяньлу» /Записи об увиденном и услышанном в Западных странах, 1777 г./ (Каримова, Тулибаев,

2022: 373-382), «Сичуй яолюэ»/Краткое описание западных окраин, 1807 г./, и сочинении «Или цзунтун шилюэ» / Общее описание Или, 1809 г./ (Каримова, Тулибаев, 2022а: 71-79).

Обсуждение

Материалы восточных письменных источников Новых веков, содержащие географические сведения о центральноазиатском регионе, были использованы в исследованиях востоковедов ряда стран. На основе известий арабографических и китайских сочинений были написаны работы по отдельным вопросам исторической географии данного региона (Бейсембиев, 2009: 78-102; Каримова, Тулибаев, 2022: 375-380; Каримова, Тулибаев, 2022а: 72-78; Тулибаева, Тулибаев, 2024: 1491-1494; Тулибаева, 2024: 100-110).

Востоковеды разных стран, на протяжении нескольких веков, вводили в научный оборот нарративные источники XVII – начала XX веков, с описанием их историко-ведческой ценности и научной значимости (YuriBregel, 1998; YuriBregel, 1999; Бейсембиев, 2009; Тулибаева, Тулибаев, 2024). Несмотря на успешные исследования, проведенные несколькими поколениями востоковедов, следует отметить, что определенная часть письменных источников XVII – начала XX в. все еще остаются недостаточно изученными (Тулибаева, 2024: 103–104). Восточные официальные хроники, состоящие из нескольких томов, хорошо известны и изучены многими исследователями. Тем не менее, отдельные части разделов и отдельные тома сочинения до сих пор не привлекались для изучения исторической географии центральноазиатского региона (Тулибаева, Исахан, 201337-42).

К настоящему времени востоковедами многих стран накоплен богатый опыт работы с восточными письменными источниками, имеются переводы на разные языки, как отдельных извлечений, так и полного текста исторического сочинения. Тем не менее, следует признать, что отдельные переводы восточных исторических текстов на русский язык, касающиеся истории народов Центральной Азии, содержат многочисленные пропуски, ошибки и смысловые искажения текста оригинала, порой весьма существенные (Каримова, Тулибаев, 2022: 375). В этой связи необходимо выявить ранее опубликованные переводы восточных сочинений, которые не отвечают современным научным требованиям, перевести их заново, с учетом накопленных новых знаний. К примеру, в научный оборот нами был введен новый комментированный перевод извлечения из шестой главы «Сиюй вэньцзяньлу». В ранее изданных переводах данного сочинения на русский язык исторические топонимы передавались с большими искажениями. Изучение и идентификация тюрко-монгольских исторических топонимов, встречающиеся в сочинении Цишии, позволило уточнить маршрут передвижения калмыков (торгутов) по территории казахских жузов во время их возвращения в Китай, а также дополнить наши знания об этом важном историческом событии новыми деталями и фактами. В процессе изучения источника географические названия, упоминаемые в «Сиюй вэньцзяньлу», были идентифицированы и даны им подробные пояснения (Каримова, Тулибаев, 2023: 66-76).

Исследование и анализ содержания текста исторических трудов восточных авторов XVII – начала XX веков показывает, что большая часть источников указанного периода все еще тщательно не исследовались, их данные по исторической географии Центральной Азии до сих пор в полной мере не изучались как казахстанскими, так и зарубежными востоковедами и географами.

Результаты исследования

Анализ известий восточных письменных источников XVII – начала XX века по исторической географии Центральной Азии убедительно показывает, что они содержат много нового и оригинального материала. Нарративные источники, сообщающие географические сведения, можно условно разделить на три группы: хроники официального и

частного характера, сочинения историко-географического и энциклопедического содержания, мемуарные записи чиновников и путешественников.

1. Хроники официального и частного характера

К первой группе арабографических источников относятся рукописные труды историографов Бухары (Тулибаева, Исахан, 2013: 92, 94-97, 102, 116, 127-131, 133], Хивы (Хорезм в истории народов Евразии, 2019: 126-132; Тулибаева, Исахан, 2013: 134-135, 138, 140-143) и Коканда (Бейсембиев, 2009: 78-152). В хрониках сообщается об обстоятельствах и причинах свержения власти правящего хана узбеками главами племен и представителями высшего духовенства, и, как правило, последующее перераспределение удельных владений, водных ресурсов ханства. Исторические сочинения центральноазиатских авторов XVII – начала XX в. создавались на чагатайском и персидском языках. В бухарских, хивинских и кокандских хрониках сообщаются данные об административно-территориальных изменениях в регионе, происходившие в указанный период (Тулибаева, 2024: 104-110). На протяжении первой четверти XX в. создавались арабографические исторические сочинения, где были зафиксированы основные территориальные изменения, происходившие в регионе за весь период существования узбекских ханств (Бейсембиев, 2009: 356-359, 385- 386; Тулибаева, Исахан, 2013: 138, 141-143).

В исторических сочинениях центральноазиатских авторов Новых веков административно-территориальное положение узбекских ханств показаны, как государства, которые состоят из отдельных независимых владений во главе сэмирами. Придворные историки сообщают, что области Мийанкал, Карши, Термез перестали подчиняться Бухаре, подробно излагают историю возникновения Самаркандского владения (‘Абд ал-Рахман, 1722: 1236-1596). Государство Хорезм территориально занимало северо-восточную часть Арало-Каспийской низменности. В первой четверти XVIII в. владения Бухарского ханства заметно сократились, такие удельные территории как Балх, Хисар-и Шадман и Шахрисабз от- делились от Бухары. Однако в конце XVIII – начала XIX вв. границы ханства стали рас- ширяться за счет присоединения соседних владений (Мулла Ибадаллах, Мулла Мухаммад Шариф, 1826: 76а-796]. Как отмечают историографы XIX в., города Туркестан и Сайрам, с прилегающими к ним окрестностями также вошли в состав владений Бухары (Му‘ин ал-Дин, 1909: 1446-176а; Казий Вафа, 1817: 153а-1556). В начале XIX в. с приходом к власти новой ханской династии административная система Хивинского ханства подверглась значитель- ным изменениям. В частности, количество рангов и штатных должностей заметно сокра- тилось (YuriBregel, 1999: 45). Город Хива, столица государства, перешел под прямое управ- ление верховного хана.

Аральское владение, одно из крупных уделов Хивинского ханства, располагалось в низовьях реки Амударья у Аральского моря. Территория владения делилась на четыре племенных подразделения: мангытское, кунградское, кипчакское и ходжаалийское. Пра- вители Аральского владения периодически поднимали мятежи и отделялись от Хивинского ханства (YuriBregel, 1999: 54-55).

В XVIII-XIX вв. население Ташкентского владения, с прилегающими к нему терри- ториями казахских племён, в зависимости от сложившейся политической ситуации в регионе, принимало подданство Бухары (Казий Вафа, 1817: 153а-1556) или Коканда (‘Абд ал-Гафур, 1859: 9а6, 126; Бейсембиев, 2009: 365-367, 428-446; ‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 456-476, 49а-50а, 666-69а, 188а-191а). В 90-х гг. XVIII в. Ташкентским уделом управляли независимые правители (‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 35а-36а). В первой четверти XIX столетия Кокандским ханством было завоевано Ташкентское владение, в подчинении которого находились город Ташкент и его окрестности, Курама /долина Ахангарана/ и Дешт-и Кипчак /город Туркестан и его окрестности, крепости: Чимкент, Аулийа-Ата, Мерке, Ак-Мечеть, Сайрам/ (Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888: 9596-

10056; Бейсембиев, 2009: 406-421; ‘Абд ал-Гафур, 1859: 52а-60а; ‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 87а-90б, 196б, 307а-309а). Территория ханства расширилась до Аральского моря. На востоке Коканд граничил с Кашгаром, который в 1760 г. вошел в состав Синьцзяна.

Территория Дешт-и Кипчака (‘Абд ал-Гафур, 1859: 106-126) /Казахская степь/ граничила с удельными владениями Хорезма, Коканда и Бухары. В «Хака’ик ал-умур» /Истинное положение дел, 1818 г./ (Каталог восточных рукописей, 1960: 239-241) описывается Дешт-и Кипчак, её протяженность, климатические условия, население и хозяйство. В хрониках сообщаются также о казахах, обитавших на территориях узбекских ханств (‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875: 91б-93б, 116а-119б, 242а-243б, 255б-257а). «Таварих-и хамса-и шархи» один из ценных источников для изучения этнического состава населения Восточного Казахстана в начале XX века. Согласно сообщениям автора, население края в основном состояло из мусульман: казахов, сартов, узбеков, шала-казахов, дунган, татар. Заслуживают внимания отдельные разделы сочинения, посвященные описанию их обычаев, обрядов и верований (Кармышева, 1971: 100-110). Из сочинения «Махазин ал-таква фи тарих ал- Бухара» /Сокровище благочестия/ мы можем узнать, что казахи из Дешт-и Кипчака торговали скотом на базарах Ташкента и Ходжента (Мухаммад Хусайн, 1830: 232б).

Материал, встречающийся в источниках, позволяют реконструировать этнический состав населения Центральной Азии в конкретный изучаемый исторический период. Необходимо отметить, что сведения и факты данных сочинений приводятся современниками того времени, непосредственно участвовавших во многих описываемых событиях. Авторы сочинений сообщают, что население удельных владений делились на *сарттия*, ведущие оседло-земледельческий образ жизни, и *илатийа*, ведущие кочевой и полукочевой образ жизни (Абу Убайдаллах, 1866: 79б, 81а; Бейсембиев, 2009: 482-484). Население *илатийа* состояло из родоплеменных объединений, которым принадлежали определенные пастбища и зимние стоянки.

Авторы исторических хроник, описывая военные походы ханов и влиятельных эмиров, мятежи удельных самостоятельных правителей, упоминают племенную и родовую принадлежность всех участников событий, отмечают изменения в составе населения, переселение или пребывание на новые места обитания разных этнических групп (Мухаммад Амин Бухари, 1829: 20б-21а. 144а-144б). В сочинении «Таварих-и аваил ва авахир» /История начал и концов [царствований]/ представлены сведения о расселении мангытов в Мавераннахре (Му’ин ал-Дин, 1909: 144б-176а).

В письменных источниках содержатся материалы позволяющие уточнить данные о населенных пунктах, которые были расположены по древним торговым дорогам Великого Шелкового пути. В хрониках имеются сведения о состоянии караванных путей и торговых отношений узбекских ханств с Кашгаром и Россией и. Авторы сочинений упоминают торговые пути из Ташкента через казахские степи в Сибирь, отмечаются месторасположения речных переправ для русских торговых караванов (Бейсембиев, 2009: 106-109; Абу Убайдаллах, 1866: 81б).

II. Сочинения историко-географического и энциклопедического содержания

Историко-географические произведения, содержащие сведения о центральноазиатском регионе можно разделить на две подгруппы: китайские и арабографические нарративные источники. Китайские источники представляют значительную ценность для освещения истории пограничных территорий Центрально Азии с Синьцзянем [Сиюй, Западный край или Западные страны] в XVIII- XIX в. Этот период отмечен большим количеством составленных историко-географических описаний новых северо-западных территорий Китая. Среди этих сочинений особое место занимают: «Сиюй вэньцзяньлу» (Qishiyi, 2016: 116-187; Каримова, Тулибаев, 2022: 375-377), «Сичуй яолуэ» (Ци Юньши, 1968), «Или цзунтун шилуэ» (Каримова, Тулибаев, 2022а: 71-79; Сичуй цзунтун шилуэ, 2010), «Сиюй шуйдао

цзи» (Ван Жун, 2008: 226) /Описание водных путей Западного края, 1819/, труды разжалованных чиновников, сосланных цинским правительством в Синьцзян.

В «Сиюй вэньцзяньлу» содержится не только описание истории Синьцзяна начала эпохи Цин, точного местоположения гор и рек обширной территории, включающей Синьцзян, Среднюю Азию и Северную Индию, но также подробно описываются жители региона [казахи, кыргызы и другие народы], местные чиновники, дается расположение важных городов, военных гарнизонов. Автор приводит данные о климате, ведении хозяйства местным населением, о торговых отношениях, налогообложении, религии, языке, фольклоре, жертвоприношениях, похоронных обрядах и многое другое (Qishiyi, 2016: Каримова, Тулибаев, 2022: 377-380).

В сочинении «Сичуй яолюэ» рассказывается о происхождении казахов, бурутов [кыргызов] и торгутов, их обычаи и ведение хозяйства, а также даются подробные сведения о военных поселениях, гарнизонах и дорогах, ведущие в Коканд (Ци Юньши, 1968).

Необходимо отметить особую ценность сочинения «Сичуй цзунтун шилюэ» для освещения истории пограничных городов, сторожевых [военно-полицейских] пограничных постов или застав (Сичуй цзунтун шилюэ, 2010).

Цинские авторы сочинений сообщают о торговых путях, ведущих в центральноазиатский регион, с указанием населенных пунктов, расположенных вдоль дороги. В сочинении «Или цзунтун шилюэ» даются карты с подробным описанием важнейших пунктов региона, которые были на них расположены с севера на юг. На приложенных автором картах юг находится сверху. При рассмотрении этих карт, особого внимания заслуживает описание двух основных дорог, огибающих Тянь-Шань: Северный путь [Или – Тарбагатай – Куркалаусу – Урумчи – Гучэн – Баркуль] (Сичуй цзунтун шилюэ, 2010: 21а-б) и Южный. Южная дорога с запада шла через Кашгар, Янгигисар, Яркенд, Хотан, Учтурфан, Аксу, Куча, Карашар, Турфан, Кумул. Из Кашгара дорога ведет к границам Кокандского ханства. Автор сочинения прилагает несколько карт с описанием прилегающих территорий, граничащих с Кашгаром, Уч-Турфаном, Аксу, Куча, Карашаром (Сичуй цзунтун шилюэ, 2010: 23а).

Сочинения энциклопедического характера содержат ценные сведения о природе и особенностях климата, земельно-водных ресурсах, полезных ископаемых региона, о флоре и фауне, природных катастрофах [землетрясения и наводнения], что позволяет нам проследить и оценить произошедшие изменения в окружающей среде центральноазиатского региона с тех времен.

Авторы сочинений особое внимание уделяют описанию водных ресурсов региона: моря и озера, реки, места расположения переправ и мостов. В источниках указаны населенные пункты, расположенные вблизи переправ, где есть возможность перевозки грузов с одного берега на другой. Маньчжурский чиновник Сюй Сун (1781-1848), по прозвищу Син Бо, сосланный в Или в 1812 г. (Ван Жун, 2008: 253), приступил к исследованию водных ресурсов региона, понимая, что Синьцзян большей частью представлял собой засушливую территорию, где вода во все времена являлась источником жизни и источником человеческой цивилизации.

В сочинение «Сиюй шуйдао цзи» включены результаты его многолетних исследований природных ресурсов Синьцзяна, где описаны истоки водных путей региона с приложением подробных карт. За исключением реки Иртыш, остальные реки Синьцзяна являются внутренними реками. Они, в основном, берут начало высоко в горах и покрытых снегом ледниках, а в их нижнем течении зачастую образуют озера. Сюй Сун проанализировал эту особенность и использовал озера в качестве водоносных накопителей для разграничения водной системы Синьцзяна. Кроме того, в «Сиюй шуйдао цзи» приводятся сведения о населенных пунктах, расположенных возле водных объектов региона, с описанием их хозяйственной деятельности населения и образа жизни (Каримова, 2022: 111).

Сюй Сун, основываясь на полевых измерениях, проведенных в Синьцзяне в период правления императора Цяньлуна (1735-1796), и его собственных полевых данных, он также отмечал широту, долготу и расстояние рек и гор, подтверждая точность и научность своих исследований (Каримова, 2022: 112).

Среди историко-географических трудов на персидском языке выделим сочинение XVII в. «‘Аджа’иб ат-табакат» /Чудеса разрядов [земли]/. В произведении даны сведения о географических терминах, разделение населенной части земли на семь климатов, расположенных с юга на север параллельно экватору. В сочинении указывается географические характеристики данных климатов: территория страны, рельеф, климат, природные ресурсы, крупные и малые населенные пункты, состав и хозяйственная деятельность населения. Мавераннахр относился к пятому, а Дешт-и Кипчак к шестому климатическому поясу. Рассказы, включенные автором в «‘Аджа’иб ат-табакат», пользовались большой популярностью среди населения Мавераннахра (Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888: 9736-9746).

III. Мемуарные записи чиновников и путешественников

Значительный интерес представляют материалы сочинений об этнической ситуации в ханствах региона, позволяющие уточнить родоплеменной состав обитателей региона, места их расселения. Ценные сведения о составе населения центральноазиатского региона приведены в мемуарных записях путешественников и чиновников. В «Хуласат ал-ахвал» /Резюме обстоятельств/ рассказывается о племенах *илатийа*, обитавших в окрестностях крепостей Бишкек и Чимкент, подчинявшихся правителям крепостей. Там же говорится, что многочисленные казахские племена проживают в окрестностях крепостей Аулийа-Ата и Алматы, которые занимались не только животноводством, но и земледелием (Абу Убайдаллах, 1866: 82а, 1626-163а, 166а-167а).

Согласно сложившейся восточной письменной традиции, авторы исторических хроник, нередко включали в свои труды отдельные тома или разделы, посвященные географическому описанию региона, области или городов. Среди таких сочинений особо выделим два исторических труда, написанных на персидском языке: «Мунтахаб ат-таварих» (Бейсембиев, 2009: 372-384) /Извлечение из историй, 1843 г./ и «Тарих-и джадида-йи Ташканд» (Бейсембиев, 2009: 406-421) /Новая история Ташкента/.

В «Мунтахаб ат-таварих» описаны исторические события, происходившие в Бухаре, Коканде, Хорезме, Афганистане. В сочинение автором был помещен его дневник, посвященный описанию разных местностей, климатические условия Дешт-и Кипчака, состояние торговых путей, ведущих из Ташкента в Оренбург, устройства и образа жизни в городах, расположенных в приграничных районах (Бейсембиев, 2009: 106-109, 372-384). Третья глава второго тома «Тарих-и джадида-йи Ташканд» содержит ценный фактический материал по топографии Ташкента, описанию климата, сельского хозяйства, занятий населения города и его окрестностей (Бейсембиев, 2009: 120-122; Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888: 8736-1034а).

Фактический материал источников представляют большой интерес в изучении исторической топонимии центральноазиатского региона. Авторы рукописных сочинений, при изложении истории давно прошедших событий, упоминают географические названия, используемые в те далекие времена (Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888: 10046-1005а). Из материалов источников мы узнаем, что Каспийское море известно также как море Хазар, озеро Балхаш как Кукча денгиз, река Амударья как река Джейхун, или река Балх, или река Гурлан, река Сырдарья как река Сейхун, или река Ходженд, или река Сыр, река Или, как река Хила (Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888: 9656).

Заклучение

Таким образом, многочисленные сведения восточных письменных источников XVII – начала XX вв. касаются различных аспектов исторической географии Центральной Азии. Авторы сочинений приводят интересные факты, относящиеся к административно-территориальному положению региона, его административной системе управления, а также сообщают названия и служебные функции чиновников различных рангов. Все исторические события в письменных источниках хронологически дополняют друг друга. Хотя в сочинениях официальной историографии Бухары, Хивы и Коканда, основное внимание авторами уделено истории конкретного ханства, в них содержатся важные историко-географические известия о сопредельных территориях и соседних удельных владениях. В письменных источниках имеются сведения, позволяющие нам проследить административно-территориальные изменения в центральноазиатском регионе за период с XVII и до начала XX века. В частности, сокращение или уничтожение старых и образование новых политико-административных единиц.

Восточные письменные памятники XVII – начала XX вв. содержат важные сведения по физической географии Центральной Азии, которые включают данные о климатических условиях, водных и земельных ресурсах, о растительном и животном мире. В этих источниках имеются сведения и по географии международных связей стран центральноазиатского региона в Новое время, включающие известия о маршрутах и истории торговых путей, локализации населенных пунктов, расположенных вдоль Великого Шелкового пути.

Выявление и исследование материалов восточных письменных памятников по исторической географии Центральной Азии доступно весьма ограниченному кругу специалистов, владеющих соответствующими языками прошлых веков и умеющими работать с рукописным текстом. Это ставит перед ними ответственную задачу не только вводить в научный оборот новые источники, но и публиковать новые переводы письменных памятников, знакомых широкому кругу читателей по изданиям, вышедших в свет много лет назад, но уже не отвечающих современным научным требованиям.

Литература:

‘Абд ал-Гафур, 1859 – *‘Абд ал-Гафур*. Зафар-нама-йи Худайар-хан. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 598. 65 л.

‘Абд ал-Рахман, 1722 – *‘Абд ал-Рахман*. Тарих-и Абу ал-Файз-хани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 11. 161 л.

Абу Убайдаллах, 1866 – *Абу Убайдаллах*. Хуласат ал-ахвал. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 2084. 239 л.

‘Аваз Мухаммад Хуканди, 1875 – *‘Аваз Мухаммад Хуканди*. Тухфат ал-тавари-и хани. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан № 9455. 424 л.

Бейсембиев, 2009 – *Бейсембиев Т.К.* Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX вв. Алматы: ТОО «Print-S». 1263 с.

Ван Жун, 2008 – *Ван Жун*. Сиюй таньсяньши (История исследования Западных стран). Урумчи: Синьцзян жэньминь чубаньшэ, 2008. 312 с.

Казия Вафа, 1817 – *Казия Вафа*. Тухфат ал-хани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 16. 366 л.

Каримова, 2022 – *Каримова Н.Э.* «Сиюй шуйдао цзи» Сюй Суна, как особый вид сочинений по исторической географии Центральной Азии второй половины XVIII века // Мерос. 2022. №2. С. 108–117.

Каримова, Тулибаев, 2022 – *Каримова Н.Э., Тулибаев Т.Е.* Сочинение Цишии «Сиюй взньцзяньлу»: сведения по истории народов Центральной Азии второй половины XVIII в. // Oriental Studies. 2022. Т. 15. № 2. С. 373–382.

Каримова, Тулибаев, 2022а – *Каримова Н.Э., Тулибаев Т.Е.* Сочинение «Сичуй цзунтун шилюэ» как источник по исторической географии Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия востоковедение. 2022. №2 (101). С. 71–79.

Каримова, Тулибаев, 2023 – *Каримова, Н.Э., Тулибаев Т.Е.* Маршрут возвращения торговцев в Китай: по материалам сочинения Цишии «Сиюй вэньцзяньлу». Вестник КазНУ. Серия востоковедение. 2023. № 4 (107). С. 66–76.

Кармышева, 1971 – *Кармышева Дж. Х.* Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбангали Халиди. Советская этнография. № 1. С. 100-110.

Каталог восточных рукописей, 1960 – Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Т. I. Сталинабад. С. 239–241.

Му'ин ал-Дин, 1909 – *Му'ин ал-Дин.* Таварих-и аваил ва авахир. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 4468/IV. Л. 1366-176а.

Мухаммад Амин Бухари, 1829 – *Мухаммад Амин Бухари.* Убайдаллах-наме. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 1533. 151 л.

Мухаммад Салихходжа Ташканди, 1888 – *Мухаммад Салихходжа Ташканди.* Тарих-и джадида-йи Ташканд. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 7791. 1040 л.

Мухаммад Хусайн, 1830 – *Мухаммад Хусайн.* Махазин ал-таква фи тарих ал-Бухара. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 51. 409 л.

Мулла Ибадаллах, Мулла Мухаммад Шариф, 1826 – *Мулла Ибадаллах, Мулла Мухаммад Шариф.* Тарих-и амир Хайдар. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. № 1836. 94 л.

Тулибаева, 2024 – *Тулибаева Ж.М.* Сведения по исторической географии Центральной Азии в историографии узбекских ханств XVIII–XIX вв. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. Т. 147. №2. С. 99–116.

Сичуй цзунтун шилюэ, 2010 – Сичуй цзунтун шилюэ (Общее описание Западных окраин). Пекин: Чжунго шудянь, 2010. 242 с.

Тулибаева, Исахан, 2013 – *Тулибаева Ж.М., Исахан Г.Т.* Арабографические источники по истории Казахстана: Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. Астана: РГУ «Национального центра археологии и источниковедения». 154 с.

Тулибаева, Тулибаев, 2024 – *Тулибаева Ж.М., Тулибаев Т.Е.* Вклад академика Б.А. Ахмедова в изучение исторической географии Центральной Азии Нового времени (к 100-летию со дня рождения ученого) // *Bulye Gody.* Т. 19 (3). С. 1489–1497.

Хорезм в истории народов Евразии, 2019 – Хорезм в истории народов Евразии: Сборник материалов Международного симпозиума, посвященного 150-летию со дня рождения академика В.В. Бартольда. Каскелен: Университет имени Сулеймана Демиреля. 165 с.

Ци Юньши, 1968 – *Ци Юньши.* Сичуй яолюэ (Краткий очерк Западного края). Тайбэй: Чэнвэнь чубаньшэ, 1968. 174 с.

Qishiyi 2016 – *Qishiyi.* Xiyu wenjian lu // *Ming- Qing biji zhongde Xiyu ziliao huibian* (= Собрание материалов по Западным странам в заметках [эпох] Мин [и] Цин). Yao Xiao feibianzhu. Beijing: Xuefan chubanshe, 2016. P. 116–187.

Yuri Bregel, 1998 – *Shīr Muḥammad Mīrāb Mūnīs and Muḥammad Rīza Mīrāb Āgahī.* Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. Leiden: Brill. 1281 p.

Yuri Bregel, 1999 – *Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi.* Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. Leiden: Brill, 718 p.

References:

‘Abd al-Gafur, 1859 – ‘*Abd al-Gafur*. *Zafar-nama-yi Khudayar-khan* [Book of Victories of Khudayar Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 598. 65 f. (in Pers.).

‘Abd al-Rahman, 1722 – ‘*Abd al-Rahman*. *Tarikh-i Abu al-Fayz-khani* [The Story of Abu al-Fayz-khani]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11. 161 f. (in Pers.).

‘Avaz Muhammad Khukandi, 1875 – ‘*Avaz Muhammad Khukandi*. *Tuhfat al-tavarikh-i khani* [Khan’s Gift in the Chronicles]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 9455. 424 f. (in Pers.).

Abu Ubaydallah, 1866 – *Abu Ubaydallah*. *Hulasat al-ahval* [Summary of Circumstances]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 2084. 239 f. (in Pers.).

Beisembiev, 2009 – *Beisembiev T.K.* *Kokandskaja istoriografija: Issledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XVIII – XIX vv.* [Kokand Historiography: Research on the Source Study of Central Asia of the 18th – the 19th centuries]. Almaty: LLP «Print-S». 1263 p. (in Rus.).

Horezm v istorii narodov Evrazii, 2019 – Horezm v istorii narodov Evrazii: Sbornik materialov Mezhdunarodnogo simpoziuma, posvyashennogo 150-letiuu so dnya rozhdeniya akademika V.V. Bartolda [Khorezm in the History of the Peoples of Eurasia: Collection of Materials of the International Symposium Dedicated to the 150th Anniversary of the Birth of Academician V.V. Bartold]. Kaskelen: Suleyman Demirel University. 165 p. (in Rus.).

Karimova, 2022 – *Karimova N.E.* «Xiyu shuidao ji» Siyu Suna, kak osobyi vid sochineniy po istoricheskoy geografii Centralnoy Azii vtoroy poloviny XVIII veka [Xiyu shuidao ji by Xu Song as a Special Type of Historical-Geographical Work on Central Asia in the Second Half of the 18th Century] // *Meros*. 2022. No. 2. P. 108–117. (in Rus.).

Karimova, Tulibayev, 2022 – *Karimova N.E., Tulibayev T.E.* Sochinenie Qishiya «Xiyu wenjian lu»: svedeniya po istorii narodov Centralnoy Azii vtoroy poloviny XVIII v. [Xiyu wenjian lu by Qishiya: Materials on the History of Central Asian Peoples in Mid-to-Late 18th Century Revisited]. *Oriental Studies*. 2022. 15(2). P. 373–382. (in Rus.).

Karimova, Tulibayev, 2022a – *Karimova N.E., Tulibayev T.E.* Sochinenie «Xichui zongtong shilue» kak istochnik po istoricheskoy geografii Centralnoy Azii [The Xichui Zongtong Shilue as the Source on the Historical Geography of Central Asia] // *Journal of Oriental Studies*. 2022. No. 2 (101). P. 71–79. (in Rus.).

Karimova, Tulibayev, 2023 – *Karimova N.E., Tulibayev T.E.* Marshrut vozvrashheniya torgutov v Kitay: po materialam sochineniya Qishiya «Xiyu Wenjianlu» [The Route of Return of the Torguts to China: Based on Materials of Xiyu Wenjian Lu by Qishiya]. *Journal of Oriental Studies*. 2023. 107(4). P. 66–76. (in Rus.).

Karmysheva, 1971 – *Karmysheva Dzh. H.* *Kazhastanskiy istorik-kraeved i etnograf Kurbangali Halidi* [Kazakh Local Historian and Ethnographer Kurbangali Khalidi]. *Sovetskaya etnografiya*. 1971. No. 1. P. 100–110. (in Rus.).

Katalog vostochnykh rukopisey, 1960 – Katalog vostochnykh rukopisey Akademii nauk Tadzhikskoy SSR [Catalogue of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Tajik SSR]. V. I. Stalinabad. P. 239–241. (in Rus.).

Kaziya Vafa, 1817 – *Kaziya Vafa*. *Tuhfat al-khani* [Khan’s Gift]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 16. 366 f. (in Pers.).

Mu’in al-Din, 1909 – *Mu’in al-Din*. *Tavarikh-i avail va avahir* [History of the Beginnings and Ends [of Reigns]]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 4468/IV. F. 136b–176a. (in Pers.).

Muhammad Amin Buhari, 1829 – *Muhammad Amin Buhari*. Ubaydallah-name. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1533. 151 f. (in Pers.).

Muhammad Husain, 1830 – *Muhammad Husain*. Mahazin al-takva fi tarih al-Buhara [The Treasure of Piety]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 51. 409 f. (in Pers.).

Muhammad Salihhodzha Tashkandi, 1888 – *Muhammad Salihhodzha Tashkandi*. Tarih-i dzhadida-yi Tashkand [The New History of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 7791. 1040 f. (in Pers.).

Mulla Ibadallah, *Mulla Muhammad Sharif*. 1826 – Mulla Ibadallah, Mulla Muhammad Sharif. Tarih-i amir Haydar [The History of Emir Haydar]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1836. 94 f. (in Pers.).

Qi Yunshi, 1968 – *Qi Yunshi*. Xichui yaolue. (The Brief Essay on the Western Region). Taipei: Chengwen chubanshe, 1968. 174 p. (in Chin.).

Qishiyi, 2016 – *Qishiyi*. Xiyu wenjian lu. // Ming-Qing biji zhongde Xiyu ziliao huibian [Collection of Materials on Western Countries in the Notes of [Epochs] Ming [and] Qing]. Beijing: Xuefan chubanshe, 2016. P. 116–187. (In Chin.)

Tulibayeva, 2024 – Tulibayeva *Zh.M.* Svedeniya po istoricheskoy geografii Centralnoy Azii v istoriografii uzbekskikh hanstv XVIII–XIX vv. [The Historiography of Uzbek Khanates of the 18th – the 19th Centuries: Materials on the Historical Geography of Central Asia] // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. Vol. 147. No. 2. P. 99–116. (in Rus.).

Tulibayeva, Isahan, 2014 – *Tulibayeva Zh.M., Isahan G.T.* Arabograficheskie istochniki po istorii Kazakhstana: Fond Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Arabic-script Sources on the History of Kazakhstan: Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. Astana. 2014. 154 p. (in Rus.).

Tulibayeva, Tulibayev, 2024 – *Tulibayeva Zh.M., Tulibayev T.E.* Vklad akademika B. A. Ahmedova v izuchenie istoricheskoy geografii Centralnoy Azii Novogo vremeni (k 100-letiu so dnya rozhdeniya uchenogo) [Contribution of Academician B.A. Akhmedov to the Study of the Historical Geography of Central Asia of the Modern Era (on the Occasion of the 100th Anniversary of the Scientist's Birth)] // Bylye Gody. 2024. Vol. 19 (3). P. 1489–1497. (in Rus.).

Wang Jong, 2008 – *Wang Jong*. Xiyu tanxianshi [History of Western Land Exploration]. Urumqi: Xinjiang renmin chubanshe. 312 p. (In Chin.)

Xichui zongtong shilue, 2010 – Xichui zongtong shilue [The General Description of the Western Outskirts]. Beijing: Zhongguo shudian. 242 p. (In Chin.)

Yuri Bregel, 1998 – Shīr Muḥammad Mīrāb Mūnīs and Muḥammad Rīza Mīrāb Āgahī. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. Leiden: Brill. 1281 p. (in Chaghatay).

Yuri Bregel, 1999 – Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. Leiden: Brill. 718 p.

¹Төлебаева Ж.М., ²Каримова Н.Э., ¹Төлебаев Т.Е.

¹Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан.

² Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Ташкент, Өзбекстан.

E-mail: ¹tulibay@gmail.com, ²nataliakarimova@mail.ru

XVII – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС НАРРАТИВТІК ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия аймағының тарихи географиясы туралы мәліметтерді қамтитын XVII – XX ғасырдың басындағы шығыс тілдеріндегі нарративтік жазбаша шығармаларына шолу жасалады. Ресейлік және батыстық жазба деректермен қатар, араб графикасындағы және қытай деректерінде жаңа замандағы біздің аймақтың тарихи географиясын зерттеуде маңызды негіз болып табылады. Шығыс дереккөздерінде түрлі этностардың қоныстанған аймақтары, әкімшілік құрылым, қалалар, жолдар және жергілікті халықтың шаруашылық іс-әрекеті, сондай-ақ аймақтың климаты, табиғатымен пайдалы ресурстары туралы әртүрлі мәліметтер келтірілген. Қокан, Бұхара және Хиуа авторларының ресми жылнамаларымен жеке сипаттағы еңбектерінде жаңа заманда Өзбекхандықтарымен Дешті Қыпшақтың мемлекеттік құрылымы, этникалық құрамымен әкімшілік-аумақтық өзгерістері туралы мәліметтер берілген. Саяхат жазбаларынан Ресеймен Қытайға шекаралас аудандардағы жергілікті тұрғындар туралы тарихи-этнографиялық ақпарат алуға болады.

XIX ғасырдағы шенеуніктер мен саяхатшылардың естелік жазбаларында Қазақстанның тарихи топонимиясы, керуен сауда жолдарымен өзен өткелдері жайлы құнды мәліметтер келтірілген. Мауераннахрмен Цин Қытайынан шыққан көптеген жазба ескерткіштерде жаңа замандағы Орталық Азия аймағының табиғи, саяси, әлеуметтік-экономикалық географиясына қатысты тың материалдар бар. Олардың көпшілігі әлі ғылыми айналымға енгізілмеген немесе қазіргі ғылыми талаптарға сай қайта аударуды қажет етеді.

Кілт сөздер: арабграфиялық және қытайлық жазбаша дереккөздер, тарихи- географиялық материалдар, ресми және жеке сипаттағы жылнамалар, Орталық Азия, Жаңазаман, Қазақстан.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асқан Орталық Азияның тарихи географиясы» ғылыми бағдарламасы шеңберінде дайындалды (грант № BR21882416).

¹Tulibayeva Zh.M. ²Karimova N.E. ¹Tulibayev T.E.

¹Eurasian Research Institute at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

²Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: ¹tulibay@gmail.com, ²nataliakarimova@mail.ru

HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN ORIENTAL NARRATIVE SOURCES OF THE 17TH TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The article provides an overview of narrative works written in Oriental languages from the 17th to the beginning of the 20th century, containing information on the historical geography of the Central Asian region. Alongside Russian and Western written sources, Arabic- script and Chinese texts represent an important foundation for researching the historical geography

of this region during the modern period. Oriental sources provide diverse information about the places of residence of various ethnic groups, administrative systems, cities, roads, and economic activities of local populations, as well as details about the climate, wildlife, and natural resources of the region. Official chronicles and private works by Kokand, Bukharan, and Khivan authors contain data on state organization, ethnic composition, and administrative-territorial changes in the Uzbek Khanates and Desht-i Kipchak during the modern period. Travel notes offer historical and ethnographic insights into local populations in border areas with Russia and China. Valuable information on the historical toponymy of Kazakhstan, caravan trade routes, and river crossings is presented in the memoirs of the 19th-century officials and travelers. Numerous written monuments from Mawarannahr and Qing China contain original materials on the physical, political, and socio-economic geography of the Central Asian region in the modern centuries, many of which still await further study, scholarly incorporation, or re-translation in accordance with contemporary academic standards.

Keywords: Arabic-script and Chinese written sources, historical-geographical materials, official and private chronicles, Central Asia, modern period, Kazakhstan.

Acknowledgments: This article was prepared as part of the research program Historical Geography of Central Asia, funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. BR21882416).

Авторлар туралы мәлімет:

Төлебаева Жұлдыз Мусақызы, тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Каримова Наталья, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Ташкент, Өзбекстан.

Төлебаев Темур Едгорович, Қожа Ахмет Яссауиатындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Тулибаева Жулдыз Мусаевна, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Алматы, Казахстан.

Каримова Наталья, доктор исторических наук, профессор, Ташкентский государственный университет востоковедения, Ташкент, Узбекистан.

Тулибаев Темур Едгорович, старший научный сотрудник, Евразийский научно-исследовательский институт, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Tulibayeva Zhuldyz Musaevna, Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher of Eurasian Research Institute at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

Karimova Natalya Ermanovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan.

Tulibayev Temur Edgorovich, Senior Researcher of Eurasian Research Institute at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI: 03.81.39

<https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.260>

^{1*} Sultanbayeva N.D. ² Shadkam Z.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹nur.sultanbayeva@gmail.com, ²zubaida.68@gmail.com

TRADITIONS OF CHAGHATAY MANUSCRIPTS: A STUDY OF CODICOLOGICAL FEATURES

Abstract. Codicology is the field of science that assigns itself the responsibility to interpret the parameters of the original workpiece. This study enables us to reveal when, where, how and why the manuscript was written. Chaghatay language, as the communication tool applied between the nations of Central Asia, plays a crucial role in history, where written heritages in Chaghatay offer valuable insights into the lives of past societies. We have to admit that there is a lack of research made specifically on the codicology of this ancient Turkic language's manuscripts. Codicology is considered as important as the essential meaning of books. The style, aesthetics, and illustration used in writing manuscripts in that historical context, give us valuable messages in their own unique way. The purpose of our work is to study the aesthetic, physical dimensions and provide analysis in the sphere of Chaghatay manuscript's codicology. To obtain findings, this study has primarily relied on the publications of western scholars to conduct a comparative analysis. The findings highlight distinctive features of cover decoration in manuscript production, as found in Central Asian bookbinding traditions, handwriting styles, illustrative elements that are characteristic of Chaghatay manuscripts. We provided Turkish and original versions of specific terminology applied to identify key elements within the data science framework used in manuscript studies. To demonstrate examples in the discussion of physical characteristics, we have employed the digitized versions of the Chaghatay manuscripts from the Berlin State Library, the Süleymaniye Library and hard copies from the Al-Farabi Kazakh National University Library.

Keywords: Codicology, physical dimension, bookbinding tradition, calligraphy, decoration, Chaghatay manuscripts.

Introduction

Chaghatay language (also spelled as Chagatay, Chagatai or Chagatai Turkish) was an old Turkic language widely spoken across Central Asia. It also served as a written language of Eastern Turks who lived outside the Ottoman Empire. We can provide an extensive explanation of the word "Chaghatay". In the 13th century the Karakhanid language, which developed after the old Turkic language, became the common written language for all Turkic nations. After the collapse of the Karakhanid state, half of the state used the Khwarezm language, whereas the other side used the Kipchak language. Due to the fact that these languages appeared during the transitional period, by the end of the 14th century, when Amir Temir united the Turkic peoples in Central Asia, the Chaghatay language replaced them as the common language. Starting from the reign of Amir Temir, the Chaghatay language, which was broadly used as a literary, administrative and cultural language among Turkic tribes till the early 20th century, unified the Turkic languages into one single form that was scattered before. From the 15th century, the Chaghatay language served as the official language of the empires such as Amir Temir, Shaybanids, Babur, as well as in the Khiva and Kokand Khanates.

Chaghatay - was the name of Genghis Khan's second son, who ruled over a large region of Central Asia between 1226-1246. However, the term "Chaghatay" came to denote the state and its population - namely, the nomadic Turkic tribes inhabiting the Chaghatay Ulus in the period succeeding his death, along with the language spoken by these communities (Shadkam, 2019).

The period between the 15th and 17th centuries witnessed the flourishing of the Chaghatay language, characterized by the creation of numerous distinguished compositions. There were such prominent figures as Ali Shir Nava'i (1441-1501) a poet, who increased the speech of the Turkic peoples, at the times of Timurid Empire, to the level of a literary language alongside Persian (Schluessel, 2018). Around that particular time period, founder of the Mughal Empire, Babur Zahir ud-Din Muhammad (1483-1530), wrote *Baburnama* in Chaghatay language, the autobiographical work about his conquests, travels and thoughts. This work is considered a classic of Islamic and world literature. Moreover, a number of respected poets and prose writers followed in their footsteps, leaving a significant impact on the literary landscape of Central Asia, with their influence spanning from current Xinjiang to the Ottoman Empire.

The Chaghatay language used the Arabo-Persian script, which was adopted to Turkic people and their language. In this regard, according to Eric Schluessel, an American historian of Central Asia, we can observe the Chaghatay language as a lingua franca for Central Asia that in most places functioned alongside Persian, and in some areas was much more common and prevalent (Schluessel, 2018). Although the written and spoken language varied significantly in various parts of the region, mostly it was comprehensible to diverse readers and listeners throughout different periods and places. That wide progression is affected by how people talked about the language itself: writers and poets of the Chaghatay period applied terms such as “*Turki, Turkish language, Turkic language, Turkic lafzi, Turkish Elfasy*”, or as “*the language of the Turks*”. Nava'i used the term “*Chaghatay lafzi*” instead of the word “*Turkish*”. He used the words *Turkish* and *Chaghatay* in a different meaning (Shadkam, 2019).

Nowadays, there are numerous academic institutions, museums and libraries all over the world, where old Turkic manuscripts of Islamic Central Asian origin are preserved. For instance, we can find precious works of Chaghatay writers and poets in Uzbekistan, Turkiye, Russia, China, the United Kingdom, France, Germany, Iran and India. Valuable works of Nava'i are widely distributed, and currently they are available to read and make analyses in the Suleymaniye Kutuphanesi and the Topkapi Palace Library (Turkiye), Al-Biruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan), and the British Library (London) (Mirsultan, 2019). As the fact that, working with these manuscripts requires at least a long journey to access, nowadays there are a number of institutions and libraries which have published the large parts of their manuscript collections online. Digitisation projects of rare manuscripts allow scholars, researchers and historians across different regions to perform tasks collaboratively with ancient texts remotely. The Digitised Collections of the Berlin State Library (*Staatsbibliothek zu Berlin*) and the Presidency of Türkiye Manuscript Institution of Süleymaniye Library in Istanbul are examples that provide rare collections of manuscripts online.

In our article, we are investigating the theories of scholars who have made huge contributions in the sphere of Turkic manuscripts: they are, first and foremost, Adam Gacek and François Déroche, leading specialists of Islamic codicology and palaeography, the authors of a growing number of publications on various aspects of Islamic manuscripts; Fatih Rukanci, a Turkish professor, historian whose scientific researches are dedicated to the written heritages of Ottoman Empire. In conjunction with the works of other scholars, their input facilitated comparative analyses and enabled us to explore the physical design aspects of Chaghatay manuscripts.

Materials and Methods

Codicology is a comparatively emerging field of science that appeared only in the mid-twentieth century. It is the study of manuscript books as physical objects. It considers materials and features of their production such as inks, papers, scripts, binding, also including techniques used to make books. Within the “physical” characteristics of manuscripts, its formation and materials, concerning their writing and design, wider and more immediate possibilities for comparison, allow

to speak of a “universal grammar” about manuscripts, of the codex in particular, focused on identifying the structural elements typical to the most craft traditions and the insightful reasons for their organization in a coherent system (Maniaci, 2002). According to the AACR2 (Anglo- American Cataloguing Rules 2), physical descriptions of handwritings are examined by their following characteristics:

The length of the work (e.g. numbers of the pages, volumes, slides, maps, and etc.);

Other physical details (e.g. pictures, maps, etc.);

Measurements: (e.g. height, length and width, diameter, etc.);

Attached documents (Keseroğlu, 2006).

It is evident that material characteristics of manuscripts demonstrably diverge from those of printed texts, underlining fundamental distinctions in their production and presentation. Based on Turkish scholar Fatih Rukancı, in order to acquire detailed information about the physical attributes of handwritings, the catalog record can be grouped under 10 headings:

1. Binding features;

2. Decoration elements;

3. Miniature characteristics;

4. The size of the paper and the writing area;

5. Paper types, materials, colour and watermark information;

6. Numbering, rows and/or columns (layouts);

7. Types of calligraphy;

8. Ink colour and its features;

9. Rakabe- possession statement, derkenar- marginal notes, şukka - slip notes;

10. Physical condition of the book (Rukancı, 2012).

Discussion

Binding, bookbinding

Binding is one of the most essential stages in a manuscript book making process. Bookbinding is a branch of art that encompasses all the processes used to collect all the pages of a handwritten or printed work, for giving it its finalized version, and to put a hard or soft cover both to decorate the work and protect it from possible external damages. In this respect, the binding is a component that ensures both technical and aesthetic advantages. Those who deal with this kind of art are called bookbinders. Chaghatay manuscripts were mainly influenced by the style of Arabic and Persian manuscripts.

Adam Gacek explains that the bookbinding process in the Islamic world is called differently according to its geographical and linguistic variations. For example, *tajlid* - is the term used in the Islamic East, specifically in regions like the Middle East and Central Asia. The term *tasfir* - is employed in reference to the Islamic West, particularly indicating North African countries such as Morocco, Algeria. The final one is *tashif* - is applied within the context of Persian and Turkish manuscripts. Whereas the bookbinders are known as *mujallid*, *musaffir* and *sahhaf* (Gacek, 2009). Accordingly, Chaghatay bookbinders were called *sahhaf*.

There are three main types of Islamic bookbinding. They are referred to as *type I*, *type II* and *type III* where *type I* denotes early bindings known as “boxed-books”. The second, *type II* indicates bindings with flaps. And the last one, *type III* represents manuscripts without flaps (Roberts, Etherington, 1982).

Here in the following table, we have illustrated versions of three types of bookbindings:

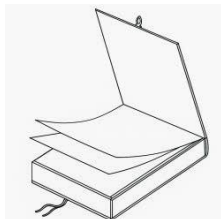
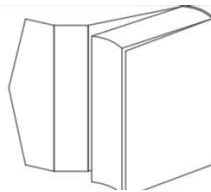
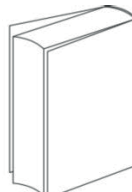
Type I binding: boxed books	Type II binding: bindings with flaps	Type III binding: bindings without flaps
		

Table 1. Types of binding.

Type I boxed books were regarded as one of the earliest forms of bookbinding in the whole Arabic manuscript tradition. This type of binding was probably called *khibā* which can be translated as *a tent* or *cover*, or *akhbiyah* which is the plural form of *khibā* (Gacek, 2009). Boxed binding presents as to have been applied exclusively for Qurans and appears to have been discontinued at the time during the period in which the format changed into vertical in the 4/10th century (Gacek, 2009). Since the Chaghatay language only began to gain widespread usage after the 14th and 15th centuries, boxed *Type I* bindings were not commonly applied during this period. Instead, two other binding styles were predominantly used: bindings with triangular flaps and those without flaps, in alignment with broader Turkish-Islamic manuscript binding traditions.

Chaghatay manuscripts' protective covers were usually made of leather material cardboard since its durability was considered as the strongest. Nonetheless, bindings overlaid with materials such as thin wood, cloth, or marbled paper are also attested. The manuscripts of Chaghatay language usually have a plain front cover with *chain borders* or without, *medallion* (known as *şemse* in Turkish) in the center, *pendants* (*salbek* in Turkish), *corner pieces* (*köşebend* in Turkish) and some bindings have marbled paper on the cover, which is referred to as *ebru* paintings in Turkish language. The medallion is an oval or circular design positioned at the center of the front cover, often adorned with different decorative elements such as floral motifs or intricate patterns. It is called *şemse* in Turkish language which comes from the Arabic "*shems*" شمس meaning "sun". Pendants are two smaller motifs that appear on the top and bottom of the medallion. Corner pieces, generally positioned at the four corners of the manuscript cover, often feature triangular forms or geometrically proportioned circular motifs. Additionally, chain border designs were used as framing elements to embellish the cover binding of the manuscript.

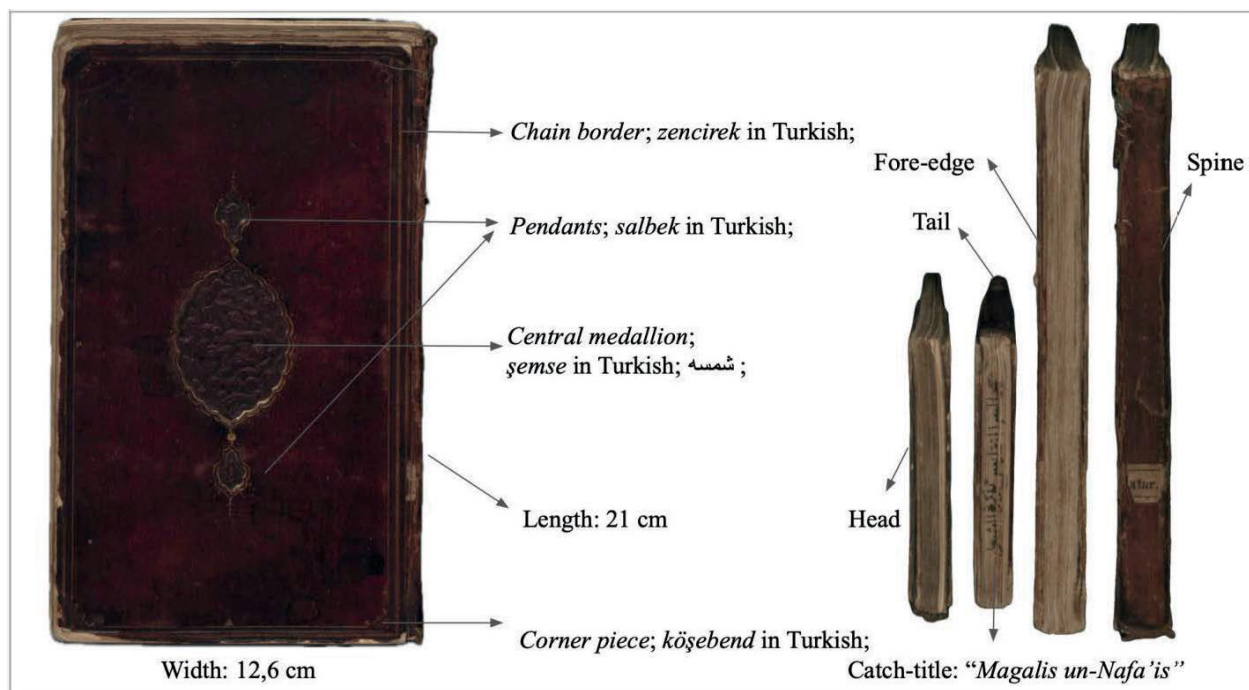

Fig. 1. “*Majalis un-Nafa'is*” Ali Shir Nava’i 1547, Berlin State Library;

This is the front cover of “*Magalis un-Nafa'is*” (Assemblies of Precious (or Exquisite) Gatherings), Ali Shir Nava’i’s manuscript written in 1574 which is currently preserved in the Berlin State Library. As we have mentioned previously, the library has hundreds of digitized manuscripts that are available to work remotely for foreign scholars, historians and researchers. At present, it is available to study six digitized manuscripts of Ali Shir Nava’i on the site.

The manuscript given below is bound by *type III*, binding without flaps, brown, leather-covered. It has a medallion with floral motifs, pendants, corner pieces and chain borders.

Research Results

Decorative Binding with Marbled Paper/ Ebru

Originally the word *ebru* in Turkish comes from Persian language “*abri*” ابری which stands for *cloud*, thus “*kaghaz-i abri*” meaning *cloud paper*. Consequently, there is a general consensus that marbled paper first appeared in Iran as early as in the 9/15th century (Deroche, 2006). Marbling is a method of making an illustrative colourful paper by the application of colours that float on the surface of a gum-based liquid. Deroche (2006) claims that the earliest manuscripts bound with marbled paper can be dated to between 1470 and 1490, and were found only in the Timurid Empire. After 1540, *ebru* gained significant popularity and widespread use in the Ottoman Empire.

An illustrative example of the use of *ebru* painting can be found in a manuscript dated 1737 called “*Shajara’i Turki*” by Abu’l-Ghazi Bahadur Khan (the 17th century khan, Khiwa/Chiva), housed in the Berlin State Library, in which *ebru*-decorated paper was employed for the front and back endpapers.

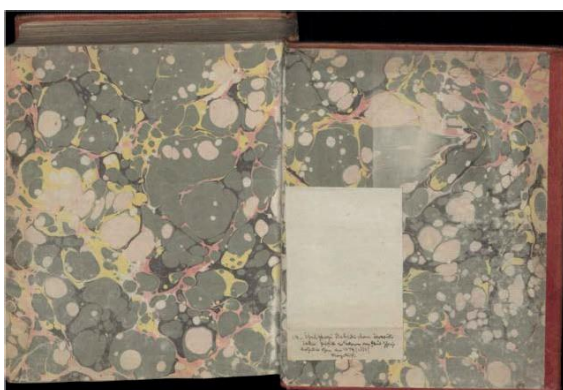

Table 2. “Shajara’i Turki” by Abu’l-Ghazi Bahadur Khan, 1737; Berlin State Library;

Chaghatay manuscript preserved in the rare and valuable books department; Al-Farabi Kazakh National University Library. MS no. 273;

Signed bindings were a rare phenomenon in Arabo-Persian or Ottoman manuscripts. However, it appears that signed manuscripts were widespread, especially in Central Asia and Afghanistan (Gacek, 2009). Signed bookbindings are manuscripts where we can find the name of

a bookbinder, usually on the upper cover, in the middle of the central motif or inside of the top or bottom pendants. Here, in the following table we can see one example:

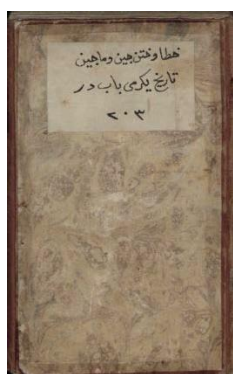

Table 3. Chaghatay manuscript with front and back covers bound in marbled paper. “Ḥatai wa-Ḥotan Ğin wa-Maġin Tārīḥ” by Ḥiṭā’ī, ‘Alī Akbar, 1728; Berlin State Library;

Fig. 2. A signed Chaghatay manuscript preserved in the rare and valuable books department; Al-Farabi Kazakh National University Library. MS no. 251

Pendant of the manuscript with the name of a bookbinder:
“*Amal Muhammad Yusuf sahhaḥ*”

Calligraphy, Types of Calligraphy

Calligraphy is not only the style of writing, it is a representative of mind, intelligence, culture and thought. Calligraphy played and still has a substantial role in Islamic world. To express the greatness of this art, writing masters demonstrated their work on manuscripts and architectural compositions. Different types of handwriting could illustrate and convey information about the history, knowledge, culture and tradition of various periods and places. From time to time, the styles of calligraphy have been changing due to the purpose of writing, regional and cultural diversity, political or religious impacts, and the availability of materials such as paper, ink and pen.

The choice of calligraphic styles in Central Asian manuscripts differ depending on their specific functions and intended purposes. There were scripts suitable for official papers as documents, letters, legal agreements, several more were in decorative ways (literature, prose, etc.) and the rest had non-formal methods that were accessible and more straightforward (Amat, Dwyer, Eziz, Papas, & Sperberg-McQueen, 2018). Certain book hands were used solely for the purpose of writing the Quran. Hence, book scripts in manuscripts of the Islamic world are historically divided into two groups: *khutut al-masahif* and *khutut al-warraqin* which represents *Quranic scripts* and *non-Quranic script* hands. Here are the most commonly used handwriting styles in Chaghatay manuscripts:

Nasta'liq was the script type that was applied predominantly in Chaghatay manuscripts. Ali Shir Nava'i's works are also in *nasta'liq* style. However, we can discover other types of calligraphy infrequently like: *naskh*, *thuluth* and *muhaqqaq* (Amat et al., 2018). In most cases, headpieces were usually rendered in a highly decorative form. The following presents a more detailed overview of each type of calligraphy:

Nasta'liq was one of the main book-hands used to write Persian manuscripts. This type of calligraphy is also called the Genius of Persian Calligraphy. The word *nasta'liq* is originally a Persian compound word*: *naskh* and *ta'liq* that are translated as: *naskh* - “transcription”, *ta'liq* - meaning “hanging” or “suspended” caused by its exaggerated horizontal strokes. *Nesta'lik* is the way it is rendered in the Turkish language. Schimmel (1990) calls this script the most significant achievement of Muslim world that served as the ideal vehicle for poetic compositions.

The script developed as a separate type of writing from the second half of the 14th century by Mir Ali Tabrizi (Atif, Rahman, 2007). As Chaghatay language was mainly influenced by Persian language, the manuscripts in Central Asia and Mughal Empire applied this script type to a great extent. Schimmel (1990) claims that after the decline of the Timurid Empire in Herat, various regional variants of *nasta'liq* emerged across Iran, Central Asia and India. Indeed, there was Qur'an written in 1538 by Shah Tahmasp (Persian calligrapher, ruler of Iran 1524-1576) with *nasta'liq* script, which lacked aesthetic compatibility with Arabic versions.

Thuluth ثلث literally means “one-third” from Arabic language, the type of script used in manuscripts especially for writing headings. Characterized by its large and graceful form, this type of cursive script significantly enhanced the manuscripts' decoration, elegance and aesthetics. The reason it is called *thuluth* is because of the fact that one-third of each letter is diagonal or slanted. In Turkish language, it is recognized as *sülüs*. There were Qur'ans where the first, the central and the last lines were written in *thuluth*, whereas the rest of the text applied *naskh* script (Schimmel, 1990). This type of combination was employed to enhance the aesthetic organization of the page and was popular in the period of Mamluk and Ottoman. Chaghatay manuscripts used this style mainly to write headings in an attractive way.

Table 4. *Thuluth* script: Nehcü'l-Ferâdis/
نهج الفرديس by Mahmûd b. Ali el-Harzemî / محمود
بن علي الحرزمي; Süleymaniye Library, Fatih
Collection, MS No. 00879, Presidency of
Türkiye Manuscripts Institution;

*The components of the word “*nasta'liq*” are originally from Arabic language, where *naskh* has meaning as “copy, abolish or replace”; and *ta'liq* “hanging, comment”. However, while the words are derived from Arabic, the term *nasta'liq* is developed in Persian language [12].

Naskh نسخ is a smaller, clearly legible script of Islamic calligraphy. The script was widely employed across all the Islamic countries, with each region developing its own style of writing with *naskh*. For instance, in Iran *naskh* was written rounded and highly vertical, demonstrating refined letterforms. Quranic texts written in the early 18th century in Iran with *naskh* were highly prized and this round *naskh* reached India (Schimmel, 1990) where manuscripts in the Mughal Empire were written in both Persian and Chaghatay languages. In the Ottoman Empire, with the script *naskh*, letters seem to glide swiftly leftward. In 1500, this style was founded by Shaykh Hamdullah and achieved notable excellence by his successors (Schimmel, 1990). Therefore, there is a Turkish expression: “*Kuran Mekke'ye indi, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı*” meaning *The Qur'an was revealed in Mecca, recited in Egypt, and written in Istanbul*.

Literally, *naskh* is translated as “to copy, transcribe, replace, reproduce, or abolish”. Emerging in the 10th century and developed by Yaqut al-Musta'simî, a calligrapher, the script was primarily employed for transcribing formal documents or the Qur'an, valued for its clarity and readability. Whereas *nasta'liq* was written curvilinearly, *naskh* style's main feature was its rectilinear shape, the letters were written right-lined (Amat et al., 2018). In addition to the fact that *naskh* script was primarily applied for the copying of medium and small-sized Quranic passages, it was also adopted broadly as a bookhand for transcribing non-Quranic texts, namely in the fields of tafsir, hadith, fiqh, nahw and other similar texts (Gacek 1989). In the given example below, *naskh* style was used to write historical and genealogical work in Chaghatay language in the mid-17th century.

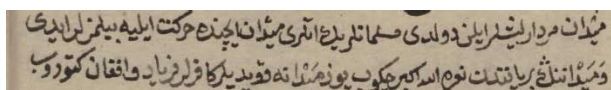

Table 5. **Naskh script:** Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, (Khiwa/ Chiwa Khan): Seğere'i Turki, 1150, (1737); Page 24, Berlin State Library;

Muhaqqaq محقق means “fully realized”, “ideal” and “strongly expressed”. The scripts appeared in the 10th century and became a calligraphic hand in the 13th century. *Muhaqqaq* style was applied to write large Qur'an in a fine, decorated shape. Its distinctive feature, setting it apart from other script styles, is that *muhaqqaq* used diacritical marks. Adam Gacek suggests that, *muhaqqaq* script was exclusively applied for transcribing the Quran (Gacek, 2009).

Shikastah شکسته emerged as the result of writing *nasta'liq* swiftly. It is a Persian script form, originally translated as “broken script” which was adopted at the beginning of the 11/17th centuries. It blends the forms of both *nasta'liq* and *ta'liq*. *Shikastah* is a cursive way of writing as with *nasta'liq* (Gacek, 2009). However, this type of book hand may require greater challenges in legibility and comprehension.

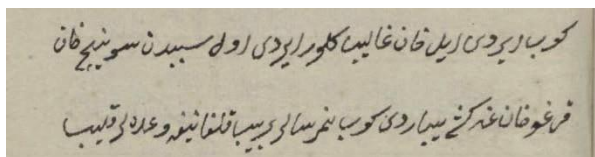

Table 6. **Shikastah script:** Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, (Khiwa/ Chiwa Khan): Seğere'i Turki, 1150, (1737); Page 97, Berlin State Library;

Characterized by diverse bookhands revealing the value of calligraphy within Muslim communities. In fact, scripts like *thuluth* and *muhaqqaq* are already providing evidence for being the principal category of art in Islam. According to religious tradition, it is unacceptable to represent the images of living beings as of humans or animals, resulting in the elevation of calligraphy as the most esteemed art in the society by embracing aesthetic, religious and spiritual values altogether. Annemarie Schimmel (1979) called calligraphy “an art that can be defined without exaggeration the quintessential art of Islam” to specify its indissoluble tie with the religion of Islam. Therefore, the most high-priced treasure for muslims was considered the calligraphy of the Quran. There is a Turkish saying that: “In spite of the fact that foreign artists could build mosques, yet they were not able to write a copy of the Quran”. Moreover, calligraphers have been considered as destined for Paradise for the ability of copying the Quran, whereas painters were regarded as food for Hell (Schimmel, 1990).

Qalam or Calamus: Writing Accessories

Since the earliest periods, the instrument applied for writing in Islamic tradition was a pen made from a reed that was commonly known as *qalam* in Arabic language (also in Greek “kalamos”, in Latin “calamus”). The word appears multiple times within the Quranic texts, and significantly, one surah carries the name “Al-Qalam”.

Before using the reed pen as a writing tool, one side had to be sharpened or cut, to make a nib, as it makes the writing process suitable. The trimming process was the most important part of making the pen. The nib was shaped in various ways to suit the particular requirements, depending on the type of calligraphy and manuscript. As noted by Adam Gacek, there were three main types of cutting the nib:

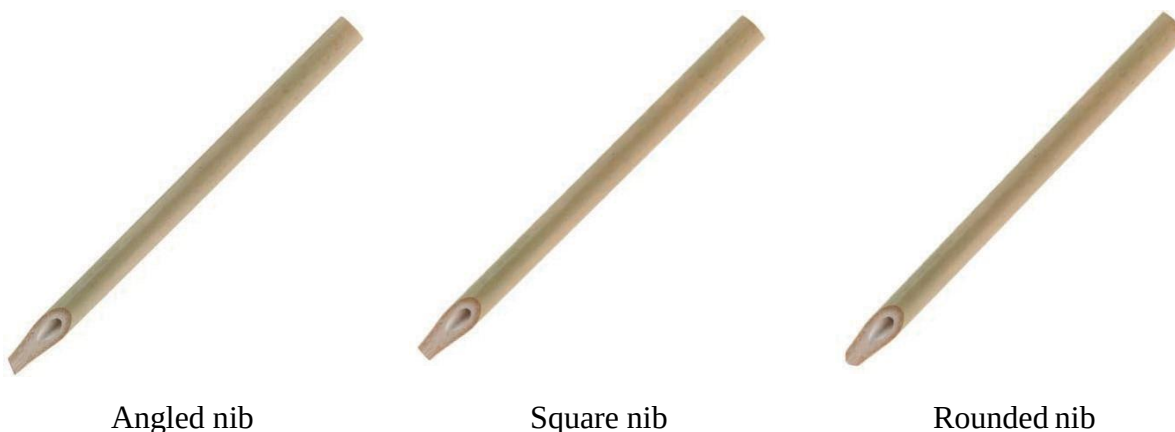

Table 7. Types of nib cuts (Gacek, 2009).

Deroche (2006) demonstrated the types of reed pens depending on their geographical location. Accordingly, the nibs of the qalam varied from region to region. For instance, in the Maghribi calligraphic tradition (western part of the Islamic world: Morocco, Algeria, Tunisia, etc.) the nibs were more rounded, like an arc of a circle. The inner curve was slightly flattened, thus making it comfortable to hold (Deroche, 2006). Maghribi calligraphy mostly developed directly from Kufic script and this style of nib could support to make curvilinear strokes typical of Maghribi scripts. Whereas in the Muslim East, Deroche demonstrated (2006) the application of angled nibs. It can therefore be inferred that angled nibs were used in writing the *Nasta'liq* script in Chaghatay Turkish.

Ink

There are numerous ancient works written in Arabic language where the ways and techniques of manuscript production are described with details. They provide information about the names, terminologies of each device and instruments employed in bookmaking tradition and the methods how the inks, pens and papers were made. They are: *Umdat al-Kuttab* (the Pillar for the Penmen) by Ibn Badis (1062 CE); *Zinat al-kataba* (The Ornament of the Scribes) written in the 10th century by Al Razi, well-known chemist and physician of his time; *Al-Muhtara fi funun min as-şuna* (The Findings on the Techniques of Craftsmanship) by al-Malik al-Muzaffar Yusuf al-Gassani (1294- 1295 CE), *Kitab al-azhar fi 'amal al-ahbar* (The Most Beautiful Flowers on the Production of Inks) by Muhammad Ibn Maymun al-Marrakusi al-Himyari (mid. 13th century) are the oldest sources about the ingredients and the process of inkmaking (Fani, 2021). These works are essential for scholars and scientists in the sphere of codicology and paleography.

Generally, two types of ink making process were applied predominantly in early Arabic-script manuscript production: carbon ink which was called *midad* مداد and iron-gall ink - *hibr* حبر in Arabic language (Gacek, 2009). These were also the way the ink was called. The third kind of ink could be supposed to be the combination of these two types. Consequently, there was another name referring to the ink as *murakkab* مركب, which is literally translated as “composition, combination”. This term is still used in the modern Turkish language as *mürekkep*, meaning *ink*. Based on Deroche, (2006) there was no exact facts about the variation between the types of inks, whereas the terms were used interchangeably in culturally or linguistically non-Arabic regions.

Carbon-based inks were composed using soot (lampblack) dispersed in gum arabic and water. The ingredients and the methods of preparing the soot broadly varied. However, the most widespread components applied were the vegetable substances such as olive, rice, seeds of radish, sesame, hazelnut and walnut oil (Gacek, 2009). As stated by Ibn Badis, an Indian ink was produced

by mixing vegetable and animal fat (Deroche, 2006). Whereas, Austrian orientalist Grohmann and Tunisian historian Chabbouh claimed the utilization of petroleum in making the carbon ink (Chabbouh, 1995). The carbonization process was generally made by burning the substance and turning it into powder. Most commonly, the powder was suspended in gum arabic. Although, Deroche claims, in Ibn Badis's work, it is stated that mostly manuscripts of Iraqi background employed the egg white instead of gum arabic (Deroche, 2006), while Gacek adds the using of honey to bind the ink (Gacek, 2009).

The second type of ink, iron-gallic inks were derived from gall-nut, vitriol and gum arabic. Gall-nuts are usually found in oak trees, consequently, they are also known as oak apples. They are small round formed swellings made by insects to keep their eggs. It is said that oak trees contain high concentrations of tannic acid (Deroche, 2006). Vitriol was taken from the alum, then by mixing with the powder of gall-nuts and gum arabic resulted in the production of a perfect black colour. Deroche (2006) also states that the regions influenced by Persian manuscript tradition applied an alum as vitriol. Considering the strong cultural ties between Chaghatay Turkish and Persian traditions, it is reasonable to presume that alum was used in the preparation of this type of ink.

Because of the acid, the colour of iron-gall inks were considered unsteady and could change over time. Indeed, when the amount of ingredients were not added properly and contained too much acid, it could even lead to the burns and written areas could be deteriorated. Whereas carbon-based inks were also not persistent and could be rinsed off easily, due to this fact *midad* was not generally applied to write on parchment (Gacek, 2009).

Chaghatay manuscripts were predominantly written in black ink for the main text, and red colour for special definitions, decorative framing or rubrications. The aforementioned facts reveal that the ingredients could be different due to the region and did not have a strict single method of making the ink. Additionally, the additives of the ink may depend on the availability and accessibility of the product.

Paper

Early Islamic manuscripts before the widespread consumption of a paper, found in various types of writing materials such as papyrus, parchment or palimpsests. Papyrus was the oldest material applied for writing documents or manuscripts, since one of the better preserved Arabic papyrus manuscripts found in Cairo written in approximately 843-844 CE. While the latest manuscript produced on parchment material was found in Syria dated to 1572-1573 in Arabic language (Deroche, 2006). Apart from the parchment's durability, the original text from parchment could also be erased easily, making it suitable for reuse. They are referred to as palimpsests.

By the time Chaghatay Turkish emerged broadly in Central Asia, the paper had already replaced earlier materials and established itself as primary manuscript production throughout Central Asia, Iran and India. In fact, it is said that Islamic world was introduced with paper making technology in the year 751 in Central Asia, specifically after the battle Atlakh on the river Talas (currently Taraz in Kazakhstan), via captured Chinese artisans and they were taken to Samarkand where the first paper mill was set up (Gacek, 2009).

Multiple terms were used to refer to paper reflecting different historical and cultural shifts. *Qirtas* قرطاس or *waraq* ورق were old terms utilized in the meaning as paper or writing surface in Arabic language. The word *qirtas* is mentioned in the Holy Quran (6:7): “ولو نزلنا عليك كتابا في قرطاس...” - “And even if We had sent down to you, [O Muhammad], a written scripture on a page/paper...” denoting that the word was used as a general writing material which could be a paper, papyrus or a parchment. *Kāghaz* کاغذ originated from Persian language, was transmitted to Turkic languages (Ottoman and Chaghatay, Uyghur Turkish) (Deroche, 2006) and currently became a dominant term for true paper in Arabic and most Turkic languages. For example, in modern

Turkish language paper is called *kağıt*, in Kazakh language *қағаз* (qağaz), in modern Uzbek *qog'oz*, in Kyrgyz *кагаз* and in Uyghur *قەغەز* etc.

Until recent times, due to the lack of accurate data and for the reason that most Arabo-Persian scripted manuscripts were generally non-watermarked, it still remains challenging to find out the exact origin or typology of the paper. In European manuscripts, watermarks were prominent and served to indicate the geographical origin of the material. Therefore, origins of papers produced in the Arab and Islamic world are identified through their types and variations (Gacek, 2009). Most Chaghatay manuscripts were not usually ruled or spaced with chain-lines. From digitized Chaghatay manuscripts preserved in Berlin State Library and Süleymaniye Library in Türkiye, we can state that papers are not laid or chain-lined, they tend to be generally wove and pattern-less. According to Gacek (2009), such types of papers were used from the earliest times, and were popular in Iran, Iraq and India, too. They had some erratic patterns with pale-brown or cream colour. Nevertheless, Deroche implies (2006) that for some manuscripts written in Mughal India from the eleventh/seventeenth and twelfth/eighteenth century, papers with chain-lines spaced between 30-55 mm were applied.

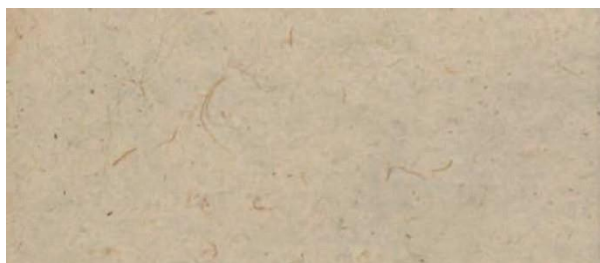

Fig. 3. Wove paper from “*Majalis un-Nafa’is*” Ali Shir Nava’i 1547, Berlin State Library;

Apart from Samarkand, paper manufacture was also widespread in cities as Isfahan, Khurasan (current Mashhad, Iran), Bukhara and Fergana (Afshar, 1997).

Ali Shir Nava’i, one of the figures who established classical Chaghatay Turkish literary tradition, lived during a period when paper mills were well-established across these cities and characterized by their extensive distribution and high quality. Nava’i spent most of his life and composed his prominent works in Herat, when the city was the capital of the Timurid Empire and considered as one of the important centers of trade, culture and civilization. In fact, French art historian Porter (1992) stated about his findings from the text of *Baburnama* about papermills situated in Herat. The evidence indicates that paper making, first originated from Samarkand, appears to have spread through the entire region. Thus, we can assume that Ali Shir Nava’i and other prominent Chaghatay Turkish authors applied indigenous papers for manuscripts. Amat et al. (2018) stated that 20% of manuscripts preserved in the Jarring Collection at the Lund University Library in Sweden are found to be indigenous paper. They are in the colour of yellow or yellowish with various thickness and page sizes, being polished, slightly polished or unpolished.

Headpiece

Headpiece is the ornamentation applied in the first page or in the beginning of any work or a composition. This is usually used in order to decorate and separate particular parts or chapters of a work. Accordingly, we find headpieces usually with or without the *basmalah* (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - in the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful) in the first pages, as well as in the middle of the manuscript for indicating the next part of the work.

In Turkish language headpiece is termed as *serlehva*, which comes from Persian *sar* and Arabic *lauh*. As mentioned in different Persian and Arabic sources, there are different ways to name this part of decoration: *turrah*, *tughra*, *tarjamah*, *sarlawh* and *dibajah*. Though, most scholars and majority of papers use the terms (illustrated) *unwan* or *sarlawh* (Gacek, 2009).

Illustrated unwans had various types of forms, shapes and measurements. Adam Gacek divides the types of headpieces into several categories:

- One, two rectangular boards (placed one above the other);
- Rectangular panel crowned by an illustrated tape;
- Rectangular board crowned by triangular pieces;
- W-shaped pieces on rectangular panel;
- Semi circular or a dome rectangular panel;
- Single triangular pieces;
- Single semi-circular pieces (Gacek, 2009).

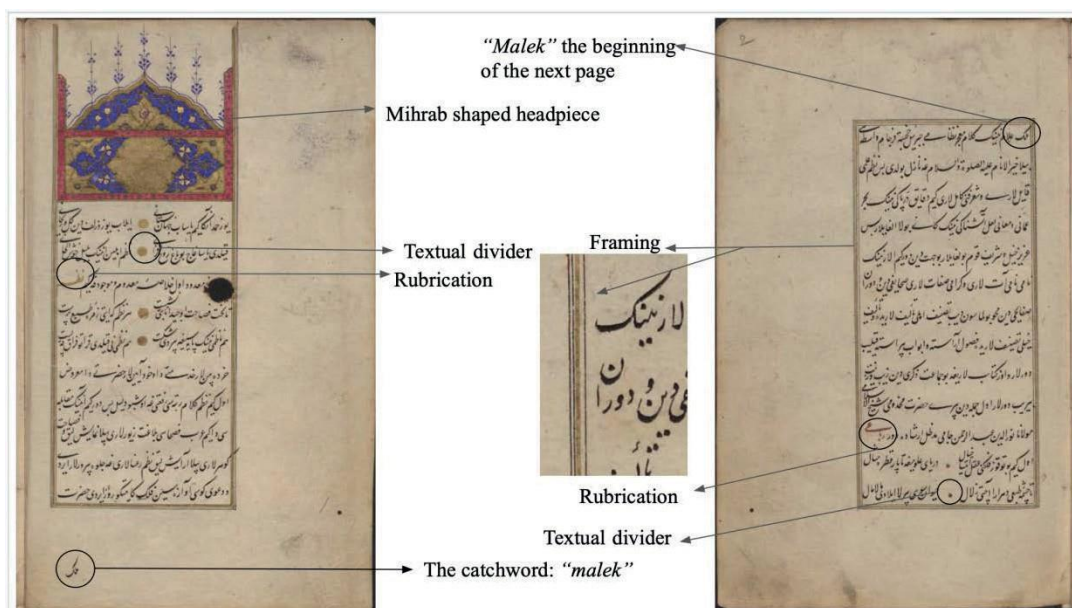

Fig. 4. *Majalis un-Nafa'is* Ali Shir Nava'i 1547, Berlin State Library: pages 8-9

Mihrab shaped (prayer niche) headpieces were popular in Turkic manuscripts, where Turkish scholars call them *mihrabiyeh*. The panel of the headpieces could be left blank or hold the title of the work or the *basmalah*.

This is the beginning of “*Majalis un-Nafa'is*” where we can see its writing style as *nasta'liq* with black ink on a wove paper. A mihrab-shaped headpiece without a title piece was used to decorate the first page of the manuscript. The headpiece is decorated with vegetal decorations in blue, yellow and red colour and floral motifs.

The ruler-border or a frame is a single or multiple parallel lines drawn around the main text in differing colours. Such forms of decoration are widely employed in the Quranic texts, too. The most commonly used phrase to indicate the framing is *jadwal*, even so there are words such as *jadwalah*, *tajdawil*, *jadilah*, *itar* or *mustatil* and *sharit* which denote the same meaning (Gacek, 2009). In the Turkish language, *jadwal* is transcribed as *cetvel*. The given pages are bordered by three parallel black and brown or golden coloured lines.

The work starts with divan poetry where verses were separated with round yellow points. On the left corner at the bottom we can find a horizontal catchword *malek* which addresses the next page. Catchwords were one of the types of numbering, to ensure the correct order of the work. They were termed *rakkabah*, *tasfih* or *ta'qibah* in Persian and Arabic languages (Gacek, 2009). Another essential feature to note is the rubrication design. The main body here was written in black ink. It is

evident from the text that there are several words penned in red or red/brown ink. This category of writing was used for keywords, marginal notes, retouching, outlining horizontal strokes in a decorative manner, and for textual dividers or paragraphing marks (Gacek, 2009). As demonstrated here, rubrics of the work were applied to illustrate the beginning of the poetry or separate poetry lines from prose passages. In the role of textual divider marks, yellow/brown discs and points are illustrated in the manuscript. Decorative round discs are demonstrated on the first page where the headpiece is situated, serving to enhance the overall aesthetic and elegance of the page. On the second folio, punctuation marks - specifically dots - were employed to demarcate individual poetic passages.

As demonstrated, even a single manuscript can serve as a rich source of insight into the life, traditions, culture, and historical context of a specific period of a particular area. This underlines the scholarly significance of individual works, which may serve as foundational sources for broader research and contribute to numerous discoveries.

Conclusion

Chaghatay language was the main lexicon and literature language of people who lived in Central Asia from the 15th century till the beginning of the 20th century. The written heritages of those times give researchers very valuable information about the social, historical and cultural dimensions of early Central Asian communities. The manuscript emerges as a cohesive masterpiece through the integration of its binding, decorations on the cover, each page design, ink, paper type and calligraphy used throughout. Here we should mention, the physical aspects of the manuscripts hold highly sophisticated meanings and value. Studying and analysing them give us subsequent data and reveal incomprehensive interpretations. As a result of this work, the principal types of bookbinding, paper, inks, and decorative features characteristic of manuscripts in Chaghatay Turkish have been pointed out and analyzed. In addition, particular attention has been given to distinctive binding practices, such as signed bindings, which were especially prevalent in Central Asian manuscript traditions.

Another notable contribution of investigating the physical characteristics of manuscripts is for cataloguing ancient books. In the process of cataloguing, it is pivotal to highlight the categories of handwriting style, binding and headpieces. Understanding and being knowledgeable in the sphere of ancient written heritages is substantial, since they are representatives of a specific history, guiding the enlightenment and wisdom. There are numerous studies on codicology and paleography in western countries. The studies of Adam Gacek, François Déroche, Annemarie Schimmel are widely regarded as exemplary, where they have observed the intricate details of manuscripts. It should be pointed out, the western studies on manuscripts encompass all Muslim-majority countries altogether, primarily categorizing them by naming the regions or ethnicities, as Turkic, Arabic, Persian or Central Asian manuscripts. Turkic manuscripts occasionally mean both Ottoman and Chaghatay manuscripts. As research in codicology, especially of Chaghatay manuscripts in Kazakhstan, is in the position of deficiency, the field suffers from a lack of comprehensive scientific studies, articles, books or other kinds of analysis made on the physical appearances of handwritings. Although this study has both general and specific analyzes of the Chaghatay Turkish language, it should be regarded as a preliminary stage in a wider and more in-depth investigation that will be essential for future research. We hope this article will serve as a useful source of information for scholars working in this field.

References:

Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān, 1737. *Shajara-i Turkī* [Şeğere'i Turki] [Manuscript]. Berlin State Library: [https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN= PPN832940321&PHYSID=PHYS_0003&DMDID=](https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN832940321&PHYSID=PHYS_0003&DMDID=).

Afshār, 1997 - *Afshār, I.* The use of paper in Islamic manuscripts as documented in classical Persian texts. In F. Déroche (Ed.), *The codicology of Islamic manuscripts* (pp. 77–91). London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation. <http://doi.org/10.56656/100119.04>

Ali Shir Nava’i, 1547. *Majālis al-nafā’is* [Majalis un-Nafa’is] [Manuscript]. Berlin State Library: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN832955493&PHYSID=PHYS_0007&view=overview-tiles;

Al-Maany. (n.d.). *ta’līq* [تعليق]. In *Al-Maany English–Arabic terms dictionary*. Retrieved June 10, 2025, from <https://www.almaany.com/en/dict/ar-en/تعليق/>.

Amat, 2018 - Amat A., Dwyer A.M., Eziz G., Papas A., and Sperberg-McQueen C.M., A Handbook of Chaghatay manuscript transcription. Annotated Turki Manuscripts from the Jarring Collection Online. University of Kansas. Retrieved at: <https://uyghur.linguistics.indiana.edu/manuals/ManuscriptsTranscription.xhtml>

Atif, Rahman, 2007 - Atif, G., Rahman, S. Nastaleeq: A challenge accepted by Omega. *TUGboat*, Volume 29, No. 1 — XVII European TEX Conference, p.89. DOI: <http://doi.org/10.1109/WCCIT.2013.6618740>

Chabbouh, 1995 - Chabbouh, I. Two New Sources on the Art of Mixing Ink. in (ed.), *The Codicology of Islamic Manuscripts*, London, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, pp. 59-76. <http://doi.org/10.56656/100119.03>

Déroche, 2005 - Déroche, F. Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script. (D. Dusinberre & D. Radzinowicz, Trans.; with contributions by A. Berthier, M. G. Guesdon, B. Guineau, F. Richard, A. Vernay-Nouri, J. Vezin, & M. I. Waley). London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation. (pp. 34, 49, 112). <http://doi.org/10.56656/100099.01>

Encyclopædia Britannica. (n.d.). *Thuluth script*. In *Britannica.com*. Retrieved June 10, 2025, from <https://www.britannica.com/art/thuluth-script>.

Fani, 2021 - Fani, S. The Literary Dimension and Life of Arabic Treatises on Ink Making. *Traces of Inks: Experiences of Philology and Replication*, ed. Lucia Raggetti (Brill, Nuncius Series 7), pp. 105–130. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004444805_008

GACEK, 2009 - GACEK, A. Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers. Leiden & Boston, E.J. Brill, (*Handbook of Oriental Studies*). pp.22, 41, 51, 122, 133, 186. <https://doi.org/10.4000/beo.1078>

Gacek, A. (1989). Arabic Scripts and their Characteristics as seen Through the Eyes of Mamluk authors. *Manuscripts of the Middle East* 4, pp. 144-149. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004165403.i-304.8>

Keseroğlu, 2006 - Keseroğlu, H.S. *Cataloging Rules: Anglo-American Cataloguing Rules*. 2nd edition, revised and expanded, 4th printing. Istanbul: Mep Kitap. (In Turkish: *Kataloglama Kuralları: Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları* 2. Gözden geçirilmiş genişletilmiş 4. bs. İstanbul: Mep Kitap. 74s;).

Mahmūd b. ‘Alī al-Khwārazmī. (n.d.). *Nahj al-farādis* [Nehcü’l-Ferâdîs / نهج الفرديس] [Manuscript No. 00879, Fatih Collection]. Süleymaniye Library, Presidency of Türkiye Manuscripts Institution: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/355883>;

Maniaci, 2002 - Maniaci, M. Archeologia del manoscritto. Metodi, problemi, bibliografia recente. [*Archaeology of the manuscript: Methods, problems, recent bibliography*] (with contributions by C. Federici & E. Ornato). Rome, Italy: Viella. (*I libri di Viella*, 34). https://www.academia.edu/81383147/Marilena_Maniaci_Archeologia_del_manoscritto_Metodi_problemi_bibliografia_recente_Viella_Roma_2002_293_pp

Mirsultan, 2019 - Mirsultan, A. Manuscripts of Ali Shir Nava’i works in the Berlin State Library. In *The cultural legacy of Uzbekistan: Collections of the Federal Republic of Germany* (Vol. 11, pp. 164–181). Tashkent: East Star Media.

Porter, 1992 - Porter, Y. Painting and book arts: Essay on Indo-Persian technical literature. (S. Butani, Trans.). [*Peinture et arts du livre: Essai sur la littérature technique indo-persane*]. Paris, France: Éditions de la Réunion des Musées Nationaux. www.persee.fr/doc/bcai_0259-7373_1996_num_12_1_955_t1_0221_0000_2

Roberts, Etherington, 1982 - Roberts, M. T., & Etherington, D. Bookbinding and the conservation of books: A dictionary of descriptive terminology (p. 67). Washington, D.C.: Library of Congress.

<https://ia601509.us.archive.org/9/items/bookbindingconse0000robe/bookbindingconse0000robe.pdf>

Rukancı, 2012 - Rukancı, F. Physical Description in Manuscripts [Yazma eserlerde fiziksel niteleme]. *Erdem*, 63(169), 204 pp. (In Turkish). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/666659>

Schimmel, 1979 - Schimmel, A. Poetry and calligraphy: Thoughts about their interaction in Persian culture. In R. Ettinghausen & E. Yarshater (Eds.), *Highlights of Persian art* (pp. 177–212). Westview Press. <https://archive.org/details/highlightsofpers0000unse/page/n5/mode/2up>

Schimmel, 1990 - Schimmel A. Calligraphy and Islamic Culture. London: I.B. Tauris. (pp. 24–25). [https://dn790001.ca.archive.org/0/items/Calligraphy And Islamic Culture-Annemarie Schimmel/ Calligraphy%20and%20Islamic%20Culture.pdf](https://dn790001.ca.archive.org/0/items/Calligraphy%20and%20Islamic%20Culture-Annemarie%20Schimmel/Calligraphy%20and%20Islamic%20Culture.pdf)

Schluessel, 2018 - Schluessel, E. An Introduction to Chaghatay: A Graded Textbook for Reading Central Asian Sources. Published in the United States of America by Michigan Publishing, pp. 10-14. <https://doi.org/10.3998/mpub.10110094>

Shadkam, Bazarkulova, 2016 - Shadkam, Z., & Bazarkulova, B. K. Chagatai language and periods of its development. *Journal of Oriental Studies*, 74(4). 261p. Retrieved from <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/780>

Shadkam, Kydyrbayeva, 2019 - Shadkam, Z., Kydyrbayeva U.T. Introduction to the Chaghatay Language: A Textbook and Methodological Guide; Kazakh University Publishing House, Almaty- 6, 7pp. (In Kazakh: *Шағатай тіліне кіріспе: оқу-әдістемелік құралы; Қазақ университеті баспа үйі*).

Unknown author. (n.d.). [Chaghatay manuscript] [Manuscript No. 273]. Al-Farabi Kazakh National University Library, Rare and Valuable Books Department.

Unknown author. (n.d.). [Signed Chaghatay manuscript] [Manuscript No. 251]. Al-Farabi Kazakh National University Library, Rare and Valuable Books Department;

¹Сұлтанбаева Н.Д. ²Шадкам З.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹nur.sultanbayeva@gmail.com, ²zubaida.68@gmail.com

ШАҒАТАЙ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІ: КОДИКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Кодикология – түпнұсқа қолжазбаның материалдық және құрылымдық параметрлерін зерттеуді өз міндетіне алатын ғылым саласы. Бұл зерттеу арқылы біз қолжазбаның қашан, қайда, қандай жағдайда және қандай мақсатпен жазылғанын анықтай аламыз. Орталық Азия халықтары арасындағы өзара байланыс құралы болған шағатай тілі тарихи тұрғыдан айрықша маңызға ие. Шағатай тіліндегі жазба мұралар өткен қоғамдардың рухани және мәдени өмірінен құнды мәліметтер береді. Алайда осы көне түркітілді қолжазбалардың кодикологиясына арналған арнайы зерттеулердің жеткіліксіз екенін мойындауымыз қажет. Кодикология ғылымы кітаптың мазмұны сияқты оның материалдық болмысында маңызды деп есептейді. Қолжазбалардың жазылу мәнері, эстетикалық

шешімімен көркем безендірілу тәсілдері өз кезеңінің мәдени және идеялық көзқарастарын айқын бейнелейді. Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты – шағатай қолжазбаларының эстетикалық және физикалық өлшемдерін зерделеп, кодикологиялық тұрғыдан кешенді талдау жасау. Зерттеу барысында негізінен батыс ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып салыстырмалы талдау жүргізілді. Нәтижесінде Орталық Азиядағы кітап түптеу дәстүрлеріне тән мұқаба безендіру ерекшеліктері, жазу мәнерлерімен шағатай қолжазбаларына тән иллюстрациялық элементтер айқындалды. Сонымен қатар қолжазба тану саласында қолданылатын деректерді талдау әдіснамасы шеңберінде маңызды терминдердің түрік және түпнұскалық нұсқалары ұсынылды. Қолжазбалардың физикалық сипаттамаларын көрсету үшін Берлин мемлекеттік кітапханасының, Сүлейман ие кітапханасының цифрландырылған шағатай қолжазбаларымен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті кітапханасындағы түпнұсқа көшірмелер пайдаланылды.

Түйін сөздер: кодикология, физикалық өлшем, кітап түптеу дәстүрі, каллиграфия, безендіру, шағатай қолжазбалары.

¹Сұлтанбаева Н.Д. ²Шадкам З.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nur.sultanbayeva@gmail.com, ²zubaida.68@gmail.com

ТРАДИЦИИ ЧАГАТАЙСКИХ РУКОПИСЕЙ: ИССЛЕДОВАНИЕ КОДИКОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Аннотация. Кодикология представляет собой научную дисциплину, изучающую материальные и структурные характеристики оригинальных рукописей. Данная область знаний позволяет установить время, место, условия и причины создания рукописного памятника. Чагатайский язык, служивший средством общения между народами Центральной Азии, занимает важное место в историческом развитии региона. Рукописное наследие на чагатайском языке раскрывает особенности духовной и культурной жизни прошлых обществ. Следует отметить, что специальных исследований, посвящённых именно кодикологии рукописей на этом древнетюркском языке, крайне мало. Кодикология рассматривается как столь же значимая, как и смысловое содержание самих книг. Стилль, эстетика и художественное оформление рукописей отражают мировоззрение и культурные ориентиры своей эпохи. Цель данного исследования – изучить эстетические и физические параметры чагатайских рукописей и провести их кодикологический анализ. В ходе работы были использованы в основном труды западных исследователей, что позволило осуществить сравнительный анализ. Результаты выявили характерные черты оформления переплётов, присущие традициям книгопереплётного искусства Центральной Азии, особенности почерков и иллюстративные элементы, свойственные чагатайским рукописям. Кроме того, представлены турецкие и оригинальные версии терминологии, применяемой для обозначения ключевых понятий в системе анализа данных рукописей. Для описания физических характеристик были использованы цифровые версии чагатайских рукописей из Государственной библиотеки Берлина, библиотеки Сулеймание, а также печатные экземпляры из библиотеки Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Ключевые слова: кодикология, физическое измерение, традиции книгопереплётного искусства, каллиграфия, оформление, чагатайские рукописи.

Information about authors:

Sultanbayeva Nurgul – PhD student of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental studies at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. No.: +7 705 102 5054

Shadkam Zubaida – Candidate of Philological Sciences, professor of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental studies at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтанбаева Нұргүл Дәулетқызы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан.

Шадкам Зубайда – филология ғылымдарының кандидат, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы профессоры, Алматы қ., Қазақстан.

Информация об авторах:

Султанбаева Нургуль – PhD докторант кафедры тюркологии и истории стран Востока, факультет востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Шадкам Зубайда – кандидат филологических наук, профессор кафедры тюркологии и истории стран Востока, факультет востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

*Рымбекова А.Д.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: nurseitova08@mail.ru

ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН ҚАНДАСТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ САНАСЫНДАҒЫ АНА ТІЛІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстандағы этнодемографиялық процестердің бағыттарының бірі этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару болды. Қандастардың жаппай қоныс аударуы Қазақстан Республикасының әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігінің өзгеруіне және трансформациясына алып келді. Осыған байланысты қазіргі Қазақстан жағдайында қандастарымыздың тілдік және мәдени бейімделу мәселелерін зерттеу ерекше ғылыми-әдістемелік өзектілікке және әлеуметтік-саяси маңызға ие болуда. Қазіргі уақытта бұл көп қырлы мәселенің жекелеген аспектілері әртүрлі зерттеу топтарының ғылыми зерттеулерінің тақырыбы болып табылады. Мақаладағы зерттеудің мақсаты – қазақ репатрианттарының мәдениетаралық коммуникациясының, тілдік және әлеуметтік-мәдени бейімделуінің ғылыми және әдістемелік негіздерін әзірлеу және оларға кешенді лингвомәдени және әлеуметтік-психологиялық қолдау және тиімді әдістемелік көмек көрсету үлгілерін жасау. Зерттеудің негізгі бағыттары: қазақ репатрианттарының мәдени-тілдік бейімделуін қамтамасыз ететін әлеуметтік қолдау түрлерін қарастыру; қандастарымыздың әртүрлі буын өкілдерінің тілдік бейімделуі және коммуникативтік-психологиялық интеграциясын айқындау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазіргі таңда жыл өткен сайын қандастардың алдында тұрған тілдік тосқауылдың беті қайтып, қазақ тілінің беделі мен рөлі артып, жергілікті халықтың тілге деген көзқарасының түбегейлі өзгерісі сарапталады. Зерттеу нәтижесінде әлемнің репатрианттарының тарихи отанына оралғандағы ұшыраған кедергілері зерттеліп, өз қандастарымыздың тап болған тосқауылдарымен салыстырмалы талдау жүргізіліп, проблеманың шешу жолдары қарастырылады. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі әр жылдары тарихи отанына қоныс аударған қандастарымыздың әртүрлі пікірлері зерттеліп, ортақ бір шешімнің шығуына сеп болады.

Кілт сөздер: тіл саясаты, қандастар, тосқауыл, әлеуметтік-мәдени бейімделу, этнодемографиялық процестер.

Кіріспе

Қытайдағы қазақ диаспорасының бір бөлігі Қытайда олар "ата-бабаларының жерінде" тұрады деп сеніп, Қазақстанға қоныс аударғысы келмеді. Сонымен қатар, Қытайдан келген қандастарымыз өздерінің шағын шаруашылығының көмегімен де өздерінің еңбекқорлығының арқасында шетелден қоныс аударған басқа қазақтарға және тіпті жергілікті тұрғындарға қарағанда табысты болып келеді, бұл ретте олар Қазақстандағы туыстық байланыстарына жиі сүйенеді. Белгілі қазақстандық қытайтанушы Қ.Ш. Хафизова атап өткендей, Қытайдан тұрақты тұруға келетін және кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқитын Қытайдан келген қазақтардың арасында «қытайлықтар мен біздің (қазақстандықтардың) туыстық, сонымен қатар рулық байланыстарын қалпына келтірудің айқын үрдісі байқалады. - Е.с.)»

Қытайдан қоныс аударушылар арасындағы әлеуметтік ұтқырлық, ұлттық мемлекет кепілдік берген артықшылықтар мен жеңілдіктер жағдайына түсетіндіктен өте жоғары болуы мүмкін. Этникалық қазіргі кездегі ең жылдам "әлеуметтік лифт" ретінде қоныс аудару-

шылардың жас буынына кәсіптік білім алуға және Қазақстанда кәсіби мансабын Қытайға қарағанда тезірек жасауға көмектеседі.

Қазақ халқы сандаған ғасырлық тарихы бар, мәдениеті мен әдебиеті, руханияты мен саяси беделі қалыптасқан ұлттың санатында. Көптеген тарихи оқиғаларға байланысты, арқа еті арша боп, борбай еті борша боп, туған жерін тастап кетуге мәжбүр болған қандастарымыз тасада жүріп күн көріп, туған елі мен туған жерін аңсады. Сыртта жүріп, туған тілінен, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын барынша сақтап, өскелең ұрпаққа саф күйінде жеткізген қандастарымыз еліміз Тәуелсіздік алғанда шат-шадыман болып, туған елінің ыстық ықыласына бөленуді арман етті. Сөйтіп, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан Республикасы басқа мемлекеттерден этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуына үлкен жағдай жасай бастады.

Шетелден отанына оралған қандастардың этникалық санасындағы ана тілінің рөлі айрықша зор болды. Сандаған ғасырлар бойы ана тілінің негізін сақтап, өскелең ұрпаққа тіл мәдениетін асқан жауапкершілікпен дарытып келген қандастардың тілге деген құрметі ерекше. Сәйкесінше, туған жеріне табан тіреген қандастардың тілдік тосқауылға тап болғаны – біршама тіл саясатының кенжелеген тұстарын айқындай түсті.

Яғни, ғылыми тұрғыда тіл мен қоғамның қарым-қатынасына байланысты мәселелерді қарастыру қазіргі кезде үлкен маңызға ие, өйткені қазіргі өркениеттің негізі үнемі өзара байланыс пен өзара әрекеттесетін мәдениеттердің алуан түрлілігі болып табылады. Әр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, оның көмегімен сөйлеушілер бір-бірімен байланысады. Кез-келген халықтың мәдениетіндегі тілдің маңыздылығын асыра бағалау қиын.

Мәдени әдебиеттерде ол көбінесе келесі бағалауларға дейін азаяды: 120-тіл-бұл мәдениеттің айнасы, онда адамның айналасындағы нақты әлем ғана емес, сонымен бірге халықтың менталитеті, оның ұлттық сипаты, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мораль, нормалар мен құндылықтар жүйесі, әлемнің бейнесі мен мұнда лап тұрады;

- тіл-мәдениеттің иесі, сондықтан тілдің көмегімен ол ұрпақтан-ұрпаққа қалай беріледі;

- тіл-өз халқының менталитетін, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, сондай-ақ әлемнің ерекше мәдени бейнесін тіл арқылы қабылдайтын адамның жеке басын қалыптастыратын мәдениет құралы (Dudinova, E. I., Negizbayeva, M. O., 2021)

Әр этностың мәдениетінде тұрақты жалпыадамзаттық құндылықтарды білдіретін көптеген тұжырымдамалық ұғымдар бар. Белгілі бір жағдайларда, әсіресе этникалық тағдырдың бетбұрыс кезеңдері, олар этникалық сана мен өзін-өзі танудың құндылық бағдары үшін негізгі өзек болды. Рухани мәдениеттің бір бөлігі ретінде тіл этностың қоршаған шындықты және өзін осы әлемде танудың күрделі процесінің механизміне енгізуге мүмкіндік береді. Тілде халықтың рухани жады ретінде құндылық аспектісі бар.

Жалпы, этникалық сана мен өзін-өзі тануды зерттеу дәстүрлері кең теориялық және эмпирикалық негізге ие. Оның негізінде этностың мәні, табиғаты мен құрылымы туралы әртүрлі түсінік жатыр. Мәселен, белгілі ғалым Ю. В. Бромлей этнос терминіне мынадай анықтама береді: «Этнос-бұл белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан, тілдің, мәдениеттің және психиканың ортақ, салыстырмалы түрде тұрақты ерекшеліктері бар, сондай-ақ олардың бірлігі мен өзін-өзі атауда бекітілген басқа ұқсас құрылымдардан айырмашылығы бар адамдардың тұрақты жиынтығы» (Dudinova, Negizbayeva, Turlash, G., 2022: 58–67). Этникалық қасиеттер (тіл, мәдениет, сана) тек тиісті жағдайларда – аумақтық, табиғи, әлеуметтік-экономикалық, Мемлекеттік-құқықтық жағдайларда қалыптасады. Алайда, Ю.В. Бромлейдің этникалық өзін-өзі тануы әртүрлі бағаланды.

Ю.В. Бромлей этникалық өзін-өзі танудың құрылымы, оның дамуының ішкі механизмі, оның өмір сүруінің объективті негіздері туралы ережесін ұсынды. Бұл этникалық өзін-өзі тану компоненттерін анықтауға және талдауға, олардың генезисі мен эволюциясын зерттеуге байланысты бағытты бастады. Ол құрамдас бөліктердің спектрін кеңейтті. Ғалымның пайымдауынша, этникалық өзін-өзі тануды тек этникалық (ұлттық) санаға дейін

төмендетуге негіз жоқ болып табылады. Өйткені, өзін-өзі тану-бұл адамның өз әрекеттері, сезімдері, мінез-құлық мотивтері және т. б. туралы хабардарлығы.

Әлемді қабылдау тілмен негізделген деген ұғымды әйгілі ғалым Сепир – Уорф өзіндік тұжырымдамасы негізінде ("тілдік салыстырмалылық теориясы") мынадай маңызды пікірді алға тартады: «Адамдар тек объективті әлемде ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қызмет әлемінде де өмір сүреді, әдетте олар белгілі бір қоғам үшін өрнек құралына айналған белгілі бір тілдің ықпалында болады деп санайды. Біз тілдің көмегінсіз шындықты толық түсіне алмаймыз. Сондай-ақ, тіл қарым-қатынас пен ойлаудың кейбір арнайы мәселелерін шешудің жанама құралы деп тұжырымдай жаңсақ пікір болып табылады. Шын мәнінде, "нақты әлем" көбінесе бейсаналық түрде осы топтың тілдік нормалары негізінде құрылады... біз осы немесе басқа құбылыстарды көреміз, естиміз және қабылдаймыз, негізінен біздің қоғамның тілдік нормалары өрнектің осы формасын қабылдайтындығына байланысты болып келеді» (Омарова, 2012:56-62))

Э. Сепир тілді мәдениеттің символдық нұсқаулығы деп тұжырымдайды. Тілдік салыстырмалылық тұжырымдамасының тағы бір авторы Бенджамин Ли Уорф былайша соны пікір білдіреді: «Біз табиғатты ана тіліміз көрсеткен бағытта бөлшектейміз. Біз құбылыстар әлемінде белгілі бір категориялар мен типтерді бөліп көрсетеміз, өйткені олар (осы категориялар мен типтер) өздігінен айқын; керісінше, әлем біздің санамызда ұйымдастырылуы керек әсерлердің калейдоскопиялық ағымы ретінде пайда болады, яғни негізінен біздің санамызда сақталған тілдік жүйе. Біз әлемді бөлшектейміз, оны ұғымдарға бөлеміз және мағыналарды осылай бөлеміз, басқаша емес, негізінен біз осындай жүйелеуді белгілейтін келісімге қатысушымыз. Бұл келісім белгілі бір сөйлеу ұжымы үшін күшке ие және біздің тіліміздің модельдер жүйесінде бекітілген» (Амантаева, Жарқынбекова, 2022).

Мәдениет арасындағы айырмашылықтар тілдік айырмашылықтарға байланысты болады. Адамның басқа мәдениетті түсінуіндегі сөзсіз шегі-бұл біздің тілімізде басқа біреудің мәдениетінің тілімен құрылған және шартталған кейбір шындықтарды білдіретін терминдер жоқ.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Аталмыш мақалада қандастарымыздың тілдік бейімдеу тетіктерін зерделей отырып, сауалнама түрінде статистикалық эксперимент жүргізіледі.

Талқылау

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдары оралмандардың саны едәуір өсті, нәтижесінде қоғамдық өмірдің саяси, экономикалық, мәдени және басқа да салаларын айқындай отырып, жекелеген өңірлердің әлеуметтік дамуының нақты факторына айналды[6].

Иә, бұл тарихи сәт талай ғажап туындылардың тууына ықпал етті. Қандастарымыз туған жеріне оралып, туған елімен қауышып, ыстық ықыласқа бөленді. Алайда, ат ізін салып, алыстан келген қандастарымыз біршама тосқауылдарға тап болды. Солардың бірі – тіл мәселесі. Бесенеден белгілі, жетпіс жыл бойы Кеңес одағының құрамында болған қазақ елі тіл мәселесіне келгенде, талай қиындықтарға жолықты. Қазақ мектептері мен балабақшалары саусақпен санарлықтай болып, бүкіл ресми құжаттардың барлығы орыс тілінде жүргізілді. Кейін, тіпті, еліміз еңсесін тіктеп, егеменді ел атанған тұста да тіл мәселесі кенжелеп тұрды.

Қытайдан қоныс аударған қандастарымыз туған еліне оралғанда, туған тілінде сөйлеуге тиіс ұлтының өзге тілде сөйлеп, қазақ тіліне деген сұраныстың төмен болғандығы айқын болды. Бұл жайт қандастарымызға біршама тосқауыл қойды.

Тарих сахнасына көз жүгіртсек, 1990 жылы 24 сәуірде «КСРО халықтарының тілдері туралы» заң жарық көрді. Аталмыш заңда Кеңес өкіметі тарихында алғаш рет орыс тілін мемлекеттік тіл деп жариялады. Бұл нормативтік құқықтық акт бір жарым жылдан астам уақыттан бері қолданылып келеді, бірақ оны одақтың қабылдауы өсіп келе жатқан ұлттық

қайшылықтарды шешу үшін тіл саясатына жүгінудің маңыздылығын көрсетті. Бұрынғы Кеңестік республикалардың көпшілігінде орыс тілді халық КСРО-да 70 жылдан астам уақыт бойы өмір сүріп келе жатқан жергілікті халықпен салыстырғанда теңгерімді болғанымен, жаңадан тәуелсіз мемлекеттер өздеріне таңылған лингвистикалық плюрализм принципінен бас тарта бастады. Тілдісаясатының демократия кезеңінің басталуы 1989 жылмен тұспа-тұс келді. Тіл бұл кезеңі тәуелсіздік алған республикалардың этникалық топтарының ана тілдерінде жаңа саяси мәртебе алуға ұмтылуымен сипатталады (Abdurakhmanov, Yakub, Kalirgalieva, 2022).

XX ғасырдың басында қазақ елінде Алаш қайраткерлерінің алға қойған басты мақсаттарының бірі мемлекеттік жүйенің негізін қалау болды. Ал екінші негізгі мәселе мемлекеттік тіл саясатын тиімді жүзеге асыру болды. Алаш зиялылары өскелең ұрпақты тәрбиелеуде, адамдарды мәдениетке баулуда мейірімсіз білім беру комиссиясында қызмет етті. Алаш белсендісі Ахмет Байтұрсынұлының айтуынша, әлемде ешбір тіл өзінен-өзі шықпайды, бұл тіл бай елдің күнделікті өмірінің қазанында туады. Әу бастан-ақ Алаш үкіметі ұрпақтардың тәрбиесіне, ұрпақтардың болашағына көп көңіл бөлді. Кейінгі ұрпақтың ана тілінде сауатты болуы үшін олар ана тілінде оқулықтар шығарды. Сонымен қатар, қазақстандық іс қағаздарын жүргізу мәселесі күн тәртібіне қойылды. Ол білім ана тілінде болуы керек деген идеяны ұстанды. Қазақ тіліндегі басылымға ерекше көңіл бөлінді. 1930 жылға дейін Кеңес Одағының тіл саясаты бір тілді қоғам құру идеологиясы болғанымен, ғалымдар қазақ тілінің ерекшеліктерін, жалпы қазақ тілі ғылымын, оны зерттеу әдістерін ұсынып, ана тілімізді өмірде қолдануға жүйелі түрде ықпал етті. 1930 жылдан кейін осы бағыттағы зерттеулер саяси бағытқа бағыттала бастады (Саркытқан, Карипжанов, 2023:53-68).

Тіл әрқашан әлем мен адам арасындағы делдал ретінде әрекет етеді, адамға әлемнің белгілі бір тілдік бейнесін салады. Мұның бәрі адамның ұлттық тілдің тұтқыны екенін білдірмейді. Тілдік дүниетанымның үстінде әлеуметтік топтардың әлеуметтік дүниетанымы, адамның жеке дүниетанымы қалыптасады. Әлемнің тілдік бейнесі әлемнің мәдени, діни, философиялық, ғылыми бейнесімен толықтырылады. Алайда, бұл картиналарды жасау адамнан интеллектуалды күш-жігерді қажет етеді. Өйткені, "нақты әлемнен тұжырымдамаға және одан әрі ауызша көрініске дейінгі жол әр түрлі халықтар арасында әр түрлі, бұл тарихтың, географияның, осы халықтардың өмір сүру ерекшеліктерінің және сәйкесінше олардың қоғамдық санасының дамуындағы айырмашылықтарға байланысты" (Ықылас, Габдулина, 2024).

Тіл шындықты тікелей емес, екі кезеңнен кейін көрсетеді: нақты әлемнен ойлауға және ойлаудан тілге. Ойлау тілдің алдында болғанымен, оның нәтижелері тілде қалыптасып, біршама өзгереді (ой сөзде толығымен көрініс таба алмайды). Сондықтан тіл қарым-қатынас пен ойлауды одан әрі дамытудың жеке қатысушысына айналады, ол ойдың қарапайым құю формасы бола алмайды, ол бір уақытта ойдың бір бөлігін жасырып, ойды тілдік бірлестіктермен толықтыра алады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ диаспорасының әлеуметтік-коммуникативтік ортасында әртүрлі тілдердің қолданылуын қарастырайық. Қытайдағы қазіргі қазақ тілінің алфавиттік базасы араб жазуы екенін атап өткен жөн. Қазақ тілінде диалектілер жоқ, сондықтан қазақтар мыңдаған шақырым қашықтықта болса да бір-бірін түсінеді. Алайда, бүгінде қазақ диаспоралары сөйлейтін тілге көптеген шетелдік сөздер келді, бұл олардың Отанынан алыс ұзақ өмір сүруіне байланысты. Батыс Еуропа елдерінде (Ұлыбритания, Франция, Германия, Голландия, Норвегия, Швеция және Дания), сондай-ақ Түркия, Қытай, Ресей, Орталық Азия, Сауд Арабиясы, АҚШ, Моңғолия және ТМД елдерінде қазақ диаспоралары қолданатын тілдерді жіктей отырып, оларды төрт топқа бөлуімізге болады:

- 1) Ана тілі;
- 2) көші-қон жолы елдерінің тілдері;
- 3) жергілікті тіл, көбінесе мемлекеттік немесе этникалық көпшілік тілі;
- 4) Білім және/немесе бизнес тілі.

Қытай қазақтары қолданатын тілдерге Ана тілі, тұрғылықты елдің тілі және білім беру немесе бизнес тілі жатады. Ана тілі қазақтар жинақы қоныстанған аумақтарда жұмыс істейді.

"Сіз қай тілді ана тілі деп санайсыз?" - барлық респонденттер туған жерін (қазақ) атап өтті. Тұрғылықты елдің тілі әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің барлық салаларында қолданылады; оны қолдану белгілі бір елдің билігі жүргізетін этносаясатқа байланысты. Мысалы, Қытайда бұл топқа ең көп таралған үш тіл кіреді: Қытай (мемлекеттік мәртебеге ие), ұйғыр (ел халқының ең көп этникалық тобының тілі ретінде) және моңғол (150 мыңға жуық қазақ диаспорасы тұратын шекаралас елдің тілі). Қытай қазақтары үшін тұрғылықты елінде сатып алынған білім немесе бизнес тілдері түрік, орыс және басқа тілдер болып табылады [9].

Тіл саясаты туралы тереңірек білу үшін, қандастарымыздан тәжірибе ретінде сауалнамалық сұхбат жүргізілді. Сауалнамаға 25 қандасымыз қатысты. Олардың жас мөлшері әртүрлі, мамандығы да алуан түрлі. Қандасымыздың 13-і 1995 жылы отанына оралса, 12-сі 2009 жылы туған жеріне қоныс аударды. Демек, екі топтың арасында 14 жылдық айырмашылық бар. Сауалнамалық сұхбатта бірқатар маңызды сұрақтар қойылды. 25 қандасымыздың 10-ы 35-55 жас аралығында болса, 15-і 60-тан асқан болып табылады.

Аталмыш зерттеу нәтижесінде мынадай сұрақтар қойылды:

1. Қазақстандағы тіл саясатына көңіліңіз тола ма?
2. Қазақстанға қоныс аударғанда тілдік тосқауылға тап болдыңыз ба?
3. Қазақстандағы тіл саясатын қалай өзгертер едіңіз?
4. Қос тілді жүйеге деген жеке көзқарасыңыз?

Бұл сұрақтарға респонденттер әртүрлі жауап берді. Мәселен, «Қазақстандағы тіл саясатына көңіліңіз тола ма?» деген сұраққа 25 қандасымыздың 10-ны «толады» десе, 12-сі «толмайды» деді. Ал, қалған 3-уі «білмеймін» деп жауап берді.

1-диаграмма. «Қазақстандағы тіл саясатына көңіліңіз тола ма?»
деген сұрақтың жауабы

Қандастарымызды қынжылтатын мәселе, кейбір қазақ бауырларының орыс тілінде сөйлеуі болып табылады. Яғни, өзінің туған тілін білмейтін қазақ өкілдерінің біршама болуы.

Келесі бір «Қазақстанға қоныс аударғанда тілдік тосқауылға тап болдыңыз ба?» деген сауалға қандастарымыз былай деп жауап берді.

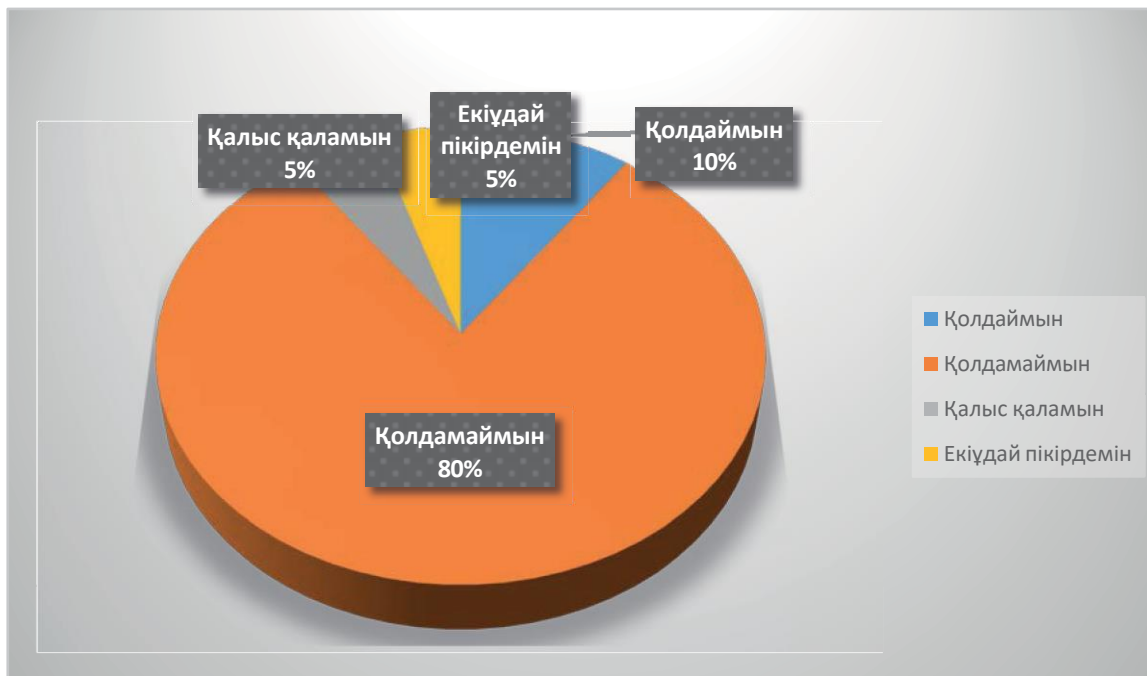
2-диаграмма. «Қазақстанға қоныс аударғанда тілдік тосқауылға тап болдыңыз ба?» деген сұраққа жауап

Диаграммада көрсетілгендей, 80% қандасымыз тілдік тосқауылға ұшырады. Әсіресе, іс-қағаздарды толтыру барысында, мемлекеттік тілде көптеген құжаттардың ресімделмеуі – қандастарымызға біршама қиындықтар туғызды. Ал, респонденттеріміздің 17% тілдік тосқауылға тап болмады. Ал, 35% нақты жауап бере алмады.

3-диаграмма. «Қазақстандағы тіл саясатын қалай өзгертер едіңіз?» деген сұраққа жауап

Бұл сұраққа қандастарымыз әртүрлі ұсыныстар айтты. 40% қазақ әдебиеті мен қазақ тарихын насихаттау керек десе, 35% қазақ тілі туралы заңдарды шығару керек деді. 10% қазақ тілін оқытатын тегін курстар ашар едім десе, 15% брқатар жаңалықтар енгізер едім деген сан түрлі ұсыныстар айтылды.

4-диаграмма. «Қос тілді жүйеге деген жеке көзқарасыңыз?» деген сұрақтың жауабы

Қос тілді жүйені қандастарымыздың 80 % мүлде қолдамады. Ал, 10 % қолдаса, 5% қалыс қалып, 5% екіұдай пікірде болды. Демек, қандастарымыздың көпшілігі қос тілді жүйені аса құптамайды екен. Олардың пайымдауынша, қазақ тілі ұлттың тілі болған соң, Қазақстан Республикасындағы әр азамат қазақ тілінде сөйлеуі керек.

Сауалнама нәтижесінде, қандастарымыз қазақ тілінің мәртебесі әр өскелең ұрпақтың санасында жаңғыруы тиіс деген тұжырымдаманы алға тартады.

Ал, әлем тарихына көз жүгіртсек, 1980 жылдардың аяғында әлемнің көптеген елдерінде туған жеріне оралған этникалық топтардың айтарлықтай саны байқала бастады. Отанына оралған этникалық топтар -бұл шетелде бір немесе бірнеше ұрпақтан астам өмір сүргеннен кейін этникалық отанына қоныс аударғандар болып есептеледі. Этникалық көші-қон Еуропада 1980 жылдардың аяғында Қырғи қабақ Соғыс әлсіреген кезде, сондай-ақ 1991 жылдың аяғында Кеңес Одағы ыдыраған кезде болды. Неміс Австралиялықтары 1980 жылдардың аяғында Шығыс Еуропаның бұрынғы коммунистік елдерінен (Польша мен Румынияны қоса алғанда) Германияға орала бастады. Көп ұзамай этникалық немістердің көп бөлігі Германияға Қазақстан сияқты бұрынғы Кеңес Одағы республикаларынан туған жеріне оралды. Ал 2000 жылдардың басында немістердің 3 миллионға жуығы Германияға қоныс аударды. Сонымен қатар, 1990 жылдардың басы мен ортасында 5 миллионға жуық этникалық орыстар Ресейге жаңадан тәуелсіз мемлекет атанған Орталық Азия республикаларынан және Украина сияқты Басқа Шығыс Еуропа елдерінен өз Отандарына оралды. Бұл аталмыш елдердегі ұлтшылдықтың күшеюіне, сондай-ақ, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін сол елдердегі экономикалық және саяси жағдайлардың төмендеуіне байланысты болды. 1980 жылдардан бастап 1,5 миллионнан астам еврей халқы Шығыс Еуропа мен бұрынғы Кеңес Одағынан Израильге қоныс аударды.

Сонымен қатар, 1980 жылдардағы Латын Америкасындағы экономикалық құлдырау көптеген этникалық испандықтарды, итальяндықтарды және португалдықтарды, олардың ата-бабалары осы континентке бірнеше ұрпақ бұрын қоныс аударған, Еуропадағы ата-бабаларының отанына оралуға итермеледі. Латын америкасы континентінен бұл қоныс аударудың бір бөлігі 1980 жылдардың аяғынан бастап ата-бабаларының Отаны Жапонияға оралған этникалық жапондықтар (Никкейджиндер) болды. Бразилия мен Перуден 300 000-ға жуық Никкейджиндер Жапонияға дейін қоныс аударды (Abdurakhmanov, Yakuba, Kalirgalieva, 2022).

1980 жылдардың аяғынан бастап он мыңдаған этникалық Кореялықтар Оңтүстік Кореяға уақытша және тұрақты түрде қоныс аударып жатты. Қытай сонымен қатар 1980-ші жылдардан кейін этникалық топтардың көші-қонының күрт өсуін байқады, өйткені ел жаңа ашық және реформалық саясаты бар экономикалық орталыққа айналды. Шетелдегі көптеген Қытайлықтар Қытайға, әсіресе 1980 жылдардың аяғынан бастап Оңтүстік-Шығыс Азия мен Солтүстік Америкадан қоныс аударды және олар ел экономикасының дамуына үлкен үлес қосты. Бәрімізге аян, Израильге қоныс аударған еврей халқы туған тіл саясатына қатысты күрмеуі қиын күрделі мәселелерге тап болды.

Қорытынды

Мақала жазу барысында бірқатар маңызды мәселелер анықталды. 20 ғасыр әлем халқы үшін көптеген өзгерістер әкелген ғасыр болды. Қазақ халқы үшін де үлкен саяси өзгерістерге толы кезең болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін, туған жеріне қандастарымыз орала бастады. Қорытындылай келе, қандастарымыздың қазақстандық қоғамға сәтті бейімделу жүйесі, көптеген факторларға байланысты болды. Мәселен, олардың ішінде елімізде жүргізіліп жатқан тіл саясатын, мемлекеттік органдардың жақын және алыс шетелдердегі этникалық қазақтарға қатысты қызметін, бұқаралық ақпарат құралдары мен білім беру жүйесін толықтай атап өте аламыз.

Аталмыш зерттеу барысында, респонденттердің, яғни, қандастарымыздың тілдік сәйкестігін интериоризациялау тілдік, әлеуметтік – тарихи, психологиялық, мәдени ерекшеліктерге байланысты күрделі және көп мағыналы процесс екенін көрсетеді.

Қазақ тілін жетік меңгеру қандастарымыздың бейімделуіне ықпал етіп қана қоймай, әлеуметтік белсенділік - тілді жылдам әрі сапалы меңгеру процесін жеделдететін фактор екені белгілі болды. Зерттеу материалдарын қарастыру барысында, мәдени және әлеуметтік әсердің, сондай-ақ қазақ әлеуметтік-мәдени кеңістігіне бағдарлану қандастардың тілдік мінез-құлқын, тіл саясатына деген көзқарасын, жалпы тілдік тосқауылды қалай жеңгенін айқындай түсті.

Зерттеу барысында тарихи Отанға оралған қандастарымыздың алдында кездесетін жағдайды бағалауға және интеграция процесінде кездесетін мәселелердің шеңберін анықтауға әрекет жасалды. Отандық ғалымдардың жүргізген әлеуметтану бағытындағы зерттеулері әртүрлі топтардың өкілдерімен сауалнамалар, топтық талқылаулар және терең сұхбаттар жүргізу арқылы зерттелетін мәселенің әртүрлі аспектілері бойынша қандастар мен жергілікті халықтың пікірлерін анықтауға мүмкіндік берді. Аталмыш зерттеу мақаласы ресми статистика деректеріне және социологиялық зерттеу процесінде алынған ақпаратты талдау нәтижелеріне негізделген.

ТМД-ға кірмейтін елдерден келген қандастар көбінесе орыс тілінің қоғамдық өмірде кең таралуына байланысты түрлі проблемаларға тап болады. Бұл әсіресе елдің солтүстік және шығыс аймақтарында айқын көрінеді. Мәдени және этникалық бейімделу оңтүстік аймақта, сондай-ақ батыс, солтүстік және Орталық аймақтардың моноэтникалық аудандарында әлдеқайда оңай, өйткені ұлттық дәстүрлер, соның ішінде тілдік дәстүрлер жақсы сақталған.

Ұсынылған зерттеу қандастар қол жеткізген интеграция деңгейін өлшеу үшін нақты көрсеткіштерге негізделген, атап айтқанда:

1. Тіл кез-келген қарым-қатынастың негізі болып табылады, сондықтан тілдік интеграция маңызды; мигранттардың қабылдаушы елдің тілін білу деңгейі осындай интеграцияның маңызды көрсеткіші болып табылады.

2. Мигранттардың әлеуметтік интеграциясы олардың қабылдаушы елдің қоғамдық өміріне қатысу дәрежесі, сондай-ақ олар үшін әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі, мысалы, медициналық көмекке қолжетімділік арқылы бағаланады. т

3. Табысты интеграциялық процестің көрсеткіші бола отырып, білім деңгейі болашақ экономикалық интеграцияның маңызды шарты бола алады. Қандастарымыздың білім деңгейі, олардың білім сапасы, олардың мектептер мен жоғары оқу орындарын тандауы оларды жергілікті оқушылармен салыстыруға негіз береді.

4. Экономикалық интеграция қандастарымыздың еңбек нарығына шығу мүмкіндіктері мен сәттілігін, олардың тұтастай алғанда мемлекеттің экономикалық өміріне қатысуын анықтайды.

Әдебиеттер:

Амантаева, Жаркынбекова, 2022 – *Амантаева А.Г., Жаркынбекова Ш.К.* Репрезентация понятия «оралман» в языковом сознании репатриантов Казахстана. 2022.

Омарова, 2012 – *Омарова Г.С.* Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтары рухани құндылықтарын сақтау мәселелері // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. 2012. 41(4). С. 56–62.

Саркыткан, Карипжанов, 2023 – *Саркыткан К., Карипжанов Н.* Қазақстан-қытай қатынастары: этникалық қазақтардың географиясы және көші-қоны аясында // Казахстанское востоковедение. 2023. 8(4). С. 53–68.

Ықылас, Габдулина, 2024 – *Ықылас М.М., Габдулина Б.А.* Қазақстандағы көші-қон саясатының жаңа белесі // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. 2024. 87(1).

Abdurakhmanov, Yakub, Kalirgalieva, 2022 – *Abdurakhmanov N.A., Yakub A.A., Kalirgalieva A.T.* Problems of preservation of traditional music by the kazakh diaspora abroad // Хабаршы вестник bulletin, 2022. № 2.

Dudinova, Negizbayeva, 2021 – *Dudinova E.I., Negizbayeva M.O.* Медиадискурс социально-психологической адаптации мигрантов и кандас в Казахстане // Серия Журналистики. 2021. 62(4), 33–43.

Dudinova, Negizbayeva, Turlash G, 2022 – *Dudinova E., Negizbayeva M., Turlash G.* Позитивная коммуникация как технология адаптации мигрантов и кандас в Казахстане: аспекты межкультурной интеграции // Серия Журналистики. 2022. 65(3). С. 58–67.

Dyussenova, Mandykayeva, Ozdogru, Utalieva, Dauzhanova, 2022 – *Dyussenova A.Z., Mandykayeva A.R., Ozdogru A., Utalieva Z.T., Dauzhanova A.M.* Психологические особенности эмпатических способностей обучающихся-кандасов // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology series. 2022. 141(4).

Shyngyssova, Kerimbek, Ashimova, Alkozhayeva, 2023 – *Shyngyssova N.T., Kerimbek Z.S., Ashimova A.B., Alkozhayeva A.S.* Media coverage of migration issues: media effects // Серия Журналистики. 2023. 69(3). С. 52–65.

References:

Amantayeva, Zharkynbekova, 2022 – *Amantayeva A.G., Zharkynbekova Sh.K.* Reprezentatsiya ponyatiya «oralman» v yazykovom soznanii repatriantov Kazakhstana [Rep-resentation of the concept of "oralman" in the linguistic consciousness of repatriates to Kazakhstan]. 2022. (in Rus)

Omarova, 2012 – *Omarova G.S. Zhahandanu zhagdayyndagy shetel qazaqtary rukhani qundylyqtaryn saқтаu maseleleri* [Preserving spiritual values among Kazakhs living abroad in the context of globalization] // *Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kulturologii i politologii*. 2012. 41 (4). P. 56–62. (in Kaz)

Sarkytkan, Karipzhanov, 2023 – *Sarkytkan K., Karipzhanov N. Qazaqstan-qytay qatynastary: etnikalyq qazaqtardyn geografiyasы zhane koshi-qony ayasynda* [Kazakh-Chinese relations: the geography of ethnic Kazakhs] // *Kazakhstanskoye vostokovedeniye*. 2023. 8 (4). P. 53–68. (in Kaz)

Yqylas, Gabdulina, 2024 – *Yqylas M.M., Gabdulina B.A. Qazaqstandagy koshi-qon sayasatynyn zhana belesi* [A new stage in migration policy in Kazakhstan] // *Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kulturologii i politologii*. 2024. 87 (1). (in Kaz)

Abdurakhmanov, Yakub, Kalirgalieva, 2022 – *Abdurakhmanov N.A., Yakub A.A., Kalirgalieva A.T. Problems of preservation of traditional music by the Kazakh diaspora abroad* // *Khabarshy vestnik bulletin*. 2022. № 2.

Dudinova, Negizbayeva, 2021 – *Dudinova Ye.I., Negizbayeva M.O. Mediadiskurs sotsialno-psikhologicheskoy adaptatsii migrantov i kandas v Kazakhstane* [Media discourse on the social and psychological adaptation of migrants and kandas in Kazakhstan] // *Seriya Zhurnalistiki*. 2021. 62 (4). P. 33–43. (in Kaz)

Dudinova, Negizbayeva, Turlash G, 2022 – *Dudinova E., Negizbayeva M., Turlash G. Pozitivnaya kommunikatsiya kak tekhnologiya adaptatsii migrantov i kandas v Kazakhstane: aspekty mezhkulturnoy integratsii* [Positive communication as a technology for the adaptation of migrants and immigrants in Kazakhstan: aspects of intercultural integration] // *Seriya Zhurnalistiki*. 2022. 65 (3). P. 58–67. (in Rus)

Dyussenova, Mandykayeva, Ozdogru, Utalieva, Dauzhanova, 2022 – *Dyussenova A.Z., Mandykayeva A.R., Ozdogru A., Utalieva Z.T., Dauzhanova A.M. Psikhologicheskkiye osobennosti empaticheskikh sposobnostey obuchayushchikhsya-kandasov* [Psychological characteristics of empathic abilities of kandas students] // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology series*. 2022. 141 (4). (in Rus)

Shyngyssova, Kerimbek, Ashimova, Alkozhayeva, 2023 – *Shyngyssova N.T., Kerimbek Z.S., Ashimova A.B., Alkozhayeva A.S. Media coverage of migration issues: media effects* // *Seriya Zhurnalistiki*. 2023. 69 (3). P. 52–65.

Рымбекова А.Д.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: nurseitova08@mail.ru

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА В ЭТНИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ СООТЕЧЕСТВЕННИКОВ ИЗ КИТАЯ

Аннотация. После обретения независимости одним из направлений этнодемографических процессов в Казахстане стало возвращение этнических казахов на историческую родину. Массовая миграция Кандасов привела к изменению и трансформации социально-коммуникативного пространства Республики Казахстан. В этой связи изучение проблем языковой и культурной адаптации наших соотечественников в условиях современного Казахстана приобретает особую научно-методическую актуальность и социально-политическое значение. В настоящее время отдельные аспекты этой многогранной проблемы являются предметом научных исследований различных исследовательских групп. Цель исследования в статье-разработка научных и методических основ межкультурной коммуникации, языковой и социокультурной адаптации казахских репатриантов и разработка моделей оказания им комплексной лингвокультурной и социально-психологической

поддержки и эффективной методической помощи. Основные направления исследований: рассмотреть виды социальной поддержки, обеспечивающие культурно-языковую адаптацию казахских репатриантов; определение языковой адаптации и коммуникативно-психологической интеграции представителей разных поколений наших соотечественников. Научная новизна исследования заключается в том, что с каждым годом поверхность языкового барьера, стоящего перед соотечественниками, возвращается, растет авторитет и роль казахского языка, происходит кардинальное изменение отношения местного населения к языку. В результате исследования будут изучены барьеры, с которыми сталкиваются репатрианты мира при возвращении на историческую родину, проведен сравнительный анализ барьеров, с которыми сталкиваются наши соотечественники, рассмотрены пути решения проблемы. Теоретико-методологическая основа исследования заключается в том, что в разные годы изучались разные мнения наших соотечественников, переселившихся на историческую родину, и выходило одно общее решение.

Ключевые слова: языковая политика, кровные, барьерные, социокультурная адаптация, этнодемографические процессы.

Rymbekova A.D.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: nurseitova08@mail.ru

THE ROLE OF THE NATIVE LANGUAGE IN THE ETHNIC CONSCIOUSNESS OF COMPATRIOTS FROM CHINA

Abstract. After gaining independence, one of the directions of ethnographic processes in Kazakhstan was the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland. The mass migration of the Kandas people led to changes and transformations in the socio-communicative space of the Republic of Kazakhstan. In this regard, the study of the problems of linguistic and cultural adaptation of our compatriots in modern Kazakhstan is of particular scientific and methodological relevance and socio-political significance. Currently, various research groups are studying different aspects of this multifaceted problem. The purpose of this article is to develop scientific and methodological foundations for intercultural communication, language and socio-cultural adaptation of Kazakh repatriates, and to create models for providing them with comprehensive linguistic, cultural, and socio-psychological support and effective methodological assistance. The main research areas are as follows: to examine the types of social support that facilitate the cultural and linguistic adaptation of Kazakh repatriates; determining the language adaptation and communicative-psychological integration of representatives of different generations of our compatriots. The scientific novelty of the study lies in the fact that every year the surface of the language barrier facing compatriots returns, the authority and role of the Kazakh language grows, and there is a radical change in the attitude of the local population towards the language. As a result of the study, the barriers faced by the world's repatriates upon their return to their historical homeland will be examined, a comparative analysis of the barriers faced by our compatriots will be conducted, and ways to address the issue will be explored. The theoretical and methodological framework of the study is based on the fact that different opinions of our compatriots who have relocated to their historical homeland have been studied over the years, leading to a common solution.

Keywords: language policy, blood ties, barriers, sociocultural adaptation, and ethno-demographic processes.

Авторлар туралы мәлімет:

Рымбекова Алия Дюсенгалыевна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Рымбекова Алия Дюсенгалыевна, PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Rymbekova Aliya, Ph.D student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*¹Iskakov A.N. ²Kozhirova S.B.

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²«Astana International University», Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹a.n.iskakov@gmail.com, ²svetlana.kozhirova@ispr.kz

SCO REGIONAL MILITARY EXERCISES: IMPACT ON THE BALANCE OF POWER AND REGIONAL STABILITY (BASED ON THE EXAMPLES OF «PEACE MISSION», «ANTITERROR»)

Abstract. The article examines regional military exercises of the Shanghai Cooperation Organization (SCO), particularly the *Peace Mission* and *Anti-Terror* maneuvers, focusing on their influence on the balance of power and stability in Eurasia. In the context of global transformations, the SCO serves as a key platform for multilateral military cooperation. The primary goal of the research is to assess how these exercises strengthen anti-terrorism potential, affect the regional balance of power, act as a tool for shaping an alternative security architecture, reveal internal contradictions, and highlight the need for transparency and communication. The tasks include examining the strategic purposes of the exercises, evaluating their political and military implications, identifying factors shaping their perception by regional actors, and analyzing the Kazakh perspective. The methods involve comparative analysis of SCO doctrines, examination of official statements, and assessment of regional reactions through open sources. The main novelty of the work is to demonstrate how large-scale maneuvers simultaneously enhance operational compatibility and generate debates about their legitimacy and underlying motives within the evolving Eurasian security landscape. The results show that the Peace Mission and Anti-Terror activities increase joint readiness against terrorism, influence the regional power configuration, and contribute to the emergence of alternative security mechanisms. At the same time, the exercises expose internal disagreements among members and underscore the importance of openness and communication for maintaining stability and a positive image of SCO activities.

Keywords: SCO, military exercises, «Peace Mission», «Antiterror», regional security, balance of power, stability, Eurasia, Kazakhstan, terrorism.

Introduction

The current stage of international relations development is characterized by the transformation of the global order, a shift in the centers of power, and the increasing role of regional organizations in ensuring security. In this context, the Shanghai Cooperation Organization (SCO), uniting key players of the Eurasian continent, assumes particular significance as a platform for multilateral military cooperation. One of the most vivid forms of this cooperation is regional military exercises, such as “Peace Mission” and “Anti-Terror.” These maneuvers, conducted under the auspices of the SCO, are aimed at honing the interaction of the armed forces of member states in countering new challenges and threats, primarily terrorism, extremism, and separatism.

However, beyond their declared objectives, the conduct of large-scale military exercises inevitably impacts the regional balance of power and the overall atmosphere of stability. Discussions regarding the legitimacy, direction, and true aims of such maneuvers are ongoing among both the expert community and politicians. This article is dedicated to analyzing the influence of SCO regional military exercises, exemplified by the «Peace Mission» and «Anti-Terror» drills, on the balance of power and regional stability in Eurasia. The study aims to identify

how these exercises contribute to strengthening or, conversely, complicating the situation in the region, as well as to determine the factors that shape their perception by various actors.

Materials and methods of research

In writing this article, the author mainly used publications by various authors that directly or indirectly consider aspects related to the SCO regional military exercises, such as the «Peace Mission» and «Antiterror». In addition, the following official SCO documents were used: charters, declarations, agreements and statements concerning military cooperation and the conduct of exercises; press releases and reports of the ministries of defense of the participating countries: information on the goals, progress and results of the exercises provided by the defense departments of the SCO member states (for example, the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Defense of the Russian Federation, the Ministry of Defense of the People's Republic of China, etc.); scientific publications and analytical materials: articles, monographs, reports of research centers and expert organizations devoted to the SCO, regional security, military exercises and the transformation of the world order. Among them, the following should be noted: works by such authors as A.V. Safronov, V.G. Bakayev, A.I. Bogdanov, S.V. Aksenenko, D.E. Tkachev, E.A. Smirnova, M.V. Lavrov, D.V. Trenin, K.S. Borishpolets, A.V. Fedorov, E.B. Bazhanova, I.I. Ashmarov, V.S. Kashin, A.I. Utkin, as a classic analysis of the balance of power. Additionally, to ensure the Kazakh perspective, the works of such domestic experts as B.K. Sultanov, K.Zh. Alimbekov, S.K. Ibrayev, A.M. Malinovskaya and S.N. Zhakupov were studied; media materials: Publications of leading international and regional news agencies and publications covering the activities of the SCO and military exercises; data from international organizations: reports of the UN, OSCE and other specialized organizations concerning regional security and counter-terrorism. The research methods used were comparative analysis, which compared the goals, formats and results of the Peace Mission and Anti-Terror exercises with other regional military maneuvers, as well as an analysis of their impact on the balance of power in Eurasia. Content analysis was used to study official documents, statements and publications to identify dominant narratives and positions of the participating states. The use of a systems approach allowed us to consider the SCO exercises in the context of broader geopolitical processes, the transformation of the world order and regional dynamics. Historical and political analysis allowed us to trace the evolution of the SCO exercises since their inception and their connection with changing security challenges. Finally, the balance of power analysis assessed the impact of the exercises on the configuration of military potentials and alliances in the region.

Discussion

The SCO regional military exercises, primarily the Peace Mission and Anti-Terror, play a dual role in the context of regional security and the balance of power. On the one hand, their stated goals - the fight against terrorism, extremism and separatism (ITES) - correspond to the common interests of the member states and help strengthen their anti-terrorist potential. Conducting joint exercises allows for the coordination of actions, the exchange of intelligence information, the interaction of various branches of the armed forces and special forces. This, in turn, can increase the effectiveness of responding to real threats emanating from unstable zones, for example, from Afghanistan (A.V. Safronov, 2018; S.K. Ibrayev). Joint training of anti-terrorist operations helps to build up operational compatibility and trust between the armed forces of the participating countries. This, in turn, can be seen as a positive factor contributing to strengthening stability in the region. The Peace Mission exercises, which have been held regularly since 2005, typically cover a wider range of scenarios, including, in addition to counterterrorism, practicing joint actions to maintain peace and security (Press release of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan; K.Zh. Alimbekov).

However, holding such maneuvers also carries certain risks and ambiguous consequences for the regional balance of power. Firstly, the scale of the exercises, often involving significant troop contingents, modern weapons and large-scale movements, can be perceived by neighboring states that are not members of the SCO as a show of force and a potential threat. This is especially true for those countries that view the strengthening of the military potential of Russia and China as a factor changing the regional balance (D.V. Trenin, 2016; B.K. Sultanov, 2019).

Secondly, the dominance of countries such as Russia and China in the exercises sets the tone and determines the direction of cooperation. This raises questions about the extent to which the exercises reflect the interests of all SCO members, and not just the leading powers. For countries such as India and Pakistan, participation in SCO exercises occurs against the backdrop of their own bilateral rivalries, which leaves an imprint on the nature and extent of actual interaction (A.I. Bogdanov, 2019). And although the SCO is positioned as a platform for dialogue, deep-seated contradictions between these countries may limit the potential for truly close military cooperation. From Kazakhstan's perspective, it is important that SCO exercises contribute to rapprochement between the positions of all members, rather than exacerbate existing differences, as emphasized in the works (A.M. Malinovskaya, 2022). Third, in the context of the transformation of the world order, when traditional security institutions are weakening and new challenges are emerging, SCO exercises can be interpreted as an attempt to form an alternative security architecture independent of Western blocs (K.S. Borishpolets, 2017). Such an interpretation may increase geopolitical tensions, in particular, in the relations of the SCO with NATO or other Western-oriented structures. Kazakhstan, as a country striving for a balanced foreign policy, carefully analyzes these processes, seeking to play the role of a bridge between various centers of power, which is reflected in studies (S.N. Zhakupov, 2018). It is important to note that the perception of SCO exercises as a threat or, conversely, as a factor of stability largely depends on the foreign policy of member states and their communication strategy. Open information about the objectives of the exercises, transparency in their implementation and emphasizing the exclusively defensive nature, as is often done in official statements (M.V. Lavrov, 2015), are designed to reduce the wariness of external players. However, the intensity and scale of the exercises, especially those conducted against the backdrop of an aggravated international situation, inevitably attract increased attention and can potentially be used in the context of geopolitical competition.

Research results

1. Strengthening anti-terrorism potential: SCO regional military exercises, such as the Peace Mission and Anti-Terror, contribute to enhancing the interoperability of the armed forces of member states in the fight against terrorism, extremism and separatism. They allow for the development of coordination, information exchange and joint actions of units, which increases their effectiveness in the face of common threats (V.G. Bakayev, 2020; E.A. Smirnova, 2022; S.K. Ibrayev, 2021).

In addition to these formal improvements, such exercises foster significant psychological and operational benefits. Participating units gain experience in navigating multinational environments, which involves overcoming language barriers, differences in military culture, and variations in operational procedures. This adaptation is critical for real-world counter-terrorism operations, where rapid decision-making and coordinated actions determine success. Moreover, the exercises serve as testing grounds for advanced intelligence-sharing systems, communication technologies, and joint operational planning. For Kazakhstan, whose borders are extensive and ethnically diverse, this practical exposure enhances national preparedness and facilitates regional coordination, ensuring that the country can respond effectively to unconventional threats such as cross-border extremism or hybrid warfare tactics.

2. Impact on the regional balance of power: The scale and frequency of exercises, especially with the participation of Russia and China, have a noticeable impact on the regional balance of

power. They may be perceived by neighboring states that are not members of the SCO as a demonstration of the bloc's growing military potential, which provokes a response and intensifies geopolitical competition (A.I. Utkin, 2005; V.S. Kashin, 2020; B.K. Sultanov, 2019).

Beyond the demonstration of force, these exercises have a significant psychological and strategic effect. They signal to regional and global actors that the SCO possesses the capacity for rapid mobilization, coordinated operations, and technological integration. Neighboring countries, particularly those outside the SCO, might interpret this as both a deterrent and a challenge, prompting adjustments in their defense strategies. However, excessive displays could also exacerbate tensions, potentially triggering arms races or defensive posturing. From Kazakhstan's perspective, the challenge lies in maintaining regional stability by balancing the signaling of strength with confidence-building measures and diplomatic engagement. The exercises thus operate not only as a military tool but also as a factor influencing perceptions of regional power dynamics.

3. An instrument for forming an alternative security architecture: SCO exercises, conducted against the backdrop of a transforming world order, can be interpreted as an element of forming an alternative regional security system independent of the West. This contributes to the polarization of international relations and increased geopolitical tensions (D.E. Tkachev, 2017; A.V. Fedorov, 2019; S.N. Zhakupov, 2018).

In my view, these exercises do more than assert independence from Western-led security structures—they actively create a testing ground for innovative approaches to regional security. The integration of land, air, and cyber units in joint drills allows the SCO to explore hybrid operational tactics that are highly relevant in modern warfare. By experimenting with such multi-domain operations, member states gain valuable insights into crisis management, counter-terrorism, and cross-border coordination. This positions SCO as not merely a military bloc but as a platform for developing a distinct, multipolar security architecture. For Kazakhstan, this represents both an opportunity and a responsibility: participating in such initiatives enhances influence within the bloc but also necessitates careful management of relationships with both SCO and non-SCO neighbors to avoid escalating regional polarization.

4. Difficulties due to internal contradictions: The presence of countries with pronounced bilateral rivalry, such as India and Pakistan, within the SCO creates additional challenges for deepening military cooperation. Their participation in the exercises is often formal or takes place in line with their own national interests, which limits the potential for true synergy and can transmit bilateral contradictions to the organizational level. From Kazakhstan's perspective, this factor requires special attention when assessing the effectiveness of the SCO as an instrument of stability (A.M. Malinovskaya, 2022).

These internal tensions affect not only operational efficiency but also intelligence-sharing and joint planning. Units from rival countries may withhold certain information or adopt cautious operational behaviors, thereby limiting the overall effectiveness of exercises. Yet, even formal participation has value: it creates structured settings for diplomatic engagement, conflict de-escalation, and confidence-building. For Kazakhstan, there is a strategic opportunity to act as a mediator or stabilizer within the SCO framework, ensuring that national rivalries do not undermine collective objectives. This also emphasizes the need for standardized operational protocols that minimize the influence of bilateral disputes on the bloc's cohesion and effectiveness.

5. The need for transparency and communication: The perception of SCO exercises as a factor of stability or a threat largely depends on their transparency and active communication of their goals. Official statements emphasizing the defensive nature and focus on combating common threats are intended to reduce wariness, but the intensity of the maneuvers continues to be the subject of close attention. Kazakh diplomacy is actively working to ensure transparency and minimize the risks associated with military exercises in the region (K.Zh. Alimbekov, 2020).

In addition to these measures, SCO exercises could function as instruments of public diplomacy. By sharing detailed reports, operational analyses, and media coverage, member states

can reinforce the perception of their activities as defensive and cooperative rather than aggressive. For Kazakhstan, proactive communication not only mitigates misperceptions but also strengthens the country's reputation as a stabilizing actor. Maintaining transparency ensures that exercises contribute to confidence-building and fosters predictability in regional security dynamics. In the long term, such approaches enhance SCO's credibility as a security bloc that combines military preparedness with responsible, transparent conduct.

Conclusion

SCO regional military exercises, such as the Peace Mission and Anti-Terror, are an important tool for developing multilateral military cooperation in Eurasia. They objectively contribute to strengthening the anti-terrorist potential of member states, increasing operational compatibility, and developing mechanisms for joint response to common challenges. Beyond immediate tactical benefits, these exercises foster mutual trust among the armed forces of participating countries, providing a foundation for coordinated responses not only to terrorism and extremism but also to humanitarian crises, natural disasters, and other non-traditional security threats. By practicing joint maneuvers, member states gain valuable experience in interoperability, command structures, and rapid decision-making, which enhances the collective resilience of the SCO in the face of unpredictable regional challenges.

At the same time, the significant impact of these exercises on the regional balance of power cannot be ignored. The scale of the exercises, their frequency, and the participation of leading global powers such as Russia and China contribute to the transformation of the regional security architecture. They send clear strategic signals to neighboring states and the international community regarding the operational capabilities and coordination potential of the SCO. Such exercises may be perceived as a demonstration of strength and cohesion, influencing the security policies of non-member states and prompting adjustments in military planning or diplomatic postures. The visibility of these maneuvers also reinforces the SCO's role as an emerging center of multipolarity in Eurasia, highlighting its capacity to operate independently from Western-led security structures.

Particularly complex is the participation of countries with significant bilateral contradictions, such as India and Pakistan. Their rivalry can limit the depth of military cooperation within the SCO and simultaneously shape external perceptions of the exercises. However, even when participation is cautious or formal, it provides a structured framework for dialogue and confidence-building. From Kazakhstan's perspective, the successful functioning of the SCO as a tool for ensuring regional security depends on the organization's ability to mitigate internal tensions and convert potential conflicts into constructive engagement. This requires both careful diplomatic management and the establishment of operational protocols that minimize the impact of bilateral disputes on broader collective objectives.

Furthermore, the perception of SCO exercises by external actors highlights the critical importance of transparency and communication. By actively promoting the defensive and anti-terrorist nature of their activities, member states can reduce misunderstandings, avoid unnecessary escalations, and foster trust within the region. Kazakhstan, in particular, plays a key role in ensuring that these exercises are not perceived as aggressive posturing but as coordinated efforts to maintain stability. Public diplomacy, media engagement, and detailed reporting on objectives, scenarios, and outcomes of the exercises can reinforce the credibility and predictability of the SCO as a regional security actor.

In conclusion, SCO regional military exercises serve as a multidimensional instrument for enhancing security cooperation, shaping the regional balance of power, and developing an alternative framework for Eurasian stability. Their effectiveness is determined not only by the operational capabilities demonstrated during the maneuvers but also by the political, diplomatic, and perceptual dimensions surrounding them. For Kazakhstan and other member states, the continued development of the SCO as a stabilizing factor requires ongoing attention to internal

cohesion, clear communication with neighboring countries, and adherence to principles of transparency, openness, and good-neighborliness. By maintaining these priorities, the SCO can effectively combine military preparedness with strategic diplomacy, reinforcing its role as a mechanism for security, cooperation, and regional resilience while minimizing risks associated with military competition or misperceptions.

Literature:

Alimbekov, 2020 – *Alimbekov K.Zh.* SCO as a factor of regional security: challenges and prospects for Kazakhstan. Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. International relations, (2), p. 45-58.

Ashmarov, 2019 – *Ashmarov I.I.* Shanghai Cooperation Organization: a new stage of development. Bulletin of MGIMO-University, (2), p. 45-58.

Bakayev, 2020 – *Bakayev V.G.* Military-political cooperation in the SCO: challenges and prospects. World economy and international relations, (4), p. 78-87.

Bazhanova, 2018 – *Bazhanova E.B.* SCO in the changing geopolitical situation. International processes, (3), p. 112-126.

Bogdanov, 2019 – *Bogdanov A.I.* SCO military exercises: strengthening regional security or a factor of tension? Obozrevatel, (7), p. 45-58.

Borishpolets, 2017 – *Borishpolets K.S.* SCO as a factor in the formation of a multipolar world. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: International Relations, 17(4), p. 679-692.

Ibraev, 2021 – *Ibraev S.K.* Counteraction to terrorism within the SCO: Kazakhstan's experience and international cooperation. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, (5), p. 67-78.

Zhakupov, 2018 – *Zhakupov S.N.* Kazakhstan's foreign policy and the role of the SCO in ensuring regional stability. Kazakhstan-Spectrum, (3), p. 15-28.

Kashin, 2020 – *Kashin V.S.* Military-technical cooperation in the SCO: opportunities and limitations. Analytical materials of the Center for Analysis of Strategies and Technologies, (15), p. 3-12.

Lavrov, 2015 – *Lavrov M.V.* Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation S.V. Lavrov at the opening of the SCO Center for Combating Terrorism, Separatism and Extremism. Expert opinion.

Malinovskaya, 2022 – *Malinovskaya A.M.* SCO and Eurasian Security: Challenges for Kazakhstan in the Context of New Geopolitics. Kazakhstan-Spectrum, (1), p. 34-48.

Safronov, 2018 – *Safronov A.V.* Exercises "Peace Mission": assessment of the impact on regional stability. Military Thought, (11), p. 34-41.

Smirnova, 2022 – *Smirnova E.A.* Anti-terrorist focus of the SCO military exercises: effectiveness and perception. Bulletin of St. Petersburg University. Political Science. International Relations, 15(3), p. 312-326.

Sultanov, 2019 – *Sultanov B.K.* Geopolitical Transformations and the Role of the SCO in Eurasia. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: International Relations, (2), p. 5-18.

Trenin, 2016 – *Trenin D.V.* Russia and Asia: the Balance of Power in the New Era. Foreign Affairs, (1), p. 55-62.

Tkachev, 2017 – *Tkachev D.E.* SCO as a Vector of Forming a New Security Architecture. International Affairs, (8), p. 112-125.

Utkin, 2005 – *Utkin A.I.* World Order. Moscow: Algorithm.

Fedorov, 2019 – *Fedorov A.V.* Military Exercises as a Foreign Policy Instrument: the Regional Aspect. Observer, (5), p. 25-38.

Aksenenko, 2021 – Aksenenko S.V. Transparency of military exercises in the SCO: challenges and opportunities. National Security Issues, (3), p. 78-90.

***¹Искаков А.Н. *²Кожирова С.Б.**

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

² «Международный университет Астана», Алматы, Казахстан
E-mail: ¹a.n.iskakov@gmail.com, ²svetlana.kozhirova@ispr.kz

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ВОЕННЫЕ УЧЕНИЯ ШОС: ВЛИЯНИЕ НА БАЛАНС СИЛ И РЕГИОНАЛЬНУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ «МИРНАЯ МИССИЯ», «АНТИТЕРРОР»)

Аннотация. Статья анализирует региональные военные учения Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), в частности «Мирная миссия» и «Антитеррор», с акцентом на их влияние на баланс сил и стабильность в Евразии. В условиях глобальных трансформаций ШОС выступает ключевой площадкой многостороннего военного взаимодействия. Цель исследования – оценить, как данные учения усиливают антитеррористический потенциал, воздействуют на региональный баланс сил, формируют альтернативную архитектуру безопасности, обостряют внутренние противоречия и подчёркивают необходимость транспарентности и коммуникации. В качестве задач рассматриваются анализ стратегических установок учений, оценка их политико-военных последствий, выявление факторов восприятия различными акторами и исследование казахстанской позиции. Методы включают сравнительный анализ документов ШОС, изучение официальных заявлений и оценку региональных реакций на основе открытых источников. Новизна работы заключается в демонстрации двойственного характера масштабных манёвров, которые одновременно повышают оперативную совместимость и вызывают дискуссии о легитимности и истинных мотивах стран-участниц. Результаты показывают, что учения укрепляют готовность к совместному противодействию терроризму, влияют на конфигурацию сил в регионе и способствуют формированию альтернативных механизмов безопасности, при этом выявляя внутренние разногласия и актуализируя потребность в открытости и диалоге.

Ключевые слова: ШОС, военные учения, «Мирная миссия», «Антитеррор», региональная безопасность, баланс сил, стабильность, Евразия, Казахстан, терроризм.

***¹Искаков А.Н. *²Кожирова С.Б.**

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

² «Астана халықаралық университеті», Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹a.n.iskakov@gmail.com, ²svetlana.kozhirova@ispr.kz

ШЫҰ АЙМАҚТЫҚ ӘСКЕРИ ЖАТТЫҒУЛАРЫ: КҮШТІҢ ТЕҢГЕСІНЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ӨНІРЛІК ТҰРАҚТЫЛЫҚ («БЕЙБІТ МИССИЯСЫ», «АНТИТЕРРОР» МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) аймақтық әскери оқу-жаттығулары, әсіресе «Бейбіт миссия» мен «Антитеррор» маневрлері Еуразиядағы күштер балансына және тұрақтылыққа қалай ықпал ететіні талданады. Ғаламдық өзгерістер жағдайында ШЫҰ көпжақты әскери ынтымақтастықтың маңызды алаңы ретінде көрінеді. Зерттеудің

мақсаты – оқу-жаттығулардың антитеррорлық әлеуетті күшейтуіне, өңірлік күштер тепе-теңдігіне ықпал етуіне, баламалы қауіпсіздік архитектурасын қалыптастырудағы рөліне, ішкі қайшылықтарды айқындауына және транспаренттік пен коммуникация қажеттілігін көрсетуіне баға беру. Зерттеу міндеттері ретінде оқу-жаттығулардың стратегиялық мазмұнын талдау, олардың саяси-әскери салдарларын бағалау, түрлі акторлардың қабылдау факторларын анықтау және Қазақстанның көзқарасын зерделеу қарастырылады. Әдістері – ШЫҰ құжаттарын салыстырмалы талдау, ресми мәлімдемелерді саралау және ашық дереккөздер арқылы өңірлік реакцияларды бағалау. Зерттеудің жаңалығы – ауқымды маневрлердің екіұдай табиғатын ашып көрсету: бір жағынан, олар үйлесімділікті арттырады, екінші жағынан – легитимдігі мен шынайы мақсаттары туралы пікірталас тудырады. Нәтижелер оқу-жаттығулардың терроризмге бірлескен қарсы іс-қимыл дайындығын күшейтіп, өңірлік күштер конфигурациясына ықпал ететінін және баламалы қауіпсіздік тетіктерін қалыптастыруға жағдай жасайтынын көрсетеді, сонымен қатар ішкі келіспеушіліктерді айқындап, ашықтық пен диалог қажеттілігін алға шығарады.

Кілт сөздер: ШЫҰ, әскери жаттығулар, «Бейбіт миссия», «Антитеррор», аймақтық қауіпсіздік, күштер балансы, тұрақтылық, Еуразия, Қазақстан, терроризм.

Information about authors:

Iskakov Ayan Nurlanovich – 2nd year PhD student of the EP 8D03121 «International Relations», Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Kozhirova Svetlana Basiyevna, Doctor of Political Sciences, Professor, «Astana International University»

Авторлар туралы мәлімет:

Искаков Аян Нурланович – Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті 8D03121 «Халықаралық қатынастар» мамандығының 2-курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кожирова Светлана Басиевна, Саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, «Астана халықаралық университеті»

Сведения об авторах:

Искаков Аян Нурланович – докторант 2-курса ОП 8D03121 «Международные отношения», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Кожирова Светлана Басиевна. Доктор политических наук, профессор, «Международный университет Астана»

Li Dongwei

Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: wzhongkui@mail.ru

METHODOLOGY AND STRATEGIES FOR IMPROVING CORPORATE CULTURE TO INCREASE EFFICIENCY: ANALYSIS OF KAZAKHSTAN AND FOREIGN COUNTRIES

Abstract. The objective of this research is to investigate the theoretical frameworks and approaches for enhancing corporate culture, considering both Kazakhstani practices and international best practices. The importance of this topic stems from the recognition of corporate culture as a strategic asset that influences the performance, sustainability, and competitiveness of an organization. The novelty of this study lies in its comprehensive approach to analyzing the factors that determine the quality and effectiveness of corporate culture in various organizational contexts. The research employed a variety of methods, including theoretical frameworks, content analysis of corporate documents, a SWOT analysis of Kazakhstani practices, and a case study analysis of three companies representing different cultural development models. The research utilized methods such as analysis and synthesis, comparative analysis, and empirical data. The primary goals of this research were to assess the strengths and weaknesses of existing approaches, categorize models of corporate culture, and identify factors that enhance or impede its effectiveness. The practical value of this article lies in the development of recommendations for businesses to implement a strategically focused and adaptable culture. The findings indicate that formal cultural models dominate in Kazakhstan, but a select few companies are undergoing a positive transformation through the adoption of digital tools, open leadership, and the institutional integration of values. The study confirms that enhancing corporate culture necessitates comprehensive changes, encompassing leadership, employee engagement, communication, and strategic support.

Keywords: corporate culture, organizational effectiveness, leadership, employee engagement, communication, digital transformation, Kazakhstan, management strategies, corporate values, international experience

Introduction

In the context of global competition and the rapid advancement of the digital economy, corporate culture is emerging as a crucial element in ensuring the long-term viability and success of organizations (Serafimova V., Vasilev V., 2024:210). It encompasses a set of principles, standards, convictions, and behavioral patterns that define the internal environment of a company, influencing the management approach, employee motivation, and the level of commitment to achieving strategic objectives.

The challenge of enhancing corporate culture in countries with economies in transition, such as Kazakhstan, is particularly pertinent, as companies must adapt to international standards and navigate through constant institutional transformations.

A review of international case studies reveals that a robust corporate culture not only enhances productivity and fosters innovation, but also helps to create a positive company image, reduce employee turnover, and strengthen brand identity. However, universal implementation models often fail to yield results without considering national, cultural, and organizational nuances. Therefore, it is crucial to consider both local Kazakhstani practices and international approaches to develop tailored strategies that can be effectively implemented in specific contexts.

In contemporary enterprises, the corporate culture is not merely an internal resource, but a strategic asset that directly impacts agility, the capacity to transform, and the ability to respond to new obstacles. To implement innovative approaches and strategies for managing corporate culture, a holistic approach is required, encompassing the evaluation of the current state, employee involvement, leadership, and the monitoring of the effectiveness of changes. It is through the systematic and evidence-based enhancement of corporate culture that organizations can create sustainable business models and achieve long-term success.

The importance of this study stems from the necessity to establish a solid framework and practical approaches for enhancing corporate culture, tailored to the demands of the present day. By examining the Kazakh and international experiences, we can identify successful strategies for managing corporate culture, which can boost organizational performance and competitiveness both domestically and internationally.

Materials and methods

In this research, a comprehensive interdisciplinary approach, drawing on the methods of systems analysis, comparative analysis, and structural-functional analysis. Our methodology encompasses both general scientific and specialized methods, tailored to the study of corporate culture in the context of enhancing organizational performance.

Research methods:

Comparative analysis was employed to discern the disparities and similarities in corporate culture development strategies between Kazakhstan and foreign nations.

Content analysis was conducted on regulatory documents, development programs, and corporate codes.

Qualitative analysis, including case studies and expert assessments, was used to interpret the practices of corporate culture implementation in international and national companies.

The method of analysis and synthesis allowed us to consolidate the data and identify key trends and performance indicators.

A SWOT analysis is employed to evaluate the strengths and weaknesses of existing strategies for managing corporate culture.

This research draws upon the works of domestic and international scholars in the fields of organizational behavior, management, industrial psychology, and corporate governance. Particular emphasis is placed on the contributions of scholars such as E. Shane, G. Hofstede, C. Handy, as well as Kazakhstani researchers who have explored the unique characteristics of the national organizational environment.

The recommendations of international organizations like the OECD, the ILO, and the World Bank, along with corporate governance and sustainability indices (ESG ratings), which assess the impact of corporate culture on company performance, were also examined. Data from the World Economic Forum, the Global Innovation Index, Statista, and official statistics from the Republic of Kazakhstan (Bureau of National Statistics) were utilized.

The framework for this research was established by examining the provisions of the Labor Code of Kazakhstan, the Law of Kazakhstan on Corporate Governance in the Public Sector, and corporate standards from China, the United States, Germany, South Korea, and Singapore. These standards emphasize the importance of corporate culture as a fundamental aspect of business ethics, both in legislation and in institutional practices.

To provide a solid foundation for this research, we also consulted reports from international companies, internal corporate documents, and analytical reviews from prominent consulting firms such as McKinsey, Deloitte, PwC, and BCG. These sources offered practical examples and strategies for developing corporate culture in various economic sectors.

Discussions

The issue of organizational culture has been explored in academic literature since the mid- 20th century, when the first theoretical frameworks emerged, linking the culture of companies to their performance. Edgar Schein, Gert Hofstede, Charles Handy, and Daniel Denison are considered pioneers in this field (Marshev V.I., Marshev V.I.,2021:620). In their works, they developed fundamental definitions and models of organizational culture, highlighting its multifaceted nature (values, norms, artifacts) and its influence on employee behavior. For instance, E. Shane identified the levels of organizational culture – artifacts, espoused values, and basic assumptions – which serve as the foundation for contemporary methods of culture assessment.

Hofstede's work is particularly valuable as it explores the variations in corporate culture across different nations, highlighting the impact of national mindset (Lin H., Lou L.,2024:653). However, his cultural dimensions, such as individualism/collectivism and power distance, have been criticized for being too universal and failing to account for the dynamic nature of cultural change in the era of globalization.

In the Western academic community, corporate culture is often seen as a strategic element that can contribute to a company's sustainability, innovation, and employee engagement. However, some scholars, such as J. Burke and B. Gates, argue that excessive formalization and attempts to "impose" culture from the top can lead to resistance and disrupt the natural processes of value formation within a team (Wisner B. et al.,2025:297).

In the scientific community of the post-Soviet space, including Kazakhstan, the study of corporate culture gained momentum in the 2000s. Researchers such as Maksymienko-Novokhrost T., Stachowiak Z. primarily focused on adapting Western models to the realities of the transition economy. However, many scholars emphasize the importance of considering traditional values, the unique characteristics of Kazakh society, and the prominent role of hierarchy and authoritarian leadership(Maksymienko-Novokhrost T., Stachowiak Z.,2024:90).

However, in some works, a formal approach is observed, where culture is seen as a collection of slogans or statements rather than a dynamic system closely tied to the actual behavior of employees.

Despite the abundance of research, there are still some shortcomings and gaps in the existing literature:

The integration of corporate culture with digital transformations and changing generational attitudes is not adequately addressed.

In Kazakh research, the empirical or case-study approach is rarely employed, which diminishes the practical significance of the findings.

There is no standardized approach for assessing the success of corporate culture transformation across industries. However, a review of international and domestic practices indicates that corporate culture is a potent strategic asset, with its effectiveness contingent upon the context, management awareness, and the ability to consider the human element. Contemporary research is increasingly aimed at striking a balance between cultural distinctiveness and the demands of global competitiveness.

Results

The thorough examination yielded substantial insights, encompassing both universal and context-specific dimensions of corporate culture development and enhancement in Kazakhstan and beyond. Each approach has enriched our comprehension of the issue.

A comparison of the approaches to the development and management of corporate culture in Kazakhstan and advanced nations, such as the United States, Germany, Japan, the United Kingdom, and South Korea, revealed significant disparities in the level of sophistication, depth of integration, and the significance of culture in strategic decision-making.

In advanced nations, corporate culture is recognized and implemented as a fundamental component of an organization's strategy, deeply intertwined with key business processes, quality management systems, employee motivation, and innovation. Culture is cultivated through clearly defined organizational values, internal communication systems, leadership development programs, and regular assessments of the organizational climate (Powell B.J. et al., 2021:5). Particular emphasis is placed on the practical behavior of employees and managers, rather than mere declarations. Additionally, advanced nations have developed mechanisms for monitoring the alignment of corporate culture with evolving environmental conditions.

Conversely, in Kazakhstani companies, particularly those with local ownership, corporate culture is often a mere formality (Zharkynbekova S., Aimoldina A., 2023:57). The fundamental principles and values are often outlined in official documents, but they rarely translate into practical application in day-to-day operations. There is a lack of a consistent approach to cultural management, and corporate values are often not reinforced through managerial actions, leading to a disconnect between management and staff. Many organizations limit themselves to occasional HR initiatives or symbolic gestures, without developing a comprehensive strategy for cultural advancement.

Nevertheless, in companies with foreign investment or strong corporate governance practices (such as individual banks, multinational corporations, and large manufacturing firms), there is a tendency to adopt international standards. This is evident in the widespread use of codes of conduct, regular training sessions on corporate values, and the evaluation of employee engagement and satisfaction. These organizations typically exhibit stronger teamwork, employee loyalty, and more effective internal communication.

Consequently, a comparative examination has revealed a dichotomy in Kazakh business practices: while there is a substantial disparity between the professed and actual cultural practices in most local enterprises, there is also a positive shift in those organizations that have integrated culture into their management approach and have adopted international best practices. This suggests that there is a possibility for the emergence of sophisticated, strategically focused models of corporate culture in Kazakhstan, provided that corporate governance frameworks are established, managers are educated, and cultural transformation initiatives are implemented.

The examination of corporate codes, sustainable development plans, human resources documents, and corporate reports of companies in Kazakhstan and abroad has revealed substantial variations in the content, format, and operational aspects of documents that govern corporate culture.

In Western corporations, such as Google, Siemens, Toyota, and Unilever, corporate documents are meticulously organized and operationalize values (Majka M., 2024:2024). The codes of conduct and internal policies clearly outline the behavioral standards that align with the company's principles, such as inclusivity, innovation, teamwork, customer focus, and more.

To foster a culture of compliance, these companies employ specific strategies, including regular internal training programs, standardized behavior evaluation procedures, a system for promoting cultural leadership, and key performance indicators related to values. Additionally, they actively utilize feedback mechanisms and conduct regular employee surveys to assess the organizational climate and employees' perception of corporate values.

Conversely, in Kazakhstani companies, particularly those with a predominantly local capital, the analysis revealed a predominance of a declarative approach. The documents often contain general statements such as "respect for employees," "pursuit of innovation," and "corporate responsibility," but there is no clear guidance on how these principles are implemented in practice. Only in a few cases (more frequently in multinational and quasi-governmental entities) can one find elements of assessing engagement, integrating values into human resources processes, and references to international corporate governance standards (such as the OECD principles).

Furthermore, it was discovered that Kazakhstan's strategic documents do not sufficiently address the issue of ongoing cultural monitoring and the mitigation of cultural risks. The practice of

institutionalized feedback mechanisms, such as employee feedback tools, ethical hotlines, and corporate pulse surveys, is rarely employed.

Based on the findings of the content analysis, the following key insights and innovations are presented:

In Kazakhstan, there persists a disparity between the theoretical and practical aspects of corporate culture management (Khamzina Z., Buribayev Y., Tileubergenov Y., 2025:4).

The absence of clear behavioral guidelines for values results in a decline in their effectiveness and acceptance by employees.

It is imperative to implement practical cultural management tools, such as key performance indicators, managerial checklists, and regular metrics for assessing the organizational environment.

It is recommended to enhance the integration of cultural standards into the regulatory framework of companies, including adaptation programs, leadership development initiatives, and staff evaluation processes.

These findings underscore the necessity for a comprehensive reevaluation of approaches to corporate culture in Kazakhstan, moving from mere declarations to tangible actions, measurements, and sustainable mechanisms for cultural transformation.

The study found that corporate culture in Kazakhstan develops differently depending on various factors, such as industry, ownership structure, level of governance, and orientation towards international standards. Through a case study of three companies, three main types of corporate culture were identified: formal, hybrid, and transformational.

The first model, the formal one, is typical of large state-owned and quasi-state companies. A prominent example is the KazMunayGas Joint Stock Company, a national oil and gas company (Orazgaliyev S., 2021:325). Official documents of the company, including its development strategy, environmental, social, and governance (ESG) reports, and code of corporate ethics, emphasize values such as professionalism, responsibility, sustainability, and safety.

However, in reality, many employees see these values as formal and not directly related to their daily work. The organization maintains a pronounced hierarchical structure, limits employee initiative, and has a weak culture of open feedback. Training, organizational climate measurement, and development of role models are either absent or done formally. As a result, the culture exists as an external façade, unsupported by values and behaviors within the team.

The second model, mixed adaptation, is often seen in commercial organizations with foreign involvement. An example of this is Halyk Bank JSC, one of the largest banks in Kazakhstan (Azharbayeva A. et al., 2023:9). It combines elements of Western corporate governance with local practices. The bank actively develops employee engagement programs, motivational systems, internal communication, and tools to assess the organizational climate.

At the same time, it preserves traditional Kazakh cultural values such as a high regard for authority, respect for elders, and restraint in expressing disagreement. However, practice has shown that adopting Western approaches in a local context can lead to sustainable results in staff motivation, reduced staff turnover, and increased customer focus. This proves the effectiveness of a flexible approach that balances cultural differences.

The third model, deep transformation, is represented by innovative private sector companies that are actively focused on digitalization and flexibility. Beeline Kazakhstan LLP, part of the international VEON group, is a striking example. The company has undergone a large-scale transformation, emphasizing decentralization, internal leadership development, a digital environment, and initiative support. Values such as trust, openness, experimentation, and development are not only reflected in corporate documents but also in daily management practices. The company uses digital feedback tools, regular employee satisfaction surveys, career development, and mentoring programs. Company leaders act as role models, and the performance evaluation system considers not only results but also adherence to cultural values. This approach enables Beeline to

not only effectively respond to changes in the external environment but also form a cohesive and proactive team capable of continuous improvement.

Thus, the case study allowed not only to identify the characteristics of corporate culture development in Kazakhstan, but also to categorize typical approaches in practice. It demonstrated that:

- The traditional model is limited in effectiveness and requires a thorough restructuring of management systems.
- The hybrid model is viable and enables companies to successfully balance global standards with national peculiarities.
- The transformational model holds the most promise in the long run and shows that corporate culture can be a key driver of sustainable company growth.

These findings confirm that enhancing corporate culture in Kazakhstan is feasible and essential, especially given the increasing demands for agility, innovation, and strategic resilience in business.

The analysis revealed that employee engagement is a key factor in shaping and sustaining corporate culture. Companies that actively involve their staff in decision-making processes and foster a sense of ownership over their work environment tend to have a more vibrant and resilient culture.

3. Communication

Effective communication channels and practices are essential for the successful implementation and maintenance of corporate culture. Companies that prioritize open and transparent communication, both internally and externally, tend to have a more cohesive and adaptable cultural framework.

4. Training and development

Investing in employee training and development programs not only enhances individual skills but also contributes to the overall cultural development of the organization. Companies that prioritize continuous learning and growth opportunities for their staff tend to have a more dynamic and innovative cultural environment.

5. Diversity and inclusion

The study demonstrated that embracing diversity and fostering an inclusive environment are crucial for the success of corporate culture. Companies that actively promote diversity and create a culture of inclusion tend to have a more innovative and adaptable cultural framework.

6. Rewards and recognition

The analysis revealed that a well-designed system of rewards and recognition is essential for maintaining a positive cultural environment. Companies that recognize and reward exceptional performance and contributions tend to have a more motivated and engaged workforce.

7. Adaptability

The study highlighted the importance of adaptability in shaping and sustaining corporate culture. Companies that are agile and responsive to changes in the external environment tend to have a more resilient and adaptable cultural framework.

8. Innovation

The analysis showed that fostering a culture of innovation is crucial for the long-term success of organizations. Companies that prioritize innovation and encourage creative thinking tend to have a more dynamic and forward-looking cultural framework.

The study revealed a clear correlation between the degree of employee involvement and the success of implementing organizational values. In companies where engagement is fostered through internal communication, encouraging initiatives, and skill development, there is a higher level of commitment to the company's mission and a greater willingness to embrace change. This is particularly evident in hybrid and transformational models, such as Halyk Bank and Beeline.

3. Openness and bidirectional communication

One of the key factors is the presence of accessible feedback channels and ongoing internal communication. Organizations with a rigid hierarchical communication structure, such as KazMunayGas, tend to exhibit low levels of internal trust and a weak perception of corporate culture. In contrast, companies with digital and flexible communication channels, such as surveys, chat rooms, and town hall meetings, demonstrate stronger cultural integration.

4. Inspirational figures

The presence of managers and leaders whose behavior aligns with the stated values is a crucial aspect in the development of a vibrant and sustainable corporate culture. In companies where management demonstrates a personal commitment to values, employees are more likely to embrace these norms as part of the company's identity.

The institutional context also plays a significant role. When values are embedded in the company's strategy, HR policies, evaluation processes, and reward systems, corporate culture becomes a tangible guideline, rather than an abstract concept.

Digital tools, such as internal platforms, climate assessment tools, e-learning platforms, and communication systems, are essential in supporting culture (Zahra O. F. et al., 2024:132). Companies that actively leverage digital technologies to disseminate and measure culture demonstrate greater agility and resilience in the face of change.

The developed model allows us not only to assess the state of corporate culture but also to create targeted strategies for its improvement in different types of organizations. This model is particularly relevant for Kazakh companies that are undergoing transformation and integrating international approaches into their national business environment (Issatayeva F. M. et al., 2023:6002).

The model can be used for:

- Conducting a corporate culture audit
- Designing employee engagement strategies
- Building leadership programs and role models
- Enhancing the company's digital and institutional maturity

In summary, the analysis of the data showed that only a comprehensive approach based on cultural factors can lead to a sustainable improvement in corporate culture and organizational performance.

A review of the current practices has revealed their strengths and weaknesses. The advantages include the agility of young employees to adapt to change and the increasing focus on ESG issues by businesses. However, the formal approach and the limited participation of middle-level managers are among the drawbacks. The challenges include cultural resistance and a shortage of qualified personnel for internal transformations. Nevertheless, there are still opportunities for implementing flexible and digital work models, as well as collaborating with international experts and institutions (table 1).

Table 1. SWOT analysis of corporate culture formation practices in Kazakhstan organizations

Strengths	Weaknesses
Growing interest of companies in corporate culture and ESG agenda	Dominance of a formal, declarative approach without real implementation mechanisms
Openness of the younger generation of employees to new corporate models and digital tools	Low engagement of middle management (department and unit heads)
Presence of successful cases (e.g., Beeline Kazakhstan, Halyk Bank) to serve as benchmarks	Lack of systematic programs for evaluating corporate culture and collecting feedback

Strengths	Weaknesses
Expanded access to international experience through digital platforms, training, and accelerators	Limited institutional support for cultural change from regulators and industry bodies
Opportunities	Threats
Implementation of flexible, adaptive corporate culture models based on digitalization	Cultural resistance to change from senior employees and frontline staff
Use of digital HR tools (surveys, analytics, e-learning, internal communication platforms)	Shortage of qualified professionals capable of leading cultural transformation
Cooperation with international consulting and educational institutions on cultural development	Risk of formalization and symbolic adoption of culture without actual behavioral change
Development of national standards or guidelines for corporate culture improvement (at industry level)	Economic and organizational constraints that lower the priority of intangible assets

The SWOT analysis revealed that Kazakhstani enterprises possess substantial internal assets and external prospects for enhancing their organizational culture. However, to fully capitalize on these prospects, it is imperative to address structural deficiencies and socio-cultural obstacles, such as resistance to change and a lack of qualified professionals. This necessitates a comprehensive strategy that encompasses leadership, institutional transformations, and digital management frameworks.

The SWOT analysis revealed that the corporate culture in Kazakhstani companies is in the process of evolving from a purely formal approach to a more strategic and informed management style. On the positive side, there is a growing awareness of the importance of internal culture, successful examples of best practices are emerging, young employees are becoming more engaged, and the influence of international standards is increasing. These factors suggest that there is internal potential and favorable prospects for the development of corporate culture as a means to enhance efficiency and competitiveness.

Conversely, there are still a number of weaknesses and obstacles that impede the process of profound transformation. These include the declarative nature of many cultural initiatives, the lack of engagement from middle management, institutional inertia, and cultural resistance to change. In the context of limited resources and a reliance on traditional management models, these factors can significantly hinder the effectiveness of cultural transformations (Leal-Rodríguez A.L. et al., 2023:100409).

Therefore, the key to the successful development of corporate culture in Kazakhstan lies in transitioning from mere declarations to meaningful actions, based on:

- conscious leadership,
- employee participation,
- transparent communication,
- digital technologies,
- and institutional support mechanisms.

The comprehensive and strategic implementation of these elements will enable Kazakhstani companies to not only enhance their internal efficiency but also better position themselves to face the challenges of the global market and the digital economy.

Based on the results of our analysis, which included comparative analysis, content analysis, case analysis, analysis and synthesis methods, and SWOT analysis, it has been determined that the

corporate culture in Kazakhstan is undergoing a gradual transformation from formal declarations to strategically managed models.

Despite the remaining obstacles, such as hierarchical structures, the lack of institutionalization of culture, and the limited involvement of middle management in some companies (for instance, Halyk Bank and Beeline Kazakhstan), there are already instances of successful implementation of flexible, digital, and value-oriented approaches.

The study's findings underscore the potential for enhancing the effectiveness of corporate culture through the integrated implementation of key factors, including leadership, employee engagement, transparent communication, digital maturity, and the integration of culture into strategic management.

Conclusion

The enhancement of organizational culture is now the key to boosting the performance of businesses both in Kazakhstan and internationally (Zhussipova E. E. et al., 2023:175). A thorough examination of theoretical frameworks, international and domestic experiences, regulatory frameworks, and case studies of Kazakhstani companies has revealed that a thriving corporate culture necessitates a systematic approach that seamlessly integrates values into operational practices.

In Kazakhstan, where formal models still dominate, the development of leadership, increased employee engagement, the implementation of feedback mechanisms, and the use of digital tools to support cultural transformation are particularly crucial. The examples of companies like Beeline Kazakhstan and Halyk Bank demonstrate that prioritizing open communication, fostering trust, and aligning behaviors with values yields tangible outcomes.. Therefore, a successful corporate culture should be seen not as an afterthought, but as a vital asset for the long-term success, competitiveness, and adaptability of an organization in today's business landscape.

In the future, fostering a strong corporate culture in Kazakhstani companies will require not only internal efforts from businesses but also external support from the government and industry. It is essential to establish standards and guidelines for corporate culture management, integrate these principles into the training and development programs for managers, and create professional networks and platforms for sharing best practices. Additionally, it is crucial to consider the cultural nuances of Kazakh society, ensuring a harmonious blend of global management practices with local cultural norms. Only through a comprehensive approach can corporate culture transform from a mere statement into a genuine catalyst for the sustainable growth and advancement of domestic enterprises.

References

Serafimova V., Vasilev V., 2024 – *Serafimova V., Vasilev V. Digital Culture As A Competitive Advantage In The Sustainable Development Of Organizations //AGORA International Journal of Economical Sciences. 2024. T. 18. №. 1. P. 210-222.*

Marshev V.I., Marshev V.I., 2021 – *Marshev V.I., Marshev V.I. Actual problems and concepts of management //History of management thought: Genesis and development from ancient origins to the present day. 2021. P. 619-699.*

Lin H., Lou L., 2024 – *Lin H., Lou L. A Study on Cross-Cultural Business Communication Based on Hofstede's Cultural Dimensions Theory //Open Journal of Social Sciences. 2024. – T. 12. – №. 9. – P. 352-368.*

Wisner B. et al., 2025 – *Wisner B. et al. Understanding and Addressing Disaster Risk: Who Speaks? who Suffers?. Taylor & Francis, 2025. P. 297.*

Maksymienko-Novokhrost T., Stachowiak Z., 2024 – *Maksymienko-Novokhrost T., Stachowiak Z. Realism of market economy models in the face of the challenges of the new world order //International Economic Policy for the Polycrisis. Routledge, 2024. P. 79-94.*

Powell B.J. et al., 2021 – *Powell B.J. et al* Measures of organizational culture, organizational climate, and implementation climate in behavioral health: A systematic review //Implementation Research and Practice. 2021. T. 2. P. 1-13

Zharkynbekova S., Aimoldina A., 2023 – *Zharkynbekova S., Aimoldina A.* The impact of socio-cultural context on composing business letters in modern Kazakhstani business community: A cross-cultural study //Journal of Intercultural Communication Research. 2023. T. 52. №. 1. P. 56- 78.

Majka M., 2024 – *Majka M.* The Strategic Role of Knowledge Management in Modern Organizations //Saatavilla. 2024. T. 1. P. 2024.

Khamzina Z., Buribayev Y., Tileubergenov Y., 2025 – *Khamzina Z., Buribayev Y., Tileubergenov Y.* Institutionalizing integrity: rethinking ethical and cultural standards in Kazakhstan's civil service //Frontiers in Political Science. 2025. T. 7. P. 1-15.

Orazgaliyev S., 2021 – *Orazgaliyev S.* Nationalization and the Role of National Oil Companies: The Case of Kazakhstan //Reforming State-Owned Enterprises in Asia: Challenges and Solutions. 2021. P. 323-341.

Azharbayeva A. et al., 2023 – *Azharbayeva A. et al.* Credit risk management of jsc “halyk bank”: problems and solutions //international journal of information and communication technologies. 2023. Vol. 4. No. 3. P. 1-23.

Zahra O. F. et al., 2024 – *Zahra O. F. et al.* From platforms to online communication tools //DIROSAT: Journal of Education, Social Sciences & Humanities. 2024. T. 2. №. 3. P. 130-147.

Issatayeva F. M. et al., 2023 – *Issatayeva F.M. et al.* Fuel and energy complex of Kazakhstan: Geological and economic assessment of enterprises in the context of digital transformation //Energies. 2023. T. 16. №. 16. P. 6002.

Leal-Rodríguez A. L. et al., 2023 – *Leal-Rodríguez A. L. et al.* Digitalization beyond technology: Proposing an explanatory and predictive model for digital culture in organizations //Journal of Innovation & Knowledge. 2023. T. 8. №. 3. P. 100409.

Zhussipova E. E. et al., 2023 – *Zhussipova E. E. et al.* The scientific and innovative world of Kazakhstan //International Journal of Business Information Systems. 2023. T. 42. №. 2. P. 170- 186.

Ли Дунвей

*Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: wzhongkui@mail.ru*

ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ ҮШІН КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІ ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕН СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕР ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты қазақстандық және озық халықаралық тәжірибені ескере отырып, корпоративтік мәдениетті жетілдірудің теориялық негіздері мен тәсілдерін зерделеу болып табылады. Бұл тақырыптың маңыздылығы корпоративті мәдениетті ұйымның тиімділігіне, тұрақтылығына және бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін стратегиялық актив ретінде тануға байланысты. Бұл зерттеудің жаңалығы оның әртүрлі ұйымдас- тырушылық контексттердегі корпоративтік мәдениеттің сапасы мен тиімділігін анықтайтын факторларды талдауға кешенді көзқарасында жатыр. Зерттеуде теориялық негіздерді, корпоративтік құжаттарды контент-талдауды, қазақстандық тәжірибені SWOT-талдауды және мәдени дамудың әртүрлі үлгілерін ұсынатын үш компанияның нақты мысалдарын талдауды қоса алғанда, әртүрлі әдістер пайдаланылды. Зерттеуде талдау және жалпылау, салыстырмалы талдау және эмпирикалық дәлелдер сияқты әдістер қолданылды. Бұл

зерттеудің негізгі мақсаттары қолданыстағы тәсілдердің күшті және әлсіз жақтарын бағалау, корпоративтік мәдениет модельдерін жіктеу және оның тиімділігін арттыратын немесе төмендететін факторларды анықтау болды. Бұл мақаланың практикалық құндылығы кәсіпорындарға стратегиялық бағдарланған және бейімделетін мәдениетті енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Алынған деректер Қазақстанда ресми мәдени модельдердің басым екендігін көрсетеді, бірақ бірнеше таңдаулы компаниялар цифрлық құралдарды енгізу, Ашық көшбасшылық және құндылықтарды институционалдық интеграциялау арқасында оң өзгерістерге ұшырауда. Зерттеу корпоративтік мәдениетті жетілдіру көшбасшылықты, қызметкерлерді тартуды, коммуникацияны және стратегиялық қолдауды қамтитын кешенді өзгерістерді қажет ететінін растайды.

Кілт сөздер: корпоративтік мәдениет, ұйым тиімділігі, көшбасшылық, қызметкер белсенділігі, коммуникация, цифрлық трансформация, Қазақстан, басқару стратегиялары, корпоративтік құндылықтар, халықаралық тәжірибе.

Ли Дунвей

*Бизнес школа Аль-Фараби, Казахский национальный
университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: wzhongkui@mail.ru*

МЕТОДОЛОГИЯ И СТРАТЕГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ: АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Аннотация. Целью данного исследования является изучение теоретических основ и подходов к совершенствованию корпоративной культуры с учетом как казахстанской, так и передовой международной практики. Важность этой темы обусловлена признанием корпоративной культуры в качестве стратегического актива, который влияет на эффективность, устойчивость и конкурентоспособность организации. Новизна данного исследования заключается в его комплексном подходе к анализу факторов, определяющих качество и эффективность корпоративной культуры в различных организационных контекстах. В исследовании использовались различные методы, включая теоретические основы, контент-анализ корпоративных документов, SWOT-анализ казахстанской практики и анализ конкретных примеров трех компаний, представляющих различные модели культурного развития. В исследовании использовались такие методы, как анализ и обобщение, сравнительный анализ и эмпирические данные. Основными целями данного исследования были оценка сильных и слабых сторон существующих подходов, классификация моделей корпоративной культуры и выявление факторов, которые повышают или снижают ее эффективность. Практическая ценность данной статьи заключается в разработке рекомендаций для предприятий по внедрению стратегически ориентированной и адаптируемой культуры. Полученные данные свидетельствуют о том, что в Казахстане преобладают формальные культурные модели, но несколько избранных компаний претерпевают позитивные преобразования благодаря внедрению цифровых инструментов, открытому лидерству и институциональной интеграции ценностей. Исследование подтверждает, что совершенствование корпоративной культуры требует комплексных изменений, охватывающих лидерство, вовлеченность сотрудников, коммуникацию и стратегическую поддержку.

Ключевые слова: корпоративная культура, организационная эффективность, лидерство, вовлеченность, коммуникации, цифровая трансформация, Казахстан, стратегии управления, корпоративные ценности, международный опыт

Information about authors:

Li Dongwei – 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Информация об авторе:

Ли Дунвей – докторант 2 курса Бизнес-школы Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор туралы ақпарат:

Ли Дунвей – Әл-Фараби бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

¹Бекетова Д.Б. ²Эгамбердиев М. Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹danabeketova@gmail.com, ²mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

КИЕЛІ ОРЫНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ: БОЛҒАН АНА МЕН ЖҰБАН АНА МАЗАРЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Орталық Қазақстанда қастерленген әулие әйел мазарларының мәдени және рухани маңызы қарастырылады. Орта Азияның қасиетті ландшафттары туралы ғылыми зерттеулерде әулиелерге баса назар аударылғанымен, бұл зерттеу жергілікті діни әдет-ғұрыптар мен жады көріністерін қалыптастырудағы әйелдердің рөлін көрсетеді. Мақала тарихи деректер мен этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, мазарлардың рухани орын және мәдени ескерткіштерінің киелі нысаны ретінде қалыптасуы мен маңызын айқындауды мақсат етеді. Табылған деректер мазардың тек зиярат ету орны ғана емес, сонымен қатар құндылықтардың дамуы мен сақталуына ықпал ететін кеңістікті құрайтыны анықталды. Әулиенің өміріне қатысты жергілікті аңыздар ел үшін қандай құндылықтар маңызды екенін байқауға болады. Зерттеу нәтижелері Болған ана мен Жұбан ана мазарлары құндылықтарды (ізгілік, қайсарлық, табандылық) іздеу және халықтың рухани болмысын тәрбиелеуге ықпалын көрсетеді. Олардың мазарлары көбінесе рухани баспана, қоғамдық жиын және мәдени жадының кеңістігі ретінде қызмет етеді, әсіресе әйелдер үшін, бұл фигуралардан тақуалық, төзімділік және қасиеттілік үлгілерін табуға болады. Әйел әулиеге назар аудара отырып, бұл зерттеу Орта Азиядағы қасиетті жады мен ландшафтты түсінуге гендерлік өлшем қосады, бұл әйелдер мазарларының дәстүр сабақтастығын және қазіргі қауымдастықтар үшін бірегей рухани ресурс екенін көрсетеді.

Тірек сөздер: әулие әйел, қасиетті жерлер, киелі орын, кеңістік, ұлттық жады, рухани болмыс, құндылықтар, зиярат.

Кіріспе

Әулиелерді қастерлеу қазақ халқының ежелден келе жатқан діни және мәдени тәжірибесінің ерекшелігі болып табылады, киелі орындар, мазарлар және зиярат жолдары киелі ландшафттарды қалыптастырды. Қасиетті табиғи орындармен қатар архитектуралық орындар, оның ішінде кесене, мазар және мешіт-шіркеулер адамзат үшін маңызды құндылықтардың дамуы мен сақталуына ықпал ететін кеңістікті құрайды. Бейбіт өмірде немесе қиын-қыстау кезінде болсын, олар халықтың ұлттық және рухани болмысын сақтауда қызмет атқарып келеді. Ал әулие әйел мазарлары қоғамда ерекше мәнге ие. Көптеген аймақтарда олардың мазарлары зиярат ету орындарына айналды. Жергілікті халық әулие әйелдердің басына барып, құран оқиды, құрбан шалады, олар туралы аңыз хикаяларды келесі ұрпаққа айтып жеткізіп отырады. Олардың мазарлары көбінесе рухани баспана, қоғамдық жиын және мәдени жадының кеңістігі ретінде қызмет етеді, әсіресе әйелдер үшін, бұл фигуралардан тақуалық, төзімділік және қасиеттілік үлгілерін табуға болады. Алайда, әулие әйел қасиеттілігі жайлы ауызша әдебиетте көрініс тапқанменен, олардың мазарлары жайлы дербес зерттеулер академиялық салада сирек кездеседі.

Бұл зерттеу Болған ана мен Жұбан ана мазарларына бағытталған. Болған ана XIII-XIV ғасырда, ал Жұбан ана моңғол шапқыншылығына дейін XI-XII ғасырларда өмір сүрген деп топшалады. «Ана» концептісі қазақ халқы үшін ең құнды және ерекше құрметке ие. Мақаланың зерттеу нысандары Болған ана мен Жұбан ана мазарлары халық арасында «ана» бейнесінің қасиеттілігін аша түседі.

Болған ана мазары жайында XVI ғасырда Абдуллах ханның сарай ақынының жазбасында кездесіп, келесі деректер Рашид-ад-дин, академик В.В.Бартольд, Ш.Уалиханов жазбаларында, 1940 жылдары Ә.Х.Марғұлан және 1990 жылы Е.Бәйтенов жетекшілігімен экспедиция зерттеулерінде кездеседі. Қазіргі кезде Сембинова Л.А. этнограф, тарихшы, әдебиеттанушы А.Сейдімбеков, М.Рысдәулет, А. Қасенәлі ғалымдары зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Жұбан ана мазары немесе әулие моласы XIII ғ. Рашид-ад-Диннің «Джами ат-Таварих» трактатында айтылса, кейін деректер XVIII ғасырдан бастап шетел П.И. Рычков С.Б. Броневский, А.И. Левшин, А.К. Красовский, И.А. Кастанье жазбаларында кездеседі. Ш.Уалиханов «Могила Джубан-ана» еңбегінде алғаш сызбасы мен суретін береді. 1946 ж. академик А.Х. Марғұлан мазарды қайта зерттесе, қазір А. Т. Жаманкозова, М. Ж. Тусупбекова, Н. К. Кажикенова, З.К. Сураганова Жұбан ана мазары жайлы көптеген деректер береді.

Бұл мақала мазарды әрі діни ескерткіш, әрі мәдени мекеме ретінде қарастыра отырып, гендерлік, руханият пен әлеуметтің тоғысқан тұстарын жарықтандыруды көздейді. Жергілікті әңгімелерді, әдет-ғұрыптарды және кеңістік тәжірибелерді талдай отырып, гендер, руханият және қауым арасындағы өзара байланысты көрсетеді. Болған ана мен Жұбан ана мазарларының қасиеттілігін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әулие әйел бейнесі қазіргі қоғам қалыптасуына, қандай діни және мәдени ықпал жасайтынын анықтау мақсатында Болған ана, Жұбан ана мазарларына тарихи шолу жасалып, этнографиялық талдау жүргізіледі. Сонымен қатар, мұрағаттық және жазба дереккөздерді талдау табиғи нысандардың сакрализациясының тарихи динамикасын анықтау үшін пайдаланылды. Бұл кешенді тәсіл киелі орындардың түзелуін және олардың ұжымдық жады мен бірегейліктің тасымалдаушылары ретінде қалай жұмыс істейтінін анықтауға мүмкіндік берді. Мұрағаттық және жазба дереккөздерді талдау нысандардың сакрализациясының тарихи динамикасын анықтау үшін пайдаланылды.

Талқылау

«Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығы 500 қасиетті жерлерді айқындап тізімін жасаған. Бұл қазақ халқы үшін қасиетті жерлердің орны айрықша екенін көрсетеді. Кеңес Одағы кезінде қасиетті орындарға зиярат ету салты ұмытуға жақын қалды, ал тәуелсіздік алғаннан кейін ұлт идентификациясы әлсіз болғандықтан сырттан келген әртүрлі діни идеялар басым бола түсті. Дегенмен, ел жадында қасиетті, киелі деген ұғымдардың әсері әлі де бар, оған ірі тұлғаларды әулие деп тануы, олардың басына барып мінәжат етуі дәлел.

Табиғи ландшафттардың қасиетті жерлерге айналуы ғылымда «иерофания» ұғымымен белгілі. Оны М.Элиаде енгізген болатын (Eliade, 1959). Элиаде сакралдың тәжірибесі әртүрлі дәстүрлерде түрлі көрініс табуына қарамастан, барлық діндердің ортақ құрылымдық элементі болып табылады деп дәлелдейді. Кейін адамдардың қасиетті ландшафттармен байланыстыратын қисса-дастан, салт-дәстүр және діни әдеттер екенін және тау-тас, өзен-су, мазар бір қауымдастықтың «есте сақтау орны» (memory space) ретінде қызмет атқаратынын К.Нотт, К.Хамфри пен У.Онон айтады (Knott 2005, Humphrey, Onon, 1996).

Қасиетті жерлердің пайда болуы адамның бір табиғи нысанаға мән салып, сезім арқылы танумен байланысты дейді Knott (Knott, 2005), яғни адам бір табиғи орынға аффективті және феноменологиялық мән салады. Ол жер тек бір адамның ғана емес, үлкен қауымдастықтың сакралды кеңістігіне айналады. Нәтижесінде, қасиетті жерлер адамның сезім мен мән іздеу қажеттілігін өтей алады. Г.Башелар адамның кеңістікпен эмоционалдық байланысына назар

аударып, «кеңістіктің поэтикасын» (the poetics of space) ұғыну үшін ғимараттарға фено-монологиялық тұрғыдан зерттеуді ұсынады (Bachelard, 1994).

Табиғаттың сакрализациясы қоғам үшін маңыздылығы жайында К.Хамфри мен У.Онон Моңғолияның мысалымен түсіндіреді (Humphrey, Onon, 1996). Бұл ел де социалистік революцияның діни дәстүрлерге әсер етіп, қазіргі нарықтық экономикаға өту кезеңінде. Ел ішіндегі алаңдаушылықты төмендету мақсатында діни формалардың жандануы байқалады. Сонда қасиетті жерлерге қажылыққа барудың бірден-бір мақсаты – адамдардың ішкі тепе- теңдікті орнатуға байланысты мұқтаждығы деп дәлелдейді. Сонымен бірге, табиғатқа жа- қындау және оның бір бөлігі болып сезіну әлеуметтік тәртіп пен моральдық нұсқауларды сақтауда шешуші рөл ретінде қарастырылады.

Орталық Қазақстан ландшафтына келетін болсақ, бұл қасиетті орындаға бай жер. Ұлытау хандар ордаларын тігіп, елдің келелі мәселелерін шешіп, мәміле жасасқан жер, яғни этностың бірігіп тұтасқан орталығы болып саналады. Әбу Саид Гардазидің XI ғасыр жаз- баларында Ұлытау Кендіртағы деген атаумен белгілі, бұл да жай емес. Ал тарихшы Әбілғазы Бахадүр қазіргі Ұлытау мен Кішітау тауларын кезінде Ертағы және Кертағы болғанын сөз етеді (Уық шаншылған Ұлытау, 2017: 11).

Бұл өңірде тас дәуірінен бастап, неолит кезеңі, кейін қола дәуірінде бірнеше өркениет мекен етті, оған зерттеу кезінде табылған тас құралдар, тұрақтар, жартылай жеркепелер, құдықтар, сәндік бұйымдар мен бейнелеу өнерінің жәдігерлері (Теректі әулие) дәлел. Ал ең айрықша атап кететін жайт – академик Ә.Марғұланның археологиялық жұмысының қорытындысы негізінде Ұлытау Орталық Қазақстан б.д.д. II мыңжылдықта халық қазба- ларды тек өз шаруасына ғана пайдаланбаған, сонымен қатар айырбас элементі ретінде де қолданған деген тұжырым. Келесі кезең көшпелі халықтың дәуіріне келеді. Араб ғалымы Әл- Идрисидің XII ғасыр жазбасында бұл өңірде қайнаған тіршілік болғанын жазады, оғыз тайпалары малмен де, метал өңдеумен де айналысқан. Сондай-ақ, «Ұлытауды ғұндардың тәңірқұты – Оғыз қағанның жаз жайлауы болған» дейді (Т.Шарманов). X ғасырда оғыздар төменгі Сырдария бойына өтіп, мемлекеттің астанасы ауысу себебінен, қалалар құлдырайды. Ал, XVIII ғасырда Шыңғыс ханның шабуылымен, Жошы ханның Дешті Қыпшақ даласын басқаруымен Ұлытау қайта бой түзейді. Араб-парсы жазбаларында бұл өңірде Болған Ана, Сарайлы, Талмас ата сияқты қалалардың орналасқаны жайлы мол деректер бар. Бұл өңірде шоғырланған ескерткіштер сол кездегі айтулы тарихи тұлғалардың болғанын дәлелдейді (Уық шаншылған Ұлытау, 2017).

Бұл мақаланың зерттеу нысандары Болған ана мен Жұбан ана мазарлары қасиетті жерлер болып саналады. Болған ана ол жердегі табылған жәдігерлерге сүйенсек, XIII-XIV ғасырда өмір сүргені белгілі, ал Жұбан ананың мазары моңғол шапқыншылығына дейін XI- XII ғасырларда салынған деген болжам бар.

Болған ана мазары жайында XVI ғасырда Абдуллах ханның сарай ақынының жаз- басында кездеседі. Ол жайында Рашид-ад-дин, академик В.В.Бартольд, Ш.Уалиханов жаз- баларында, 1946 жылы Ә.Х.Марғұлан, М.Б.Левинсон, Г.Г.Герасимов, 1990 жылы Е.Бәйтенев жетекшілігімен экспедиция зерттеулерінде кездеседі. Қазіргі кезде Сембинова Л.А. этнограф, тарихшы, әдебиеттанушы А.Сейдімбеков, М.Рысдәулет, А. Қасенәлі ғалымдары зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Ал Ұлытау облысының тарихи-мәдени мұрасын сақтау орталығы және «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық мұражайы Ұлытау мәдениетінің тарихи ескерткіштерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, ағарту қызметін атқаруда.

Жұбан ана мазары немесе әулие моласы алғаш XIII ғ. Рашид-ад-Диннің «Джами ат-Таварих» трактатында айтылады. Ол көне қала және қасиетті жер деп беріледі. XVIII ғасырда орыс шенеунігі, географ және тарихшы П.И. Рычков (1712–1777) еңбегінде жазады, сонымен қатар С.Б. Броневский (1830 ж.), А.И. Левшин (1830 ж.), А.К. Красовский (1868 ж.) и И.А. Кастанье (1910 ж.) жазбаларында кездеседі. 1862 ж. Ш.Уалиханов «Могила Джубан- ана» еңбегінде алғаш сызбасы мен суретін береді. 1946 ж. академик А.Х. Марғұлан мазарды

«Худуд-ад Алем» (X ғ.) және Рашид-ад-дин (XIII ғ.) еңбектерге сүйеніп қайта зерттейді. 2012, 2017 жылдары А.Т. Жаманкозова, М.Ж. Тусупбекова, Н.К. Кажикенова Орталық Қазақстан жеріне экспедиция өткізіп, Жұбан ана мазары жайлы көптеген деректер береді. Сураганова З.К. 2019 ж. Жұбан ана мазарының қажылық орны ретінде зерттейді (Сураганова, 2019).

Бұл мазарлар тек аймақта танымал болғанменен, гендерлік маңыздылығы ашылып көрсетілмеген. Мақалада тарихи және этнографиялық деректер талдау арқылы, Болған ана мен Жұбан ананың жеке тұлға мен жалпы бұқара халықтың түзелуіне ықпалын зерттеу мақсатын көздейміз. Сонымен бірге, мазарлардың рухани орын және мәдени ескерткіш ретінде қызметі айқындалады.

Зерттеу нәтижелері

Болған ана мазары

Жезқазған қаласынан оңтүстік-шығысына қарай 50-55 (немесе 67) шақырым жерде, Сарысу мен Қаракөңгір өзендерінің түйіскен жерінде Болған ана мазары орналасқан. Мазар кірпішті қиғаш өру әдісі бойынша салынған, күмбезі ортасына құлап түскен, алайда қабырғалары жақсы сақталған. Герасимов Г.Г. жазбасында «ескі сылақтың қалдығы II тәрізді порталдық арқаның белдеуі мен жапсырылған әшекейлі қыш тақташалардың терракота түсті» болды деп көрсетеді (Герасимов, 1957). Кей деректерде бастапқыда күмбездің сырты ақ түсті болғаны айтылады. Күйген кірпіштерде 20 шақты ру таңбасы, арабша жазуларды көруге болады (Уық шаншылған Ұлытау, 2017: 254).

Болған ана мазары ертеден зерттеушілердің назарына іліккен. Мазар туралы XVI ғасырда Абдуллах ханның сарай ақыны Хафиз Тыныш жазбаларында ханның қазақ даласына жорығын суреттей отырып Болған ана мазарында 1582 жылы 27 сәуірде келгенін жазып кеткен (Шмидт, 1894). Рашид-ад-дин Жошы хан туралы хикаясында Болған хатун туралы айтады. Жошының қызы Болған бегім туралы академик В.В.Бартольд та жазба қалдырған. Ш.Уалихановтың жазбаларында да Болған ана мазары туралы айтылады (Валиханов, 1984). Ә.Х.Марғұланның еңбектерінде «Кесене көрнекті жерде салынған, алғашқы нұсқасында өте әдемі болған, сақталып қалған қалдықтарына қарағанда, Болған ана мазары анық және дұрыс пішінмен, алып қабырғалары кірпіш қаламасымен жақсы салынған, бұл ақсүйек тұлғаның құрметіне салынған күмбез болар» деген тұжырым жасайды (Уық шаншылған Ұлытау, 2017: 252). 1946 жылы Ә.Х.Марғұлан мазарды М.Б.Левинсон мен Г.Г.Герасимовпен бірге зерттеуге экспедицияға шығады. Ол мазарды қарахан сәулет өнер ескерткіштермен ұқсастырады, және Талмас ата, Болған ана, Жұбан ана мазарларын бір тізімге қояды (Маргулан, 1948). Осы зерттеу нәтижесінде бұл ескерткішті түрі, құрылыс техникасына қарай XV ғасырдың басы Қазақ хандық кезеңіне жатқызады.

Шыңғыс ханның немересі Жошы ханның қызы Болған ана екені келесі деректер нақтылайды. «Түрік шежіресі» атты кітіабында Әбілғазы Бахадүр бір топ қаңлының Хорезм шахқа қарай көшсе, қалған бөлігі Талас пен Шу өзендерінің жағасына орналасатынын жазады. Бұл кезде елді басқарған Озар хан Күшілік ханның қолынан қаза тауып, оны орнына Сығанақ тегін келеді. Солай Шыңғыс хан оны өзінің немерелерінің біріне үйлендіреді. Академик В.В.Бартольд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» кітабында Шыңғыс хан Жошы ханның қызы Болған бикені Сығанақ тегінге береді деп жазады (Бартольд, 1963). Бұл кезде Шыңғыс хан Қаңлы мемлекетімен достық қарым-қатынаста болған. «Сығанақ тегіннің қоластында болған, қаңлылардан шыққан тұңғыш қазақ тарихшысы Жамал Қашы «Әл Мулхакат би-с-сурах» кітабында Жошының қаңлы ханына ұзатқан қызының аты Болған Бике екендігі айтылады. Осы Жамал Қарши кейіннен Сығанақ тегін хан мен Болған ананың ұлы Елбұтарды тәрбиелеген. Болған ананың күйеуі Сығанық тегінді халық Талмас ата деп атаған. Оның мазарын да Сарысу өзенінің жағасында орналасқан. Болған ананың шежіресіне

келетін болсақ, әкесі Жошы ханның шешесі қазақтың қоңырат руынан шықса, ал өз анасы Бектұмыш – Тұғырылдың қызы, керей ханы (Уық шаншылған Ұлытау, 2017: 254).

Ұлытау облыстық тарихи мәдени мұраны сақтау орталығының жетекшісі музейіне Мухтар Бакытулы Болған ананы татар Сақал-ноённың қызы, аға әйелі – бәйбіше – Орда Еженнің ұлы Құлы ханның ұлы Тұмаханның, ал ол Шыңғыс ханның мұрагері Жошы ханның ұлының қызы деп топшалайды. Рашид ад-Дин еңбектерінде Булуган немесе Болған-хатун есімі қазақ тілінде тұншықтырғыш (задыхавшаяся – Мухтар Бахытулы) деп түсіндіреді. Қыз туылған кезде денсаулығында бір мәселе болса керек. Мазарда табылған жәдігерлер (алтын тостаған, ер тоқым, кольчуга, жебе ұшы, қынды қылышы, әшекейлер, аяқ киімі) Алтын Орда кезеңінде жасалғанын және оның ханның бәйбішесі болғанын дәлелдейді (Болған ана кім болған? 2025), (Болған-ана – легенда и символ, 2025). Болған ана мазарының маңында Жошы хан мазары, Алаша хан, Домбауыл, Талмас ата және Құлан қатын мазарлары бар. Бір жерде бірнеше алпауыт тұлғалар мазарларының шоғырлануына қарағанда сол кездегі өркениеттің жоғары деңгейде өсіп-өнген деп айтуға болады.

Болған ана мазары 1946-1947 жылы Ә.Х.Марғұлан бастаған экспедициясы тек 1990 жылы Алматы мемлекеттік архитектура және құрылыс институты жүргізген (жетекшісі Е.Байтенов) қалпына келтіру жұмыстарымен жалғастырылған. 1992 жылы Л.А.Сембинова жетекшілігімен жергілікті археолог-тарихшылар тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау жөнінде зерттеу-барлау жұмыстарын атқарды. Мазардың сыртқы өлшемі – 10,75х9,25 метр, іші – 6,0х6,5 метр, жалпы биіктігі – 4,5 метр (Сембинова 2015: 342). Күмбезі Жұбан ана мазарының күмбезіне ұқсас деген жорамал бар, яғни үшкір, конус пішінді, бұл жабулы тұрған қызғалдақтың бейнесіне келеді. Қызғалдақ тек архитектурада емес, сонымен бірге алтын тостағанның түбінде және киімдерінде қолданылған (Болған-ана – легенда и символ, 2025).

2014 жылы республикалық бюджеттен қаржы бөлініп, мазар толық жөндеуден өт- кізілді. 2018 жылы Болған ана мазарына Айбар Қасенәлінің жетекшілігімен археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Болған ана сүйегіне антропологиялық зерттеу Жапония мен Ұлыбритания елдерінде жасалып бейнесі ұсынылды. Болған ана бейнесінің жаңғыртылған нұсқасын гиперреалист-мүсінші Айдос Есмағамбетов жасады (Есенжол, 2022). Археолог Айбар Қасенәлі «Қазақстан тарихында толықтай қалпына келтірілген алғашқы баскиім Болған ананікі. Түпнұсқадан айыру мүмкін емес. Жаңғыртпаның тағы бір жаңалығы жібек шапанда. Бұл киім Алтын Орда дәуіріне тиесілі, әрі оның иесі хан әулетінің айналасынан екенін тағы бір дәлелдей түседі» деп нақтылайды (Болған ана кім болған? 2025).

Жұбан ана мазары

Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданында әулие ретінде қастерленген Жұбан ананың (Жуан әулие) бейіті сақталғаны мәлімет бар. Сарысу өзенінің орта ағысының оң жағалауында, Ералиев ауылынан оңтүстікке қарай 10 км жерде және Жаңаарқа ауданындағы Тоғыскен ауылына жақын жерде орналасқан. Бұл ескерткіш туралы алғаш рет XIII ғасырдың екінші жартысындағы Фазалла Рашид ад-Диннің «Джами ат-Таварих» трактатында аталып, онда автор Жұбан ананы Өзбек ұлысының ханы Әбілқайыр Шейбанидтің (1412-1462) жазғы лагерлеріне жақын орналасқан қала ретінде көрсетеді (Рашид ад-Дин, 1952) Бұл әулие туралы Ш. Уәлиханов 1862 жылы «Жұбан ананың моласы» атты шағын баяндамасында былай деп жазады: «Қайсақтар әулиенің (әулие) бейітін қастерлейтін, Сарысу өзенінің оң жағасында орналасқан... Төртбұрышты пішінді он қырлы пирамидалы төбесі күйдірілген кірпіштен қаланған. Оның үстінде көптеген «жалау» бар, әрбір жолаушы мінажат етіп дұға оқиды, осылай (олар) ізгі адамды қуантып, осы арқылы Мұхаммедтің мейіріміне ие болғысы келеді» [Уәлиханов, 1985:158].

XI ғасырда салынған Жұбан ана мазары шебердің күрделі құрылыс техникасын пайдаланып, нақты инженерлік есептерді абсолютті түрде шешіп тұрғызуымен ерекше.

Күмбезді орталықтандырылған құрылым мазарға сыртқы сұлулық беріп, құрылымның беріктігін қамтамасыз етеді. Барлық кірпіштердің көлемі мен пішіні бірдей, бұл құрылыс материалдарын өндіру мәдениетінің дамығанын дәлелдейді. Құрылым өте берік материалдан тұрғызылған - құпиясы белгісіз, ерекше шешім. Ауа-райының қиындығына қарамастан құрылыс бүгінгі күнге дейін сақталған. Мазардың кіреберісі үшкір арка тәрізді жобаланып, оңтүстік-шығысқа бағытталған. Ескерткіштің негізгі тірек құрылымдары күйдірілген кірпіштен жасалған және үш қабатты жүйеге ие. Мазар орта ғасырлардан бері «әулие мола» ретінде құрметтеледі (Мамирова, 2021: 40).

XVIII ғасырда орыс шенеунігі, географы және тарихшысы П.И. Рычков (1712–1777) «Орынбор топографиясы» атты еңбегінде ескерткішті Жупан-Ана деп атап, оның Сарысудың бір саласы Кеңгір өзенінің бойында орналасқанын көрсетеді (Рычков, 1762). Алайда П.И.Рычков Орталық Қазақстанға бармай ескерткішке сипаттама жасаған. Оның сипаттамасы біздің заманымызға жетпеген, дереккөздерге сүйене отырып берілген. 1863 жылы ескерткіштің жобасын жасап, Ш. Уәлиханов алғаш оның суретін салған. 1946 жылы мазарды Қазақ КСР Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы зерттеді. Жұбан ана мазары республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізіміне енгізілген (46- бет). Сонымен қатар, бұл діни ғимараттың сипаттамасы С.Б.Броневский (1830ж.), А.И.Левшин (1830ж.), А.К.Красовский (1868ж.) және И.А.Кастанье (1910ж.) еңбектерінде кездеседі.

1946 жылы мазарды академик А.Х. Марғұлан «Худуд-ад-Әлем» (X ғ.) (авторы белгісіз) және Рашид-ад-Диннің (XIII ғ.) еңбектеріндегі мәліметтерге сүйене отырып, оны Ұлы Жібек жолының бір бағытының бойындағы Менких Жубин (Жуин) немесе Ана-Байж («Ана-Байбичеден» бұрмаланған) ортағасырлық қонысының бір бөлігі деп санайды. Сондай-ақ оның бір шығармасында А.Х. Марғұлан қаланың атауы «Ана-Байбиче», «Ана-Байж» (Рашид-ад-Дин; Березин аудармасында – Анбаидж) деп топшалайды (Маргулан, 1946).

Зерттеушілер культ нысанын моңғолдарға дейінгі кезең – XI-XII ғасырларға жатқызады. Оның құлпытасы көшпелілер кезінде кейінірек қойылған деген болжам бар. 1974 жылы Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің экспедициясы оны өлшеп, суретке түсірді. 1982 жылы Жұбан ана мазары мемлекет қорғауына алынды. Жерлеу құрылымы үш рет қалпына келтірілді (1980, 2011-2012, 2016 ж.). Мазар орталығы бір камералы төртбұрышты құрылым, күмбезі сегізбұрышты. Ескерткіштің табаны 6х5 м, биіктігі 5,5 м, көлемі 191 м³. Өкінішке орай, жаңадан салынған құрылым Ш. Уәлихановтың салған суретінен өзгеше. Құрылым ішіндегі құлпытастың биіктігі де айтарлықтай өзгерген (Сураганова, 2019).

Ел аузында Болған ананы Алаша ханның келіні деген де мәлімет бар (Уық шаншылған Ұлытау, 2017, Герасимов, 1957). Аңыздарға келетін болсақ, Болған ана хан әулетінің мүшесі екені даусыз. Қазірге кезде ол туралы үш аңыз бар.

- «Болған бике бүкіл әлемді жапырақтай қалтыратқан Шыңғыс ханның немересі болғандықтан оның беделі өзінің төркін жұртына да жүрген. Шыңғыс хан шапқыншылары алты ай бойы Отырарды ала алмағаны тарихтан белгілі. Отырарды ерлікпен қорғаған Қайыр ханды және оның апасы Түркен хатунды Шыңғыс хан әбден азаптаған. Қайырдың көмейіне қорғасын құйып азаптап өлтіреді. Ал Түркен хатунды, қайын әпкесін, Болған ана араша түсіп, басына бостандық беріп, үлкен адамгершілік іс тындырған» (Уық шаншылған Ұлытау, 2017).

- «Жалпы қаңлы мемлекетінің бір шеті Сарыарқа бойында да болғандығы тарихи деректерден белгілі. Тіпті Сарыарқа өңірінен қаңлыға жаз жайлау, қыс қыстау бөлуде Болған ана әкесімен жүз шайысқаны туралы да аңыздар бар. Болған ана әкесінен бұрын Ұлытай мен Кішітаудың шұрайлы жеріне қоныстанғанына Жошы ашуланып, малын барымталауға жігіттерін жіберіпті. Сол кезде барымташылардың алдынан Болған ана шықса керек. Хан қызына найза көтере алмай барымташылар бір емес, бірнеше рет кейін қайтыпты» деген

аңыз ел аузында сақталынғаны жайлы этнограф, тарихшы, әдебиеттанушы А.Сейдімбековтен М.Рысдәулет естіген екен (Рысдәулет 2017: 11).

- Сонымен бірге, ел аузында жұбайы Сығанақ тегін қайтыс болғаннан кейін, Болған ана елге қарау болып, ел тізгінін ұстаған. Солай тоқсан жасқа дейін өмір сүріп, көп ұрпақ қалдырған (Уық шаншылған Ұлытау, 2017).

Аңыздардағы халықтың көңіліне әсер қалдыратын бірнеше факторларды айтуға болады. Біріншіден, Болған ананың көп ұрпақ қалдыруы ел үшін маңызды мәлімет болып табылады. Егер әйел адам көп бала, немере сүйсе, оның орны айрықша, ол өзінің қызметін дұрыс атқарды деген түсінік бар деп болжам жасауға болады. Екіншіден, оның беделдігі сол заманда тамсандырса, ол ұрпақтан ұрпаққа жетіп, оның құдыреттілігі әліге дейін ел аузында. Құрметті адам болуы ел басына қиындық түскенде қайсарлықпен қарсы тұра алуы, ұрысты даналықпен шешуі - аса маңызды қасиеттер. Кейін ол кісі қайтыс болғанда, оны қасиетті, құдыретті деп көреді, ал мазары қасиетті жерге айналды. Ұрпақ сұрау, сырқаттан ем сұрау тек алып ананың қолынан келетіндей бір сенім бар. Болған ананың рухы әлі де елдің қамқоршысы бейнесінде қызмет қылуда. Бұрын Болған ананың басына келіп әйелдер келіп түнеп, перзент сұраған деседі. Бұл кейін Кеңес одағы кезінде тоқтатылса керек (Сембинова 2015: 341).

Жұбан ананың мазарын этнографиялық жағынан қарасақ, нысан адамдардың рухани және тән саулығын табатын киелі орын ретіндегі маңызын сақтайды. Шырақшы Ғ.Көпбосынұлының (2017ж.) айтуы бойынша, жергілікті халықтың ауызекі дәстүрінде Жұбан ана әулие бейнесі әділдігімен, мейірімділігімен аты шыққан әйел, ана бейнесі ретінде сақталған. Жергілікті халық оны жуан әулие (ауыспалы мағынада: күшті / құдыретті / мықты әулие) деп те атайды. Сондай-ақ әулие толық әйел болуы мүмкін («жуан» - сөзбе-сөз: «толық», яғни арық емес). Мазардан 10 шақырым жердегі Ералиев ауылының жергілікті тұрғындары Жұбан ана қажылығының белсенді екенін, бұл жерге діни және этникалық көзқарасы әртүрлі адамдар келетінін айтады. Қажылар негізінен баласыз әйелдер мен психикалық тұрақсыз адамдар (Сураганова, 2019) Мазар ішінде Жұбан ана әулие бейітінің басындағы құлпытас ақ матамен жабылып, шырақтар мен сіріңкелер қойылып, матрастар ұқыпты төселген. Жұбан ана мазарының символдық мәні бар – ол ежелгі керуен және көшпелі жолдағы белгі, зиярат орны, қажылардың физикалық және психикалық саулығын қамтамасыз етуге арналған киелі нысанның қызметін атқарады (Сураганова, 2019: 71-72).

Аңыз бойынша, Жұбан ана өте дана әйел болған, белгілі бір оқиғаларды болжай білген. Бір күні күйеуінің бір үйір жылқысы жоғалып кетеді. Бірақ үйір басы қайтып оралады, сонда Жұбан ана жылқылардың өздері қайтып келеді деп болжам жасайды. Оған ешкім сенбей, үй иесі ұлдарымен бірге жоғалған жылқыларды іздеуге шығады. Біраз уақыттан кейін жылқылардың өзі ауылға оралғанда, Жұбан ананың бұл қасиетіне тұрғындардың бәрі таң қалып, содан бері оның ақыл-кеңесіне құлақ түре бастайды. Жұбан ананы бүкіл ауыл ана деп құрметтейді. Оған әлі күнге дейін тәу етеді (Жаманкозова, Тусупбекова, Кажикенова, 2023).

Жұбан ана туралы тағы бір аңыз бойынша, Алтын Орда дәуірінде Талмас ата Сарысу бойын мекендеген, оның Желмая деген түйесі болған. Жұбан анаға түнеп, Сарысу бойында Болған ана, Белген анаға барады. Желмая Жетіқоңырдың құмында соққан желдей екпіндеп, киелі жерлерге тоқтады (Мавзолей Жубан ана, 2025) Алайда мазарлардың құрылу деректеріне сүйенсек, Жұбан ана XI-XII ғасырларда, ал Болған ана XV ғасырда өмір сүрген. Талмас атаның екі бірдей жерге баруы мүмкін емес. Бір жағынан мистика болғанымен, бұл аңыз ата мен аналардың рухы әлі де Сарысу өзенінің жағалауында жүргендей әсер береді. Г.Башелар сөзімен айтқанда елдің сезімімен туған жердің поэтикасы аффективті қуат береді (Bachelard, 1994: 37).

Жердің сакрализациясына ықпал еткен фактор ол ел танымындағы Болған ана мен Жұбан ананың құдыреттілігі. Ол құдыреттілік қос ананың мейірімділік, қайсарлық, адалдық және т.б. қасиеттерге ие болып, елі үшін қызмет қылуынан шығады. Екі мазардың құрылысы

мен ол жерде табылған жәдігерлер олардың аксүйек отбасынан шыққанын дәлелдейді. Болған ана жұбайы қайтыс болғаннан кейін, ел билесе, Жұбан ана бір қаланың «жуаны» болған. Елге бас болып, қамқор болуы елдің есінде аса жоғары бағаланып, оны құдыретті деңгейіне көтерген. Осылай феноменологиялық мән салып, әйелдің рухани және қоғамдық портретін береді. Әділ де, мейірімді ел билеушілерді халық қашан да құрмет тұтады, ал егер олар әйел болса, ана деп жоғары көтереді. Бұл жердегі «ана» бір жағынан, өмір беруші деген мағынасын берсе, екінші мағынасы елдің қамқоршысы мен қарауы деген мән салып тұр.

Қорытынды

Ұлытау аймағының тарихында Болған ана мен Жұбан ана мазарлары ерекше орын алады. Құрылысымен тандандырған бұл мазарлар көптеген зерттеушілердің жазбаларында кездеседі. Тарихи деректер шектеулі болғанменен, аңыздар бұл жерлердің киелілігін, қасиеттілігін сақтаған, сондықтан қажылар мазарлардың басына келіп, зиярат етуде. Мақалада тарихи және этнографиялық деректер талдау арқылы, Болған ана мен Жұбан ананың гендерлік маңыздылығы ашылып көрсетілді. Қос ана жас аналарға демеуші, әлсіз адамдарға қамқоршы бейнесі болып қалыптасқан. Оны тарихи деректер мен этнографиялық материалдар айғақтайды. Болған ана мен Жұбан ана мазарлары архитектура, қолөнер, мәдениет саласы үшін айнымас ескерткіш болса, руханият үшін әділдік, ізгілік, адамгершілік және қайсарлыққа толы рухани орын, киелі жер ретінде қызмет атқарып тұр.

Әдебиеттер:

Бартольд, 1963 – *Бартольд В. В.* Сочинения в 9-ти томах. Том 1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. 1963.

Болған-ана – легенда и символ, 2025 – Болған-ана – легенда и символ// [Электронный ресурс] URL:<https://kazpravda.kz/n/bolgan-ana-legenda-i-simvol/> (Дата обращения: 15.08.2025).

Болған ана кім болған? (2025) – Болған ана кім болған? // [Электронды ресурс] URL: <https://qaragandyhabary.kz/bol-an-ana-kim-bol-an/> (Қаралған күні: 15.08.2025)

Валиханов, 1984 – *Валиханов Ч. Ч.* О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще //Собр. соч. 1984. №. 5. С. 190-197.

Валиханов 1985 – *Валиханов Ч.* Могила Джубан-ана / Ч. Валиханов // Собрание сочинений в 5-ти томах. Алматы : Главная редакция казахско советской энциклопедии, 1985. Т. 4. 461 с.

Герасимов, 1957 –*Герасимов Г.Г.* Памятники архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алма-Ата, 1957

Есенжол, 2022 – *Есенжол А.* Болған ана бейнесі жаңғыртылды//Егемен Қазақстан. 2022. №33. 17 ақпан. Б.14

Жаманкозова, Тусупбекова, Кажикенова, 2023 – *Жаманкозова А. Т., Тусупбекова М. Ж., Кажикенова Н. К.* Социокультурный аспект бытования топонимических преданий Центрального Казахстана (по материалам экспедиций 2012, 2017 годов) //Научный диалог. 2023. Т. 12. №. 3. С. 234-247.

Мавзолей Жубан ана, 2025 – Мавзолей Жубан ана [Электронный ресурс] URL:<https://silkadvis.com/en/content/mavzoley-zhuban-ana> [Дата обращения: 15.08.2025]

Мамирова, 2021 – *Мамирова К. Н.* Изучение духовных святынь территории Казахстана в вузе //Обеспечение устойчивого развития в контексте географии, зеленой экономики, экологии и туризма. Актөбе, 2021. С. 40.

Маргулан 1946 – *Маргулан А.* О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала Академии наук Союза ССР. Серия историческая. 1946. № 2. С. 75–81

Маргулан 1948 – *Маргулан А. Х.* Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) //Известия АН КазССР. Серия историческая. – 1948. – №. 49. – С. 119-145.

Рашид ад-Дин, 1952 – *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. М.; Л., 1952. Т. 1. Кн.1. [Электронный ресурс] URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/kniga1/frameset1.html (Дата обращения 12.08.2018)

Рысдәулет, 2017– *Рысдәулет М.* Болған ана//Ана тілі. 2017. №49 (1411) 7-13 желтоқсан. Б.11

Рычков, 1762 – *Рычков П.И.* Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. СПб., 1762. Ч. 1. С. 261.

Сураганова, 2019 – *Сураганова З.К.* Культурный памятник Жубан ана в культурной памяти и практиках поклонения // Культурные ландшафты сибирского города: проблемы теории и практики (электронное издание) / под ред. Д.А. Алисова, И.А. Селезневой. М.: Институт Наследия, 2019. С.69-73.

Сембинова 2015 – *Сембинова Л.А.* Болған ана ескерткіші жайында жазба деректер және мазардың зерттелу барысы//Ғылым, білім және инновация «Қазақстан – 2050» стратегиясын жүзеге асыру факторлары Т:0 2015. 340-344бб.

Уық шаншылған Ұлытау, 2017 – Уық шаншылған Ұлытау: Кітап-альбом./ Құрастырушылар: Ғазиз Ештанаев, Батырбек Мырзабеков, Сара Смағұл/ Алматы: «Аспантау», 2017. 312 б.

Шмидт, 1894 – *Шмидт Ю. А.* Очерк киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела //Записки ЗСОИРГО. 1894. Т. 17. №. 2. С. 118.

Eliade, 1959 – *Eliade M.* The sacred and the profane: The nature of religion, trans. Willard R. Trask //New York: Harcourt, Brace & World, Inc. 1959. Т. 229. С. 27-28.

Bachelard, 1994 – *Bachelard G.* The Poetics of Space. Beacon Press, 1994. 241p.

Humphrey, Onon, 1996 – *Humphrey C., Onon U.* Shamans and elders: Experience, knowledge, and power among the Daur Mongols. Oxford University Press, 1996.

Knott, 2005, – *Knott K.* Religion, space, and place: The spatial turn in research on religion //Religion and Society. 2010. Т. 1. №. 1. С. 29-43.

References:

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Sochineniya v 9-ti tomakh. Tom 1. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. [Collected Works in 9 Volumes. Vol. 1: Turkestan during the Mongol Invasion]. 1963. (in Rus.).

Bolgan-ana – legenda i simvol (2025) – Bolgan-ana – legenda i symbol [*Bolgan-ana – Legend and Symbol.*]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://kazpravda.kz/n/bolgan-ana-legenda-i-simvol/> (accessed 15.08.2025) (in Rus.).

Bolgan ana kim bolgan? (2025) – Bolgan ana kim bolgan? [Who Was Bolgan-Ana?]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://qaragandyhabary.kz/bol-an-ana-kim-bol-an/> (accessed: 15.08.2025) (in Kaz.).

Valikhanov, 1984 – *Valikhanov Ch.* O kirgiz-kaysatskikh mogilakh (molakh) i drevnostyakh voobshche [On Kyrgyz-Kaisak Graves (Molas) and Antiquities in General] //Sobr. soch. 1984. №. 5. P. 190-197. (in Rus.).

Valikhanov 1985 – *Valikhanov Ch.* Mogila Dzhuban-ana [The Grave of Jūban-Ana] / Ch. Valikhanov // Sobraniye sochineny v 5-ti tomakh. Almaty : Glavnaya redaktsiya kazakhsko sovetskoy entsiklopedii T. 4. 461 p. 1985 (in Rus.).

Gerasimov, 1957 – *Gerasimov G.G.* Pamyatniki arkhitektiry doliny reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane [Architectural Monuments of the Kara-Kengir River Valley in Central Kazakhstan]. Alma-Ata, 1957. (in Rus.).

Esenzhol, 2022 – *Yesenzhol A.* Bolgan ana beynesi zhangyrtlydy [The Image of Bolgan-Ana Has Been Revived] //Egemen Kazakstan. 2022. №33. 17 akpan. B.14. No. 33, p. 14. 2022 (in Kaz.).

Zhamankozova, Tusupbekova, Kazhikenova, 2023 – Zhamankozova A. T., Tusupbekova M. Zh., Kazhikenova N. K. Sotsiokulturny aspekt bytovaniya toponimicheskikh predany Tsentralnogo Kazakhstana [The Sociocultural Aspect of the Existence of Toponymic Legends of Central Kazakhstan]. (Based on Expeditions of 2012 and 2017)// *Scientific Dialogue*, 12(3), P. 234–247. 2023. (in Rus.).

Mavzoley Zhuban ana (2025) - Mavzoley Zhuban ana [Mausoleum of Jūban-Ana.]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://silkadv.com/en/content/mavzoley-zhuban-ana> (accessed: 15.08.2025) (in Rus.)

Mamirova, 2021 – Mamirova K. N. Izucheniye dukhovnykh svyatykh territorii Kazakhstana v vuze [Study of Spiritual Shrines of Kazakhstan's Territory in Universities] //Obespecheniye ustoychivogo razvitiya v kontekste geografii, zelenoy ekonomiki, ekologii i turizma. *Aktobe*, P. 40. 2021. (in Rus.)

Margulan 1946 – Margulan A. O kharaktere istoricheskoy obuslovlennosti kazakhskogo eposa [On the Historical Determinants of Kazakh Epic Poetry] // *Izvestiya Kazakhskogo filiala Akademii nauk Soyuza SSR. Seriya istoricheskaya*. 1946. № 2. P. 75–81. 1946 (in Rus.).

Margulan 1948 – Margulan A. Kh. Arkheologicheskiye razvedki v Tsentralnom Kazakhstane (1946 g.) [Archaeological Surveys in Central Kazakhstan] // *Izvestiya AN KazSSR. Seriya istoricheskaya*. 1948. №. 49. P. 119-145. (in Rus.).

Rashid ad-Din, 1952 – Rashid ad-Din. Sbornik letopisey. [*Compendium of Chronicles*]. Vol. 1, Book 1.1952. [Elektronnyj resurs] URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/kniga1/rametext1.html (accessed 12.08.2018) (in Rus.).

Rysdaulet, 2017– Rysdaulet M. Bolgan ana [Bolgan ana]//*Ana tili*. №49 (1411) 7-13 Zheltoksan. B.11 (in Kaz.).

Rychkov, 1762 – Rychkov P. I. Topografiya Orenburgskaya, to est obstoyatelnoye opisaniye Orenburgskoy gubernii, sochinennoye kollezhskim sovetnikov i Imperatorskoy Akademii nauk korrespondentom Petrom Rychkovym. [Orenburg Topography, a detailed description of the Orenburg province, written by the collegiate councilor and Imperial Academy of Sciences correspondent Pyotr Rychkov] SPb., 1762. Ch. 1. P. 261. (in Rus.).

Suraganova, 2019 – Suraganova Z.K. Kultovy pamyatnik Zhuban ana v kulturnoy pamyati i praktikakh pokloneniya [The cult monument of Zhuban ana in cultural memory and worship practices] // *Kulturnye landshafty sibirskogo goroda: problemy teorii i praktiki/ pod red. D.A. Alisova, I.A. Seleznevoy. M.: Institut Naslediya*, 2019. P.69-73. (in Rus.).

Sembinova 2015 – Sembinova L.A. Bolgan ana eskertkishi zhayynda zhazba derekter zhane mazardyn zerttelu barysy [Written information about the monument to Bolgan ana and the progress of the study of the tomb] // *Gylym, bilim zhane innovatsiya «Kazakstan – 2050» strategiyasyn zhuzege asyru faktorlary T:0 2015*. P.340-344. (in Kaz.).

Uyk shanshylgan Ulytau, 2017 – Uyk shanshylgan Ulytau: Kitap-albom [Uyk pierced Ulytau: Book-album]/Kurastyrushylar: Gaziz Yeshtanayev, Batyrbek Myrzabekov, Sara Smagul/ Almaty: «Aspantau», 2017. 312p. (in Kaz.).

Shmidt, 1894 – Schmidt Yu. A. Ocherk kirgizskoy stepi k yugu ot Aralo-Irtyshskogo vodorazdela [An outline of the Kyrgyz steppe south of the Aral-Irtysh watershed] // *Zapiski ZSOIRGO*. 1894. T.17. №2. P.118. (in Rus.).

Eliade, 1959 – Eliade M. The sacred and the profane: The nature of religion, trans. Willard R. Trask //New York: Harcourt, Brace & World, Inc. 1959. T. 229. P. 27-28.

Bachelard, 1994 – Bachelard G. The Poetics of Space. Beacon Press, 1994. 241p.

Humphrey, Onon, 1996 – Humphrey C., Onon U. Shamans and elders: Experience, knowledge, and power among the Daur Mongols. Oxford University Press, 1996.

Knott, 2005, – Knott K. Religion, space, and place: The spatial turn in research on religion // *Religion and Society*. 2010. T. 1. №. 1. P. 29-43.

¹Бекетова Д.Б. *²Эгамбердиев М. Ш.

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹danabeketova@gmail.com, ²mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ СВЯЩЕННЫХ МЕСТ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ: МАВЗОЛЕИ БОЛГАН АНА И ЖУБАН АНА

Аннотация. В данной статье рассматривается культурное и духовное значение святилищ почитаемых святых женщин в Центральном Казахстане. В то время как научные исследования сакральных ландшафтов Центральной Азии были сосредоточены на святых, в данной работе подчеркивается роль женщин в формировании местных религиозных практик и представлений о памяти. Цель статьи – исследовать формирование и значение святилищ как священных объектов духовных мест и культурных памятников, опираясь на исторические и этнографические данные. Результаты показывают, что святилище – это не только место паломничества, но и пространство, способствующее развитию и сохранению ценностей. Местные легенды о жизни святых позволяют нам увидеть, какие ценности важны для страны. Результаты исследования показывают, что святилища Болган-Ана и Жубан-Ана способствуют поиску ценностей (добродетели, стойкости, настойчивости) и воспитанию духовной идентичности народа. Их святилища часто служат духовными убежищами, местами общественных собраний и пространствами культурной памяти, особенно для женщин, в которых мы находим примеры благочестия, стойкости и святости. Сосредоточившись на женщинах-святых, данное исследование добавляет гендерный аспект к пониманию сакральной памяти и ландшафта Центральной Азии, демонстрируя, что женские святилища являются традиционной преемственностью и уникальным духовным ресурсом для современных сообществ.

Ключевые слова: святая женщина, священные места, сакральное пространство, национальная память, духовная идентичность, ценности, паломничество.

¹Beketova D.B., Egamberdiye M.Sh.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: ¹danabeketova@gmail.com, ²mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

THE FORMATION OF SACRED SITES AND THEIR SIGNIFICANCE: THE MAUSOLEUMS OF BOLGAN ANA AND ZHUBAN ANA

Abstract. This article examines the cultural and spiritual significance of the shrines of venerated female saints in Central Kazakhstan. While scholarly research on the sacred landscapes of Central Asia has focused on saints, this study highlights the role of women in shaping local religious practices and representations of memory. The article aims to explore the formation and significance of shrines as sacred objects of spiritual places and cultural monuments, drawing on historical and ethnographic data. The findings reveal that the shrine is not only a place of pilgrimage, but also a space that contributes to the development and preservation of values. Local legends about the lives of saints allow us to see what values are important for the country. The results of the study show that the shrines of Bolgan Ana and Zhuban Ana contribute to the search for values (virtue, fortitude, perseverance) and the upbringing of the spiritual identity of the people. Their shrines often serve as spiritual refuges, public gatherings, and spaces of cultural memory, especially for women, in whom we can find examples of piety, endurance, and holiness. By focusing on female saints, this study adds a gender dimension to understanding sacred memory and

landscape in Central Asia, demonstrating that women's shrines are a traditional continuity and a unique spiritual resource for contemporary communities.

Keywords: female saints, sacred sites, sacred place, space, national memory, spiritual identity, values, pilgrimage.

Авторлар туралы мәлімет:

Бекетова Дана Бекетқызы, 1 курс PhD докторанты, Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, ассоциативті профессор (доцент), Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының меңгерушісі, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Бекетова Дана Бекетқызы, PhD докторант 1 курса кафедры Туркологии и истории стран Востока факультета Востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), заведующий кафедрой Туркологии и истории стран Востока факультета Востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Beketova Dana Beketkyzy, PhD doctoral student of the 1st year of the Department of Turkology and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Egamberdiyev Mirzahan Sharipbayevich, Ass.Prof.Dr., Head of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

^{*1}Ибрагимова М.Н. ²Тастемирова Г.А. ³Тилеужанова Г.Т.
^{1,2,3}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹ibragimova.meruert@mail.ru, ²gulshar.t@mail.ru, ³gulhan_74@mail.ru

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В ЭПОХУ ТИМУРИДОВ (XIV–XV ВВ.)

Аннотация. В статье исследуются этнические процессы, происходившие на территории Средней Азии в XIV–XV веках, когда в условиях политических преобразований эпохи Тимуридов формировались новые культурные и этнополитические общности, ставшие основой казахской народности. Цель исследования – раскрыть закономерности этнической консолидации и определить роль политических, экономических и культурных факторов в формировании этнической идентичности народов региона. Методологическую основу работы составляют сравнительно-исторический, источниковедческий и историко-типологический методы, позволившие сопоставить данные средневековых письменных памятников с выводами современной историографии. Источниковая база включает хроники Низам ад-Дина Шами, Шараф ад-Дина Али Йезди, Мырзы Хайдара Дулати, Абулгази-хана и другие сочинения, содержащие сведения о тюркских и монгольских племенах, их расселении и взаимосвязях. Особое внимание уделено анализу этнокультурных контактов между кочевыми и оседлыми народами, процессам миграции и ассимиляции, а также роли исламизации и языковой унификации в развитии общей культурной среды. Научная новизна работы заключается в системном сравнении средневековых источников и современных историко-этнографических исследований (Б.Е. Кумеков, З. Қинаятұлы, К.А. Пищулина, М. Тынышпаев и др.), что позволило уточнить динамику этногенетических процессов и степень влияния политики Тимуридов на формирование этнической структуры региона. Полученные результаты доказывают, что эпоха Тимуридов была ключевым этапом в развитии этнического самосознания, культурной интеграции и становлении основ государственности казахского народа, сыгравшего значительную роль в истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Средняя Азия, Тимуриды, этногенез, казахский народ, тюркские племена, этническая консолидация, Моғулистан, Дешт-и-Кыпчак, исторические источники.

Введение

Этнические процессы, происходившие в Средней Азии в XIV–XV веках, представляют собой один из наиболее сложных и многогранных аспектов истории региона. Этот период, ознаменованный правлением Тимура (Амира Темура) и его потомков, стал временем интенсивных миграций, политических трансформаций и культурного взаимодействия между многочисленными племенными объединениями тюркского и монгольского происхождения. Эпоха Тимуридов не только определила политическую карту региона, но и оказала значительное влияние на этническую структуру населения, создав предпосылки для формирования казахского этноса и консолидации народов Центральной Азии.

В условиях распада империй и становления новых государственных образований этнические границы были подвижными, а культурные и социальные контакты между племенами приобретали особую динамику. Смешение этнических компонентов, переселения родоплеменных групп и взаимное влияние языков, верований и традиций создали уникальную картину этнокультурного взаимодействия. Осознание этих процессов имеет не только историческое, но и культурное значение, поскольку позволяет понять механизмы формирования современного этнического состава народов Центральной Азии.

Исследование этнических процессов в эпоху Тимуридов актуально по нескольким причинам. Во-первых, оно позволяет уточнить генезис этнополитических структур, сыгравших ключевую роль в развитии казахской государственности. Во-вторых, данный период характеризуется богатым источниковым материалом – хрониками, летописями, документами, в которых отразились не только события, но и этническое самосознание эпохи. В-третьих, обращение к данной теме способствует переосмыслению роли Тимуридов в формировании региональной идентичности и культурного наследия.

Целью настоящей работы является анализ этнических процессов в Средней Азии в XIV–XV вв. в контексте политических, социально-экономических и культурных изменений эпохи Тимуридов. Задачи исследования включают выявление особенностей этнической консолидации тюркских и монгольских племён, определение роли политики Тимура и его преемников в этих процессах, а также рассмотрение взаимодействия между кочевыми и оседлыми народами региона.

Методологическая основа работы опирается на сравнительно-исторический и источниковедческий подходы, позволяющие сопоставить письменные свидетельства эпохи Тимуридов с современными историографическими оценками. Комплексный анализ письменных, археологических и лингвистических данных обеспечивает более полное понимание этнических трансформаций и культурных взаимовлияний.

Материалы и методы

Изучение этнических процессов эпохи Тимуридов имеет богатую традицию в отечественной и зарубежной науке. Первые систематические сведения о составе населения и племенных объединениях региона содержатся в трудах самих хронистов XV–XVI вв. – Низам ад-Дина Шами (Низомиддин, 1996), Шараф ад-Дина Али Йезди (Шарафуддин, 1997), Абдураззака Самарканди (Самарқандий, 1969), а также в «Тарих-и Рашиди» Мирзы Хайдара Дулати (Дулати, 2003). Эти источники не только фиксируют политические события, но и дают ценные этнографические описания, упоминая конкретные племена, их расселение, язык и родовые связи.

Низам ад-Дин Шами в своём труде «Зафарнаме» подчёркивает, что Тимур стремился не просто к завоеваниям, но к созданию «упорядоченного мира», где объединение племён под властью справедливого правителя рассматривалось как естественный процесс. Шараф ад-Дин Али Йезди развивает эту мысль, отмечая, что Тимур использовал смешанные военные и административные структуры, объединяя тюркские, иранские и монгольские элементы. Эти сведения позволяют реконструировать начальные стадии этнической интеграции, ставшей впоследствии основой новых политических образований в степях и оседлых районах.

В «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдар Дулати (Дулати, 2003: 108–110), описывая события в Могулистане, особое внимание уделяет родоплеменным структурам, происхождению и взаимодействию дулат, барлас, канглы, найманов и кипчаков. Его наблюдения бесценны для понимания процессов этнического смешения и политической адаптации этих племён в условиях трансформации средневековых государств.

Современные исследования казахстанских историков – Б.Е. Кумекова, З. Қинаятұлы, К.А. Пищулиной, М. Тынышпаева, В.П. Юдина – значительно углубили представления о структуре и динамике этнических процессов того времени. Так, Б.Е. Кумеков (Кумеков и др., 2003: 245–247) в работе «Государство кыпчаков в IX–XIII вв.» подчёркивает преемственность этнополитических традиций степных народов, которые, пройдя через монгольские завоевания, сумели сохранить внутреннюю организацию и культурную идентичность. Пищулина К.А. (Пищулина, 1977: 192–193) рассматривает развитие казахских племён в контексте интеграции Могулистана и Дешт-и-Кыпчака, показывая, как формировались предпосылки объединения этих территорий.

Исследования зарубежных востоковедов – Беатрис Манз, Марии Субтельни, Томаса Алсена и Дэвида Моргана – позволяют соотнести внутренние процессы Центральной Азии с общими тенденциями евразийской истории. Манз в книге *The Rise and Rule of Tamerlane* (Манз, 1989: 109–112) подчёркивает, что политика Тимура сочетала элементы имперской централизации и гибкой адаптации к местным традициям, что стимулировало этническую мобильность. Субтельни (Subtelny, 2007: 74–102) и Алсен (Allsen, 2001: 203) отмечают взаимное влияние ирано-тюркской культурной среды и административных практик, приведшее к появлению смешанных форм политической организации.

Методологическую основу составляет критический анализ источников данных на основе их сравнительно-исторических и данных научных исследований с целью получения максимально полной информации о способах использования и передачи материалов в темуридской историографии. В данном исследовании предусматривается показать пути и способы проведения сравнительного анализа сведений из нескольких источников, написанных по заказу династии Темуридов, сравнения их с данными из других средне-вековых источников, определение их значимости и ценности для современной исторической науки, выявление степени их изученности, методов и способов их исследования.

Обсуждение

«Этнические процессы в эпоху Тимуридов». Эпоха Тимуридов стала важнейшим рубежом в развитии этнической карты Центральной Азии. В XIV–XV веках в регионе происходили не только военные и политические преобразования, но и масштабные демографические и культурные сдвиги. После монгольских завоеваний XIII века многие родоплеменные объединения подверглись расселению, ассимиляции и реорганизации, однако в период правления Тимура и его потомков эти процессы приобрели устойчивый и организованный характер.

Политика Тимура в области управления подданными базировалась на принципе адаптации племенных структур к централизованной власти. Он не стремился уничтожить родоплеменные связи, напротив, использовал их как инструмент контроля и мобилизации. По свидетельству Шараф ад-Дина Али Йезди (Шарафуддин, 1997: 138–141), Тимур распределял военные и административные должности между представителями разных родов, добиваясь баланса влияния и предотвращая концентрацию власти в руках одной группы. Это способствовало постепенному перераспределению этнических ресурсов и созданию новых форм социальной интеграции.

Важным элементом этнических процессов стало переселение отдельных групп населения. Тимур активно практиковал переселение ремесленников, воинов и учёных из завоёванных областей в Самарканд, превращая столицу в центр смешения культур и языков. Эти миграции не носили хаотического характера – напротив, они способствовали распространению технологий, ремёсел и элементов материальной культуры между регионами. Мирза Хайдар Дулати отмечает (Дулати, 2003: 62), что Самарканд в эпоху Тимуридов был центром, где сосредоточились представители многих народов и культур. Этническое разнообразие Самарканда и других крупных центров создавало особую культурную среду, в которой взаимодействовали и взаимно обогащались тюркские, персидские и монгольские традиции. Влияние этого синтеза ощущалось далеко за пределами Тимуридской державы – в степях Дешт-и-Кыпчака, на территории Могулистана и в регионах Восточного Туркестана.

Одним из ключевых факторов этнической консолидации стало развитие ислама как объединяющей идеологической силы. В условиях многоэтничности ислам обеспечивал основу для формирования надплеменной идентичности. Тимур и его преемники активно покровительствовали религиозным институтам, что способствовало не только укреплению духовной власти, но и формированию общих культурных стандартов. При этом исламизация

не означала утраты этнической самобытности – напротив, в рамках исламской культуры происходило сохранение и трансформация локальных традиций.

Этнические процессы в степных зонах Средней Азии также отличались значительной динамикой. Кочевые объединения – дулаты, найманы, канглы, кыпчаки, уйсуну, аргыны – сохраняли традиционную родоплеменную структуру, однако находились в постоянном взаимодействии с оседлыми районами. В рамках политического пространства Тимуридов это взаимодействие усилилось. Как отмечает Б.Е. Кумеков (Кумеков и др., 2003: 178–180), в этот период наблюдалось «оформление устойчивых горизонтальных связей между родами, ранее разделёнными географически и политически». Эти связи в дальнейшем стали важной основой для формирования казахских жузов в XVI веке.

Миграции, вызванные военными походами Тимура, также способствовали изменению этнической карты региона. В результате кампаний против Золотой Орды и Могулистана происходили массовые передвижения населения, что приводило к новым этнокультурным контактам. Войны Тимура сопровождались не только разрушениями, но и включением новых групп в систему хозяйственных и военных отношений. Некоторые племена, потерявшие автономию, интегрировались в более крупные этнические образования.

Особое место в этнических процессах эпохи Тимуридов занимали города. Самарканд, Герат, Шахрисабз, Бухара и Мерв стали центрами культурной интеграции, где представители разных этносов участвовали в строительстве, ремесленном производстве и науке. Абдураззак Самарканди отмечает, что в Самарканде эпохи Тимура трудились мастера из разных стран и народов (Самарканди, 1991: 93–95). Урбанизация, сопровождавшаяся усилением торговых связей, способствовала смешению населения и выработке общих норм поведения, что, в свою очередь, ускоряло процесс культурного и этнического сближения.

Наряду с внутренними миграциями важную роль играли и внешние связи. В эпоху Тимуридов Средняя Азия находилась в активном контакте с Китаем, Индией, Ираном и странами Ближнего Востока. Эти связи не ограничивались торговыми контактами, но включали и культурные, образовательные и религиозные обмены. Благодаря этому в регион проникали новые идеи, языковые формы и художественные стили, усиливая культурное многообразие.

В целом, этнические процессы эпохи Тимуридов характеризовались сочетанием консервативных и инновационных тенденций. С одной стороны, сохранялись родоплеменные структуры, традиционные институты и элементы самоуправления. С другой – происходила их интеграция в более крупные государственные образования, что вело к постепенному формированию новых этнических идентичностей.

Таким образом, Тимуридская эпоха стала периодом глубинных этнокультурных преобразований, результатом которых было формирование предпосылок для объединения тюркских и монгольских элементов в рамках казахского этноса. Эти процессы были сложными и противоречивыми, но именно они обеспечили преемственность между эпохой империй и формированием новых национальных структур в Центральной Азии.

Политико-культурный контекст эпохи Тимуридов. Период правления Тимуридов характеризовался необычайной интенсивностью культурной и политической жизни. Централизация власти при Тимуре сочеталась с активным покровительством наукам, литературе, строительству и ремеслам. В этом многообразии проявилась не только государственная мощь, но и своеобразный синтез культур, ставший важным фактором этнического и цивилизационного развития региона.

Политическая система Тимура опиралась на сеть личной преданности и вассальных отношений. При этом он стремился интегрировать разные этнические и религиозные группы, предоставляя им возможность участия в управлении. Такая модель власти обеспечивала относительное равновесие между центром и провинциями, что позволяло эффективно

использовать человеческие и материальные ресурсы в масштабах огромной территории – от Ферганы и Самарканда до западных границ Хорасана.

Особое место в культурной политике Тимуридов занимало покровительство архитектуре, науке и искусству. В Самарканде и Герате были построены медресе, библиотеки и обсерватории, где трудились учёные разных народов – персы, тюрки, арабы, индийцы, уйгуры. Это способствовало формированию нового типа культурной идентичности, основанной на общих ценностях знания и творчества. Таким образом, культура становилась одним из инструментов интеграции многоэтнического общества.

Культурная жизнь Тимуридов воплотила идею симбиоза: персидский язык стал языком литературы и науки, но разговорная среда сохраняла тюркскую основу. В поэзии и прозе этого времени нередко встречается двуязычие. Достаточно вспомнить поэта Алишера Навои, творившего уже при потомках Тимура, который видел в родном тюркском (чагатайском) языке средство культурного самоутверждения. Эта языковая политика постепенно укрепляла общие черты тюркской идентичности при сохранении региональных различий.

Архитектурные ансамбли Самарканда и Герата – мавзолей Гур-Эмир, медресе Улутбека, мечеть Биби-ханым – стали не только символами художественного расцвета, но и отражением многоэтнической структуры общества. Над их созданием трудились мастера из разных стран – из Ирана, Хорасана, Индии, Азербайджана, и каждый привносил элементы своей художественной традиции. Результатом стал феномен «тимуридского стиля», объединившего в себе элементы различных культур и ставшего моделью для архитектуры всего региона в последующие столетия.

Политико-культурный контекст эпохи способствовал не только культурной интеграции, но и определённой унификации общественных институтов. Система налогообложения, организация армии, административное деление – всё это подверглось реформам, направленным на объединение разнородных территорий. Тем самым формировались предпосылки для более тесных экономических и этнокультурных связей между регионами, входившими в состав государства Тимура.

Современная историографическая оценка. Современная наука рассматривает эпоху Тимуридов как один из ключевых периодов этногенеза народов Центральной Азии. При этом подходы исследователей существенно различаются. Для отечественной историографии характерна тенденция к выявлению преемственности между политическими структурами Тимуридов и последующим формированием казахской государственности. Зарубежные авторы чаще делают акцент на универсальном характере имперской системы и её роли в межкультурной коммуникации Евразии.

Б.Е. Кумекон и К.А. Пищулина (Кумекон, Пищулина, 2003: 312–314) подчёркивают, что этнополитическая политика Тимуридов была направлена на стабилизацию отношений между кочевыми и оседлыми обществами. Это позволило сохранить традиционные формы самоуправления внутри племён, но в то же время включить их в более широкие государственные структуры. З. Кинаятұлы отмечает (Кинаятұлы, 2010: 156–158), что именно в XIV–XV веках происходил переход от родоплеменных союзов к более сложным этническим объединениям, что в конечном итоге подготовило почву для возникновения Казахского ханства.

Российские и советские востоковеды – В.В. Бартольд, В.П. Юдин, С.П. Толстов – рассматривали Тимуридскую эпоху прежде всего как этап адаптации монгольского наследия к тюркской среде. По мнению Бартольда (Бартольд, 1963: 477–478), «Тимур был не столько разрушителем, сколько систематизатором, придал хаотическим элементам Центральной Азии устойчивую форму». Эта мысль сегодня подтверждается данными археологии и источниковедения, свидетельствующими о длительном сосуществовании оседлых и кочевых культур.

В западной историографии акценты смещены в сторону культурно-цивилизационного анализа. Беатрис Манз (Manz, 1989: 128–131, 142–145) видит в деятельности Тимура попытку «создать надэтническое политическое пространство, где этническое разнообразие превращалось в источник силы». Мария Субтельни (Subtelny, 2007: 23–25, 233–235) связывает политику Тимуридов с формированием турко-персидского культурного типа, который позже получил развитие в Бухарском и Хивинском ханствах. Томас Алсен (Allsen, 2001: 211–213) рассматривает этот период как «переломный момент, когда идеи универсальной империи уступают место многоуровневым формам региональной идентичности».

Современные казахстанские исследователи обращают внимание на то, что этническая мобильность эпохи Тимуридов тесно связана с социально-экономическими процессами. Торговые пути, ремесленные центры и религиозные учреждения становились площадками межэтнического общения, где формировались новые культурные стандарты. В то же время усиление политической власти сопровождалось ослаблением локальных идентичностей, что вызывало внутренние противоречия. Эти двойственные процессы объясняют, почему в последующие столетия Центральная Азия оставалась пространством этнокультурного разнообразия, но при этом сохраняла устойчивые связи между своими народами.

Особое внимание в современной историографии уделяется проблеме этнической памяти. Исследователи подчёркивают, что коллективное представление о прошлом, сформировавшееся в эпоху Тимуридов, стало важным компонентом национальной идентичности позднейших народов региона. Через легенды о Тимуре, через письменные традиции и архитектурное наследие формировался образ «общего происхождения», объединяющий различные этнические группы.

Рассмотрение этнических процессов в эпоху Тимуридов показывает, что именно в этот период происходило переосмысление роли этничности в социально-политической структуре Средней Азии. Объединение многочисленных родоплеменных групп под властью Тимура создало новую модель взаимодействия между этническим и государственным началами. С одной стороны, сохранялись традиционные механизмы родовой солидарности, с другой – происходило постепенное формирование надплеменных форм политической лояльности, что свидетельствует о зарождении более сложных этнических общностей.

Дискуссионным остаётся вопрос о степени воздействия политики Тимуридов на формирование казахского этноса. Одни исследователи (Б.Е. Кумеков, К.А. Пищулина, З. Қинаятұлы) видят в этом периоде этап постепенной консолидации племён, вошедших впоследствии в состав Казахского ханства. Другие (Б.Ф. Манз, М. Субтельни) подчёркивают универсалистский характер власти Тимура, утверждая, что этнические процессы были лишь побочным продуктом более масштабных политических и экономических преобразований. Однако оба подхода не противоречат, а взаимно дополняют друг друга: этнополитическая интеграция могла развиваться параллельно с имперской централизацией.

Особого внимания заслуживает вопрос культурной адаптации различных этнических групп в пределах Тимуридского государства. Археологические и письменные источники подтверждают, что Тимуридская администрация не стремилась к насильственной унификации. Напротив, политика включения и поддержки разнообразных культурных традиций обеспечивала лояльность подданных и способствовала устойчивости государственного механизма. В этом можно усмотреть ранние формы «мягкой интеграции», где культурное многообразие рассматривалось как ресурс, а не угроза.

Не менее важным элементом дискуссии является соотношение между кочевыми и оседлыми обществами. Исторические данные показывают, что их взаимодействие было не только экономическим, но и культурным: обмен ремёслами, брачными союзами, военными союзами создавал сеть устойчивых связей. Этот феномен можно рассматривать как прообраз будущего единства степи и города в истории Казахстана.

Современные исследования подтверждают, что процессы этнической консолидации не имели линейного характера. Они сопровождались как интеграционными, так и конфликтными тенденциями. Военные походы Тимура, массовые переселения и внутренние миграции могли вызывать напряжение, но в долгосрочной перспективе способствовали формированию устойчивых этнокультурных связей. По выражению В.П. Юдина (Юдин, 2001: 312–313), «война у Тимуридов была не только инструментом разрушения, но и механизмом перемешивания и соединения человеческих масс».

Интересным направлением современной дискуссии является проблема этнической идентичности в условиях многонациональных империй. Эпоха Тимуридов демонстрирует, что идентичность могла быть многоуровневой: человек одновременно ощущал себя представителем рода, региона, религии и государства. Такая многослойная модель самосознания отражала гибкость средневековых обществ и их способность к адаптации в изменяющихся политических условиях.

Таким образом, обсуждение этнических процессов в контексте Тимуридской эпохи позволяет по-новому взглянуть на взаимосвязь между политикой, культурой и идентичностью. Тимуридская модель интеграции сочетала централизованную власть с признанием локальных различий, что обеспечивало относительную устойчивость империи и создавало основу для формирования новых этнических общностей. Эти процессы не завершились с падением династии – напротив, они получили развитие в XV–XVI веках, когда на территории бывших владений Тимуридов возникли новые государства, включая Казахское ханство.

Результаты исследования

Проведённый анализ этнических процессов эпохи Тимуридов позволяет выделить ряд устойчивых закономерностей, отражающих характер этнополитического и культурного развития Средней Азии в XIV–XV веках.

Во-первых, подтверждается, что политика Тимуридов в области управления народами региона основывалась не на принципе подавления этнического разнообразия, а на его регулировании. Созданная Тимуром система вассальных отношений позволяла включать различные родоплеменные объединения в государственный механизм без утраты их внутренней структуры. Это обеспечивало лояльность к центральной власти и одновременно способствовало сохранению этнического многообразия.

Во-вторых, результаты исследования показывают, что именно в эпоху Тимуридов происходило окончательное оформление этнических связей между тюркскими и монгольскими племенами, ставших впоследствии ядром казахского этноса. Установлено, что смешение родов происходило как в результате политических переселений и военных кампаний, так и через процессы культурного обмена и ассимиляции.

В-третьих, выявлено, что центры городской культуры – Самарканд, Герат, Шахрисабз и Бухара – выполняли функции этнокультурных катализаторов. В этих городах концентрировались представители разных народов, что приводило к обмену ремесленными, религиозными и языковыми традициями. Именно урбанизация стала одним из важнейших факторов этнической интеграции.

В-четвёртых, исследование подтвердило, что исламизация региона не носила одностороннего характера. Распространение ислама происходило параллельно с сохранением древних обрядовых традиций, а религиозная практика выступала объединяющим элементом для различных этнических сообществ. Это позволило сформировать общие духовные ориентиры, не разрушая локальных культурных особенностей.

В-пятых, сравнительный анализ письменных источников и современных историографических исследований выявил взаимосвязь между политикой Тимура и формированием новых этнических идентичностей. В отличие от более ранних имперских

моделей, власть Тимуридов базировалась на сочетании военной централизации и культурного плюрализма.

Наконец, в результате исследования установлено, что эпоха Тимуридов сыграла решающую роль в формировании предпосылок казахской государственности. Взаимодействие кочевых и оседлых обществ, развитие торговли и межэтнических коммуникаций, распространение единой религиозной идеологии создали условия для консолидации этнических общностей, которые в дальнейшем легли в основу этнополитической структуры Казахского ханства.

Таким образом, полученные результаты подтверждают гипотезу о том, что этнические процессы XIV–XV веков в Центральной Азии носили системный характер, сочетая социально-экономические, культурные и политические аспекты. Эпоха Тимуридов была не просто переходным этапом, а важнейшим звеном в цепи формирования общетюркской культурной и этнической идентичности региона.

Заключение

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что эпоха Тимуридов (XIV–XV вв.) стала одним из ключевых этапов этнической истории Средней Азии. Именно в этот период происходило активное взаимодействие между различными этническими, культурными и социальными элементами, в результате чего формировались предпосылки для появления новых этнополитических общностей.

Политическая и культурная деятельность Тимура и его потомков не ограничивалась рамками военных завоеваний. Напротив, она создала платформу для этнической интеграции, основанной на взаимодействии кочевых и оседлых народов, а также на развитии общей культурной и религиозной системы. Модель управления, предложенная Тимуром, сочетала военную централизацию с признанием локальной автономии, что позволило включить в политическое пространство государства десятки родоплеменных союзов, не разрушая их внутренней структуры.

Особое значение имела культурная политика династии Тимуридов. Поддержка науки, искусства, образования и ремёсел способствовала формированию надэтнической культурной среды, где взаимодействовали тюркские, персидские, монгольские и арабские элементы. Этот синтез оказал долговременное влияние на развитие художественных, языковых и религиозных традиций региона.

В результате этнические процессы эпохи Тимуридов можно охарактеризовать как период системной консолидации и культурной взаимной адаптации. Именно в это время происходило укрепление надплеменных связей и формирование новых идентичностей, которые позже нашли выражение в политической и культурной структуре Казахского ханства.

Подводя итоги, можно утверждать, что эпоха Тимуридов сыграла двоякую роль: с одной стороны, она стала заключительным актом средневековой имперской истории региона, а с другой – началом формирования новых этнических и культурных общностей, определивших дальнейшее развитие народов Центральной Азии.

Литература

Абдураззак, 1991 – *Абдураззак Самарканди*. Матла ас-Са’дайн ва маджма ал-бахрайн. Пер. с перс. О. Ф. Акимушкин. Ташкент: Фан, 1991. Т. 1.

Alsen, 2001 – *Alsen T.T. Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* Сочинения. Том II, часть 1: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М.: Наука, 1963.

Дулати, 2003 – *Дулати М. Х.* Тарих-и Рашиди. Алматы: Санат, 2003.

Йезди, 1997 – *Йезди Ш.А.* Зафар-наме. Ташкент: Фан, 1997.

Кумеков, Ермуханов, Кожакметов, 2003 – *Кумеков Б. Е., Ермуханов А. К., Кожакметов Ж. К.* Государство кыпчаков в IX–XIII вв. Алматы: Ғылым, 2003.

Кумеков, Пищулина, 2003 – *Кумеков Б. Е., Пищулина К. А.* История Казахстана в средние века (в источниках и исследованиях). Алматы: Дайк-Пресс, 2003.

Қинаятұлы, 2010 – *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы ұлысы. Астана: Фолиант, 2010.

Manz, 1989 – *Manz B.F.* The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Subtelni, 2007 – *Subtelni M.* Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden: Brill, 2007.

Юдин, 2001 – Юдин В.П. Собрание сочинений. Том I: Источниковедение и историография Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс.

References:

Abdurazzak, 1991 – *Abdurazzak Samarqandi.* Matla‘ as-sa‘dayn wa majma‘ al-bahrayn [The Rise of the Two Fortunate Stars and the Confluence of the Two Seas]. Trans. from Persian by O. F. Akimushkin. Tashkent: Fan, 1991. Vol. 1. (in Pers)

Alsen, 2001 – *Alsen T. T.* Culture and Conquest in Mongol Eurasia. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Bartold, 1963 – *Bartold V. V.* Sochineniya. Vol. II, Part 1: Turkestan v epokhu mongol’skogo nashestiya [Works. Vol. II, Part 1: Turkestan in the Era of the Mongol Invasion]. Moscow: Nauka, 1963. (in Rus)

Dulati, 2003 – *Dulati M. Kh.* Tarikh-i Rashidi. Almaty: Sanat, 2003. (in Kaz)

Yazdi, 1997 – *Yazdi Sh. A.* Zafar-name. Tashkent: Fan, 1997. (in Pers)

Kumekov, Ermurkhanov, Kozhakhmetov, 2003 – *Kumekov B. E., Ermurkhanov A. K., Kozhakhmetov Zh. K.* Gosudarstvo kypchakov v IX–XIII vv. [The Kipchak State in the 9th–13th Centuries]. Almaty: Gylym, 2003. (in Rus)

Kumekov, Pishchulina, 2003 – *Kumekov B. E., Pishchulina K. A.* Istoriya Kazakhstana v srednie veka (v istochnikakh i issledovaniyakh) [History of Kazakhstan in the Middle Ages (in sources and studies)]. Almaty: Daik-Press, 2003. (in Rus)

Qinayatuly, 2010 – *Qinayatuly Z.* Qazaq memleketi zhәне Zhoshy ulysy [The Kazakh State and the Ulus of Jochi]. Astana: Foliant, 2010. (in Kaz)

Manz, 1989 – *Manz B. F.* The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Subtelny, 2007 – *Subtelny M.* Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden: Brill, 2007.

Yudin, 2001 – *Yudin V. P.* Sbranie sochineniy. Vol. I: Istochnikovedenie i istoriografiya Kazakhstana [Collected Works. Vol. I: Source Studies and Historiography of Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press, 2001. (in Rus)

^{*1}Ибрагимова М.Н., ²Тастемирова Г.А., ³Тілеужанова Г.Т.

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹ibragimova.meruert@mail.ru, ²gulshar.t@mail.ru, ³gulhan_74@mail.ru

ТИМУРИДТЕР ДӘУІРІНДЕГІ ОРТА АЗИЯДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР (XIV–XV ғғ.)

Аңдатпа. Мақалада XIV–XV ғасырлардағы Орта Азия аумағындағы этникалық үдерістер кешенді түрде талданады. Бұл кезең Әмір Темір және оның ұрпақтары билік жүргізген Тимуридтер дәуірімен тығыз байланысты, сол уақытта аймақтың саяси және мәдени бейнесі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Зерттеудің мақсаты – Орта Азия халықтарының этникалық бірігу заңдылықтарын айқындау және Тимуридтер саясатының аймақтың этносаяси құрылымына әсерін анықтау. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, деректанулық және тарихи-типологиялық әдістер қолданылып, ортағасырлық жазба деректер мен қазіргі заманғы ғылыми еңбектер салыстырмалы түрде талданды. Негізгі дереккөздер ретінде Низам ад-Дин Шами, Шараф ад-Дин Әли Йезди, Мирза Хайдар Дулати және Әбілғазы баһадүр ханның шығармалары қарастырылды. Автор көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара ықпалына, миграциялық және ассимиляциялық үдерістерге, ислам дінінің таралуы мен тілдік бірегейліктің қалыптасуына ерекше назар аударады. Ғылыми жаңалығы – Тимуридтер дәуірінің деректерін қазіргі этнологиялық және тарихи зерттеулермен жүйелі салыстыру арқылы этногенездің негізгі бағыттарын нақтылауында. Зерттеу нәтижелері Тимуридтер кезеңі қазақ халқының қалыптасу тарихындағы және түркі өркениетінің дамуындағы шешуші кезең болғанын дәлелдейді.

Кілт сөздер: Орта Азия, Тимуридтер, этногенез, қазақ халқы, түркі тайпалары, этникалық бірігу, Моғолстан, Дешті Қыпшақ, тарихи деректер.

^{*1}Ibragimova M.N., ²Tastemirova G.A., ³Tileuzhanova G.T.

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ibragimova.meruert@mail.ru, ²gulshar.t@mail.ru, ³gulhan_74@mail.ru

ETHNIC PROCESSES IN CENTRAL ASIA DURING THE TIMURID ERA (14TH–15TH CENTURIES)

Abstract. The article presents a comprehensive analysis of the ethnic processes that took place in Central Asia during the 14th–15th centuries, a period closely associated with the Timurid era, when Amir Timur and his descendants transformed the political and cultural landscape of the region. The purpose of the study is to identify the patterns of ethnic consolidation among the Turkic and Mongol tribes and to assess the influence of Timurid policies on the ethno-political structure of the region. The research employs comparative-historical, source-study, and typological methods, enabling the correlation of medieval written sources with contemporary academic interpretations. The main sources include the chronicles of Nizam ad-Din Shami, Sharaf ad-Din Ali Yazdi, Mirza Haidar Dughlat, and Abulgazi Bahadur Khan, which provide valuable data on the ethnic composition, migrations, and sociocultural transformations of that time. Particular attention is given to the interaction between nomadic and sedentary cultures, processes of migration and assimilation, as well as the spread of Islam and the development of linguistic identity. The scientific novelty of the research lies in the systematic comparison of Timurid historical materials with modern ethnological and historiographical studies, which allows for a refined understanding of the dynamics of ethnogenesis in Central Asia. The findings demonstrate that the Timurid period was a

decisive stage in the formation of the Kazakh ethnos and in the broader evolution of the Turkic civilization in the region.

Keywords: Central Asia, Timurids, ethnogenesis, Kazakh people, Turkic tribes, ethnic consolidation, Moghulistan, Dasht-i Qipchaq, historical sources.

Сведения об авторах:

Ибрагимова Меруерт Нуржигитовна, ст.преподаватель кафедры довузовского образования Казахского национального университета им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тастемирова Гүлшара Асылбаевна, ст.преподаватель, к.ф.н. кафедры довузовского образования Казахского национального университета им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тілеужанова Гүлхан Тураровна, ст.преподаватель, к.ф.н. кафедры довузовского образования Казахского национального университета им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ибрагимова Меруерт Нұржігітқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Тастемирова Гүлшара Асылбайқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к., Алматы, Қазақстан.

Тілеужанова Гүлхан Тұрарқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Ibragimova Meruert Nurzhigitovna, senior teacher «Al-Farabi Kazakh National University» Faculty of pre-university education, Almaty, Kazakhstan.

Gulshara Asilbaevna Tastemirova, candidate of filology, senior teacher «Al-Farabi Kazakh National University» Faculty of pre-university education, Almaty, Kazakhstan.

Tileuzhanova Gulkhan Turarovna, senior teacher «Al-Farabi Kazakh National University» Faculty of pre-university education, Almaty, Kazakhstan.

¹Қайполла Қ. ²Шадкам З.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹qayrekeqay@gmail.com, ²Zubaide.z@kaznu.kz

МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚТАРДЫҢ «КИТАБ БАЙТАРАТ ӘЛ-УАДИХ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ВЕТЕРИНАРИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада «Китаб байтарат әл-уадих» («Кең түсіндірмелі ветеринария кітабы») шығармасының мазмұны, зерттелу деңгейі және оның қазақ халқының дәстүрлі ветеринариясымен байланысы талданады. Шығарма мәмлүк-қыпшақтар дәуіріндегі ветеринариялық білім мен ислам медицинасының негізгі қағидаттарын қамти отырып, жылқы ауруларын анықтау және емдеу тәсілдерін жүйелі түрде сипаттайды. Зерттеу ортағасырлық медициналық трактаттарды, соның ішінде «Китаб байтарат әл-уадих» мұрасын қазіргі ғылыми әдіснамалар негізінде қайта бағалау қажеттілігін айқындайды. Кіріспеде мәмлүк-қыпшақтардың ветеринариялық тәжірибесіне және исламдық медициналық дәстүрге сүйенген тарихи жазба. Аудармашысы мен нақты жасалған орны белгісіз болғанымен, оның екі нұсқасы белгілі: бірі – мәмлүк-қыпшақ тілдік белгілерімен, екіншісі – оғыз-түрік элементтерімен ерекшеленеді. Мақаланың мақсаты: трактаттың мазмұнын, лингвистикалық сипатын және ғылыми айналымға ену тарихын саралау. Міндеттері: шығарманың құрылымын анықтау; қолжазба нұсқаларының ерекшеліктерін салыстыру; зерттелу деңгейін жүйелеу. Материалдар мен әдістер: зерттеу Түркия мен Францияда сақталған екі нұсқаға негізделді. Лингвистикалық және тарихи деректерді талдау үшін салыстырмалы зерттеу, транскрипция және мәтіндік-контекстуалдық әдістер қолданылды. Нәтижелер: шығарманың мазмұны ислам медицинасы мен мәмлүк-қыпшақ ветеринариясының жетістіктерін қамтитыны дәлелденді; қолжазбалардағы лексикалық және грамматикалық ерекшеліктер жүйеленді; «Китаб байтарат әл-уадих» түркі әлеміндегі ветеринария саласының ерте қалыптасқан ғылыми еңбектерінің бірі ретінде бағаланды.

Алғыс: Мақала «AP26101473 «Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі түркілердің жылқыға қатысты мәдениеті («Байтар-наме» мысалында)» гранттық жоба аясындағы зерттеулер негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: Китаб байтарат әл-уадих, мәмлүк-қыпшақ тілі, ветеринария, тарихи жазба мұралар, тілдік зерттеу.

Кіріспе

«Китаб байтарат әл-уадих» («كتاب بيطرة الواضح» – «Кең түсіндірмелі ветеринария кітабы») жазба ескерткіші – Толыбектің әмірімен жасалған «Байтара» атты араб тіліндегі кітаптың аудармасы. Шығарманың аудармашысы, көшірушісі және аударылған орны туралы нақты дерек жоқ. Онда жануарларда кездесетін ауру түрлеріне жекелеген сипаттамалар беріліп, олардың емдік жолдары мен тәсілдері, тәжірибе барысында алынған жетістіктер мен ислам медицинасына негізделген түсініктер берілген. Кіріспеден және жылқы ауруларына қатысты төрт бөлімнен тұратын жазбаның екі нұсқасы табылған. Жалпы 67 беттік бірінші қолжазба Түркияның Топкапы сарайы Реван Көшкү кітапханасында сақтаулы (архив № 1695). Тілдік ерекшеліктеріне қарағанда, бұл жазба – мәмлүк-қыпшақ тілі тобының қыпшақ тілді ерекшеліктері мол қолжазба. Ал, 144 беттен тұратын екінші нұсқасы Франция Ұлттық кітапханасының №179 архивінде сақтаулы. Бұл Анадолы түрік тілінің ерекшеліктері басым оғыз-түркмен тілді мұра.

Ең алғаш Садат Шағатай (Saadet Çağatay, 1957: 602-604) тілдік ерекшелігін талдап білім әлеміне танытқан бұл шығарма үшін Махмет Емин 1986 жылы Мармара университеті қоғамдық білімдер институтында (Baytaratu'l-Vâzih,-Metin-İndeks) тақырыпында магистрлік диссертация жазған (Mehmet Emin Ağar, 1986: 360). Бұл мақалада тілдік талдау, мәтін және индекс берілген. 1988 жылы Жан Өзгір Ыстанбұл университеті қоғамдық білімдер институтында бұл шығармадан магистрлік диссертация қорғаған. Жан Өзгірдің бұл мақаласы негізінен алғы сөз, әуелгі мәтіннің латынша транскрипциясы, кейбір сөздер емлесіне қысқаша түсіндірме және сөздер индексінен құралған. 1994 жылы Жан Өзгір Ыстанбұл университеті қоғамдық білімдер институтында «Қыпшақша және түркменше жазбаларға салыстырғандағы «Китаб байтарат әл-уадихың» оғызшалануы» (түркменшеленуі туралы тілдік зерттеу)(Kitab'ul Nayl (Memlük Kipcakcası ile Yazılmış ilk Türl At ve Atıcık Eserinin Paris Yazması) деген атпен докторлық диссертация жазған (Can Özgür, 2003). Қайполла Қ., Қыдыр Т.Е. «Отан тарихы» журналында жарияланған «Мәмлүк-қыпшақтардың атбегілік және жауынгерлік өнерінің зерттелу ерекшелігі» атты мақалада мәмлүк-қыпшақтардың әскери және атбегілік өнеріне қатысты жазба мұралардың зерттелу жағдайын оның ішінде осы «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасының зерттелуіне де қысқаша тоқталған. (Қайполла, Қыдыр, 2024:1034)

Бұл шығарма тарихи және мәдени контекстте зерттеу нысаны ретінде ерекше орын алады. Ол мәмлүк-қыпшақтар кезеңінің ветеринарлық білімінің және исламдық медицинаның терең көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, шығарманың тілдік негізі мен мәдени ерекшеліктері түркі тілдерінің тарихи даму үдерісі мен медициналық сөздер мен терминологияның қалыптасуына әсер еткен. Жылқы мәдениеті, оның әлеуметтік, экономикалық және әскери маңыздылығы түркі халықтарының дамуында шешуші рөл атқарды, сондықтан шығарманың мазмұны да осы аспектілерді қамтиды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында қолданылған мәтінтанулық, салыстырмалы-тарихи және контекстуалдық әдістер «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасының екі нұсқасын жан-жақты саралауға және олардың лексика-грамматикалық, құрылымдық және палеографиялық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Қолжазбаның қыпшақ және оғыз элементтері қатар көрініс беретіндігі, араб-парсы ветеринариялық терминдерінің түркілік тілдік ортаға бейімделуі және бөлімдік құрылымдағы ерекшеліктер тарихи көптілділік жағдайын нақтылайды. Сонымен қатар, мәтінде кездесетін шөптік дәрі-дәрмектер, емдеу тәсілдері мен медициналық рецептуралар исламдық медицина дәстүрі мен түркілік этномедициналық тәжірибенің өзара ықпалдастығын дәлелдейді.

Жүргізілген лингвистикалық және тарихи талдаулар қолжазбаның ортағасырлық ветеринария ғылымының дамуына ғана емес, түркі халықтарының медициналық терминологиясының қалыптасуына да елеулі үлес қосқанын көрсетті. Екі нұсқаны салыстыра отырып, авторлар ветеринариялық білімнің түркі және исламдық дәстүрлер тоғысындағы эволюциясын анықтап, қолжазбаның ғылыми айналымдағы маңызын айқындады. Зерттеу нәтижелері «Китаб байтарат әл-уадих» еңбегінің тек тарихи дереккөз ретінде ғана емес, ветеринария, лингвистика және медициналық мәтінтану салалары үшін құнды ғылыми материал екенін дәлелдейді.

Талқылау

Тарихи контекст:«Китаб байтарат әл-уадих» еңбегінің Түркияның Топкапы сарайында сақталған нұсқасы (архив №1695) және Францияның Ұлттық кітапханасындағы нұсқасы (№179) бұл еңбектің мәмлүк дәуірінде кең таралғанын көрсетеді. Қолжазбадағы емдеу әдістерінің ішінде қыпшақтардың дәстүрлі жылқы емдеу тәсілдері де кездеседі. Мысалы,

тұяқ жарақаттарын емдеу үшін күкіртті май қоспасын қолдану тәсілі қазіргі қазақтардың «құрым маймен» емдеу әдісіне өте ұқсас.

«Китаб байтарат әл-уадих» – мәмлүк-қыпшақ дәуіріндегі ветеринариялық медицина бойынша ең маңызды жазба деректердің бірі. Бұл еңбек жылқы ауруларын анықтау, сипаттау және емдеу жолдары туралы жан-жақты мағлұмат береді. Еңбекте (Топ. нұсқа, архив №1695) жылқы аурулары және оларды емдеу әдістері былай жіктеліп көрсетілген:

Жылқы аурулары алты негізгі топқа бөлінеді:

1. Асқазан-ішек аурулары: Іш өту, іш қату; Қарын ісінуі; Құрттар мен паразиттер әсерінен болатын бұзылыстар.

Емдеу әдісі: дәрілік өсімдіктер, бал мен су қоспалары, тұзды ерітінділер.

2. Тыныс алу және жұқпалы аурулар: Өкпе қабынуы; Тұмау және жөтел; Тыныс жолдарының бітелуі.

Емдеу әдісі: ыстық компресс, түтінмен емдеу, бал мен шөп тұнбалары.

3. Тұяқ және аяқ аурулары: Тұяқ шіруі; Буындардың қабынуы (артрит); Сіңір тартылуы.

Емдеу әдісі: жылытылған майлармен сылау, қандыру әдісі.

4. Көз аурулары: Көздің іріңдеуі; Көру қабілетінің нашарлауы; Көзге шөп немесе бөгде зат түсуі;

Емдеу әдісі: көзді арнайы шөптермен жуу, тұзды су немесе бал қолдану.

5. Жүйке жүйесі аурулары: Есінен тану; Бас айналу; Дірілдер мен тырыспалар. Емдеу әдісі: қан алу, тыныштандыратын дәрілер, массаж.

6. Қан айналым жүйесі аурулары: Жүрек әлсіздігі; Қан қысымының ауытқуы; Қан айналымының бұзылуы;

Емдеу әдісі: шөптерден жасалған дәрілер, қан алу процедуралары.

Емдеу әдістерінің ерекшеліктері:

1. Дәрілік шөптер мен табиғи өнімдерді пайдалану.

2. Қан алу (флеботомия) арқылы емдеу.

3. Ыстық және суық компресстер.

4. Малға арнайы массаж және тыныштандыру әдістері.

Бұл еңбекте ортағасырлық ветеринарияның дамуы көрініс тапқан. Осы топқа жіктеуде әр аурудың көрінісі, оның белгілері және емдеу әдістері келтірілген. Бұл жіктеу дәстүрлі қазақ ветеринариясымен ұқсас, өйткені қазақ халқы да жылқының ауруларын сыртқы және ішкі белгілеріне қарай бөліп қарастырып, емдеу әдістерін өсімдіктер мен табиғи дәрілік заттар арқылы жүргізген. Қазақ халқы жылқы ауруларын төрт негізгі топқа бөліп емдеген: жарақат пен мертігуден болатын аурулар, арқа мен шоқтық жаралары, баптау мен артық жұмыс салдарынан туындайтын аурулар және жылқының табиғатына тән дерттер. Бұл жіктеу «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасындағы емдеу түрлерінің құрылымымен үндес. Мәселен, «өлі тию» деп аталатын ішек аурулары қазақ емінде тоқ малды қатты айдау немесе құнарсыз шөп беру нәтижесінде туындайды делінсе, қолжазбада да іш ауруларының себебі ретінде жем беру тәртібінің бұзылуы айтылады.

Емдеу тәсілдері де ұқсас: құлақ ұшынан қан ағызу, көтенішекке май құю, балшықпен бұлау жасау, тұзды суға шомылдыру сияқты әдістер мәмлүк мәтіндерінде де сипатталған. Мәселен, Франциядағы нұсқада жылқыны тұзды сумен жуу арқылы тері ауруларын емдеу тәсілі толық сипатталған (Фр. нұсқа, №179). Бұл қазақтардың «жаралы жылқыны тұзды суға тоғыту» дәстүрімен өзектес. Мұндай сабақтастықтар Бабақұмар Қинаятұлы сипаттағандай, қазақ ветеринариясының тәжірибесі терең, жүйелі және мәмлүк-қыпшақ дәуірімен тарихи байланыста екенін көрсетеді (Қинаятұлы, 2023).

Қазақ халқының дәстүрлі ветеринариясында мал ауруларын емдеудің терең жүйеленген тәжірибесі қалыптасқан. Жағда Бабалықұлының деректері бойынша, жылқының іш ауруларына қарсы қолданылған дәстүрлі әдістер – мысалы, маймен сылау, тұзды сумен шаю,

шөппен бұлау, жусан, жантақ, алабота сияқты өсімдіктермен емдеу тәсілдері мәмлүк дәуіріндегі әдістермен мазмұн жағынан сәйкес келеді (Бабалықұлы, 1989:41–44). Бұл «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасында кездесетін дәрілік өсімдіктерді қолдану тәсілдерімен ұқсастығын көрсетеді. Сонымен қатар, Бабалықұлы малдың тыныс жолы, ішек-қарыны, тұяғы мен буынына қатысты ауруларын нақты топтастырып, халық емшілері мен шөп дәрігерлерінің (емшілердің) қолданған әдістерін сипаттайды. Бұл тәсілдер мәмлүк қолжазба- басындағы құрылыммен – яғни аурудың түрі, себебі, белгісі мен емдеу әдістерінің бірізділігімен үйлесім табады. Мәселен, тұяқ ауруларын балшықпен сылау немесе емдік шөп майларымен уқалау сияқты тәсілдер «Китаб байтарат әл-уадих» мәтініндегі мәліметтермен параллель жүреді (Бабалықұлы, 1989:52–55).

Осылайша, Жағда Бабалықұлы еңбегіндегі мәліметтерді мәмлүк дәуіріндегі байтарнама жанрындағы қолжазбамен салыстыру – қазақ халқының дәстүрлі мал емдеу жүйесінің ғылымилығын дәлелдеудің бір жолы болып табылады. Бұл тарихи сабақтастықты көрсетіп қана қоймай, ветеринариялық терминология мен таным жүйесінің жалғастығын да ашады.

Қазақтардың дәстүрлі ветеринариясы – тек тәжірибелік шөппен емдеу емес, сонымен қатар табиғатпен үйлесімді өмір сүру қағидаттарына негізделген дүниетанымдық жүйе. А. Мамытов өз еңбегінде қазақтардың малдың ауруын анықтауда тек медициналық белгілермен емес, жануардың мінез-құлқымен, жүріс-тұрысына, тіпті түнгі мазағымен де диагноз қойғанын атап өтеді (Мамытов, 2012:24–25). Бұл тәсілдер «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасындағы «аурудың сыртқы белгілерін сипаттап, шөппен және маймен емдеу» бөлімдерімен мазмұндық үндестік табады.

С. Жүнісова зерттеуінде дәстүрлі ветеринария мен қазіргі ветеринарияны өзара толықтыру мүмкіндігі айтылады. Ол қазақ халқының малды күту, аурудың алдын алу, табиғи иммунитетті сақтау саласындағы білімі бүгінгі ғылыммен ұштастырылса, ұлттық ветеринария мектебі қалыптасуы мүмкін екенін көрсетеді (Жүнісова, 2019:49–50).

Лингвистикалық ерекшеліктер: Мәмлүк-қыпшақ тілі мен оғыз-түрік тілдерінің араласуы шығарманың лексикалық құрылымында анық байқалады. Түрік тіліне тән «ат» (жылқы), «сүйек» (буын), «шөп дәрі» (дәрілік өсімдік) сияқты терминдер араб медици- насының «байтар» (ветеринар), «илал» (ауру), «илладж» (емдеу) сөздерімен қатар қолданылады. Бұл туралы Садат Шағатайдың еңбегінде атап көрсетілген: «Шығармада кезде- сетін лексикалық ерекшеліктер мәмлүк-қыпшақтардың медициналық терминологияны өз тәжірибелеріне бейімдегенін айқындайды» (Сағатау, 1957: 602-604).

Қазақ дәстүрлі ветеринариясымен ұқсастықтар: Қазақ халқының жылқыны емдеу тәсілдері мен «Китаб байтарат әл-уадих» мәтініндегі әдістер арасында айқын ұқсастықтар бар. Мысалы, қазақтар асқазан-ішек ауруларын емдеу үшін «жусан» мен «аққурай» сияқты шөптерді қолданса, қолжазбада осы өсімдіктердің ұнтақталған қоспасын суық сумен араластырып беру ұсынылған. Мұндай әдістер туралы Жүнісова С. өз зерттеулерінде де атап өтеді (Жүнісова, 2019: 47). Ислам өркениетінде кең таралған «байтарнама» дәстүрі мәмлүк- қыпшақ қолжазбаларымен тығыз байланысты. Мұхитдин Әлияқтың айтуынша, байтар- намелер – көбіне атқа байланысты ауруларды, емдеу жолдарын, аттың күтімі мен қасиеттерін сипаттайтын шығармалар. Арабша «байтар» сөзі – малдың тұяғын күтіп, емдеумен айналысатын маман деген мағына береді (Eliacık, 2023: 121-130). «Китаб байтарат әл-уадих» осындай байтарнамелердің типтік үлгісі ретінде, әрі түркі тіліне аударылып, мәмлүк тілдік ортасына бейімделгені арқылы ерекше құнды. Бұл шығармада да байырғы байтарнама жанрына тән құрылым – аурудың түрі, себебі, белгісі, емдеу әдісі мен қажетті шөп түрлері нақты сипатталады.

Мәдениетаралық ықпалдастық: Қолжазбада көрсетілген емдеу әдістерінің бірі – тері астына сұйықтық енгізу арқылы аурудың алдын алу (қазіргі инъекцияға ұқсас) ислам медицинасының ғылыми жетістіктерін көрсетеді. Мұндай әдістер қазақ дәстүрінде де «май тамызу» тәсілі түрінде қолданылған. Бұл дәстүрлер араб-иран медициналық ықпалмен бірге,

түркі халықтарының төл тәжірибесімен тоғысады (Al-Sarraf, 2014: 120-135). Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі ветеринариясында ислам дінімен кіріккен рухани элементтер де байқалады. Мысалы, Г. Құдайбергенова зерттеуінде халық емшілігі мен малдәрігерлік тәжірибенің өзара байланысы, емдік әрекеттер кезінде Құран аяттары мен дұғалардың қолданылуы баяндалады. Жануардың мінез-құлқына қарап диагноз қою немесе шөп беруде рухани дайындық жүргізу – мәдени-гуманитарлық ықпалдастықтың көрінісі (Құдайбергенова, 2015, 64–66-бб.).

Зерттеу нәтижелері

Жаңа ғылыми жаңалықтар: Қолжазбадағы көптеген емдеу әдістері қазіргі ветеринария үшін маңызды дерек көзі болуы мүмкін. Мысалы, тері ауруларын емдеу үшін қолданылған «сұр бор» (арабша: «тальк») және «шөптен алынған майлар» (арабша: «дуһн») қоспаларының формуласы қазіргі тері ауруларына арналған майлар құрамына ұқсас. Мұндай тәсілдер туралы Садат Шағатай (Сағатау, 1957: 603) мен Махмет Еминнің (Ағар, 1986: 25) зерттеулерінде айтылады.

Қазақ дәстүрлі ветеринариясының ерекшеліктері: Қазақтарда жылқының тұяқ ауруын емдеу үшін қолданылған балшық пен «тұзды суға тоғыту» әдістері мәмлүк-қыпшақ тәжірибесінде де сипатталған. Атап айтқанда, қолжазбаның Франция нұсқасында (архив №179) жылқыны тұзды сумен емдеудің егжей-тегжейлі жазылғаны анықталды. Бұл әдісті қазіргі қазақ ветеринариясында қолданылатын гидротерапиямен салыстыруға болады.

Сабақтастық: Қазақ халқының дәстүрлі ветеринариясындағы «жылқының іш ауруына арналған көк шөп қоспасы» мәмлүк дәуірінде де қолданылған. Бұл шөп қоспаларының формулалары (жусан, аққурай, қылша) қолжазбада нақты көрсетілген және олардың заманауи дәрі-дәрмектерді дайындауға негіз бола алатыны анықталды. Жағда Бабалықұлының дәстүрлі мал емдеу жүйесі туралы жазбалары қазіргі заманғы қазақ ветеринариясының тарихи негіздерін айқындай түседі. Оның еңбегінде сипатталған емдеу әдістері – мысалы, жусан қайнатпасы, тұзды суға шомылдыру, жалаңаш шөппен уқалау – «Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасында келтірілген тәсілдермен тікелей ұштасады (Бабалықұлы, 1989:88–90). Бұл ұқсастықтар дәстүрлі медициналық білімнің ғасырлар бойы сақталып, бүгінгі күнге жеткендігін көрсетеді.

Қорытынды

«Китаб байтарат әл-уадих» қолжазбасы – мәмлүк-қыпшақ кезеңіндегі ветеринариялық білімнің құрылымданған және жүйеленген формасын көрсететін құнды жазба мұра. Бұл еңбек тек ислам медицинасының ықпалымен дамыған ғылыми трактат ғана емес, сонымен бірге түркі көшпелі мәдениетінің дәстүрлі емдеу тәжірибесін де бойына сіңірген. Жылқыға қатысты медициналық білімнің мұндай жүйелі сипатта берілуі көшпелі қоғамда мал шаруашылығының, әсіресе атбегіліктің әлеуметтік, әскери және шаруашылық тұрғыдан маңызын айғақтайды. Қолжазбада көрініс тапқан әдістер мен терминдер мәмлүк дәуірінде ветеринарияның ғылым ретінде қалыптаса бастағанын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері бұл қолжазбаның тек тарихи емес, қазіргі заманғы ветеринариялық ғылым үшін де өзекті дереккөз бола алатынын көрсетті. Шөппен емдеу, маймен сылау, тұзды суға шомылдыру, жараны балшықпен емдеу сияқты әдістердің қазіргі қазақ дәстүрлі ветеринариясында әлі күнге дейін қолданылып келе жатқаны – тарихи сабақтастықтың көрінісі. Бұл тәсілдер қолжазбада нақты рецептуралармен, материалдық құралдармен және қолдану жолдарымен сипатталған. Мәселен, Франциядағы нұсқада (№179) тұяқ ауруларын емдеуде тұзды сумен шаю әдісінің егжей-тегжейлі баяндалуы қазақтың гидротерапияға ұқсас тәжірибесімен үндес келеді. Мұндай ұқсастықтар қазіргі дәстүрлі ветеринариялық практиканы ғылыми негізде қайта қарап, функционалды түрде жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Сондықтан «Китаб байтарат әл-уадих» еңбегін ғылыми айналымға енгізу – тек филологиялық немесе тарихи қажеттілік ғана емес, сонымен қатар қолданбалы ветеринария,

фармакология және медициналық терминология үшін де өзекті мәселе. Қолжазбадағы мәліметтер мен емдеу әдістері қазіргі ғылыми әдістермен салыстырылып, дәстүр мен ғылым арасындағы сабақтастықтың негізінде жаңа пәнаралық зерттеулер жүргізуге жол ашады. Сонымен қатар, бұл еңбек түркі-мұсылман әлеміндегі ветеринариялық ой-сананың эволюциясын түсінуде, сондай-ақ қазақ халқының төл білімдік жүйесінің терең тамырларын тануда маңызды құрал бола алады.

Әдебиеттер:

Al-Sarraf, 2014 – *Al-Sarraf S. Veterinary practices in the medieval Islamic world: A historical perspective // Journal of Medieval Medicine*, 2014.39(2). P. 120–135.

Бабалықұлы, 1989 – *Бабалықұлы Ж. Мал аурулары және оны емдеу // Алматы: Қайнар. 1989. С. 41–44.52–55.88–89.*

Eliaçık, 2023 – *Eliaçık M. Baytarnâmeler. Z Dergisi. // [Электронды ресурс] <https://www.zdergisi.istanbul/makale/baytarnameler-269>* (Қаралған күні: 14.05.2025).

Жүнісова, 2019 – *Жүнісова С. Қазақ мал шаруашылығының дәстүрлі жүйесі және оның қазіргі замандағы маңызы // Қазақ ауылшаруашылық журналы. 2019. 13(4). С. 45–57.*

Қайполла, Төрәлі, 2024 – *Қайполла Қ., Төрәлі Қ. Е. Мәмлүк-қыпшақтардың атбегілік және жауынгерлік өнерінің зерттелу ерекшелігі // Отан тарихы. 2024. № 4. С. 1034.*

Қинаятұлы, 2023 – *Қинаятұлы Б. Жылқы аурулары және оны емдеу жолдары // [Электронды ресурс] <https://argymaq.kz/archives/4424>* (Қаралған күні: 15.05.2025).

Құдайбергенова, 2015 – *Құдайбергенова Г. Қазақтың ұлттық медицинасы және ветеринария саласы // Астана: Фолиант. 2015. С. 64–68.*

Мамытов, 2012 – *Мамытов А. Қазақтардың дәстүрлі ветеринариясы: тарихи-мәдени аспектілер // Алматы: Қазақ университеті. 2012. С. 23–27.*

Ağar, 1986 – *Ağar M.E. Baytaratu'l-Vâzih: Metin–İndeks. Мармара университети // Ыстанбұл. 1986. Sf. 25. 360.*

Özgür, 2003 – *Özgür C. Kitabü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış ilk Türk at ve atçılık eserinin Paris yazması) // İstanbul: Çantay. 2003. XII, 148 s.*

Çağatay, 1957 – *Çağatay S. Kitâbu'l-Baytara ve Türkçe veterinerlik terimleri // Journal of Turkish Studies*, 1957. Sf. 602–604.

Çağatay, 1959 – *Çağatay S. Eine Osttürkische Handschrift: Baytaratu'l-Vazih. In Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses // Wiesbaden. 1959. S. 602–604.*

References:

Al-Sarraf, 2014 – *Al-Sarraf S. Veterinary practices in the medieval Islamic world: A historical perspective // Journal of Medieval Medicine*, 2014.39(2). P. 120–135. [in English].

Babalyquly, 1989 – *Babalyquly Zh. Mal aurulary jáne ony emdew [Diseases of Livestock and Methods of Their Treatment] // Almaty: Qainar. 1989. P. 41–44.52–55.88–89. [in Kazakh].*

Eliaçık, 2023 – *Eliaçık M. Baytarnâmeler [Baytarnâmes] // [Elektrondy resurs] <https://www.zdergisi.istanbul/makale/baytarnameler-269>* (Qaralğan kuni: 14.05.2025). [in Turkish].

Júnisova, 2019 – *Júnisova S. Qazaq mal sharwashylygynyń dástúrli júesi jáne onyń qazirgi zamandaғы mańyzy [The Traditional System of Kazakh Animal Husbandry and Its Contemporary Significance] // Qazaq auylsharyashylyq jýrnaly. 2019. 13(4). P. 45–57. [in Kazakh].*

Kaipolla, Kydyr, 2024 – *Kaipolla K., Kydyr T.E. Mámlúk-qypsaqtardyń atbegilik jáne jaýyngerlik óneriniń zerttelý erekshelegi [The study of medieval manuscripts of the mamluks-kipchaks about horsemanship and combat] // Otan Tarihy. 2024. № 4. P. 1034. [in Kazakh].*

Qınaıatuly, 2023 – *Qınaıatuly B. Jylqı aurulary jáne ony emdew joldary [Equine Diseases and Their Treatment Methods] // [Elektrondy resurs] <https://argymaq.kz/archives/4424>* (Qaralğan kuni: 15.05.2025). [in Kaz].

Qudaïbergenova, 2015 – Qudaïbergenova G. Qazaqtyń ulttyq meditsinası jáne veterinariia salasý [Kazakh national medicine and veterinary medicine] // Astana: Foliant. 2015. P. 64-68. [in Kazakh].

Mamytov, 2012 – Mamytov A. Qazaqtardyń dástúrli veterinariiasy: tarıhı-mádénı aspektiler [Traditional veterinary medicine of the Kazakhs: historical and cultural aspects] // Almaty: Qazaq University. 2012. P. 23-27. [in Kazakh].

Ağar, 1986 – Ağar M.E. Baytaratu'l-Vâzıh: Metin-İndeks [Baytaratu'l-Vâzıh: Text-Index] // Marmara University, Istanbul. 1986. P. 25. 360. [in Turkish].

Özgür, 2003 – Özgür C. Kitabü'l-Hayl (Memlük Kipchak language equine treatise, Paris manuscript) [Kitabü'l-Hayl (Memluk Kipchak language equine treatise, Paris manuscript)] // Istanbul: Çantay. 2003. XII, 148 s. [in Turkish].

Çağatay, 1957 – Çağatay S. Kitâbu'l-Baytara ve Türkçe Veterinerlik Terimleri [Kitâbu'l-Baytara ve Türkçe Veterinerlik Terimleri] // Journal of Turkish Studies. 1957. P. 602–604. [in Turkish].

Çağatay, 1959 – Çağatay S. Eine Osttürkische Handschrift: Baytaratu'l-Vazıh. In Proceedings of the 24th International Congress of Orientalists [An East Turkic manuscript: Baytaratu'l-Vazıh. In Proceedings of the 24th International Congress of Orientalists] // Wiesbaden. 1959. S. 602–604. [in German].

¹Қайполла Қ. ²Шадкам З.

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
E-mail: ¹qayrekeqay@gmail.com, ²Zubaide.z@kaznu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСИ МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКОГО ТРУДА «КИТАБ БАЙТАРАТ АЛЬ-УАДИХ» И ТРАДИЦИОННАЯ ВЕТЕРИНАРИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В статье рассматриваются содержание, степень изученности и научная значимость трактата «Китаб байтарат аль-уадих» («Подробно толкуемая книга ветеринарии») в контексте традиционной ветеринарной практики казахского народа. Произведение объединяет опыт мамлюкско-кыпчакской ветеринарии и принципов исламской медицины, представляя систематизированные сведения о диагностике и лечении заболеваний лошадей. Исследование подчеркивает необходимость переоценки средневековых ветеринарно-медицинских трактатов, включая «Китаб байтарат аль-уадих», с позиций современной научной методологии. Трактат представляет собой медицинский текст, основанный на ветеринарной практике мамлюкско-кыпчакского периода и исламской лечебной традиции. Несмотря на отсутствие точных данных о личности переводчика и месте создания, известны две рукописные версии: одна – с ярко выраженными кыпчакскими языковыми чертами, другая – с огузо-туркскими элементами. Цель исследования – проанализировать структуру и содержание трактата, его лингвистические особенности и историю включения в научный оборот. Задачи исследования включают: определение композиционной структуры текста; выявление различий между рукописными версиями; систематизацию данных о степени научной разработанности произведения. Материалы и методы: основой послужили две рукописи, хранящиеся в Турции и Франции. Для анализа применялись сравнительный, лингвистический, транскрипционный и текстово-контекстуальный методы. Результаты исследования показали, что трактат отражает достижения исламской медицины и мамлюкско-кыпчакской ветеринарной школы; его лексические и грамматические особенности систематизированы, а сам текст признан одним из ранних научных трудов по ветеринарии в тюркском мире.

Ключевые слова: Китаб байтарат аль-уадих, язык мамлюкско-кыпчаков, ветеринария, письменные исторические источники, лингвистическое исследование.

Благодарность. Настоящая статья подготовлена и опубликована в рамках грантового проекта AP26101473 «Культура тюрков, связанная с лошадью, в мамлюкско-кыпчакских письменных памятниках (на примере “Байтар-наме”»).

¹Kaipolla K. ²Shadkam Z.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹qayrekeqay@gmail.com, ²Zubaide.z@kaznu.kz

THE STUDY OF THE MAMLUK-KIPCHAK MANUSCRIPT “KITAB BAYTARAT AL-WADIH” AND THE TRADITIONAL VETERINARY PRACTICES OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. This article examines the content, degree of scholarly development, and scientific significance of the treatise Kitab Baytarat al-Wadih (“The Comprehensive Veterinary Book”) in relation to the traditional veterinary practices of the Kazakh people. The work integrates the veterinary knowledge of the Mamluk-Kipchak period with the principles of Islamic medicine, providing a systematic description of diagnostic methods and therapeutic practices for equine diseases. The study highlights the importance of reassessing medieval veterinary-medical treatises, including Kitab Baytarat al-Wadih, through contemporary academic methodologies. The treatise represents a medical manuscript grounded in Mamluk-Kipchak veterinary experience and Islamic therapeutic tradition. Although the translator and the precise place of compilation remain unknown, two manuscript versions are documented: one featuring distinct Kipchak linguistic characteristics, and the other reflecting Oghuz-Turkic elements. The aim of the study is to analyze the structure and content of the treatise, its linguistic features, and its trajectory of integration into scholarly circulation. The research tasks include: identifying the text’s structural composition; determining differences between the manuscript versions; systematizing data on the level of academic investigation of the work. Materials and methods: the study draws upon two manuscript versions preserved in Turkey and France. Comparative linguistic analysis, transcription, and textual- contextual methodologies were employed. The results demonstrate that the treatise embodies the achievements of Islamic medicine and the Mamluk-Kipchak veterinary school; its lexical and grammatical features have been systematized, and the work is recognized as one of the earliest scientific contributions to veterinary knowledge in the Turkic world.

Keywords: Kitab Baytarat al-Wadih, Mamluk-Kipchak language, veterinary science, historical written heritage, linguistic analysis.

Acknowledgement. This article was prepared and published within the framework of the grant project AR26101473, titled “Equine-Related Culture of the Turkic Peoples in Mamluk-Kipchak Written Sources (A Case Study of the ‘Baytar-name’).”

Авторлар туралы мәлімет:

Қайполла Қайрат, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының оқытушысы, PhD докторант, Алматы, Қазақстан.

Шадкам Зубайда – ф.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығының директоры.

Сведения об авторах:

Кайполла Кайрат, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет востоковедения, преподаватель Кафедра Туркологии и истории стран Востока, PhD докторант, Алматы, Казакстан

Шадкам Зубайда – кандидат филологических наук, профессор, директор научно-исследовательского центра «Письменные памятники и духовное наследие» при Казахском национальном университете имени аль-Фараби.

Information about authors:

Kaipolla Kairat, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, teacher of the Department of Turkish Studies and History of the East Almaty, Kazakhstan

Shadkam Zubaida – Professor, Director of the Scientific Research Center “Written Monuments and Spiritual Heritage” at al-Farabi Kazakh National University.

*Ninomiya Takashi

¹ University of Tsukuba, Tsukuba, Japan

E-mail: ¹s0430062.ninomiya@gmail.com

PRELIMINARY RESEARCH FOR CHAGHATAY LANGUAGE STUDIES BASED ON TWO MANUSCRIPTS OF THE CHINGIZ-NAMA: TOWARD UNDERSTANDING THE HISTORY OF ALTYN ORDA

Abstract. The “Chingiz-nama” has come to play a crucial role in researching the history of the Altyn Orda, or the Jochi Ulus. It was written in the Khiva Khanate, one of the successor states of the Jochi Ulus. The Chingiz-nama is a historical text written not in standard Chaghatay, but in a form of Chaghatay influenced by the western Turkic languages. The authors aim to describe the language of this historical text. Two extant manuscripts of the Chingiz-nama exist: the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript. This study reviewed the research history of these two manuscripts and proposed several linguistic avenues for studying the Chaghatay language of the Chingiz-nama. When examining the corresponding pages between the Tashkent and Istanbul manuscripts, it was found that the Tashkent manuscript, consisting of 36a-59a (47 pages), corresponds to 1a-IIb and 16a-48a (69 pages) of the Istanbul manuscript. This result differed from Validov’s (1915: 320) assertion that the Tashkent manuscript corresponded to the 15b-46b of the Istanbul manuscript. Additionally, we focused on two narratives within the Chingiz-nama: the story of Chingiz Khan, and the story of Ichen Khan (Orda Khan) and Sayin Khan (Batu Khan) (Tashkent: 37b (56) - 40a (157)) as preliminary research, comparing the script, vocabulary, and grammar of both manuscripts. The Tashkent manuscript showed more frequent insertion of the *-n-* sound than the Istanbul manuscript, greater retention of *-r-* in the verb *er-* and the postposition *birlä*, and more frequent use of the relative pronoun *ki*. Based on the linguistic features above, it was found that the Tashkent manuscript exhibits characteristics of a western dialect more than the Istanbul manuscript, retains older features of Turkic languages, and shows Persian influence.

Key words: Altyn Orda, Chingiz-nama, Chaghatay, Tashkent manuscript, Istanbul manuscript

Acknowledgement: The research was carried out with the support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant funding (project IRN BR24992878 – Study of the ethno-political and socio-economic history of the Ulus of Jochi in the 13th–15th centuries).

Introduction

One historical source for the Aq Orda, Kok Orda, and Altyn Orda is the “Chingiz-nama,” written in a Turkic language by Ötemish Hajji in 16th-century Khwarazm (Yudin, 1992: 25). These three Ordas refer to the regimes within the Jochi Ulus of the Mongol Empire. The Altyn Orda generally refers to the Jochi Ulus itself, while the administrative affiliation of Aq Orda and Kok Orda remains a matter of debate (Kawaguchi and Nagamine, 2013: 37-41). Kawaguchi and Nagamine, who research medieval Mongol and Turkic history in Japan, particularly the history of Altyn Orda, positioned the Chingiz-nama as a valuable source for understanding the history of the Mongol Empire, especially the Jochi Ulus (Kawaguchi and Nagamine, 2008, 2013). These Japanese scholars provided a more precise explanation of Yudin’s (1992) point: The Chingiz-nama was written by the mid-16th century at the latest, and the place where it was written was the Khiva Khanate, one of the successor states to Altyn Orda, and the Turkic language used was Chaghatay (Kawaguchi and Nagamine, 2008: v).

Chingiz Khan established the Mongol Empire spanning east and west across the Eurasian continent in the 13th century. After his death, his descendants expanded the empire, which

fragmented into the Great Yuan in China, the Hülegü Ulus in Persia, the Chaghatay Ulus in Central Asia, and the Jochi Ulus in northwestern Eurasia. The Jochi Ulus was initially ruled by the clans of Batu, Jochi's second son, and Orda, his eldest son. However, the influence of both clans waned, and from the 15th century onward, the country fragmented into the following smaller states (Nagamine, 2014: 2, 5).

- Kazan Khanate (early 15th century – mid-16th century): Ruled by the clan of Ulugh Muhammad, a descendant of Jochi's 13th son, Tuqa Timur.

- Crimean Khanate (early 15th century – late 18th century): Ruled by the clan of Hajji Giray, a descendant of Tuqa Timur.

- Astrakhan Khanate (mid-15th century – mid-16th century): Ruled by the clan of Timur Qutluq, a descendant of Tuqa Timur.

- Kazakh Khanate (late 15th century – mid-19th century): Ruled by the clan of Urus, a descendant of Tuqa Timur.

- Sibir Khanate (late 15th century – late 16th century): Ruled by the clan of Hajji Muhammad, a descendant of Shayban, the fifth son of Jochi.

- Shaybanid dynasty (early 16th century – late 16th century): Ruled by the clan of Abul Khayr, a descendant of Shayban

- Khiva Khanate (early 16th century – early 20th century): Ruled by the clan of Yadigar, a descendant of Shayban

Ötemish Hajji was active in the Khiva Khanate, which boasted a long history as a successor state to Altyn Orda. From the preface of the Chingiz-nama, it is clear that he served Ilbars, the first ruler of the Khiva Khanate, was well-versed in the history of Chingiz Khan's clan that laid the foundation for the Mongol Empire, and wrote the Chingiz-nama by order of Ish Sultan (Kawaguchi and Nagamine, 2008: xviii-xx).

We focus on the Chaghatay language in which the Chingiz-nama was written. Chaghatay, in the narrow sense, refers to the language of works by 'Ali Sher Nava'i of the Timurid dynasty and Zahir ud-Din Babur's *Babur-nama*. In the broad sense, however, it denotes various Eastern Turkic languages written in the Arabo-Persian writing from the 1400s to the 1950s, which were far more widely used as a common language in Central Asia (Schluessel, 2018: vi). Medieval Turkic literary languages broadly divided into eastern and western groups, with Chaghatay belonging to the eastern group alongside Khorezminan Turkic (Johanson, 1998: 85-86). The western group comprised Kipchak Turkic and Oghuz Turkic (Johanson, 1998: 86). Modern Turkic languages are divided as follows: 1. The Southwestern group (Oghuz Turkic); 2. The Northwestern group (Kipchak Turkic); 3. The Southeastern group (Uyghur-Karaluk Turkic); 4. The Northeastern group (Siberian Turkic); 5. Chuvash; 6. Khalaj. Chaghatay is considered close to Uzbek and Uyghur within the Southeastern group (Eckmann, 1966).

Chaghatay, like the spoken language, varied significantly by the region, but remained broadly intelligible across time and space to different readers and listeners (Schluessel, 2018: vi). The extensive use of Chaghatay as a literary language over a long period likely led to its many variants. Chaghatay sources include literary works like the *Babur-nama*, early 20th-century East Turkestan newspapers, and historical texts such as *Shajara-i Turk* by Abu 'l-Ghazi Bahadur in the Khiva Khanate (Schluessel, 2018). The language of this historical work differs from that of works like the *Babur-nama*, being a mixture of Eastern Turkic Chaghatay and Western Turkic languages such as Tatar (Kipchak Turkic) and Ottoman (Oghuz Turkic) (Schluessel, 2018: 106). Since the Chingiz-nama was also written in the Khiva Khanate, it likely shares similar characteristics with *Shajara-i Turk*. Kawaguchi and Nagamine stated: "The Chingiz-nama by Ötemish Hajji is noteworthy not only for its content but also for its language, as it is one of the Chaghatay prose texts written in a region somewhat removed from the Chaghatay language center where Timurid court literati were active, during the dynasty and subsequent eras." (Kawaguchi and Nagamine, 2008: vii). The language of this text exhibits features older than Classical Chaghatay, and furthermore, it displays

characteristics influenced by Oghuz Turkic and Kipchak Turkic (Kawaguchi and Nagamine, 2008: viii-ix). Regarding orthography, the spelling in the Chingiz-nama differs from the standard spelling of Classical Chaghatay, reflecting the earlier literary tradition of the Jochi Ulus (Kawaguchi and Nagamine, 2008: ix).

Ötemish Hajji wrote the Chingiz-nama in the Khiva Khanate, a region distant from the Chaghatay language center, which was the successor state to the Jochi Ulus. Consequently, although the work was written in Chaghatay, it likely reflects the influence of Ötemish Hajji's native language and the spoken language of the people of Khiva Khanate. Suleimenov (2006) described the phonology and grammar of Chaghatay based on the Tashkent manuscript of the Chingiz-nama and compiled a lexical index. While this research is valuable, several research questions remain. For example, as discussed later, two manuscripts of the Chingiz-nama currently exist: the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript. A major research task could be to describe the language of the latter manuscript. Additionally, paleographic studies of these two manuscripts and linguistic contrasts between them could be set as future research topics. This paper serves as a preliminary investigation to clarify the scope of corresponding passages between the two manuscripts. It then focuses on two stories found in both the Tashkent and Istanbul manuscripts and contrasts their linguistic features.

Materials and methods

Regarding the materials, as mentioned above, two manuscripts of the Chingiz-nama currently exist: the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript. While Göncöl (2023) referred to the latter as the Istanbul manuscript, Kawaguchi and Nagamine (2008, 2013) called it the Rizaeddin manuscript. Their designation stems from the fact that it was once owned by the Ulama Rizaeddin. Kawaguchi and Nagamine (2008, 2013) provided detailed accounts of the research history of these two manuscripts. The Tashkent manuscript was written in the 1550s, while the Istanbul manuscript was written in Hijri year 959 (1551-1552) and copied in Hijri year 1040 (1630/31) (Kawaguchi and Nagamine, 2008: 43).

Regarding the Tashkent manuscript, Kawaguchi and Nagamine (2008: xxvi) described its characteristics as follows. All characters in the manuscript are written in solid black; no vermilion characters are visible. It is an incomplete manuscript that breaks off midway through the story of Tokhtamysh, with significant damage at the top of pages 55a and 55b. The copying conditions were also poor, showing obvious errors, unnecessary repetitions, and traces of sloppy corrections. When making corrections in the manuscript, incorrect characters or phrases were crossed out with a line, and the correct spelling was then written afterward or above/below them. The script appears identical to that of the person who wrote the main text. Kawaguchi and Nagamine (2013) noted that a facsimile publication of the Istanbul manuscript was awaited; however, as discussed later, Mirgaleev published precisely that facsimile in 2017.

According to Kawaguchi and Nagamine (2013: 43), the Istanbul manuscript passed from Rizaeddin bin Fakhreddin, an Ulama from the Volga-Ural Region, to Zeki Velidi Togan. They stated that Togan noted that this manuscript was incomparably more complete than the Tashkent manuscript, yet Togan never published it. However, Kafalı, a disciple of Togan, produced a transcription of the Istanbul manuscript. Significant textual variations exist between the Tashkent and Istanbul manuscripts, suggesting they may belong to different manuscript lineages (Kafalı, 2009). Later, Mirgaleev provided a transcription, Russian translation, and facsimile in 2017. In 2019, he provided a facsimile with higher image quality. According to Kawaguchi and Nagamine (2013: 43), the manuscript bears the title “*qara tawārīx*,” written by someone in a later period. Therefore, Mirgaleev (2017, 2019) referred to this manuscript as «Капа Таварих». For some reason, the copy provided by a Turkish colleague did not include page 15 of the manuscript (Mirgaleev, 2017: 7). Consequently, Mirgaleev created the transcription and Russian translation for pages 15a and 15b based on Kafalı's transcription (Mirgaleev, 2017).

Yudin (1992) provided a facsimile and transcription of the Tashkent manuscript, along with a Russian translation. Kawaguchi and Nagamine (2008) provided a facsimile based on the Tashkent manuscript, a typed version in Arabo-Persian writing, a transcription, and a Japanese translation. Regarding the Istanbul manuscript, Kafalı (2009) first presented a transcription. Mirgaleev (2017) presented a facsimile, transcription, and Russian translation, while Mirgaleev (2019) published a higher-quality facsimile.

The Tashkent manuscript consists of 47 pages. The page numbers within the text ran from 36a to 59a. Meanwhile, the Istanbul manuscript consists of 156 pages, with page numbers within the text designated as Ia, Ib, IIa, IIb, and 1a-76b. The discovery of the Istanbul manuscript is not only highly significant for advancing the history of Jochi Ulus, as noted by Kawaguchi and Nagamine (2013: 44), but also crucial for understanding the actual state of the Chaghatay language in the Khiva Khanate.

We present the correspondences of Arabo-Persian script based on various studies that provided transcriptions for the manuscripts. As shown in Table 1 below, Kawaguchi and Nagamine and Kafalı used a Latin-based alphabet, while Mirgaleev used a Cyrillic-based alphabet.

Table 1: Transliteration correspondences for the Arabo-Persian script in Kawaguchi and Nagamine (2008) (KN), Kafalı (2009) (Ka), and Mirgaleev (2017) (Mi)

	ب	پ	ت	ث	ن	ج	چ	ح	خ
KN	b	p	t	s	n	j	č	h	ḥ
Ka	b	p	t	s	n	c/ç	ç	h	ḥ
Mi	б	п	т	с	н	ж/ч	ч	х	х
	خو	ل	د	ذ	ر	ز	و	د	س
KN	h ^w	l	d	z	r	z	v/w	d	s
Ka	ḥo, ḥā	l	d	z	r	z	v	d	s
Mi	xy, xa	л	д	з	р	з	в/у	д	с
	ش	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق
KN	š	ṣ	ẓ	ṭ	ẓ	‘	ġ	f	q
Ka	ş	ş	ẓ	ṭ	ẓ	‘	ġ	f	k
Mi	ш	c/c	з/з	т/т	з/з	ғ	г/ғ	ф	к
	ك	كن	م	ه	ي /ى				
KN	k/g/ng	ng	m	h	y	’			
Ka	k/g/ŋ	ŋ	m	h	y	’			
Mi	к/г/ҕ/Һ	Һ	м	һ	й	Ø			

Validov’ discussed the corresponding pages between the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript. He noted that pages 36a-59a of the Tashkent manuscript correspond to pages 15b-46b of the Istanbul manuscript (Validov’, 1915: 320). Kafalı (2009) noted that the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript contain numerous variations, but it is important to investigate the extent to which the two manuscripts differ in terms of writing, phonology, vocabulary, and grammar.

Suleimenov (2006) conducted a linguistic description of Chaghatay based on the Tashkent manuscript and presented an indexed lexicon. The description items are as follows:

- Phonology (pp. 20-33): The author identified consonant and vowel phonemes, analyzing vowel harmony, gemination, and consonant clusters. The question remains how vowel values were determined using the Arabo-Persian script, which cannot fully represent vowel values. While information from other Turkic languages was likely referenced, its true validity is unclear.

•Vocabulary (p.34-55): The author presented vocabulary organized by category (human anatomy, kinship relations, religion, daily life, etc.), including archaic terms, words of Arabic and Persian origin, synonyms, antonyms, homonyms, and idioms. Correspondences between basic vocabulary and Kazakh and Uyghur were also indicated. On p.39, percentages of Turkic-derived, Arabic-derived, and Persian-derived vocabulary from medieval Turkic-language texts «Мухаббат-наме», «Гулистан бит-түрки», and «Хосроу-шырын» were shown, but no such information was presented for the Chingiz-nama. Presenting this information will be an important task for future research.

•Morphology (pp. 56-86): Affixes attached to nouns and adjectives, numerals, pronouns, and verbs (aspect, mood, tense, auxiliary verbs, etc.) were analyzed. A significant number of pages were devoted to verb analysis. Since the Istanbul manuscript has more pages than the Tashkent manuscript, it will likely provide more information for describing the grammar of the Chingiz- nama’s language. It will be necessary to investigate the grammatical differences of the Istanbul and Tashkent manuscripts.

Results and Discussion

First, we investigated the scope of correspondence between the Tashkent and Istanbul manuscripts. The Tashkent manuscript has page numbers and line numbers written on every page. Line numbers were not assigned per page but were given consecutively throughout the entire manuscript, from line 1 to line 869. Kafalı (2009) lacks facsimiles for pages Ia, Ib, IIa, and IIb, preventing verification of line information in this study. However, since the next page after IIb contains a facsimile, it is possible to verify the page correspondence thereafter. Note that in Kafalı’s text, pages 21a and 21b are duplicated twice (Kafalı, 2009: 118-119): “Bu varak mükerrer (tekrar 21 olarak) numaralanmış.” Consequently, page numbers in Kafalı (2009) and Mirgaleev (2017) are misaligned thereafter. Below, we show the page correspondence between the two manuscripts, focusing primarily on the beginning and end of the narrative.

Table 2: Partial page correspondence between the Tashkent and Istanbul manuscripts
(Kawaguchi and Nagamine (2008) = KN, Kafalı (2009) = Ka, Mirgaleev (2017) = Mi)

Tashkent	Istanbul	The opening words of each page in the Tashkent manuscript and their corresponding words in the Istanbul manuscript
36a(2-3)	Ka: Ia	KN: Bismi Allāhi al-raḥmāni al-raḥīmi. Ḥamd-i... Ka: Bismi ’llāhi ’r-raḥmāni ’r-raḥīm Ḥamd-i...
36b(18-35)	Ka: Ia+Ib+IIa	KN: ma’lūm bolğay kim bu faqīr-i... Ka: Ma’lūm bolğay kim bu ḥakīr-i faqīr...
37a(36-52)	Ka: IIa+IIb	KN: mamlakat-panāh zillu Allāhi, sarwar-i salāṭīn-i Ka: memleket-penāh-ı zılullāh sürūr-ı selāṭīn-i
37b(53-56)	Ka: IIb	KN: maṣhūr turur kim qulaq eṣitkān... Ka: Meṣhūr turur kim kulaq işitgenur...
37b(56-69)	Ka+Mi: 16a (11)-16b (9)	KN: Čün Čingiz Ḥān wilāyatlarnı fath... Ka: Čün Čengiz Ḥān vilāyetlerni feth... Mi: Чүн Чинкиз хан вилайәтләрни фәтх...
38a(70-86)	Ka + Mi: 16b (9)-17a (10)	KN: ḥānlīqnı bir-birising mura’āt qıldılar. Şayın... Ka: hānlıknı birbirige mürāca’at kıldılar. Şayın

		Mi: ханлықны берберегә мөрағат қылдылар, Сайын...
38b(87-103)	Ka + Mi: 17a (10)-17b (12)	KN: kök ordanī Ejängä saldı, bolat... Ka: İcen Hānga orke şaldı. (Temir) bosagalı Mi: Ижан ханга (өркә) салды, бусагалы...
39a(104-121)	Ka+Mi: 17b (12)-18b (1)	KN: -larin song ol hān tahtında... Ka: dın soñ ol... Mi: -дин сун, ул...
39b(122-139)	Ka+Mi: 18b (1)-19b (2)	KN: ‘Idil Daryāsındağı wlāyatlarinī hān yosuqına... Ka: ‘İdil deryası... Mi: Ыйдил дәйрасы...
40a(140-157)	Ka+Mi: 19b(2)-20a(12)	KN: şafqatlar qılıp, soyurgallar etdi. Tüşkän... Ka: şefqatlar suyrugaal itdiler. Taqı түшген... Mi: шәфқатләр сийүргал итделәр тәқы түшкән...
40b(158-176)	Ka: 20a (12)-21a (11) (p.117-118); Mi: 20a (12)-21a (11)	KN: Hān Sīban Hānniḡ ‘ajāyib wa... Ka: Ol yorişda ‘acāyib ve... Mi: [] йүрешдә гажаиб вә...
41a(177-194)	Ka: 21a (11)-22a (5) (p.118-119); Mi: 21a(11)-22a (5)	KN: çiqqaç qal‘agä özin saldılar. Taqı... Ka: çıkqaç qal‘age özlerin saldılar. Taqı... Mi: чыққач қалғакә үзләрән салдылар, тәқы...
41b(195-212)	Ka: 21a(5)-21b(16) (p.119-120); Mi: 22a(5) - 22b(16)	KN: taqı özgä kâfir za‘İfalarınḡ sütüni emmädi. Bu jihatdın kâhinlar birlä... Ka: immedî. Bu cihet kâhinler birle... Mi: имәди бу жәһәт кахинләр берлә...
42a(213-230)	Ka: 21b(16)-22b(4) (p.119-120); Mi: 22b(16) - 23b(4)	KN: wilāyatıḡa mutawajjih boldılar. Hāji Tarhān... Ka: vilāyetiḡa muteveccih boldı. Hācı Tarhan... Mi: вилайәтега мөтәвәжжіһ булды, Хажі Тархан
42b(231-249)	Ka: 22b(4)-23a(17); Mi: 23b(4)-24a(17)	KN: ta‘ālā manga berür. Agar omqa... Ka: Te‘ālā maña berür. Eger omqa... Mi: Тәғалә меңа бирүр, әкәр умқа...
43a-57b	...	...
58a(824-840)	Ka: 45b(2) - 46a(7); Mi: 46b(2) - 47a(7)	KN: Tang kalida orun berdi. Bir... Ka: tengelide orun berdi. Bir... Mi: тенгелидә урунберди, бер...
58b(841-855)	Ka: 46a(8) - 46b(8); Mi: 47a(8) - 47b(8)	KN: Tengri ta‘ālā işingni ongdur qılğay... Ka: Теңгі Та‘ālā işiñi oñadur bolğay... Mi: Тәңре Тәғалә әшени унадур булғай...
59a(856-869)	Ka: 46b(8) - 47a(4); Mi: 47b(8) - 48a(4)	KN: sarkaş bolup baş kötärıp yürğan... Ka: serkeş bolup baş bektürıp yürigen... Mi: серкеш булуб баш бекүтиб...
The final line of page 59a, the last page of the Tashkent manuscript, line 869, corresponds to line 4 of page 48a in Mi and line 4 of page 47a in Ka.		KN: qul wa yasağdın qaçğan el bolsa” Ka: kaçğan uyı seniñ iline kelse Mi: қачған йайы сениң илинә килсә

The section preceding the story of Chingiz Khan, which marks the beginning of the narrative, was recorded in the Tashkent manuscript from 36a(2) to 37b(56). In contrast, Kafalı (2009) established that the corresponding section in the Istanbul manuscript was written in Ia, Ib, IIa, and IIb. Validov' (1915: 320) stated that the correspondence begins at 15b, but Kafalı's (2009) text showed that it actually starts at Ia, not 15b. Regarding the story's conclusion, the Tashkent manuscript ended at 59a (869). Validov' (1915: 320) noted that the corresponding Istanbul manuscript ended at 46b, but examining Mirgaleev's (2017, 2019) manuscript numbering reveals the story continued through 48a(4). Even in Kafalı's (2009) study, the narrative extended to 47a (4). To summarize the results of this survey, the Tashkent manuscript comprised 36a-59a (47 pages), while the Istanbul manuscript corresponded to Ia-IIb, 16a-48a (69 pages).

Next, we contrasted the linguistic features of both manuscripts. As a preliminary investigation, the present authors narrowed the scope to the stories of Chingiz Khan, Ichen Khan (Orda Khan) and Sayin Khan (Batu Khan) (Tashkent: 37b (56) - 40a (157)). The investigation revealed instances where the Tashkent and Istanbul manuscripts used identical wording, while in other cases they employed different words or phrases. This paper presented some of these examples below. When citing data from previous studies, we used the following abbreviations: Kawaguchi and Nagamine (2008) = KN, Kafalı (2009) = Ka.

(A) Correspondence between initial *y-* and *b-*. Observing Kawaguchi and Nagamine (2008) for the Tashkent manuscript and Kafalı (2009) and Mirgalayev (2017) for the Istanbul manuscript, the following four instances of correspondence were found: Initial *y-* in the Tashkent manuscript and initial *b-* in the Istanbul manuscript. For instance, (i) Tashkent 38a(72) KN *yaşğa* – Istanbul 16b(12) Ka *başğa*; (ii) Tashkent 38b(100) KN *yüküngändä* – Istanbul 17b(7) Ka *büküngende*; (iii) Tashkent 39b(122) KN *yosuqına* – Istanbul 18b(2) Ka *bosuqın*; (iv) Tashkent 40a(157) KN *Yuraldaynı* – Istanbul 20a(10) Ka *Buraldaynı*.

Because <Y> and are similar in the Arabo-Persian script, Kawaguchi and Nagamine and Kafalı likely applied different interpretations to a single character. Alternatively, it may refer to different words in the two manuscripts, or it may indicate variants of a single word. In any case, it is necessary to consult Turkic dictionaries, examine the context to determine the word's form and meaning, and if variants are possible, explain what sound changes produced them.

(B) Presence or absence of the inserted sound *-n-* within words. Observing locative case, dative case, and ablative case nouns accompanied by the third-person possessive suffix, we found instances where *-n-* was inserted before the case ending. Both the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript had instances where *-n-* was not inserted (18 cases). However, there were 8 cases where [Tashkent had *-n-* insertion, Istanbul had *-n-* insertion], and 15 cases where [Tashkent had *-n-* insertion, Istanbul did not have *-n-* insertion]. Examples where insertion occurred in both manuscripts include the following: (i) Tashkent 38b(103) KN *wilāyatında* – Istanbul 17b(11) Ka *vilāyetinde*; (ii) Tashkent 37b(69) KN *za'ıfalarındın* – Istanbul 16b(8) Ka *za'ıfelerindin*. Additionally, the following are cases where *-n-* was inserted in the Tashkent manuscript but not in the Istanbul manuscript: (i) Tashkent 37b(59) KN *wilāyatında* – Istanbul 16a(14) Ka *vilāyetide*; (ii) Tashkent 37b(64) KN *wilāyatinga* – Istanbul 16b(2) Ka *vilāyetiga*.

In Western Turkic languages such as Ottoman Turkish, *-n-* may be inserted (Schluessel, 2018: 111). The *-n-* insertion occurred between the third-person possessive suffix and case endings beginning with *d*: E.g., *aldida* / *aldında* and *yäridin* / *yärindin*. If the *-n-* insertion is a characteristic of Western Turkic languages, the Tashkent manuscript may exhibit more features of these western languages than the Istanbul manuscript. Comparing other passages and observing other characteristics of western languages could further substantiate the connection between the Tashkent manuscript and western languages.

(C) Variants of the verb *er-*. Regarding *er-* “to be,” one of the basic verbs, Chaghatay possessed two series: one with *-r-* and one without (Bodrogligeti, 2001: 248). Comparing correspondences of this verb's past tense across manuscripts yielded the following results: (i)

[Tashkent *erdi* – Rizaeddin *erdi*] (Tashkent 37b(60) – Istanbul 16a(15) and, 6 other examples); (ii) [Tashkent *erdi* – Istanbul *edi*] (Tashkent 37b (58) – Istanbul 16a(12), and 8 other examples); (iii) [Tashkent *edi* – Istanbul *erdi*] (Tashkent 39b(133) – Istanbul 19a(7) 1 example).

Older forms such as *erdi* “was” (Baburnama: *edi*), *ermäs* “is not” (Baburnama: *emäs*), and *birlä* “with” (Baburnama: *bilä*) were found in the Tashkent manuscript [Kawaguchi and Nagamine, 2008: viii]. Comparative studies by Clauson (1972: 193) and Old Turkic materials by Tekin (1967: 326) also indicated that *er-* is the older form compared to *e-*. Therefore, the above results suggest the Tashkent manuscript may preserve older features than the Istanbul manuscript. Future work should confirm other forms of this verb besides the finite past tense and examine passages beyond the scope of this study to substantiate this feature.

(D) Variants of the postposition *birlä*. The postposition *birlä(n)*, indicating accompaniment, similarly possesses not only variants with *-r-*, but also variants without *-r-*, such as *bilä(n)* (Bodrogligeti 2001: 73). This study demonstrated the following correspondences: (i) [Tashkent *birlä(n)* – Istanbul *birlä(n)*] (Tashkent 37b(69) – Istanbul 16b(9), and 3 other examples); (ii) [Tashkent *bilä* – Istanbul *bilä*] (Tashkent 38b(89) – Istanbul 17a(12) 1 example); (iii) [Tashkent *birlä(n)* – Istanbul *bilä(n)*] (Tashkent 39a(121) – Istanbul 18b(1), and 4 other examples); (iv) [Tashkent *bilä(n)* – Istanbul *birlä(n)*] (Tashkent 37b(67) – Istanbul 16b(7), and 1 other example).

In *birlä* and *bilä*, the former with *-r-* is the older form (Kawaguchi and Nagamine, 2008: viii). Therefore, it can be said that the Tashkent manuscript retains older features than the Istanbul manuscript. However, unlike the case with *er-*, the number of examples was limited. It is necessary to examine passages outside the scope of this study to substantiate this feature.

(E) Variants of the verb *ay-*. In Chaghatay, the verb *ay-* “to say” also has the variant *ayt-*. This study found the following correspondences: (i) [Tashkent *ay-* – Istanbul *ay-*] (Tashkent 38a(72) – Istanbul 16b(10), and 7 other examples); (ii) [Tashkent *ay-* – Istanbul *ayt-*] (Tashkent 39a(109) – Istanbul 17b(19), and 3 other examples); (iii) [Tashkent *ayt-* – Istanbul *ayt-*] (Tashkent 39a(105) – Istanbul 17b(14), and 5 other examples).

The form *ayt-* is the causative form of *ay-*. For some unknown reason, it lost its causative meaning as early as the 11th century in Oghuz and became synonymous with *ay-*, which then became obsolete (Clauson, 1972: 268). It is clear that *ayt-* derived from *ay-*, but if it can be said that *ay-* was once more frequently used than *ayt-*, this would support the possibility that the Tashkent manuscript retains older features than the Istanbul manuscript.

(F) Third person plural in the past tense of definite verbs. In the past tense of Chaghatay, the third-person plural form may or may not include *-lär* after *-di-* (Schluessel, 2018: 36). This study identified the following correspondences: (i) [Tashkent *-dilär* – Istanbul *-dilär*] (e.g., Tashkent 37b(70) – Istanbul 16b(9), and 17 other examples); (ii) [Tashkent *-dilär* – Istanbul *-di*] (e.g., Tashkent 37b(57) – Istanbul 16a(11), and 1 other example); (iii) [Tashkent *-di* – Istanbul *-dilär*] (e.g., Tashkent 38b(93) – Istanbul 17a(16), and 6 other examples).

Such differences between the two manuscripts may stem from variations in subject, the inclusion or omission of adjuncts, or the reflection of honorific plural forms. Tekin noted that in Old Turkic, the third person plural and third person singular were identical (Tekin, 1967: 190): E.g., *käl-ti* “they came” *te-di* “they said.” If the *-lär* suffix was not originally added to the third person plural, the Tashkent manuscript would retain an older feature than the Istanbul manuscript. It is necessary to investigate whether this feature is also present in other parts of the two manuscripts.

(G) Variants of relative pronouns. Chaghatay possesses not only the Persian-derived relative pronoun *ki*, but also the form *kim* (Schluessel, 2018: 48-49). Examination of both manuscripts yielded the following results: (i) [Tashkent *kim* – Istanbul *kim*] (Tashkent 37b (69) – Istanbul 16b(8), and 1 other example); (ii) [Tashkent *ki* – Istanbul *kim*] (Tashkent 37b(64) – Istanbul 16b(2), and 7 other examples); (iii) [Tashkent *ki* – Istanbul *ki*] (Tashkent 40a (145) – Istanbul 19b(11), 1 example); (iv) [Tashkent $\emptyset$ – Istanbul *kim*] (Tashkent 38a (71) – Istanbul 16b(10), and 5 other examples).

The word *ki* is of Persian origin, whereas *kim* derives from the interrogative words of the Turkic languages. Since the former *ki* was predominant in the Tashkent manuscript, the author or scribe of the Tashkent manuscript may have used Persian loanwords more frequently than Turkic vocabulary. It is necessary to investigate whether Persian loanwords other than *ki* are also more frequently found in the Tashkent manuscript than in the Istanbul manuscript.

We have observed and examined seven examples of correspondence from (A) to (G). Beyond these, a small number of additional correspondences were also noted between manuscripts, such as *biz* and *bizlär* “we” [Tashkent 38b(90) – Istanbul 17a(13)] and *sän* and *siz* “you” [Tashkent 39a(109) – Istanbul 18a(1)]. Furthermore, different vocabulary was used depending on the manuscript (these examples are also few): (i) [Tashkent *oğlu Yöçi Xān yādığa tüüşüp* – Istanbul *oğlu Juji Xān yādığa kelüp*] “come down – come” (Tashkent 39a(120) – Istanbul 18a(14)); (ii) [Tashkent *altun busağalı* – Istanbul *kümüş bosağalı*] “gold – silver” (Tashkent 38b(87) – Istanbul 17a(10)); (iii) [Tashkent *munda* – Istanbul *bu yerde*] “here – in this place” (Tashkent 39a(105) – Istanbul 17b(13)); (iv) [Tashkent *wa lēkin* – Istanbul *ammā*] “but” (Tashkent 39a(113) – Istanbul 18a(6)).

Conclusion

The Chingiz-nama has gained attention as a key text for understanding the history of Altyn Orda. Two manuscripts of the Chingiz-nama are known: the Tashkent manuscript and the Istanbul manuscript. Upon examining corresponding pages between the Tashkent and Istanbul manuscripts, it was found that Tashkent manuscript pages 36a-59a correspond to Istanbul manuscript pages Ia-IIb, 16a-48a. This result differs from Validov’s (1915: 320) assertion that the Istanbul manuscript corresponds to pages 15b-46b. Furthermore, we narrowed our focus to specific corresponding pages and compared the linguistic features of both manuscripts. The insertion of the sound *-n-* indicates that the Tashkent manuscript exhibits more western Turkic features than the Istanbul manuscript. The retention of the *-r-* in the verb *er-* and the postposition *birlä* indicates that the Tashkent manuscript preserves older Turkic features compared to the Istanbul manuscript. The use of the relative pronoun *ki* reveals that the Tashkent manuscript shows strong Persian influence. As this is a partial investigation, other sections of the Chingiz-nama require examination. This paper proposed several research themes for Chaghatay using the Tashkent and Istanbul manuscripts. Following these proposals, we aim to provide data contributing to the historical study of Altyn Orda by describing the language of the Chingiz-nama’s manuscripts.

References:

- Bodrogligeti, 2001 – *Bodrogligeti A.J.E.* A grammar of Chagatay. München: Lincom Europa, 2001. 437 p.
- Clauson, 1972 – *Clauson G.* An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: University Press, 1972. 1034 p.
- Eckmann, 1966 – *Eckmann J.* Chagatay manual. Bloomington: Indiana University, 1966. 340 p.
- Göncöl, 2023 – *Göncöl C.* Redactions and Dates of the Compilation of the Čingiz-nāmā of Ötämiš Hājjī. *Zolotoordynskoye obozreniye*. 2023. No.11(3). P. 582-591.
- Johanson, 1998 – *Johanson L.* The history of Turkic. In: Johanson and Csató, É.Á. The Turkic languages. London: Routledge, 1998. P. 81-125.
- Kafalı, 2009 – *Kafalı M.* Ötemiş Hacı’ya göre Cuci Ulusu’nun tarihi. Ankara: Öncü Basımev, 2009. 160 p. (in Tur.)
- Kawaguchi and Nagamine, 2008 – *Kawaguchi T., H. Nagamine.* Ötämiš haajii. Čingiz-nāma: Introduction, Annotated Translation, Transcription and Critical Text. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2008. 191 p. (in Jap.)
- Kawaguchi and Nagamine, 2013 – *Kawaguchi T., H. Nagamine.* Rethinking the History of Ulūs Juučii/Jöči// *Inner Asian Studies* 2013. No.28: P. 27-51. (in Jap.)

- Mirgaleev, 2017 – *Mirgaleev I.M.* Utemiš Hadži Kara tavarikh. Kazan': Institut istorii im. Š. Mardžani AN RT, 2017. 312 p. (in Rus.)
- Mirgaleev, 2019 – *Mirgaleev I.M.* Utemiš-hadži. Kara tavarikh: Faksimile. Kazan': Institut istorii im. Š. Mardžani AN RT, 2019. 160 p. (in Rus.)
- Nagamine, 2014 – *Nagamine H.* On Qādir 'Alī Beg's Historiography: The values as Sources and Historical Perceptions of the Historiographies of Successor States to Ulūs-i Jūchī/Jochi// The world of Islam. 2014. No.81. P.1-31. (in Jap.)
- Schluessel, 2018 – *Schluessel E.* An introduction to Chaghatay: A graded textbook for reading Central Asian sources. Michigan: Michigan Publishing, 2018. 250 p.
- Suleimenov, 2006 – *Suleimenov atyndaghy Shyghystanu instituty.* Qazaqstan tarixy turaly turki derektemeleri, III tom, Otemis qajynnyng "Shynggys-namesi" tilining korsetkish-sozdigi. Almaty, Daik-press, 2006. 302 p. (in Kaz.)
- Tekin, 1967 – *Tekin T.* A grammar of Orkhon Turkic. Indiana University Publications, 1967. 419 p.
- Validov', 1915 – *Validov A.Z.* Vostochnyya rukopisi v' Ferganskoy oblasti// Zapiski Vostochnago otdbleniya. Petrogoad': Tiprgrafiya imperatorskoy akademi nauk'. 1915. P. 303-320. (in Rus.)
- Yudin, 1992 – *Yudin V.P.* Utemish-khadzhi, Chingiz-name, Faksimile, perevod, transkriptsiya, tekstologicheskiye prtmehaniya, issledvaniye. Alma-ata: Ghylym, 1992. 296 p. (in Rus.)

^{1*}**Ниномия Такаши**

¹Цукуба университети, Цукуба, Жапония

E-mail: ¹s0430062.ninomiya@gmail.com

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫН ТҮСІНУГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ЕКІ «ШЫҢҒЫС-НАМА» ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ТІЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ АЛҒАШҚЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. «Шыңғыс-нама» Жошы Ұлысының (Алтын Орданың) тарихын зерттеуде маңызды дерек көзі болып табылады. Ол Жошы Ұлысының мұрагер мемлекеттерінің бірі – Хиуа хандығында жазылған. «Шыңғыс-нама» стандартты шағатай тілінде емес, батыс түркі тілдерінің ықпалы бар шағатай тілі нұсқасында жазылған тарихи шығарма болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты – осы тарихи мәтіннің тілдік ерекшеліктерін сипаттау. «Шыңғыс-нама» шығармасының екі қолжазбасы сақталған: Ташкент және Ыстамбұл нұсқалары. Бұл зерттеуде екі қолжазбаның зерттелу тарихы қарастырылып, олардың тілін шағатай тілі тұрғысынан талдау бағыттары ұсынылды. Ташкент пен Ыстамбұл қолжазбаларының сәйкес беттерін салыстыру нәтижесінде Ташкент нұсқасы 36а–59а (47 бет) аралығын, ал Ыстамбұл нұсқасы Іа–ІІb және 16а–48а (69 бет) аралығын қамтитыны анықталды. Бұл нәтиже Валидовтың (1915: 320) Ташкент нұсқасы Ыстамбұл нұсқасының 15b–46b беттеріне сәйкес келеді деген пікірімен сәйкес келмейді. Сонымен қатар, алдын ала зерттеу ретінде екі әңгімеге – Шыңғыс хан туралы және Ішен хан (Орда хан) мен Сайын хан (Бату хан) туралы оқиғаларға (Ташкент: 37b (56) – 40a (157)) – назар аударылып, екі нұсқаның жазуы, сөздік қоры және грамматикасы салыстырылды. Ташкент нұсқасында Ыстамбұл нұсқасына қарағанда *-n*-дыбысының жиі енгізілуі, *er-* етістігі мен *birlä* шылауындағы *-r-* дыбысының жиі сақталуы, сондай-ақ *ki* қатысты есімдігінің жиірек қолданылуы байқалды. Осы тілдік ерекшеліктерге сүйене отырып, Ташкент нұсқасы Ыстамбұл нұсқасына қарағанда батыс диалектісінің белгілерін көбірек сақтағаны, көне түркі тілінің элементтерін көбірек көрсететіні және парсы тілінің әсерін байқататыны анықталды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Шыңғыс-нама, шағатай тілі, Ташкент қолжазбасы, Ыстамбұл қолжазбасы

Қаржыландыру: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылды (жоба ИРН BR24992878 – XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу).

¹*Ниномия Такаши

¹Университета Цукуба, Цукуба, Япония

E-mail: ¹s0430062.ninomiya@gmail.com

ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЙ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ДВУХ РУКОПИСЕЙ «ЧИНГИЗ-НАМЕ»: К ПОНИМАНИЮ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация. «Чингиз-наме» играет важную роль в изучении истории Алтын Орды (Улуса Джучи). Произведение было написано в Хивинском ханстве, одном из государств-наследников Улуса Джучи. «Чингиз-наме» представляет собой исторический текст, написанный не на стандартном чагатайском языке, а на его варианте, подвергнувшись влиянию западнотюркских языков. Авторы ставят целью описать языковые особенности этого произведения. Сохранились две рукописи «Чингиз-наме»: ташкентская и стамбульская. В исследовании рассмотрена история их изучения и предложены лингвистические направления анализа чагатайского языка данного текста. При сравнении соответствующих страниц ташкентской и стамбульской рукописей было установлено, что ташкентская рукопись (36а–59а, 47 страниц) соответствует Ia–IIb и 16а–48а (69 страниц) стамбульской. Этот результат отличается от утверждения Валидова (1915: 320), согласно которому ташкентская рукопись соответствовала 15b–46b стамбульской. В качестве предварительного анализа были рассмотрены два повествования — о Чингис-хане и об Ичен-хане (Орда-хане) и Сайын-хане (Бату-хане) (Ташкент: 37b (56) – 40а (157)) – с сопоставлением письма, лексики и грамматики обеих рукописей. Ташкентская рукопись демонстрирует более частое вставление звука -n-, лучшее сохранение -r- в глаголе *er-* и послелого *birlä*, а также более частое употребление относительного местоимения *ki*. На основании выявленных языковых особенностей установлено, что ташкентская рукопись отражает более западные диалектные черты, сохраняет более архаичные элементы тюркских языков и обнаруживает влияние персидского языка.

Ключевые слова: Алтын Орда, Чингиз-наме, чагатайский язык, ташкентская рукопись, стамбульская рукопись

Источник финансирования: Исследование выполнено при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования (проект ИРН BR24992878 – Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII–XV веках).

Information about the authors:

Ninomiya Takashi, PhD., Coordinator, Almaty Office, University of Tsukuba, Tsukuba, Japan; Invited professor, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Ниномия Такаши, PhD., Цукуба университетінің Алматыдағы кеңсесінің координатор, Цукуба, Жапония; Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шақырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Ниномия Такаши, PhD., Координатор алматинского офиса Университета Цукуба, Цукуба, Япония; приглашённый профессор, факультета востоковедения, Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

*¹Жомарт Е. ²Әбиденқызы А. ³Қадыл Т.

^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ²ainurbay-67@mail.ru, ³taldaobekashimhan@gmail.com

XVIII-XIX ҒАСЫРДА ІЛЕ ӨңІРІНДЕ БОЛҒАН ТАРИХИ Оқиғалар: Жетісу Қазақтарының Ілеге қоныс аударуы және патшалық Ресейдің Ілеге шабуыл жасауы

Аңдатпа. Бұл мақалада XVIII–XIX ғасырлардағы Іле өңірінің саяси жағдайы қарастырылған. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Цин (Чин) патшалығының құрамына енген Іле өңірінің әскери, әкімшілік жүйесінің қалыптасуы, стратегиялық маңызы таладанады. Цин билігі Іле өлкесін қорғау мақсатында түрлі этникалық топтардан құралған әскерлер орналастырып, шекаралық тәртіп пен ішкі қоныстану саясатын қатаң жүргізді. Жұмыстың басты мақсаты – Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы саяси, этникалық және әскери-әкімшілік тарихын ішкерлей зерттеу арқылы, қазақ халқының осы өлкедегі ықпалын, қоныстану үдерісін көрсету. Зерттеу әдістері – тарихи-хронологиялық әдіс: Іле өңірінің саяси-әлеуметтік тарихын кезең-кезеңімен жүйелеу үшін пайдаланылды; деректану әдіс: архивтік құжаттар, патшалық Ресейдің статистикалық мәліметтері, Цин патшалығының орда естеліктері, ресми хаттамалар; салыстырмалы талдау: түрлі ғалымдардың (Қазақстан, Ресей, Қытай, Еуропа, АҚШ) зерттеулеріне сүйену. Мұрағаттық және дерекнамалық әдіс: Іле өңірі туралы зерттеушілердің жазбаларын талдау. Статистикалық талдау әдісі: Іле өңіріндегі халық санағы негізінде этникалық құрам, отырықшы мен көшпелі халықтар арақатынасы статистикалық негізде қарастырылды және көші-қон үдерістерінің сандық сипаттамасы берілді. Міндеттерге, Іле өңірінің тарихи геосаяси жағдайын сипаттау; Цин патшалығының Іле өңіріндегі әскери-әкімшілік құрылымдарын нақтылау; Қазақтардың Іле өңіріне қоныстану себептері мен кезеңдерін (1830–1871 жж.) анықтау; Іле сұлтандығының құрылу тарихын, этникалық құрамын және әлеуметтік-саяси құрылымын сипаттау; Патшалық Ресей мен Цинь империясы арасындағы Іле аймағын сату және сатып алу келісімін талдау. Зерттеудің нәтижелерінде, Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы тарихи тағдыры – Жоңғар хандығының күйреуінен бастап Цинь империясының отарлау саясатына дейінгі аралық нақты сипатталды. Іле генерал мекемесінің құрылуы, оның билік құрылымы, басқару әдістері мен отарлық саясаты архивтік және деректік материалдар арқылы ашып көрсетілді. Қазақтар мен қырғыздардың Ілеге көшуі мен қоныстануының саяси және этникалық астары ашылды. Іле сұлтандығының құрылуы, халық құрамы мен оның күйреу себептері жүйеленіп берілді. Қазақтардың Іле өңіріндегі рөлі мен ықпалы, Іле көтерілісі кезіндегі іс-әрекеттері нақты деректер арқылы дәлелденді. Патшалық Ресей мен Қытай империясының ықпалы арасындағы жергілікті саяси динамика мен жер дауы айқындалды. Тарихи тұлғалардың (Саурық, Жетен, Балбай, Дүрәлі) ұлт-азаттық күрестегі орны дереккөздер негізінде көрсетілді.

Кілт сөздер: Іле өңірі, Цин империясы, патшалық Ресей, қарауыл қалмақтар, Іле сұлтандығы, Жетісу қазақтары, Өөлт қалмақтар, Шахар қалмақтар, Торғауыт қалмақтар, Текес.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған.

Кіріспе

Іле өңірі – Қытайдың батыс өңіріндегі стратегиялық маңызы зор, табиғи-географиялық және тарихи-саяси тұрғыдан аса құнды аймақтардың бірі. Бұл өлке ежелден бері үйсін-түркі және моңғол тектес көшпелі халықтардың қоныстану, өзара ықпалдасу және қақтығысу алаңы болған. Әсіресе XVIII ғасырдың ортасынан бастап яғни Жоңғар хандығы жойылып, Іле аймағы Цин (Чин) патшалығының қол астына өткеннен кейін бұл өңірде түбегейлі саяси-әлеуметтік өзгерістер басталды. Қытайдың бұл аймақтағы отарлық саясаты жаңа әкімшілік құрылымдардың пайда болуына жол ашты. Сонымен бірге әскери бекіністерді нығайтып, өзге этностарды (мәселен, тараншы, дүңген, сібе, солон, шахар қалмақ, торғауыт-қалмақ) қоныстандыру арқылы қазақ елімен болған шекара қауіпсіздігін күшейтті. Бұл халықтар Ілеге барған қазақтардың жағдайына үлкен әсер етті. XIX ғасырдың ортасында Ресей империясының Жетісу бағытына қарай кеңеюі Іле өңіріндегі саяси ахуалды одан әрі күрделендірді. Бұл жағдай қазақтардың Ілеге қоныс аудару үдерісін жеделдетіп, Іле бойында әлеуметтік, этностық және саяси қатынастар шиеленісе түсті. Қазақтардың өз жерінде қысымға ұшырауы, жайылым тапшылығы, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық көтеріліс жасауы, патшылық Ресейдің мұздай қаруланған жасағына төтеп бере алмай кері шегініп Ілеге өтуіне алып келді. Қазақтардың Ілеге баруы ондағы тараншы-дүңгендердің Цин билігіне қарсы көтерілуіне күш берді. Бұл көтеріліске қазақтардың да қатысуы – Іле сұлтандығының құрылуына жол ашты. Осы мақалада XVIII-XIX ғасырларда Іле өңірінде болған тарихи үдерістер мен оқиғалар кеңінен талданып, Іле өңірінің саяси жағдайы, ондағы қазақ халқының орны мен атқарған рөлі ғылыми тұрғыда қарастырылады. Мақсат – Іле өлкесінің қазақ тарихындағы маңызын ашып көрсету, әрі олардың отаршылдыққа қарсы күрестері талданады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу жұмысы бүгінде Қытай Халық Республикасының құрамындағы Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы тарихи-саяси жағдайын, Цин (Чин) патшалығының әкімшілік басқару жүйесін, этнодемографиялық өзгерістерін және қазақ халқының Іле өңіріне қатысты көші-қон, саяси, әскери іс-әрекеттерін тарихи дереккөздер мен ғылыми еңбектер негізінде талдауға арналған. Зерттеу барысында төмендегідей материалдар мен әдістер қолданылды: Мұрағаттық және жазбаша тарихи деректер: Цин патшалығының ресми орда естеліктері (Гаузұң, Рын Зұң патшаның орда естеліктері); Шыңжаң университеті мен Шыңжаң халық баспасынан шыққан өңірлік тарих кітаптары («Шыңжаңның жергілікті тарихы», «Іле көркі»); Цин дәуірінің әскер құрылымы мен шекара саясаты туралы қытай тіліндегі еңбектер (Уың Уыну, У Шу); Қазақ тарихшыларының еңбектері (Жүнісұлы Жақып, Мұқаметқанұлы Нәбижан, Мәшірепұлы Мұратәлі және т.б.); Патшалық Ресейдің мұрағаттық құжаттары мен саяси-шолу жазбалары (Аристов Н., Джемгерчинов Б., Колпаковский, Пантусов және т.б.); Бұдан сырт Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұралары да тиісінше пайдаланылды. Зерттеу әдістері: Тарихи-ғылыми талдау әдісі арқылы оқиғалар желісі мен себеп-салдар байланыстарын талдау; Түрлі дереккөздерді салыстыра отырып, шынайы тарихи картинаны қалыптастыру. Салыстырмалы әдіс арқылы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы саяси және экономикалық қарым-қатынасты салыстырмалы түрде зерттеу; Қалмақтар мен қазақтар арасындағы әскери қақтығыстар мен олардың нәтижелерін өңірлік тұрғыда қарастыру. Картографиялық-географиялық әдіс арқылы қазақ руларының көші-қоны мен қоныстанған аумақтарын картаға түсіру; Тарихи шекаралар мен әскери бекіністердің орналасуын географиялық тұрғыдан талдау. Этнографиялық-антропологиялық әдіс арқылы қазақ, ұйғыр, дүңген, қалмақ, сібе және солаң халықтарының өзара қарым-қатынасын, қоныстану және мәдени ерекшеліктерін зерттеу; Іле өңіріндегі көпұлтты қоғам құрылымын этникалық тұрғыдан бағамдау. Мәтіндік контентті талдау әдісі арқылы қытай, орыс, қазақ тіліндегі тарихи құжаттарды мәтіндік сараптау арқылы нақты деректерді анықтау; Тұлғалық

деректер мен тарихи оқиғаларды жүйелеу. Сонымен қатар аталған тақырып бойынша тарихшылардың, шығыстанушылардың, саясаттанушылар мен әлеуметтанушылардың осы саладағы еңбектері қарастырылды.

Талқылау

Тақырып Қазақстанда да, Қытайда да, Ресейде де және Батыс Еуропадағы зерттеушілер тарапынан кең қарастырылған. Нәбижан Мұқаметханұлы «Қытайдағы қазақтар», XIX ғасырдағы Қазақ–Қытай қатынастары, Цин империясының әкімшілік жүйесі, Іле генерал-губернаторлығы, қазақтардың көші-қоны және саяси қарым-қатынас туралы ең кең еңбектердің бірі. Жақып Мырзахан өзінің «Қазақ-қытай саяси қатынастарының тарихы» кітабында көне дәуірден XX ғасырға дейінгі байланыстарды, соның ішінде Іле мәселесін архивтік деректермен талдаған. Мұратәлі Мәшірепұлы Іле аймағындағы қазақтар, Іле сұлтандығы, Тараншы–дүңген көтерілістері туралы еңбектері бар. Талас Омарбеков, Зардыхан Қинаятұлы – Жоңғарияның күйреуі, Цин отарлауы және Жетісу қазақтарының оңтүстік-шығыс бағыттағы қоныс аударуы туралы жан-жақты зерттеулер жүргізген. Камал Әбіжан, Б. Көмеков, Х. Әбжанов – Цин дәуірі, қазақ шекарасы, қазақ–қалмақ қатынастары жайлы еңбектер. Шоқан Уәлиханов – «Жоңғария очерктері», «Ыстықкөлге саяхат», «Қырғыз-қазақ далалары туралы» Іле өңірінің этнографиясы мен саяси жағдайына алғашқы ғылыми сипаттама берген. Н.А. Аристов – «Түркі халықтарының этникалық құрамы» Жетісу, Іле өңірінің ру-тайпалық құрылымы, қазақтардың қоныстануы туралы маңызды деректер берген. Б. Джамгерчинов – Жетісу мен Іле бойындағы орыс әкімшілігінді бақылау жазбаларын жасаған. Г. Колпаковский – Жетісу облысының әскери губернаторы өз есептерінде Іле көтерілісі, Тараншы–дүңген оқиғалары, қазақтардың Ілеге өтуін жан-жақты сипаттаған. Е.П. Михаэлис, И.А. Владыкин, П.И. Пашино – Жетісу аймағының этнографиясы, әкімшілік-саяси тарихы, Ресей–Қытай шекарасы туралы еңбектер қалдырған. Уаң Уэнью (王文宇) – «Шыңжаң тарихы» (新疆史) Ыстықкөл–Іле аймағындағы Цин әкімшілігі, Іле генерал мекемесі, әскери құрылымдар туралы толық мәлімет береді.

У Шу (吴树) – Цин дәуіріндегі шекара бекіністері, сегіз жалаулы әскер, Іле аймағындағы қалмақтар мен тараншылардың қоныстануы туралы зерттеген. «Іле хронографиясы» (《伊犁志》), «Шыңжаңның жергілікті тарихы» (《新疆通志》) – Іле өңірінің әкімшілік, демографиялық, әскери тарихына арналған классикалық қытай дереккөздері.

Джонатан Спенс (Jonathan Spence) Цин империясының құрылымы мен шекара саясаты туралы еңбектері Іле өңірінің әкімшілік жүйесін талдауда маңызды. Питер Перду (Peter Perdue) «China Marches West» Жоңғария мен Цин империясының қақтығысы, Іленің геосаяси маңызы, қазақ–қалмақ қатынастары жөнінде ең беделді зерттеу.

Мақалада Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы тарихи дамуын, ондағы саяси, этникалық және әлеуметтік өзгерістер жан-жақты қарастырылды. Цин империясының жоңғар хандығын жойып, Іле аймағын өз билігіне қаратқаннан кейінгі жағдай нақты деректер арқылы сипатталды. Бұл кезең – қазақ халқы үшін өте маңызды тарихи бетбұрыс, өйткені жоңғарлардан босаған жерлерге қазақ рулары қайта қоныстанып, шекаралық аймақтарда жаңа саяси-этникалық қатынастар қалыптаса бастады. Мақалада Цин үкіметінің Іле өңірін басқару жүйесі, атап айтқанда Іле генерал-губернаторлығының құрылуы мен сегіз жалаулы әскер жүйесінің енгізілуі туралы тың мәліметтер келтірілген. Бұл құрылымдар арқылы Қытай империясы аймақтағы үстемдігін нығайтуға тырысқаны байқалады. Алайда, Іледегі мұсылман халықтарының бұл саясатқа қарсы күресі де мақалада кеңінен көрініс тапқан. Саурық, Жетен, Дүрәлі сынды қазақ батырлары мен отарлық билікке қарсы қозғалыстары атап өтілді. Жетісу жерінде патшалық Ресейге қарсы ұлт-азаттық көтерілістердің ұлттық сипатқа ие болғаны, сондай-ақ Іле көтерілісінің туылуы және Іле

сұлтандығының құрылуы – мақаладағы басты назар аударуға тұрарлық тарихи оқиғалар. Мақаланың құндылығы – оның тарихи дереккөздерге сүйенуі мен қазақ халқының мүддесі тұрғысынан мәселені қарастыруында. Қазақтардың Іле өңіріне қайта оралуының тек көші- қон мәселесі ғана емес, сонымен қатар ұлттық мүдде мен тарихи атамекенге қайта қоныстанудың бір қыры екені көрсетілді. Іле өңірі – тек географиялық аймақ емес, сонымен бірге отаршылдық пен азаттық жолындағы тарихи шайқастардың аренасы болғаны мақалада нақты айқындалады.

Зерттеу нәтижелері

Бүгінгі күні Қытай Халық Республикасының құрамындағы Іле өңірінің тарихы тым арыда жатыр. Бұл өлкені екі жарым мың жылдан бері қарай үйсін-түркілер мекендеді. Олардан кейін де көптеген халықтарға мекен болып, тағдыры таласқа, тарихы талқыға айналып келді. Бұл өлкедегі Алмалық қаласы XIII ғасырда Шағатай хандығының орталығы болса, XIV ғасырда Моғолстанның астанасы болды. XV-XVII ғасырлар аралығында Қазақ Хандығының құрамында болды. XVII ғасырда Жоңғарлардың бақылауына өтіп, ордасын тіктеді. XVIII ғасырдың екінші жартысында жоңғар қалмақтарына батыстан қазақтар шабуыл жасады. Ал шығыс жағынан 1758 жылы Жау Хуей генерал бастаған Цин армиясы соққы берді. Жоңғар хандығындағы 600 мың халықтың 30%-ы ғана тірі қалған. Қазақ Хандығы мен Цин патшалығының түйіліскен тұсынан Жетісу жері екіге бөлініп, батысы Қазақ хандығына, шығысы (Іле өңірі) Цин билігіне тәуелді болып, шекара келісімі жасалды.

Цин патшалығы қазақтармен шекаралас өңірлердің қауіпсіздігіне қатты көңіл бөлді. 1762 жылы Цин патшалығы Іле өңірінде Іле генерал мекемесін құрып, әскери штабын Қорғасқа тіктеді. Қалың әскерін қаруландырып, Ілені қорғауға орналастырды. Іленің XVIII ғасырдың екінші жартысындағы саяси жағдайы былай еді: Қытай тарихшысы Уын Уынудың айтуынша, Іледегі Цин патшалығының әскер саны 20-30 мың адам болған екен.

Бұл әскерлер негізінен «сегіз жалаулы және жасыл жалаулы» болып екі топқа жіктелді. Бұдан басқа қорғаныс әскерлері және ауыспалы қорғаныс әскерлері деген армиясы болды. Сегіз жалаулы әскерлер негізінен манжулардан, қалмақтардан, сібелерден (шибе, шибо), солаңдардан (дағұр) құралған қосын еді. Жасыл жалаулы әскерлері қытайлардан құралған. Ауыспалы шекара қорғаныс әскерлері үш жылда немесе бес жылда ауыстырылды. Цин патшалығы бұрынғы жоңғарлардың өріс өңірлерінің барлығы өзіме тәуелді болады, бірақ қазақтар сұғынып кірмейді деуге болмайды деген оймен, Тянь Шанның солтүстік аяғынан оңтүстігіне қарай көлбеген тау сілеміндегі қатынас жолдарына, тау асуларына қарауыл орнатып, белгі қойып, сол жерлерде қазақтардан сақтанатын әрі сыртқы жауды барлайтын ереже орнатқан (Мұқаметқанұлы, 1997:52-53).

Тарихқа көз жіберсек, Іле өңірі Жоңғар халқының қорғаны болған. Цин империясы Жоңғария мен Қашқарды жаулап алғаннан кейін Іле шекаралық аймақ (фанбу 藩部) ретінде пайда болды. Сол арқылы тұтас Шыңжаңды бақылайтын Іле әскери генерал-губернаторлығы құрылды. Маньчжур және моңғол сегіз жалаулы гарнизондары (Хуэйюань қаласында орналасқан 4240 адам, Хуин қаласында 2144 адам) және жасыл жалаулы әскерлер (оның ішінде Люин 3000 адам), 1837 чахар моңғол, 1018 сібе және 1018 солон, 1200 ойрад моңғолдары Іле төңірегіне орналасты. Олар өз орындарында оккупация күштері ретінде қызмет ету үшін жасалды (Wang, 1993:100).

Цин патшалығы үкіметі 1762 жылы Іленің генералы етіп Мин Руиды сайлады. 1767 жылы Мин Руидің орнына Агуиды тағайындады. 1768 жылы Агуидың орнына И Лету сайланды. Осылайша, Ілені 1762 жылдан, 1911 жылға дейін 51 генерал басқарды.

Қытай деректеріне қарағанда, Цяньлунның (Чиянлұңның) 25 жылы (1760 ж.) ақылшы Әнби Агуи Іленің іс басқару басшылығына тағайындалады. Іле тұтас Шинжияңның орталығы болып, әскери мекеме құрылды. Сүйдін, Күре, Баяндай қатарлы 9 ірі әскери бекініс салынып, әкімшілік құрылым қалыптасады. Іле Шыңжаңдағы әскер саны ең көп орын болды.

1764 жылы қиыр шығыстан 4 мың сібені (маньчжу-тұңғұс тілдес ұлт) Ілеге көшіріп әкеліп, шекара күзетуге қойды. Цяньлунның (Чиянлұн) 25 (1760) жылы Оңтүстік Шыңжаңның Ақсу, Хотан, Құмыл, Тұрпан қатарлы жерлерінен ұйғырларды Ілеге көшіреді (Іле көркі, 1990:339). Осы мезгілдерде Ішкі Моңғол мен Цинхайдан (Qing hai) бірнеше мың шахар қалмақтарын да Іле мен Бұраталаға көшіріп, шекара қарауылдығына қойды. 1771-1775 жылдары Еділ бойынан 15 мың түтін торғауыт қалмақтары Шыңжаңға көшіп келеді. Іледегі сегіз жалаулы әскерлер мен жасыл жалаулы әскерлердің жалпы саны 14 мың адам болды. Демек, 1780 жылдары Іледе әскер саны 14 мың, ойрат, торғауыт, шорас, шахар қатарлы қалмақ тайпаларының жалпы саны 60-70 мың адам, сібе, солаң, маньчжу, қытайлар 5-6 мың, тараншылар (ұйғырлар) 20 мың, жалпы 100 мыңнан астам халық тұрып жатты.

Цин патшалығы Цяньлунның (Чиянлұн) 33 жылы (1768 жыл) Оңтүстік Шыңжаңнан Ілеге келген ұйғырлардың саны 6383 түтінге жеткен. Олардың 600 түтіні Қайнұққа, 1100 түтіні Борбосынға, 900 түтіні Жырғалаңға, 400 түтіні Тасөстеңге, 600 түтіні Арөстеңге, 600 түтіні Байтоғайға, 800 түтіні Қонақайға, 500 түтіні Дардамтыға қоныстанды (Шыңжаңның..., 1992: 44). Сонымен бірге Жаманты, Қараүстең, Қонақай, Қорғас, Чұлұқай, Қас, Сүптай, Ұлантай қатарлы жерлерге де орналастырып, егін ектіреді. Әр түтінге жылына 148 пұт бидай, бір қой салығын жүргізеді. Оның сыртында Қытай әскерлерін отынмен және көрпе, киім-кешекпен қамдау міндеттеледі. Қашқандарына өлім жазасын кесті. Іледегі жерлік қалмақтар оларды «тараншы» (егінші) деп атаса, қытайлар «чанту» (缠头) деп атады. Осылайша Іледе тараншы қауымы қалыптасты.

Цин үкіметі Қорғастан ары қарайғы (шығысқа қарай) елді өз адамдары ретінде «Қарауыл ішіндегілер» деп есептеп, өздерінің заң-ережелері арқылы басқарып, салық алып тұрды. Қорғастан батысқа қарайғы елді «Қарауыл сыртындағылар» деп есептеді. Цин билігі қарауыл сыртындағылар (қазақтар) «Ілеге шабуыл жасауы мүмкін», – деп қауіптеніп, қарым-қатынас жасағанда өте сақтықпен қарап, Іленің қорғаныс шебін күшейтті. Тіпті қазақтардың «қарауыл ішіне» (Ілеге) кіруіне қатаң тыйым салды. XVIII ғасырдың ортасында жасасқан қазақ-қытай шекара келісімдері өз күшін жоймады. 1766 жылы жетісулық Татабай бастаған 11 қазақ Цин үкіметінен Ілеге барып қоныстануды сұраған. Іле генерал мекемесі олардың келуіне жол бермейді. Яғни бұл қазақтарды Ілеге орналастырсақ, басқа қазақтардың арасынан да Ілеге қарай көшіп келетіндері көбейеді. Жерімізге келген қазақтарға жаза қолданайық десек, олар топтасып келіп бізден кек алады әрі екі ел арасындағы сауда тоқтайды деп есептеген. Осы деректерге негізделіп, XVIII ғасырда Цин билігі қарауыл сыртындағы қазақтарды өте қуатты күш ретінде бағалағаны байқалады.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақ хандығы мен Цин патшалығының арасындағы сауда-экономикалық байланыс жақсарды. Қара Төлеш деген кісі бастаған Атбан (Албан), Су Уаң (Суан) атты Ғтық (ру) адамдарының 1762 жылы қыркүйек айының 10-12 күндері Ілеге 1300, Үрімжіге 4200 жылқы әкеліп жасаған саудасы айта қаларлық үлкен сауда болған (Жүнісұлы, 2004:192). Қазақ хандығы мен Цин патшалығы шекара сызығын анықтаған соң, екі елдің арасында XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталған сауда-экономикалық байланыс ұзаққа созылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Қарқара жәрмеңкесі ашылып, XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін жанданды.

Цин патшалығы ордасы 1805 жылы шекара қорғаныс ұлықтарына: «бұрынғы Цяньлун патшаның 60-шы жылғы (1795 жылы) жылжымалы қарауылдың ішкі жағындағы бірнеше он шақырым жер қазақтардың қыстауына бекітілсін, сонымен бірге олардың талабы бойынша үлкенді-кішілі қарауылдың сыртындағы жүз неше түтін қоныстанатын жер қазақтардың қыстаулығы мен күзеулігіне берілсін. Осы арқылы біздің оларға қаратқан қайырымдылығымызды білдіру керек» (Цин патшалығы..., 1995: 20-21), – деген бұйрығын негізге алып, XIX ғасырдың бірінші жартысында Жетісу қазақтарынан Қабанбай Садыұлы, Бұқарбай (Бұқа) Қабанбайұлы, Бекмырза Қауменұлы, Дадай Алжанбайұлы, Едіге Дүңкебайұлы қатарлы би-батырлар бастаған біраз ел бастабында Іленің Шапшал, Тоғызтарау өңіріне мал отарлатып

келген. Одан кейін 1862 жылы Саурық батыр бастаған қазақтар Іледегі қалмақтарды талқандаған соң Күнес, Нылқы, Тоғызтарау, Текес өңірлеріне де жайғасқан.

1850 жылға қарай Цин империясының Ресеймен қарым-қатынасы күрт өзгерді: енді үстем күш Ресей еді. 1727 жылғы келісім бойынша екі империя арасындағы бүкіл сауда тек Байқал көлінің оңтүстігіндегі Кяхта қаласы арқылы өтуге тиіс болатын. Алайда, 1840 жылға қарай Ресей саудагерлері Шыңжаңда рұқсатсыз-ақ сауда жүргізіп жатты. Бұл әрекет 1851 жылы жасалған Құлжа келісімі арқылы ресми бекітілді: Ресей көпестері Іле аңғарында еркін сауда жасау құқығына ие болды, сонымен бірге Ресейге Құлжа мен Тарбағатайда (Шәуешекте) консулдық ашуға рұқсат берілді (Халид, 2025:88). Сол арқылы Ресей империясы керуен жолдарын қорғауды желеу етіп, Жетісудың әр жеріне бекініс салды.

1860 жылдан бастап Жетісу жерінде патшалық Ресейдің билігін мойындамай, оларға қарсы көтеріліс жасаған Саурық, Жетен батырлар бастаған қазақтар Ілеге қарай үдере көшті. Бұл туралы жазбаша жеткен мәліметтерде былай дейді: «1865–1866 жылдары, орыс әкімшілігінің 1866 жылғы ресми мәліметіне қарағанда, Алатау округінің 841 түтіні Қытайға өткен. Олардың арасында Албанның Саурық, Малабай, Жетен (500 түтінмен өткен) батырлары, Еспер, Қасаболат, Әліке биі, Суанның Өстемір биі, Тезек төренің бауыры Дүрәлі сұлтан, қырғыздың Бұғы руының Сабатар молдасы болған. Құлжаға қарай өткендердің жалпы саны 5500-дей түтінді, 23340 адамды құраған» (Аристов, 1871).

Тезек төре 1865 жылы Алатау округінің бастығына бірнеше рет қайырылып, қазақтардың Қытайға өтіп кетуін тоқтату үшін Алтынемелге отряд жіберуді өтінген болатын. Ол Дүрәлі сұлтан мен Жетен батыр бастаған Албанның 3000 түтіні Қытайға көшіп кеткенін және мұнда қалған ауылдарды да өздеріне қосылуға шақырып жатқанын айтқан. Шекаралық отрядтарға қазақ-қырғыз ауылдарының Ілеге өтуіне жол бермеуге бұйрық берілді. Бұған қарамастан, Албан Саурық батыр және Дүрәлі сұлтан, Бұғының Балбай манабы бастаған қазақ, қырғыз қолы көшуді жалғастырды (Джамгерчинов, 1966:271). Анығында, Саурық батырдың Ілеге өтуі 1860 жылдары да болған. Қытайдың жазбаша деректерінде 1862 жылы Саурық батырдың аты аталады. 1862 жылы Айт, Бозым, Алжан, Сегізсары рулары атынан Саурық Түменбайұлы бастап 12 адам қол қойып, бармағын басады. Араларында 5 ақалақшы бар. Олардың хатталған аты төмендегідей: Назардыңұлы Қожақ (Қожеке – авт.) ақалақшы, ақалақшы Қабанбайдыңұлы, Жәнібектіңұлы Жанат, ақалақшы Түстікбайдыңұлы және Смайыл ақалақшы (Іле тарихы, 2014:141). Оларға ақалақшылық (болыстық) мәнсап Цинь патшалығы жағынан берілген. Қатысқан 5 ақалақшының (болыс) арасынан Назардыңұлы Қожақ (Қожеке), Жәнібектіңұлы Жанат, Сымайыл қатарлы үш ақалақшы өз аттарынан қол қойған. Ал ақалақшы Қабанбайдыңұлы, ақалақшы Түстікбайдыңұлы қатарлы екі ақалақшы өз аттарынан емес, әкесінің (әкелері Қабанбай, Түстікбай) атынан қол қойған.

«1865 жылы Текестегі қалмақтар қытайларға көмектескені үшін қазақ, қырғыздардың араласуымен көтерілісшілер тарапынан талқандалып, 2000-ға жуық түтін орыс үкіметінен жәрдем сұрап, пана іздейді. Қалмақтардан қалған бос жерлерді 1864-1865 жылдары орыс билігіне бойсұнбаған жетісулық Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздар иеленді» [8. 208 б.], – дейді. 1760–1860 жылдар аралығында Іле өлкесінде 100 мыңға таяу қалмақтар болған. Қазақтар Іле өңіріндегі қалмақтарды түре қуып, Күнес өзенінің басынан Жұлдызға (Байынғолин моңғол автономиялы облысы, Хыжиң ауданы) асырады. Іледегі қазақ-қалмақ соғысында жеңілген қалмақтар патшалық Ресейден көмек сұраған. Бұл туралы архив құжаттары былай дейді: Қырғыздар мен Ұлы жүздің албандары қалмақтарды тонап, талағаны соншалық, олар (қалмақтар) біздің иелікке келіп, бас сауғалап өтіп кетті. 1000 қалмақ Верный төңірегіне орналасты (Колпаковский, 1985:270), – делінсе, Шоқан Уәлиханов 1864 жылы 27 желтоқсанда: «қазақтар Текес өңірінде көшіп жүрген қалмақтарды мүлдем құртып жіберіпті», – деп мәлімет қалдырады.

Ілеге өткен қазақтар ондағы қалмақтарға үздіксіз шабуыл жасап тұрған. Іледегі қалмақтардан 12 сұмын ел Жұлдызға (Іленің шығысы) қашқан. Ал 8500 адам Бұратала

өңіріне (Іленің солтүстігі) қоныс аударған. Осы реткі соғыста 50 мыңдай қалмақ жан-жаққа босып кеткен. Патшалық Ресей үкіметі 1864 жылы қазақтардың соққысынан жан сауғалап қашқан 240 түтін (1000 адам) қалмақты Верный (Алматы) маңына орналастырады. Бүгінде Қырғызстанның Ыстықкөл облысы, Ақсу ауданында 15 мыңдай сарт-қалмақ руы тұрады. Өздерін Жоңғар одағының Өөлд тайпасының өкілдері екенін, Қырғызстанға 1864-1865 жылдары келгендігін айтады.

Қазақтар мен қырғыздардың Іледегі қалмақтарға шабуыл жасап, күйрете соққы беруі – бұрын қалмақтардан көп қорлық көріп, қарсылық танытуға дәрменсіз болып келген тараншылар (ұйғырлар) мен дүңгендердің Цин билігіне қарсы бас көтеруіне жол ашты.

1864 жылы Іледегі тараншылар (ұйғырлар) мен дүңгендер Цин үкіметінің билігіне қарсы көтерілісті бастады. Бұл көтеріліске қазақтар да қатысып, ат-көлікпен және қарулы жасақпен қамдады. 1864 жылы 6 маусымда Іледегі тараншы (ұйғыр), қазақ, дүңген қатарлы ұлттар Цин билігіне қарасты Құлжа қаласын басып алды. Тараншы жасағын Абдурасул-бек және Садыр палуан мен Әлахан басқарды. Қазақ жасағын Саурық, Жетен, Кезеңқара және Дүрәлі сұлтан басқарды. Қазақ жасағы Цин империясына жақтасқан азулы қалмақтарға соққы беріп, тараншы мен дүңгендерге атты жасақпен көмектесті және ат-көлікпен қамдады. Ал, дүңген жасағын Ачжы ахун ұйымдастырды. Көтерілісшілер 1866 жылы 8 наурызда Іле генералы Мин Шүйдің қызмет орнына басып кіріп, қызметтестері және бала-шағасымен бірге өлтіреді. Мин Шүйдің алыдында Іле генералы болған (1860-1864 жж.) Шаң Шинды тұтқындайды. Іле көтерілісі туралы Шоқан Уәлиханов: қазақтар мен қырғыздардың дүңгендерге ат және жігіт беріп көмектесіп жатқанын айта келіп, Жетен батыр, Дүрәлі сұлтан, Кезеңқара батыр және қырғыздардың бұғылары көтерілісшілерді қолдап жатқанын жазған (Колпаковский, 1985: 172).

Цин үкіметі 1866 жылы Ілені бақылаудан шығарып алды. Осы жылы Іле сұлтандығы толық билік жүргізіп, орталығы Құлжа қаласы болды. Іле сұлтандығын 1864-1865 жылдары Мазамзат, 1865 жылы Мұхамбет поши Қожа, 1865-1867 жылдары Шаукат ахун, 1867-1871 жылдары Әлахан Әбілұлы биледі. 1867 жылы Құлжа маңында Әлахан бастаған тараншы-ұйғырлар мен Жетен батыр бастаған қазақтар бірігіп, Әжі-ахун бастаған дүңгендермен соғысып, жеңіске жетеді. Соғыста Әжі-Ахун қаза табады. Ел арасында «дүңгеннің дутыңы мерт болған соғыс» деп есте қалған. Дүңген қолбасшысы Хиуаса Үрімжіден тағы да дүңген күштерін әкелгенімен, Баяндай маңында Жетен батыр мен Әлахан және Садыр палуанның біріккен жасағынан ойсырай жеңіледі.

1866 жылғы солтүстік Шыңжаңда «Іле сұлтандығы», 1867 жылы Оңтүстік Шыңжаңда «Жетішар» (Жетіқала) мемлекеті құрылды. Түркі тілдес мұсылман халықтардың арт-артынан мемлекет құруы патшалық Ресей мен Цин патшалығының қарым-қатынасына өзгерістер ала келді. Цин патшалығы мен патшалық Ресей арасындағы сауда тоқтады. Екі ел жасасқан келісімдердің кейбіреуінің күшін жойды. Ресейдің Құлжадағы консулы жабылды.

Іле сұлтандығының негізгі халқын тараншылар (ұйғыр), қазақтар, дүңгендер, қырғыздар және қалмақ (торғауыт, өлт, шахар), сібе-соландар құрады. Іле сұлтандығының жер көлемі (Бұраталаны қоса есептегенде) 85 мың шаршы шақырымнан астам, жан саны 130 мыңдай болды. 1876 жылғы статистикаға қарағанда, Іледе тараншылар (ұйғыр) 51819 адам, қазақтар 33828 адам, сібелер 18318 адам, дүңгендер 4031 адам, қытайлар (ханзу) 2847 адам, торғауыт-ойрат қалмақтары 15940 адам, соландар 767 адам болып, жалпы халықтан 82 142 адам отырықшы ретінде тіркелсе, 49 786 адам көшпелі ретінде тіркелген (Пантусов, 1881: 21). Мұндағы көшпелі халық ретінде тіркелген 49 мың 786 адам қазақ, қалмақ және қыр-ғыздардан құрам тапқан. Пантусовтың тағы бір дерегінде, Шахар қалмақтары 1836 түтін (5548 адам), қазақтың Суан руы 1903 түтін, найман Байжігіт руы 1213 түтін, найман Қызай руы 1598 түтін, албан Қоңырбөрік руы 867 түтін, албан Сегізсары руы 980 түтін, албан Айт-Бозым руы 947 түтін, жиыны албан тайпасынан 2794 түтін болып, жалпы қазақтар 7508

түтін, ойрат-қамақтан 17826 адам тіркелген. Мұнда Бұратала бетінде отырған Найманның Байжігіт руы мен Қызай руын да қоса есептеген.

1878 жылы бірнеше мың қазақ, қырғыз малшыларының Іленің шекара өңірлерінен Тянь Шань (Тәңіртау – авт.) орта бөлегіндегі моңғолдардың малшаруашылық жерлері Жұлдыз сахарасына көшіп барғандығы, Цин патшалығының қатысты ұлықтарының оларға осы жерде мал бағуға рұқсат еткендігі хатқа түскен. Демек, қазақтар Іледен ары өтіп, торғауыт-қалмақтардың жері Жұлдызға дейін аяқ басқанын аңғаруға болады.

Шахар қалмақтары 1762-1764 жылдары Ішкі Моңғолдан келген. Негізгі бөлегі Бұратала өңіріне қоныстанған. Сонымен бірге біраз бөлегі Іленің Моңғолкүре, Текес аудандарындағы шекара қарауылдығына орналасқан. Моңғолкүре, Текес өңіріндегі моңғолдар өздерін Ойраттың Өөлд тайпасының өкілдеріміз деп санайды. Олар (Моңғолкүредегілері) Куашар, Гүлшар, Ғұлшаған қатарлы үш хошын, Текесті Голан, Учу, Үлкен Учу, Куашаған, Куатұлан қатарлы 4 сұмыны (жасақ) мекендейді. Ал торғауыт-қалмақтарының басым көп бөлегі Байынғолин жерін мекен етеді. Іленің Нылқы ауданының Құжыртау ауылында, Текестің Құжырты ауылында, Моңғолкүренің Шағансу ауылында торғауыт-қалмақтар өмір сүреді.

1862-1865 жылдар аралығында Саурық, Жетен батырлар Ілені қалмақтардан тазартқан соң, Іленің әр жеріне қазақтарды көшіре бастады. Дадай бастаған Қоңырбөрік елі Үйсінтаудың оңтүстік-солтүстік бөктерін, Ешкілік тауын, одан соң Қаражонға жайғасады. Жансейіт, Өтепбай, Сүгірбай бастаған Қосқұлақ елі Текестің Қаражон, Қапсалаң, Мыңбұлақ қатарлы жерлеріне қоныстанады. Қасаболат бастаған Жарты елі Қаражон, Құштай, Көкбұлақты мекен етеді. Ал, Қожеке бастаған ауыл Құлжа маңын, Күнес, Тоғызтарау аудандарына және Шашалдың Жалғызтай, Моңғолкүренің Қарағанды, Қонақай, Суықтоғай, Текестің Кішіқұштай қатарлы жерлеріне қоныс тебеді.

Патшалық Ресей үкіметі Саурық батырдың әр басқан қадамын аңдып, Ілеге өткен жолдарын хатқа түсіріп отырған. Ыстықкөлге орыс отрядының тұрақтап қалуына қарсы болған қырғыздың Балбай батыры 30 неше түтінмен албан Саурық батырдың ауылы қонған Алтынсу тауларына келіп қонды. 1867 жылы мамырда Текеске аттандырылған полковник Полтарацкий Бұғы (қырғыз) манабы Серпектің баласы Күшіктің (Кучук) жігіттерін өз отрядына жол көрсету үшін қосып алды. Полтарацкийдің бұйырыуымен есауыл Халдеевтің отряды түнде келіп, Саурық пен Балбайдың ауылын қоршап алып, Саурық пен Балбайды тұтқындайды. Полтарацкий қазақ, қырғыз ауылдарын бұрынғы қоныстанған жерлеріне күшпен қайтарып, Саурық, Балбай, Сабатыр молда және Дүрәліні Верныйға әкеліп, түрмеге қамайды. Жетісу облыстық әскери губернаторы Колпаковский оларды қатаң жазалауды ойластырады. Колпаковский Саурық пен Балбайды дала соты бойынша сұраусыз атып тастауды, ал Дүрәліні Итжеккенге айдатып жіберуді ұсынды. Осы тұста Жетісу облысы Түркістан өлкесінің құрамына енуіне байланысты Колпаковский қарауындағы қазақ, қырғыз ісі Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның құзырына өткізіледі (Галиев, 1994: 73). Кауфман қолға түскен Саурық пен Балбайды ақтау керек деген шешімге келеді. Себебі орыс әкімшілігі Саурық пен Дүрәліге ойлануға 6 ай уақыт берген болатын. Ал оларды орыс отряды 6 ай толмай жатып тұтқындағанын және орыс басшылығының сөзіне тұрғылықты халықтың сенуден қалатынын ескеріп, ақыры Саурық пен Дүрәліні 1867 жылы қазан айында қамаудан босатып жібереді.

Саурық батыр қамаудан босатылған соң патшалық Ресейге бағынбай, қайтадан Текестің Шиліөзек деген жеріне барып, күрестерін жалғастырады.

Жетісу мен Іледегі толқуларға Жетішар мемлекетінің басшысы Жақыпбектің араласуы Ақ патшаның үрейін ұшырды. Тезек төренің Жақыпбекпен байланыс орнатқаны анықталып, орыс әкімшілігі оны қамап тастайды. Бірақ қамаудан шыққан соң, Тезек төре ауылындағы адамдарды Ілеге өтуге үгіттейді. Ақ патша үкіметінің отарлау саясатына наразы болған полковник Тезек төре ақыры Іле өлкесіне 200 түтін қазақты ертіп, көшіп кетеді. Қазақстандық зерттеуші В.З.Галиев: «Тезек төренің Құлжаға көшуі 1870 жылдың басында

еді», – деп нақтылай түседі (Галиев, 1994: 74). Сол тұста Тезек төре патшалық Ресейдің Жетісудағы сенімді адамдарының бірі болды. Алайда Тезек төре де олардың тепкісіне шыдап тұра алмай, қарсылық танытты.

Жетісу жерінде патшалық Ресейге қарсы күрестер күшейе түсті, оның соңы қарулы қақтығыстарға ұласты. 1871 жылы 18 сәуірде Кегендегі Қулықтаудың етегіндегі Мойнақ деген жерде патшалық Ресейдің әскерлері мен Тазабек батырдың жасақтары арасында қарулы қақтығыс болады. Шегіне жүріп соғысқан Тазабек батыр қалың қолды бастап, 1000 түтінмен Ілеге өтеді. Оның бұл әрекеті Ақ патша үкіметінің де, Циң патша үкіметінің де алаңдаушылығын тудырды. Іледе Тазабекті қолдап отырған Әлахан сұлтаннан басқа Саурық батыр, Жетен батырлар бастаған 25 мыңдай қазақ бар еді. Оңтүстіктегі Қашқар, Ақсу өңірінде Жетішар мемлекетін құрған Жәкіпбек те енді Іле мен Жетісудағы қазақ, қырғыз, ұйғырлармен байланыс орнатып, одақтасуға дайындалып жатқан кезі болатын. Ақ патша үкіметі не де болса тездетіп Тазабек, Саурық, Жетен бастаған қарулы күшке соққы беруді ұйғарды. Олар алдымен 1871 жылы Қытайға қарасты Текестің Шиліөзек ауылының Суасу деген жерінде Саурық батырдың ауылына түнделетіп келіп, кенеттен шабуыл жасап, Саурық батырды және қасындағы қырғыз досы екеуін өлтіреді. Саурық батырдың сүйегін баласы Ұзақ және ел-жұрты аршадан жасалынған сырғауылға салып, үш күн бойы түнделетіп жүріп, Кегендегі атасы Түменбай жатқан жерге әкеліп жерлейді.

Колпаковский Тазабектің Ілеге өтуінің түпкі себебін оның 1871 жылы Ресей билігі кезінде поселке бастығы болып сайланбауында деп деп санайды (Донесение, 2009: 58).

Ресеймен соғысып Ілеге өткен Тазабекке 200 адаммен Әлаханның көмекке келуі жайдан-жай болмаған. Себебі Әлаханның жаяу әскері көп болғанымен, атты әскері тым аз, әлсіз еді. Оның үстіне ат-көлік жетіспейтін. Алда-жалда Чиң империясы қарымта шабуыл жасаса, Тазабек басқарған қазақтың атты жасағымен қарсы тұруды көздеді. Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковский Түркістан генерал-губернаторы Кауфманнан Тазабекті жазалау үшін рұқсат сұрап, әскери күш беруін өтінеді. Кауфман Петербургке есеп беріп, Тазабекті жазалау ісін күзге қалдырады. Алайда Тазабек пен Әлаханның біріккен жасақтары Ресей бақылауындағы бекіністерге шабуыл жасап, қиратып, Жетісуға қатер төндіргені туралы хабарды естіген Кауфман Петербургтен нұсқаулық алып, жедел бұйрық шығарып, Колпаковскийге іріктелген арнайы жасақ береді.

Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-лейтенант Колпаковский Іле сұлтаны Әлаханға 1871 жылдың 3 мамырына дейін 7 күн ішінде Тазабекті ұстап беруді талап етіп, хат жазады. Бірақ Әлахан ол ұсыныстан бас тартады. Ілеге бірнеше мың түтінмен өткен Тазабек батыр қарапайым халықты Тоғызтарау мен Күнеске орналастырып, өзі соғысқа жарамды жігіттерді іріктеп, 500 атты жасақпен Әлахан бастаған ұйғыр жасағымен бірге Колпаковскийге қарсы күреске дайындалады.

Колпаковский 3 мамырда Әлаханнан жауап болмаған соң подполковник Елинский мен Ждан-Пушкиннің жасақтарын жабдықтап, соғысқа дайындайды. Ал 6-шы мамырда Ждан-Пушкин 140 казак жасағымен Кетмен асуын барлап, оның ертесі күні Тазабекті артынан қуған подполковник Елинский басқарған бір рота жаяу әскер және екі зеңбірекпен 270 казак жасағы қазақ-ұйғырдың (2,5 мың адам) біріккен жасағымен Кетпен асуының тар шатқалында бетпе-бет кезігеді. Қазақ-ұйғыр жасағы оларды қоршауға алып соққы беріп, кері шегіндіреді. Бұл жолғы соғыста Ресей әскерінен 3 адам қаза тауып, 8 адам жараланды. 1871 Жылы 14 мамырда қазақ-ұйғыр жасағы Колпаковский жасағын тағы да қоршауға алды. Колпаковский жасағы артиллериялық қарулармен тойтарыс беріп, біраз шығынға ұшыратады.

Колпаковский жасағы 1871 жылы 28 мамырда Кетпен асуында қазақ-ұйғыр қолына шабуыл жасайды. Бұл шайқаста Кетпенді Колпаковский жасағы басып алады да, қазақ-ұйғыр жасағы артқа шегініп, 31 мамыр күні таңертең 4 мың адаммен Колпаковскийдің жасағына шабуыл жасайды. Бірақ орыстың отты қаруына найза-қылышпен қарсы тұру мүмкін болмайды. Зеңбіректің оқтары бет қаратпай, шегінуге мәжбүр болады. Бұл реткі соғыста

Ресей жасағынан 35 адам ажал құшқан. Колпаковский Тазабек пен Әлаханның оңтүстіктегі Жетішар мемлекетін билеп отырған Жақыпбек күшімен байланыс жасайтынын алдын ала сезіп, подполковник Елинскийге енді Өр Текес өңіріндегі Мұзарт асуын қатаң бақылауды тапсырды.

1871 жылы 21 маусымда Әлахан Баяндайда Колпаковскийдің алдына келіп тізе бүгіп, Тазабекті ұстап беруге уәде етеді. Сонымен бірге «халқына мейірім сұрап, орыс үкіметінің еркіне бағындым» деп хабарлайды. Ары қарай ұрысты атты жасақпен Тазабек батыр жалғастырады. 1871 жылы 22 маусымда Колпаковский жасақтары Құлжа қаласына басып кіреді. Әлахан сұлтан Тазабекті Колпаковскийге ұстап береді. Тазабек батыр Колпаковский басқарған патшалық Ресей жасағымен 1871 жылдың 18 сәуірінен, 1871 жылдың 22 маусына дейін 66 күн соғысып, Тазабектің қолға түсуімен соғыс тоқтайды. Олар Тазабек батырды Алматыға әкеп түрмеге қамайды. Тазабекпен бірге Сауырық батырдың інісі Шалтабай да қамалады.

Бұл жолғы соғысқа қатысқан Колпаковскийдің жасағы 1785 адам, Тазабек пен Әлаханның біріккен қазақ-ұйғыр жасағы 4 мыңнан астам адам болған. Соғыста патшалық Ресей әскерлерінен 70 адам, Тазабек пен Әлаханның жасағынан 500 адам мерт болған. Ресей Ілені жаулап алған соң жартылай әскери губернатордың бұйрығын орындайтын хатшылық құрылды. Облыс бірнеше аудандарға бөлінді. Бастапқыда төрт аудан болды, бірақ 1874 жылы 3-ші округ жойылып, оның жері 1-ші округке біріктірілді. 1876 жылы 4-ші округ жойылды, нәтижесінде солтүстіктен оңтүстікке қарай екі аудан пайда болды (Моисеев, 2000: 28).

Колпаковский император II Александрдың тапсырмасы бойынша Әлахан сұлтанның жеке қауіпсіздігіне, оның меншігіне қол сұғылмауына және Құлжа тұрғындарына «бейбітшілік пен қауіпсіздікке» кепілдік берді. Патшалық Ресей Ілені Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Жетісу облысына қосады.

Жетісу әскери- губернаторы Колпаковский Ілені әкімшілік жақтан 4 бөлікке бөледі. Көшпелі халықтарды жергілікті басқаруы олардың тайпа көсемдеріне қалдырылды, жергілікті билеушілерді сайлау қытайлар, ұйғырлар, дүнгендер арасында өткізілді. Сұлтан Әбіл-Оғлы (Әлахан – авт.) 1871 жылы 17 шілдеде Верныйға ауыстырылды (Моисеев, 2000: 64).

Сонымен бірге Жетісу облысының әскери губернаторы жанынан «Құлжа ісі» жөнінде басқарама құрылды. Ал Іледегі бұрынғы бес болыс қазақты қайтадан үш болысқа жинақтап, Қожеке Назарұлын би сайлады. Айт-Бозым болысына Әділбек Тілесов, Қоңырбөрік болысына Кеспер Басшин, Сегізсары болысына Атабай Тоқсанбаев болыс болады.

Патшалық Ресей Іледегі халықтардың біразын Жетісуға көшірді. Жетісу аймағы – қоныс аударушылардың ең көп келген жері болды. Облысқа казактар мен шаруалардан басқа Қытайдан дүнгендер мен ұйғырлар да қоныс аудара бастады. Патша үкіметінің Іле өлкесін басып алуына байланысты (1871-1882 ж.ж.) 1877 жылы Жетісуға қоныс аударған дүнгендердің саны – 3314 адамға жетті. Бұл дүнгендердің қазақ жерлеріне өтуінің бастамасы еді. 1881 жылғы Санкт-Петербург келісім-шарты бойынша Іле өлкесі (Құлжа) Қытайға қайтарылады да, Қытайда қалу немесе Ресейдің қол астына кіру халықтың өз еркіне қалдырылады (Құдайбергенова, 2007: 32).

Ресей үкіметі 1871 жылы Тазабек оқиғасынан кейін Ілені өз меншігіне алғанымен, ұзақ уақыт ұстап тұра алмады. Іленің тау-тас, сай-саласындағы көшпелі қазақтарды түгендеп, басқарудың өзі қиындық тудырды. Оның үстіне Іледегі әскерлеріне казактар ұдайы шабуыл жасап, үрейін ұшырды. Осы тұста Ресей Ілені Цин патшалығына қайтару бекіміне келді. Қайтару себебін бірнеше жақтан қарауға болады. Бірінші, Ресейді билеп отырған II Александр Ілеге басып кірмей тұрып-ақ 1871 жылы сәуірде Қытай елшісіне: Біздің Батыс Қытайдың істеріне араласуымыздың мақсаты – империяның аннексияланған батыс өлкесінде қытайдың өз билігінің орнауын қалпына келтіруге көмектесу (Прохоров, 1975), – деген. Яғни

Ресей Қытайдың Шыңжаң өлкесінде Іле сұлтандығы мен оңтүстік Шыңжаңда Жақыпбек билік еткен Жетішар мемлекетінің құрылуынан қатты алаңдаған. Себебі Орта Азиядағы түркі тілдес халықтарға ықпал етіп, уысынан шығарып алам ба деп қауіптенді.

1879 жылы 20 қазанда Қытай мен Ресей арасында Ливадия келісіміне қол қойылды. Шарт Ресей мен Қытай арасындағы шекараларды нақтылап, орыс әскерлерін Іле аймағы аумағынан шығару тәртібін белгіледі. Іле сұлтандығын жою туралы шартта: Келісім бойынша орыс әскерлері Іле аймағынан шығарылды (1-бап), халқына Цин үкіметі амнистия жариялады (2-бап). Ресей Іле өзені алқабының батыс бөлігін және Текес өзені алқабын «Ресей бодандығына қабылдауға ниет білдірген Іле өңірінің тұрғындарын қоныстандыру үшін», сондай-ақ Тянь-Шань арқылы өтетін Музарт асуы аймағын сақтап қалды (7-бап) (Сөздік, 1985:143). Соған қарамастан бұл келісімді Қытай императоры ратификациялаған жоқ. Сондықтан 1881 жылы 12 ақпанда Петербург шарты деп аталатын жаңа шартқа қол қойылды. Шарттың ережелері Ливадия келісімінің баптарына ішінара ұқсас болды: Іле аймағының батыс бөлігі Ресейге бекітілді (I және VII баптар). Өлкенің қалған аумағында Қытай императорының билігі қалпына келтірілді: Қытай үкіметі орыс дипломатиясының талап қоюымен мұнда көтеріліске қатысқан тұрғындарды «жеке және мүліктік жауапкершіліктен» қорғау үшін «тиісті шаралар» қабылдауға міндеттелді (II бап). Халыққа «қазіргі тұрғылықты жерінде Қытай азаматы ретінде қалуға» немесе «Ресей шекарасында жүріп-тұруға және Ресей азаматтығын қабылдауға» құқық берілді. «Іле өңірінде қытай билігі қалпына келтірілмей тұрып» халықты зерттеу жүргізілмек болды (III бап). Қытай билігі Ресейге Іле өзенін басып алу шығындарын өтеу және Батыс Қытайдағы көтеріліс кезінде мүлкі мен басқа да мүдделері зардап шеккен орыс бағыныштыларының талаптарын қанағаттандыру үшін 9 миллион рубль төлеуі тиіс болды (VI бап) (Сөздік, 1985:143).

Бірақ Чуң Худың Ресеймен жасасқан бұл келісімін Цин патшалығы сарайындағы мәнсаптылар «дипломатиялық жеңіліс» деп бағалап, келісімнің күшін жоюды талап етті. Ресеймен соғысуға дайынбыз деп жар салады. 1880 жылы Іледе Ресейдің 14 әскери батальоны бар еді. Ресейде соғысқа дайындалды. Алайда, Ливади келісімінен соң екі жақ 1881 жылы 12 ақпанда Петербургте қайтадан келісім жасасты. Бұл келісім бойынша Қытай Іле және Текес алқабындағы байтақ өңірді қайтарып алды. Ресейге 9 миллион рубль метал ақшамен төлем төледі. 1882 жылы ақпанда Ресей әскерінен Іле ресімі түрде қайтарып алынды (Қазақстанның..., 1991: 555-55).

Ресей билігі Жетісу облысы әскери губернаторы Колпаковскийдың ұсынысы бойынша Текес өзені аңғары мен Мұзарт асуын аламыз деген талабынан бас тартып, Түркістан генерал губернаторы Кауфманның ұсынысы бойынша Жаркент пен Шонжының тұсынан біраз жер қосып алатын болды. Чиң үкіметі 1882 жылдың сәуірінде Ілеге әскер кіргізді. Іледегі халықтарға санақ жүргізіп, әкімшілік бөліністер жасады. Чиң үкіметі Іледегі қазақтарды бір тәйжі, 4 ақалақшы (болыс), 24 зәңгіге қарасты етіп бөлді.

Қорытынды

Мақалада XVIII–XIX ғасырлардағы Іле өңірінің саяси-әлеуметтік жағдайы, Цин патшалығының әскери-саяси стратегиясы және қазақ халқының қос империя арасындағы күрделі қарым-қатынасы жүйелі түрде баяндалған. Цин үкіметі Іле өңірін стратегиялық маңызды аймақ ретінде қарап, әскери бекіністер салып, моңғол, тұңғұс-маньчжур қатарлы халықтарды Іленің шекарасын күзетуге әкеліп, сол арқылы билігін күшейтті. Алайда қазақтар бұл саясатқа бейімделе отырып, өз мүддесін де көздеді. Қазақ батырлары мен билері – Саурық, Жетен, Дүрәлі сұлтан, Тезек төре секілді қайраткерлер Іле өңірін қал-мақтардан азат етіп, қазақ руларының қайта қоныстануына жол ашты. Сонымен қатар, олар Ресей отаршылдығына қарсы азаттық қозғалыстың басында болып, Қытай шекарасына қарай үдере көшті.

Іле өңіріндегі тараншы-дүнген көтерілістеріне қазақтардың тікелей қатысуы, ат-көлік, жасақпен көмектесуі – бұл кезеңде қазақтардың аймақтық геосаяси процестерге белсенді араласқанын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, мақала Іле өңірінің тек Цин империясы мен Ресей үшін ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының саяси тағдыры мен еркіндікті сақтап қалу жолындағы күресі үшін де аса маңызды болғанын көрсетеді. Бұл деректер отарлық кезеңнің күрделі тарихи үдерістерін ашып, қазақтардың Іле аңғарына оралуының тарихи заңдылығын дәлелдейді.

Әдебиеттер:

Wang, 1993 – Wang. For details regarding the number of Taranchis who were moved. Internal documents. 209 б.

Аристов, 1871 – *Аристов Н.* О Кульдже // Туркестанские ведомости. 15 мая 1871 г. 208 с.

Галиев, 1994 – *Галиев В.З.* Караванные тропы (Из истории общественной жизни Казахстана XVII – XIX веков). Алматы: Атамұра. 73- б.

Джамгерчинов, 1966 – *Джамгерчинов Б.* Очерк политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе: Илим. 271 б.

Донесение, 1872 – *Донесение Г.Л.* Колпаковского о занятии Кульджинского района в 1871 г. // Русский Туркестан, вып. 3, с. 217-232 (TS, t. 58).

Жүнісұлы, 2004 – *Жүнісұлы Ж.* Тарих қойнауынан. Алматы: Жалын баспасы, 2004. 192 б.

Колпаковский, 1985 – *Колпаковский Г. А.* Воспоминания Валиханова Ч.Ч. // Собр. соч.: Т. 5. Алма-Ата, 1985. С.172.

Қазақстанның..., 1991 – Қазақстанның қысқаша тарихын жазу группасы. // Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1991. Бб. 555-556.

Құдайбергенова, 2007 – *Құдайбергенова А.И.* Қазақстандағы дүнгендер: саны мен құрамының динамикасы // Отан тарихы. №2 (38), Бб. 32-41.

Моисеев, 2000 – *Моисеев В. А.* К истории занятия Кульджинского края русскими и вопрос о его возвращении Китаю в 1870–1871 гг // Востокovedные исследования на Алтае. Вып. II. Барнаул, 2000. – с. 28.

Мұқаметқанұлы, 1997 – *Мұқаметқанұлы Н.* Чиң патшалығы кезіндегі қазақ халқы. – Үрімжі: Шыңжаң баспасы. 197 б.

Пантусов, 1881 – *Пантусов Н. Н.* Сведения о Кульджинском районе за 1871-1877 годы, собранные Н. Н. Пантусовым, Казань: в Университетской типографии. с.21.

Прохоров, 1975 – *Прохоров А.А.* Кеңес-Қытай шекарасы мәселесі туралы. М.: «Халықаралық қатынастар». С. 154.

Сөздік, 1985 – Дипломатиялық сөздік / бас ред. А.А. Громыко және т.б. 4. М.: "Политиздат". В. 2. Б 502.

Сөздік, 1985 – Дипломатиялық сөздік / бас ред. А.А. Громыко және т.б. 4. М.: "Политиздат". В. 3. Б.749.

Халид, 2025 – *Адиб Халид.* Орталық Азия: Империялар отарлағаннан бастап қазіргі заманға дейінгі жаңа тарих. Caps Unlock. 2025. 520 б.

Чиң патшалығы..., 1987 – Чиң патшалығы Рын Зұң патшасының орда естелігі. Қытайша қолжазба нұсқасы, 139 том, 20-21 бб.

Шыңжаңның...1992 – Шыңжаңның жергілікті тарихы. // Үрімжі. Шыңжаң университеті баспасы. 44 б.

Іле көркі, 1990 – Іле көркі Қытайша нұсқасы. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 339 б.

Іле тарихы..., 2014 – Іле тарихы материалдары. // Құлжа: ішкі басылым, 32 том. 141 б.

References:

- Aristov, 1871 – *Aristov N.* O Kuldzhe // *Turkestanskiye vedomosti*. [Turkestan Vedomosti]. 15 maya 1871 g. 208 s. (in Rus)
- Ching patshalygy..., 1987 – Ching patshalygy Ryn Zung patshasynyng orda esteligi [The Horde memoirs of the Qing Emperor Ryn Zung. Chinese manuscript version] // *Qytaisha qolzhazba nusqasy*, 139 tom, 20-21 bb. (in Kaz)
- Doneseniye, 1872 – *Doneseniye G.L.* Kolpakovskogo o zanyatii Kuldzhinskogorayona v 1871 g. [Report of G.L. Kolpakovsky on the Occupation of the Kuldzha District in 1871] // *Russky Turkestan*, vyp. 3, s. 217-232 (TS, t. 58). (in Rus)
- Dzhamgerchinov, 1966 – Dzhamgerchinov B. Ocherk politicheskoy istorii Kirgizii XIX veka [An essay on the political history of Kyrgyzstan in the 19th century] // *Frunze: Ilim*. 271 b. (in Rus)
- Galiyev, 1994 – *Galiyev V.Z.* Karavannye tropy (Iz istorii obshchestvennoy zhizni Kazakhstana XVII – XIX vekov) [Caravan Trails (From the History of Social Life in Kazakhstan in the 17th–19th Centuries)] // *Almaty: Atamura*. 73- b. (in Kaz)
- Khalid, 2025 – *Adib Khalid*. Ortalyq Azia: Imperialar otarlagannan bastap qazirgi zamanga deiyngi zhanga tarih [Central Asia: A new history from the colonization of empires to the present day] // *Caps Unlock*. 2025. 520 b. (in Kaz)
- Kolpakovsky, 1985 – *Kolpakovsky G. A.* Vospominaniya Valikhanova Ch.Ch. [Memories of Valikhanov Ch.Ch.] // *Sobr. soch.*: T. 5. Alma-Ata, 1985. S.172. (in Rus)
- Moiseyev, 2000 – *Moiseyev V. A.* K istorii zanyatiya Kuldzhinskogo kraya russkimi i vopros o ego vozvrashchenii Kitayu v 1870–1871 gg [On the history of the occupation of the Kuldzha region by the Russians and the question of its return to China in 1870–1871] // *Vostokovednye issledovaniya na Altaye*. Vyp. II. Barnaul, 2000. – s. 28. (in Rus)
- Muqametqanuly, 1997 – *Muqametqanuly N.* Chiyng patshalygy kezindegi qazaq halqy [Kazakh people during the Qing Dynasty] // *Urimji: Shyngjang baspasy*. 197 b. (in Kaz)
- Pantusov, 1881– *Pantusov N. N.* Svedeniya o Kuldzhinskom rayone za 1871-1877 gody, sobrannye N. N. Pantusovym [Information on the Kuldzhinsky District for 1871-1877, collected by N. N. Pantusov], *Kazan: v Universitetskoy tipografii*. s.21. (in Rus)
- Prokhorov, 1975 – *Prokhorov A.A.* Kenges-Qytai shekarasy maselesi turaly [About the issue of the Soviet-Chinese border] // *M.: «Halyqaralyq qatynastar»*,. S. 154. (in Kaz)
- Qazaqstannyng..., 1991 – Qazaqstannyng qysqasha tarihy. Qazaqtyng qysqasha tarihyn jazu gruppasy [Group for writing a short history of Kazakhstan] // *Urimji: Shynjang halyq baspasy* 1991. Bb. 555-556. (in Kaz)
- Qudaibergenova, 2007 – *Qudaibergenova A.I.* Qazaqstandagy dungender: sany men quramynyng dinamikasy [Dungans in Kazakhstan: dynamics of number and composition] // *Otan tarikhy*. №2 (38), Bb. 32-41. (in Kaz)
- Shyngzhngnyng...1992 – Shyngzhngnyng zhergilikti tarihy [Local history of Xinjiang] // *Shyngzhang universiteti baspasy*. Urimji. 44 b. (in Kaz)
- Sozdik, 1985 – *Diplomatialyq sozdik* [Diplomatic dictionary] / bas red. A.A. Gromyko zhəne t.b. - 4. – M.: "Politizdat". V. 2. B 502. (in Kaz)
- Sozdik, 1985 – *Diplomatialyq sozdik* [Diplomatic dictionary] / bas red. A.A. Gromyko zhəne t.b. - 4. – M.: "Politizdat". V. 3. B.749. (in Kaz)
- Wang, 1993 – *Wang*. For details regarding the number of Taranchis who were moved. Internal documents. 209 b.(in Eng)
- Zhunisyuly, 2004 – *Zhunisyuly Zhaqyp*. Tarih qoinauynan [From the depths of history] // *Almaty: Zhalyn baspasy*, 2004. 192 b. (in Kaz)
- Ile korki, 1990 – *Ile korki*. [Ili Korki Chinese version] Shyngzhang halyq baspasy, Qytaisha nusqasy. Urimji. 339 b. (in Kaz)
- Ile tarikhy..., 2014 – *Ile tarikhy materialdary* [Materials of the history of Ili] // *Qulzha: ishki basylym*, 32 tom. 141 b.(in Kaz)

¹Жомарт Е. ²Абиденкызы А. ³Қадыл Т.

^{1,2,3}Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ² ainurbay-67@mail.ru, ³taldaobekashimhan@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ИЛИЙСКОМ РЕГИОНЕ В XVIII–XIX ВЕКАХ: ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ЖЕТЫСУЙСКИХ КАЗАХОВ В ИЛИЙСКУЮ ДОЛИНУ И НАСТУПЛЕНИЕ ЦАРСКОЙ РОССИИ НА ИЛЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается политическая ситуация в Илийском регионе в XVIII–XIX веках. С конца XVIII века Илийская область вошла в состав империи Цин, где сформировалась её военная и административная система, а также определилось стратегическое значение региона. Власти Цин, стремясь защитить Или, разместили здесь войска, состоявшие из различных этнических групп, установили строгий пограничный и внутренний режим заселения. Основная цель работы – исследовать политическую, этническую и военно-административную историю Илийского региона XVIII–XIX веков и показать влияние и процесс переселения казахов в этот край.

Методы исследования: Историко-хронологический метод – для поэтапного систематизирования социально-политической истории региона; источниковедческий метод – использование архивных документов, статистических материалов Российской империи, придворных хроник и официальных протоколов Цинской империи; сравнительный анализ – сопоставление трудов исследователей Казахстана, России, Китая, Европы и США; архивно-документальный и источниковый анализ – изучение записей и трудов исследователей об Илийском регионе; статистический метод – на основе переписей населения анализ этнического состава, соотношения оседлого и кочевого населения, а также количественная характеристика миграционных процессов. Задачи исследования: Охарактеризовать геополитическое положение Илийского региона; уточнить военную и административную систему Цинской империи в этом крае; определить причины и этапы переселения казахов в Илийскую долину (1830–1871 гг.); описать историю формирования Илийского султаната, его этнический состав и социально-политическую структуру; проанализировать соглашения между Российской и Цинской империями о разделе и передаче территории Или. Результаты исследования: Показана историческая судьба Илийского региона от падения Джунгарского ханства до политики колонизации Цинской империи. Раскрыты структура и функции Илийского генерал-губернаторства, методы управления и колониальная политика на основе архивных материалов. Освещены политические и этнические аспекты переселения казахов и кыргызов в Илийскую область. Систематизированы сведения о создании, составе населения и причинах распада Илийского султаната. Подтверждена роль казахов в регионе и их участие в Илийском восстании. Показана политическая динамика и земельные споры между Российской и Цинской империями. На основе источников раскрыта роль исторических личностей (Саурык, Жетен, Балбай, Дурали) в национально-освободительном движении.

Ключевые слова: Илийский регион, империя Цин, Российская империя, караульные калмыки, Илийский султанат, жетысуйские казахи, ойраты, шахарские калмыки, торгоутские калмыки, Текес.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках Программы целевого финансирования МНВО РК «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнерству» ИРН: BR24993008.

¹Zhomart E. ²Abidenkyzy A. ³Kadyl T.

^{1,2,3}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ²ainurbay-67@mail.ru, ³taldaobekashimhan@gmail.com

HISTORICAL EVENTS IN THE ILI REGION IN THE 18TH–19TH CENTURIES: THE RESETTLEMENT OF THE SEMIRECHYE KAZAKHS TO ILI AND THE RUSSIAN EMPIRE’S ADVANCE ON THE ILI VALLEY

Abstract. This article examines the political situation in the Ili region during the 18th–19th centuries. From the latter half of the 18th century, the Ili area became part of the Qing Empire, where a new military and administrative system was established, emphasizing the region’s strategic importance. To secure the area, the Qing authorities deployed troops composed of various ethnic groups and enforced strict border and internal settlement policies. The main objective of the study is to explore the political, ethnic, and military-administrative history of the Ili region during the 18th–19th centuries and to reveal the influence and settlement process of the Kazakhs in this territory. Research Methods: Historical-chronological method – to systematize the socio-political history of the region by stages; source analysis – based on archival materials, Russian imperial statistical data, Qing court chronicles, and official records; comparative analysis – drawing upon the works of scholars from Kazakhstan, Russia, China, Europe, and the United States; archival and documentary methods – analysis of historical writings and records about the Ili region; statistical method – using census data to analyze the ethnic composition, the ratio of sedentary and nomadic populations, and the quantitative aspects of migration processes. Research Objectives: To describe the geopolitical situation of the Ili region; to specify the Qing Empire’s military and administrative structures in the area; to determine the causes and stages of Kazakh migration to the Ili valley (1830–1871); to outline the history, ethnic composition, and socio-political structure of the Ili Sultanate; to analyze the agreements between the Russian and Qing empires concerning the transfer and partition of the Ili territory. Research Results. The study traces the historical trajectory of the Ili region from the collapse of the Dzungar Khanate to the colonial policies of the Qing Empire. It reveals the formation, governance, and colonial practices of the Ili General Administration based on archival data. The political and ethnic dimensions of Kazakh and Kyrgyz migration to the Ili region are explored. The creation, population, and dissolution of the Ili Sultanate are systematized. The role and influence of the Kazakhs in the Ili region, particularly during the Ili uprising, are substantiated with documentary evidence. The political dynamics and territorial disputes between the Russian and Qing empires are clarified. The contributions of historical figures (Sauryk, Zheten, Balbai, Düräli) to the national liberation struggle are examined.

Keywords: Ili region, Qing Empire, Russian Empire, Kalmyk border guards, Ili Sultanate, Semirechye Kazakhs, Oirat Kalmyks, Shakhar Kalmyks, Torgout Kalmyks, Tekes

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership” IRN: BR24993008.

Авторлар туралы мәлімет:

Жомарт Ертай, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Талдаубек Қадыл, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Жомарт Ертай, научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Абиденкызы Айнур, PhD, научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Талдаубек Кадыл, PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Author information:

Zhomart Ertai, a researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Abidenkyzy Ainur, PhD, researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Taldaubek Kadyl, PhD, Leading Researcher, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде
2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.